

10.769

**A GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ
MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET**

ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD és ANGYAL DÁVID

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

MISKOLCZY GYULA

IGAZGATÓ

VII. ÉVFOLYAM

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1937.

JAHRBUCH

**DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS
FÜR UNGARISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG
IN WIEN**

UNTER MITWIRKUNG

ÁRPÁD VON KÁROLYI'S UND DÁVID ANGYAL'S

REDIGIERT
VON

DIREKTOR JULIUS MISKOLCZY

VII. JAHRGANG

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST, 1937.

**A GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ
MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET**

ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD ÉS ANGYAL DÁVID

KÖZREMUKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

MISKOLCZY GYULA

IGAZGATÓ

VII. ÉVFOLYAM

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1937.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

#

M 10.769/7:2

OSZK. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Művelődéskönyvtár
193... 6v... 1376... SZ.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A kiadásért felelős: Dr. Miskolczy Gyula,
Wien VII., Museumstrasse 7.

TARTALOM:

	Lap
— Károlyi Árpád: Angyal Dávid, a történetíró — — — — —	1
Michael Móra: Beiträge zur Geschichte des kirchlichen Prozeßrechtes im XII. Jahrhundert — — — — —	13
Kumorovitz L. Bernát: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban — —	69
— Stephan Barta: Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters — — — — —	113
Sinkovics István: Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága — — — — —	178
Aegidius Hermann: Staatliche Klosterreform in Ungarn (1814—1827) — — — — —	220
Pakucs Béla: Kísérlet a Monarchia közlekedés-hálózatának egysegés fejlesztésére I. Ferenc korában — — — — —	243
— Sárkány Oszkár: Magyar kultúrális hatások Csehországban 1790—1848 — — — — —	273
— Kozocsa Sándor: Angyal Dávid irodalmi munkássága — — —	324

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

INHALT:

	Seite
Árpád v. Károlyi: David Angyal, der Geschichtsschreiber — —	1
Michael Móra: Beiträge zur Geschichte des kirchlichen Prozeßrech- tes im XII. Jahrhundert — — — — —	13
Ludwig Bernhard Kumorovitz: Die Gebrauchsentwicklung des ungarischen königlichen einfachen und geheimen Siegels im Mittelalter — — — — —	69
Stephan Barta: Ungarn und die Wiener Universität des Jesuiten- zeitalters — — — — —	113
Stephan Sinkovics: Palatin Paul Esterházy und die Handels- gesellschaft der Siebenbürger — — — — —	178
Aegidius Hermann: Staatliche Klosterreform in Ungarn (1814— 1827) — — — — —	220
Adalbert Pakucs: Ein Versuch zur Zeit Franz I. die einheitliche Entwicklung des Verkehrsnetzes der Monarchie in die Wege zu leiten — — — — —	243
Oskar Sárkány: Ungarische kulturelle Einflüsse in Böhmen von 1750 bis 1848 — — — — —	273
Alexander Kozocsa: Bibliographie der Werke David Angyal's —	324

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ANGYAL DÁVIDNAK

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS NAGYÉRDEMŰ MESTERÉNEK
NYOLCVANADIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

(1937. NOVEMBER 30.)

AJÁNLVA.

PROFESSOR DAVID ANGYAL

DEM HOCHVERDIENTEN MEISTER DER UNGARISCHEN
GESCHICHTSSCHREIBUNG,

ZU SEINEM ACHTZIGSTEN GEBURTSTAGE

(30. NOVEMBER 1937)

GEWIDMET.

ANGYAL DAVIDNAK

A MAGYAR TÖRTÉNELMÉNEK MESTERNEVE
NYOLCVANADIK SZÜLETÉSÉNEK
HAT ÉVTÖTTÉNYE ELŐL
AJÁNLVA

OSZK

PROFESSOR DAVID ANGYAL
dem Hochverdienstlichen Meister der Ungarischen
Geschichtschreibung
zu seinem achtzigsten Geburtstage
am 1. November 1871
Gedruckt

ANGYAL DÁVID, A TÖRTÉNETÍRÓ.

Érdemekben gazdag munkás élet magaslatán üli meg Angyal Dávid jelen év november 30-ikán születésnapja 80-adi évfordulóját. A zavartalan meglegedés jóleső érzetével, végzett munkája nagy értékének jogos tudatával tekinthet vissza a megfutott pályára, a melyen mérföldkövek gyanánt sűrű egymásutánban sorakoznak föl szép alkotásai...

Ennek a hosszú életnek tartalmából, a melyet félszázados középiskolai és egyetemi tanári tevékenység, évtizedeken át folytatott irodalomtörténeti kutatások, kiváló edíciók gondozása, szakfolyóiratok alapítása és szerkesztése gazdagítanak, legyen szabad az Intézetünk és Évkönyvünk szempontjából legelőkelőbb részt, Angyal történetírói és történetkutatói munkásságát röviden méltányolnunk.

Mint Gyulai Pál lelkes tanítványa, korán a magyar irodalomtörténet művelésére adta magát Angyal; de — mint könyvismertetései és bírálati főként a Budapesti Szemlében bizonyítják — nem kisebb érdeklődéssel merült el ugyanakkor a hazai történet tanulmányozásába is. Mindamellet megglepte a szakköröket *Thököly Imre* két kötetes életrajza,¹ mellyel az alig 32 éves szerző historikusaink gárdájában mindjárt előkelő helyre emelkedett, mert ez a nagy mű Kliónak szigorú kritikai iskolázottságú, nagy készületséggel és széles szemhatárral bíró adeptusának mutatta be őt. A műben Thököly személye körül csoportosul a XVII. század utolsó harmadának egész magyar története; Buda visszavívása dacára is egy szomorú és gyászos korszaké. Rettenő vergődése a keletrészi magyarságnak az abszolút és idegen „királyi“ hatalom fojtogató ölelése ellen; személyes gyűlölködések, erdélyi, magyarországi, török, lengyel és francia intrikák útvesztő hálózatában. Ez a boszorkány-forgatag veti föl a 20 éves Thökölyt a fölkelők élére, hogy két évtizeden át harcoljon fegyverrel, fortélyal

¹ Késmárki Thököly Imre 1657—1705. — Budapest, 1888—89, két kötet (Magyar Történeti Életrajzok).

és békealkuval nemzeti és alkotmányos jogokért s a lelkiismereti szabadságáért, míg végre is idegen — francia és török — érdekek áldozataként elbukik. A nagy munka fő érdemei: a korszak teljes megvilágítása a kibányászott adatok ezreinek fényénél; aztán a miniatűr-fínomságú arcképek a szereplőkről s nem utolsó értéke az az összefoglaló jellemzés sem, melyet a szerencsétlen kuruckirályról, egy viharverte hajó sokszor gyöngé, sokat hibázó, de jót akaró és jobb sorsra érdemes kormányosáról nyújt.

E sötét kor átbúvárlása után érthető, ha az előző időket, a nemzeti eszme diadalmas megnyilatkozásai korát is, mint sokat ígérő ellentétét a bekövetkezett hanyatlásnak, saját kutatásai alapján kívánta megismerni Angyal. Hosszas előtanulmányok után így jelent meg tollából „Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig”,² kétségekívül a legalaposabban kidolgozott része a Szilágyi Sándor szerkesztette ú. n. milleniumi tízkötetes vállalatnak; Angyalnak pedig valóságos „Standardwork“-ja. Higgadt, tárgyilagos, nyugodtan folyó s világos előadásban vonultatja föl előttünk ez örökké emlékezetes idők nagy magyar államférfiait Illésházytól kezdve Thurzó Györgyön, Bethlen Gáboron, Pázmány Péteren, Eszterházy Miklóson át a két Rákóczi Györgyig; fölkeresi terveik, cselekedeteik, politikájuk rugóit; beilleszti ezeket az európai történésbe s találó arcképeket rajzol róluk. A nagy műről, melynek nagy része Bethlen Gábor korával foglalkozik, igen jól mondja Szekfű, hogy „Angyal megrostálta és kitűnő eredménnyel végezte el azt a pragmatikus munkát, a mely ebben az időpontban a történeti módszerrel elérhető volt”. A szellemtörténeti módszer hazai főképviselőjének e szép és elismerő ítéletéhez talán azt tehetnők még hozzá, hogy az ú. n. „pozitivistá” módszer, amellyel ennek egyik előkelő híve Angyal „abban az időpontban” (t. i. a XIX. század végén) dolgozott, ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni s eredményei tovább is bázisai maradnak úgy a szellemtörténeti irányynak, mint minden rákövetkező másnemű komoly történetiszemléletnek.

E nagy történeti munkájához végzett kutatásokon alapul Angyal egy kisebb műve: „Bethlen Gábor életrajza”,³ mely tömör összefoglalásban, kitűnően élvezhető előadásban jeleníti meg a nagy fejedelem egyéniségét s fölmutatja helyét az európai nagy politikában. Ez az utóbbi tekintet készítette — igen helyesen — Angyalt, megismertetni e kimagasló alakot a francia történetirodalom művelőivel is, a kiket Bethlen személye épen francia összeköttetései miatt különösen érde-

² Budapest, 1898., a Milleniumi Történet VI. kötete.

³ Bpest, 1899 („Magyar Könyvtár”).

kelhetett. Így látott napvilágot Angyal francia nyelvű magvas tanulmánya „*Gabriel Bethlen*“ egyszerű cím alatt,⁴ mely főként a 30 éves háborúról 1928-ig megjelent összes külföldi publikációk fölhasználásával mutatja be az erdélyi fejedelemnek az osztrák, német, cseh, francia, svéd és angol kormányokkal szemben folytatott politikáját.

Bethlen egyéniségének hatása alól Angyal nem is tudott s nem is akart szabadulni; mindig szívesen kutatott e célból az európai levéltárakban s így a többi közt a simancsiban is — jó szerencsével. Itt nyert újabb adatok készítették őt egy „*Adalékok Bethlen Gábor történetéhez*“ című⁵ terjedelmes és fölötte értékes kritikai tanulmány megírására. Figyelemre méltó benne az a fejtegetés, hogy rövid időn belül mennyire megváltozott a királpárti nagy magyar államférfiak — mint Illésházy, Pázmány stb. — nézete Erdély 1606 utáni különállásáról. Míg előbb erősen kárhoztatták leválását az anyaország testéről, utóbb a magyarság mentsvárának tekintették az erdélyi fejedelemséget. Az „*Adalékok*“ egy további fejezete Bethlen vallási türelmével kapcsolatban arra mutat rá, hogy Troeltsch tételei a XVI—XVII. századi „*soi-disant*“ vallásszabadságról nem általános érvényűek; e századok minden fejedelmére, minden országára nem alkalmazhatók. Számtalan példát hoz itt föl Angyal írókra, államférfiakra és uralkodókra, a kik a lelkiismeret igazi szabadságát már jóval a racionalizmus és fölvilágosodás kora előtt hangoztatták és érvényesítették s a kik közt nem utolsó helyen áll Bethlen Gábor. Megszívlelendők Angyal megjegyzései Bethlen mercantilizmusáról és monopolisticus gazdasági politikájáról; aztán fejtegetései, a melyekkel megcáfolja a bécsi udvar által Bethlen ellen világgá kürtölt ama vádakát, hogy az erdélyi fejedelem eladta magát a töröknek, hogy ellensége a keresztyén világnak s nem átallotta jogtalan támadásai idején, a hátát földözendő, magyar városok és várak átadását megígérni a töröknek. Angyal a simancsi oklevelekből is kimutatja, hogy éppen a bécsi udvar volt ez átadásokra nagyon is hajlandó, amint tervszerűleg igyekezett a hajdú telepeket is, — hogy ezeket az Erdélyhez húzó alkalmatlan elemeket letörje, — török uralom alá bocsátani.

Ennek az utóbbi gyalázatos tervnek a történetével, a mely ellen akkor egész Magyarország párt- és valláskülönbség nélkül állást foglalt. Angyal már előbb egy talpraesett értekezésben — „*Az 1615-ödiki bécsi törökbéke titkos pontjai*“ címűben⁶ — behatóan foglalkozott. Kimutatta,

⁴ A „*Revue Historique*“ 1928-adi évfolyamában.

⁵ A „*Századok*“ 1930. évf. és különnyomat.

⁶ Megjelent a „*Klebelsberg-Emlékkönyv*“-ben.

hogy e békeszerződés ártatlannak látszó két határozmánya a porta és a török udvar titkos megegyezésével tulajdonkép a Bécs előtt gyűlöletes, a töröknek pedig 1608 után már kellemetlen hajdúság védőpalánkjai lerombolását és azt célozta, hogy a királyi végvárakból a török részére veszélyesb magyar helyőrségeket német csapatok váltsák fel, melyek a török szemében kívánatosabbak, mert békésebbek voltak, de a magyarságot nem kímélték.

Az a döntő szerep, mely Erdélynek Magyarország XVII. századi életében kijutott, jó okkal ösztönözte Angyalt e fejedelemség speciális történetének egyes fejezeteire élénkebb világot vetni. E nemű egyik munkája a „*Báthori Gábor uralkodása*“ című értekezés,⁷ melyben a nagy múltú zseniális nemzetségnek erkölcsben léha, de tehetséges kései utódját veszi boncoló kés alá. Jóval fontosabb ennél az „*Erdély politikai érintkezései Angliával*“ címen megírott úttörő tanulmány,⁸ melyből különösen azokkal az államférfiakkal és diplomatákkal ismerkedünk meg, a kik másfélszázadon át az erdélyi fejedelmek terveinek a portán és az európai udvaroknál szószólói vagy mérséklői voltak. Fölötte tanulságos itt Bethlen Gábor összeköttetése a konstantinápolyi angol követtel, a hírneves utazó és tudós Roe Tamással, a ki — koránya és királya, I. Jakab, kedvezőtlen véleménye ellenére — Bethlen értékét már korán fölismerte s később együttműködött vele. Megállapítja Angyal, hogy Roe a legjelentékenyebb Bethlen ama külföldi kortársai között, a kik a fejedelem egyéniségével és pályájával foglalkoztak s méltán nevezi Roe követjelentéseit a magyar történet nagyfontosságú forrásának.

Természetes, hogy ebben a tanulmányban II. Rákóczi Ferencről is sok szó esik, a mi fölkelte az iránta való mélyebb érdeklődést Angyalban. Ennek egyik gyümölcse az „*Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez*“ című tartalmas dolgozat⁹ azon értékes diplomáciai anyag fölhasználásával, amelyre Angyal a párisi Nemzeti Levéltárban bukkant rá. Igen figyelemreméltók itt mindjárt azok az intrikák és kombinációk, a melyek hatása alatt Rákóczi Franciaországból Törökországba tette át lakhelyét; aztán azok az első politikai csalódások, melyek a fejedelmet, alig hogy lábát török földre tette, lesújtották s melyeket később még érzékenyebb csalatkozások sűrű sora követett. Igaza van Angyalnak, hogy ez élmények nem

⁷ Megjelent a „Századok“ 1896. évf.-ban.

⁸ „Századok“, 1900. — „Olcso könyvtár“. 1902. (Németül 1905, „Österr.-ung.-Revue“.)

⁹ „Századok“, 1905. és „Tört. Tár“ és különnyomat.

csupán életrajzi és lélektani szempontból ítélendőek meg, mert igen nevezetes európai események kapcsolódnak hozzájuk, a melyek többjénél Rákóczi szava döntő súllyal bírt, noha végeredményben az európai politika könnyörtelen vezetőinek lőn is áldozata a nagy száműzött.

Rákóczi eszményi alakjához kegyelettel tért vissza Angyal abban a tanulmányban is, a melyet a fejedelem halálának kétszáz éves fordulója alkalmából 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésén olvasott föl.¹⁰ A fejedelem lebilincselő egyéniségének, fölvilágosodott nemes gondolkozásmódjának, a jobbagység iránti szeretetének, ezek megható ragaszkodásának ecsetelésével, Rákóczi tervei, sikerei, bukása történetével tömör és oly előadásban ismerkedik meg az olvasó, amely a tárgyilagosságot a caritással, a kegyeletet az igazsággal összhangba tudta hozni. Rákóczi fölkelésének jelentőségét a magyar nemzet élettörténetében jól ítéli meg Angyal, mikor ama motívumok boncolása után, melyek a soká haborzó fejedelmet végre is arra az elhatározásra bírták, hogy élére fog állani a nemzeti fölkelésnek, a következőket mondja: „Ha ez az elhatározás nem vesz erőt Rákóczi lelkén: az igen nagy hatalomra emelkedett abszolutizmus nyomása alatt a magyar alkotmány s vele együtt valószínűleg a magyar nemzetiség is elmerül.“

Az a kutató és előadói munka, a melynek fáklájával Angyal a XVII. század viharos magyar életébe bevilágított, méltó kiegészítésre talál a reformkorszak történetkritikai vizsgálatában. Itt mindenek előtt Széchenyi alakja vonzza magához Angyalt. Több tanulmánnyal járul a nagy géniusz közelebbi megismeréséhez... A „*Gróf Széchenyi István ifjúkori naplójáról*“ szóló¹¹ behatóan elemzi mind azt a lelki, szellemi, társadalmi stb. motívumot, a melyek összehatásából a jövő Széchenyije kialakult... Vizsgálatában lélektani alapon áll Angyal s nem osztozik Schaffernek, a kitűnő szakembernek abban a nézetében, hogy Széchenyi lelke titkainak megértéséhez nem elég a lélektan, azokat csak a pszichiatría segítségével oldhatni föl teljesen. Ez arra indítja Angyalt, hogy átnyúljon a Széchenyi ifjúságát követő időkre is. Tételről tételre boncolja Schaffer megállapításait a „*körmeghatározásról*“. Sokakat meggyőz talán Angyal argumentációja; de sokan vannak és lesznek, a kik a pszichiáter véleményét fogadják el, mely szerint Széchenyi 1856 óta annyira meggyógyult, hogy elhagyhatta volna Döblinget, ha akarta volna és csak a politikai viszonyok miatt, óvatosságból maradt ott; míg Angyal szerint Széchenyi nem bírta elhagyni menhelyét, mert

¹⁰ „II. Rákóczi Ferenc“, Budapesti Szemle, 1935. évf.

¹¹ „Századok“, 1925. és „Szakaszok Magyarorszáág újabb történetéből“, 1928.

még mindig lélekben megtört beteg ember volt s képzelt bűnei vezekléséül maradt döblingi remeteségében.

Nagy okulással olvashatja mindenki Angyalnak „*Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája*” című¹² tanulmányában annak a hatalmas elvi és eszmei harcnak, melyet a két szellemóriás egymással megvívott, világos áttekintését. Látjuk, hogy az a sértő bizalmatlanság, mely Széchenyi részéről Kossuth iránt már 1836-ban megnyilatkozott, mint mérgesedik el apránként. Meg-megdöbbenünk azoknak a hatalmas parírozásoknak a láttára, melyekkel Kossuth Széchenyi kíméletlenül találó vágásait kivédi s meg-megújuló fájdalmas érzéssel figyeljük, mint vezet el e szellemi héroszok fönséges párviadala 48-ban Széchenyi lelke elborulásáig!... Ezzel a szomorú képpel foglalkozik Angyalnak sok jó megjegyzéssel teli tömör cikke „*Gróf Széchenyi István döblingi évei*”-ről,¹³ mely a többi közt finoman jellemzi Széchenyinek naplóírói különös modorát s helyesen emeli ki, hogy az 1848-adiki, utolsó, napló a politikai történetre aránylag keveset nyújt, de annál többet Széchenyi belső küzdelmei megismeréséhez. Lényege azonban a cikknek az a tétel Schafferrel szemben, hogy Széchenyi 1856 után is mindvégig lelki beteg. Van Angyal argumentumai közt egy, mely első pillanatra meghökkenti az olvasót. „Bármilyen zseniálisak voltak is Széchenyi döblingi iratai, vajjon mondhatjuk-e — kérdi Angyal (különösen a nagy szatíra megdöbbenítő szélsőségeire célozva) —, hogy döblingi működése méltó volt a régi Széchenyihez?” A kérdést valóban föl lehet tenni; de azt hisszük, hogy a régi Széchenyi és a döblingi Széchenyi közti irtózatosságművelés: összeomlása mind annak, a miért Széchenyi egy életen át küzdött, aztán Haynau vérengzései s a Bach-korszak magyarellenes politikája megadja rá az *igenlő* választ.

„Venio nunc ad fortissimum” Angyal Széchenyi-tanulmányai között. A „*Gróf Széchenyi István történeti eszméi*” című ez,¹⁴ a melyet méltán fogadott szokatlan tetszés. Nagy apparátussal bizonyítja Angyal, hogy nem volt azoknak igazuk, a kik Széchenyi fölfogását a történelemtől már életében a gyöngéi közé sorozták s még kevésbbé azoknak, a kik szerint a magyar intézmények szelleme ismeretlen tartomány volt Széchenyi előtt. E bizonyítások folyamán vizsgálja Angyal, mily sokoldalú olvasmány hatása alatt fejlődtek Széchenyi eszméi általában véve a történetről s kimutatja, hogy az emberi haladás, a tökéletesedés és humanitás értékelése, aztán a népek életének az

¹² A Károlyi-émlékkönyvben.

¹³ „Századok”, 1922. és „Szakaszok... stb.”, 1928.

¹⁴ Budapesti Szemle, 1907. és „Tanulmányok”, 1923.

emberi életkorral való párhuzamosítása — Széchenyi kedvenc elmélete — miként szűrődtek be az „olvasmány-ihlet“ fonalán Széchenyi lelkébe a mult idők kevésre becsülésével és a jövő nyomatékos hangoztatásával. Ez a jövő aztán az, a mire Széchenyi a nemzet előtt rámutatott, miután apránként fölébredt volt benne a magyar történeti érzék, megismerkedett magyar historikusok munkáiból a magyar történettel s végleg eltemette lelkében azt a milieut, melynek hatása alatt egykoron hidegen hagyták őt a rodostói emlékek, sőt naplójában itt-ott osztráknak nevezte magát. Bőven elemzi aztán Angyal az ekként átváltozott Széchenyi gondolatait a magyar történet egyes szakairól s markáns körvonalait nyújtja Széchenyi magyar történetfilozófiájának. Ez a történetfilozófia csúcsosodik ki a híres mondásban, hogy „Magyarország nem volt, hanem lesz“, amely szállóigévé vált mondásnak kialakulását Angyal érdekesen vizsgálja. Mindvégig leköti figyelmünket a tanulmány befejező része is, amely Széchenyi történeti eszméit az újabb európai tudományos elméletek szempontjából értékeli.

Ismeretes, hogy az osztrák kormány Széchenyi döblingi iratainak elkobzásával egyidejűleg lefoglalta az ő két bécsi hívének, Falk Miksának és Kecskeméthy Aurélnak is a levelezését. Ezt a levelezést Angyal eleddig páratlan kritikai jegyzeteléssel tette közzé s megírta hozzá mintaszerű bevezeteskép mesterművét „*A magyar hírlapirodalom 1849—1860*“ cím alatt.¹⁵ A kritikus, a kutató, az elbeszélő és az irodalmi arcképfestő összes jó tulajdonságai egyesülnek ebben a hatalmas munkában. A legapróbb részletekig föltárja a szerző azt a szívós, sokszínű, majd hallgatag, majd fortélyos, majd nyílt sisaku küzdelmet, melyet a lebilincselte magyar sajtó munkásai — köztük legjobbaink — a nemzeti jogokért erős megpróbáltatások közepette lankadatlanul folytattak s a mellyel reményt és erőt csöpögtettek a csüggedő magyar intelligencia lelkébe. A sajtó e munkásairól Angyal egyenként jellemző arcképet ad; józan és jóakaró kritikával menti azokat, a kik megalkudni látszottak az osztrák kormány célzataival, mert ezzel a meghajlással lapjuk életét biztosították s így társadalmi és irodalmi téren használhattak a nemzet ügyének. Közülök némelyiket csöndes humorral mutatja be Angyal. Így pl. Török Jánost, a ki azon ígéret fejében kapta meg a „Pesti Napló“ szerkesztését, hogy lapját a Bach-kormány elveihez illeszkedve fogja szerkeszteni: Török azonban ezt az ígéretét úgy magyarázta, hogy azokhoz az elvekhez alkalmazkodott, a melyeket Bachéknak az ő felfogása szerint kellene követniök. Persze hogy

¹⁵ „Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése“ a M. Tört. Társulat „Fontes“ kiadványai sorozatában.

elcsapták Törököt a Pesti Napló szerkesztésétől. Bőven adja Angyal az e korbeli hosszabb-rövidebb életű hírlapok biográfiáját; legérdekesebb a leghatásosabbé, a Pesti Naplóé, mely Császár Ferenc, Bánfay, Török János, Pompéry, Királyi Pál és Kemény Zsigmond váltakozó szerkesztésében lassanként megizmosodott; maga köré gyűjtötte a magyar publicisztika és szépirodalom legjelesebbjeit s tekintélye az ötvenes évek második felében annyira megnőtt, hogy a művelt magyar közönség tőle várta a jelszót, a mely után igazodnia kell; mert mindenki tudta, hogy Deák Ferenc véleménye is ki van fejezve abban, a mit a Pesti Napló mond vagy — elhallgat...

Ezeknek az ötvenes éveknek magyar emigránsai is élénken érdekelték Angyalt. Az emigráció egyik csöndesen s nem politikai téren dolgozó kitűnőségéről ragyogó képet festett meg művészi ecsettel, mikor „*Szalay László emlékezete*“ címen¹⁶ ezen jelesünk születésének centenáriuma alkalmából 1913 decemberében a M. Tud. Akadémiában fölolvasást tartott. A fölolvasás persze csak rövid kivonata annak a beható tanulmánynak, mely a reformkorszak teljes ismeretén alapuló tárgyilagossággal ugyan, de mégis meleg rokonszenvvel övezi körül Szalay alakját. Nincs tér itt kiterjeszkedni arra, mint rajzolja Angyal a jogtudós, a publicista, a „centralisták“ vezére, az országgyűlési követ s a diplomata munkásságát. De ki kell emelni, hogy alig írtak még magyar historikusról oly találó, a történetíró és történetkutató egész lényét minden oldalról megvilágító és megértető jellemzést, mint aminőt Angyal Szalayról ad. Fejtegetésében megragadó az, miként tökéletesítette ki az élet nehéz iskolája Szalay történetírásában az egyszerű józanságot, a mértékletességnek, a kegyeletnek és a méltányosságnak lélektani sajátosságait. Tiszteletreméltó egyéniségéről pedig alig lehetne megfelelőbbet mondani, mint azt, a mivel tőle Angyal elbúcsúzik, mikor megállapítja, hogy „a magyar történet legjobb korszakának a legjobbjai szerették, becsülték őt és örömmel hirdették érdemeit.“

Ide kell bekapcsolnom, hogy történetirodalmunk egy másik kimagasló alakjáról is bírunk egy rövid ugyan, de szabatos tollrajzot Angyal kezéből. *Salamon Ferenc* történetírói munkásságának jellemző vonásait mutatja be Angyalnak egy kis tanulmánya:¹⁷ ellenszenvét a nemzeti chauvinismus dicsekvő, öndicsérő kórsága ellen; előszeretét inkább az intézmények mint az egyéniségek történetének kutatása iránt; sajátos szellemes módszerét, a mellyel előbb kevés adatból föl-

¹⁶ Akadémiai emlékbeszéd, 1913. december 1.

¹⁷ „Jeles írók iskolai tára“ című gyűjteményben jelent meg e kötete. „Szemelvények Salamon Ferenc munkáiból“, 1904.

állít egy hypothesis, aztán tovább kutat adatok után, tovább fűzi magában kombinációit s így fogadja el vagy módosítja vagy éppen séggel elveti azt az előbb föltett véletet. Nagy nyomatékkaal és helyesen utal végül Angyal arra a formaérzékre, mely Salamonnál a szerkezet tisztaságában nyilatkozik meg és előadásának nagy élénkségére, vilá-gosságára, szemléltetőségére.

Nemzeti életünk legújabb, csaknem a jelenbe benyúló kor-szakának a történetébe is be-bevilágított Angyal több, eszmékben gazdag essai-vel. Ezek elseje az, mely Deák Ferenc születésnapja 100-adik évfordulójának alkalmából 1904-ben jelent meg „*Deák Ferenc emlékezete és a katonai kérdés*” címen.¹⁸ Címe után ítélve polémikus politikai tanulmánynak kellene tartanunk; erre mutat bevezető része is, a hol szembe száll azokkal, a kik Deák Ferenc „bölcse-ségét” fo-gyatékosnak mondták, mert műve éppen születésnapja centenná-riumának idejében ingadozik; aztán Kossuth Ferenc-cel, a kinek véle-ménye szerint bármi nagy tulajdonságai voltak Deáknak, „államférfiúi tekintete az ország határain túl nem hatolt.” De cím és bevezetés dacára megele-gedéssel olvassuk az essait, mert a napi politikához tulajdonkép semmi köze; írója csak a történeti igazságot keresi s Deák közéleti pályájának vezérgondolatait elemelve, e vezérgondolatok harmóniája megtestesülésének mutatja be az ezeréves Magyarország történetének egyik sorsdöntő eseményét, a 67-ediki kiegyezést. Kossuth Ferenc állításával szemben pedig bebizonyítja, hogy alig volt valaha magyar államférfiúnak tartósabb hatása az európai fejleményekre, mint Deáknak éppen a 67-ediki kiegyezés nagy műve által.

E történeti mestermű szilárd őrének, tántoríthatatlan védőjének imponáló alakja előtt hajól meg Angyal a „*Gróf Tisza István emlé-kezete*” címet viselő¹⁹ finom dolgozatban. Föltárja benne azokat a lelki kincseket, melyeket Tisza apai és anyai őseitől örökölt; megismertet bennünket Tisza tudása és kultúrális érdeklődései gazdagságával; elő-adja azt a meggyőződéses küzdelmet, mellyel hőse a Deák és Andrássy országépítő ópuszát a támadások ellen megvédte; méltósággal cáfolja meg és veri vissza a rágalmakat, hogy Tiszának a világháború megindí-tásában része lett volna és keményen ostorozza a Tisza ellen fölszított példátlanul aljas gyűlölet Calibánjait, míg előadásában odaér, a hol „a cser bevárta a csapást, bevárta azzal a legfölsőbb akaratba vetett hittel, mely egy sorba állítja őt a világtörténet olyan alakjaival, mint Coligny, Cromwell vagy Jan de Witt volt. — Irásos dombormű az, me-

¹⁸ Budapesti Szemle, 1904. és „Tanulmányok”, 1923.

¹⁹ Budapesti Szemle, 1920. évf. és „Szakaszok” stb. 1928.

lyet Angyal értelme és pennája megfaragott az *igazi* férfiról, a kiben a „magyar úri önérzet, erős politikai érzék, az államélet fegyelmének germán fölfogása“ a hazája, nemzete és magyar népe iránt, nem hívságosan kiáltó, de annál égőbb szeretettel és mély vallásosság erkölcsi parancsaival egyesült . . .

Az említett „Calibánok“ egyik posthumus francia társa, vicomte Quichen ellen, a ki párisi lapokban magyarfaló cikkek sorozatát bocsátotta közre, kitűnő, részben publicisztikai dolgozatot írt Angyal „*Un coin d'Histoire oublié*“ címen²⁰ 1927 folyamán. Quichen szerint Magyarország csak azért fordult Németország felé a XIX. század utolsó tizedeiben, hogy e hatalmas birodalomra támaszkodva szabadon zsarnokoskodhasson szláv és oláh lakosain; Tisza Istvánt szintén ez a momentum vezette s ezért lőnek a magyarok II. Vilmos lakájai a világháborúban. Azt mondanom sem kell, hogy Angyal jól kioktatta a „vicegróft“; ki kell emelni azonban azt, hogy Angyal történetkutató vénájával kinyomozta és fölmutatta Quichen „teoriái“ főforrását, azt az 1918 után egyszerre magyarfaló föderalistává átvedlett rostocki tanárt, Schlüssert, a ki még 1918-ban azt hirdette, hogy az egész osztrák-magyar monarchiában az egyetlen férfias faj a magyar és hogy a dualizmus Korvin Mátyás óta történeti szükség!

Ennek a dualisztikus monarchiának végzetes napjairól tárgyal Angyal „*A boszniai válság története*“ című, 1932-ben írott nagy értekezésében.²¹ Az addig megjelent német, osztrák és angol hatalmas kútfő-publikációk alapján ismerkedünk meg belőle mintegy előjáték gyanánt a *sandsági vasút* tervével, a mely mögött a nyugateurópai hatalmak az expansióra törekvő Németbirodalom mozgó kezeit látták. Aztán Bosznia annexiójának processusával; Aehrenthal magabízó politikájával, a monarchia nagy jövőjébe vetett hitével s végül a híres buchlaui találkozással, a melyről találóan jegyzi meg Angyal, hogy a két államférfi, Aehrenthal és Iswolski, szeretett volna egymás eszén túljárni és mindegyik csak önmagát ámította . . .

Angyalnak a legújabb történet köréből való dolgozatai sorát egy arcképszerű tanulmány zárja le „*Rudolf trónörökösről*“;²² kettő pedig Ferenc Józsefről. Az elsőben finoman ecseteli a trónörökös fejlődését, hibáit, erényeit, s a wittelsbachi terheltég erősödő tüneteit, a melyek végül Mayerlinghez vezettek; de — magyarázatul — az életnek azt a

²⁰ Megjelent a „La Revue Mondiale“, 1927-ediki évf.-ban.

²¹ A Bécsi Magyar Történeti Intézet *Évkönyvében* (különnyomat is) és németül a berlini „Ungarische Jahrbücher“ 1933. évfolyamában.

²² Budapesti Szemle, 1929.

könnyelmű fölfogását, azt a ledérséget is, mely akkoriban a felső tízezernek észlelhető volt. Elemzi aztán a kiáltó ellentétet, mely Don Carlos és Rudolf esetét elválasztja egymástól és éles kritikával veti el azt a fölmerült véleményt, mely a magyar véderő-vitával összeszőződő terveket szimatolt a mayerlingi tragédia mögött.

.... Mint tudjuk, Angyal Ferenc József életrajzával foglalkozik. E nagyszabásúnak ígérkező munka egyik fejezete a „*Ferenc József ifjúsága*“ című tanulmány²³ hatalmas irodalmi és levéltári anyag átvizsgálásának eredménye. A valóságnak megfelelő vonzó képet kapunk itt a gyermek és ifjú főherceg neveltetéséről, értelmi fejlődéséről, előszeretetéről egyes tantárgyak iránt s ösztönös rendszertetéről, mely már a két-három éves fiúcska játékaival is megnyilatkozik. De leköti figyelmünket az is, a mit az anyáról, Zsófia főhercegasszonyról, a szabadelvű bajor királyi apa s egy protestáns hercegnő leányáról tudunk meg, a ki a müncheni udvarból bizonyos fokú liberális életfölfogást s felekezeti fölötti mély vallásosságot vitt magával a bécsibe. Ezt a két lelki értéket persze a bécsi hatások s a forradalmi idők viharai gyökeresen megváltoztatták ugyan, de legalább az egyik, a felekezetek fölötti vallásosság az anyai nagyapáról mintha átöröklődött volna az unokába.

Az ifjúság derűs világából forradalmi viharok sötétjén át vezet Angyal „*Ferenc József trónralépésének történetéhez*.”²⁴ A korán érett ifjúban korán ki is fejlett bizonyos méltóságérzet, a tekintély föltétlen tisztelete s megtestesült benne az az ideál, a melyet magának az anya a valódi fejedelemtől alkotott s mely oly messze esett férje s még inkább sógora, a szegény jó császár, Ferdinánd alakjától. A tekintélytiszteelő ifjúban a forradalmi mozgalmak meggyűlöltettek minden liberalizmust; örömet távozott Ferenc József a nekie semmiképp sem tetsző polgári, politikai zavarok elől a harctérre, a hol kijegecesedett benne az a meggyőződés, hogy a sokrétű, soknyelvű nagy monarchia szétbomlását csak a hadsereg fegyelme akadályozhatja meg. E meggyőződés hatása alatt lépett trónra a fiatal főherceg nagybátyja lemondása után, a mely lemondást a beteg férjeért rettegő, tisztaéletű császárné már régen óhajtott és tervezett. Nem csuda — mondja Angyal — ha az ifjú uralkodó lelkéből ki volt a gondolat rekesztve, hogy a trónváltás talán kitűnő alkalom lehetne a magyar jogrend helyreállítására . . .

²³ „Századok“, 1934. és németül „Historische Blätter“, 1934.

²⁴ „Budapesti Szemle“, 1936. és németül a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet *Évkönyvében* (1936).

.....Nem a szorosán vett történet, hanem az irodalomtörténet mezejére tartozik ugyan, de itt is megemlítendő az a jól sikerült tanulmány, melyet Angyal az ő mesteréről és ideáljáról *Gyulai Pálról* rajzolt meg,²⁶ mert kulcsot ad magának a historikus Angyalnak is megértéséhez. A szigorú igazságszeretet, a frázisok és nagyhangúság gyűlölete; a józan eszméltre ébresztő kritika, melyet Angyal Gyulai Pálban méltán bámul, vezércsillagok voltak, melyeket követni kötelességének tartotta Angyal a maga történetírói működésében s a melyeket Salamon Ferencben, második példányképében is tisztelt. Csak egyben nem követte Gyulait: a harci kedvben; mert Angyalt egész természetete inkább a kiengesztelődés ösvényein készíteti járdalni. Ez jellemzi Angyal történetírásának is a szellemét. S bizonyára összefügg ezzel az emberek és események higgadt megítélése s az ennek megfelelő, cicoma nélküli, egyszerű, világos, lehetőleg tárgyilagos előadás gondosan kikutatott, megrostált és elfogadhatóknak talált adatok alapján... Az élességeket hát mindig kerüli Angyal; nagy ritkát szúr pennájával, de szelíd humorral nem sajnál néha-néha „intelmet“ adni; erős kritika és tárgyvizsgálat szitáján átszűrt meggyőződését azonban mindig kimondja. Szeret aztán, bár nem oly kemény kézzel mint Gyulai Pál és Salamon Ferenc, az aktívabb politikai élet, a még nem egészen lezárt, a még mozgó történések kereteibe is benyúlni, mint ezt Deák Ferencről és Tisza Istvánról írott tanulmányai mutatják. Ezekhez a fő sajtóságokhoz járul még az az előadását elevenítő jó tulajdonság, hogy elbeszélésébe a történet szereplőiről vagy egy crockyt vagy egy miniatürszerűen megfestett kisebb-nagyobb arcképet szokott beleszőni.

Hogy történetkutatásának és írásának kritikai módszerével, nyugodt temperamentumával és előadásának ecsetével soká legyen még díszre tudományos republikánknak: ez sokak, nagyon sokak őszinte kívánsága!

Károlyi Árpád.

²⁶ Kisfaludy-Társasági székfoglaló, 1912. (Olcso Könyvtár).

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES KIRCHLICHEN PROZESS- RECHTES IM XII. JAHRHUNDERT.

*Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian.**

I. Einleitung.

Der vor 20 Jahren promulgierte Codex Iuris Canonici, das umfangreichste Gesetzbuch des 20. Jahrhunderts, hat der Dogmatik des Kirchenrechts neuen Aufschwung gegeben. Auf die feste Grundlage dieses Codex gestellt, begann die Kanonistik das Recht des neuen kirchlichen Gesetzbuches systematisch durchzuarbeiten. Dies bedeutet aber keineswegs, daß damit die früheren Quellen vernachlässigt werden könnten. *Das heutige Kirchenrecht kann ohne ein Studium des alten nicht verstanden werden.* Der Aufschluß der alten Rechtsquellen ist nicht nur vom *geschichtlichen* Standpunkt aus wichtig, da wir aus ihnen die *Rechtsauffassung einer Zeit und die Rechtsentwicklung erkennen*, sondern auch nach der *interpretativen* Richtung hin.¹ Die neue

* Die Arbeit wurde im Kirchenrechtlichen Seminar der Wiener Universität am 27. Oktober 1937. auszugsweise vorgetragen. Der Verfasser ist dem Vorstand des Seminars Herrn o. ö. Universitätsprofessor Dr. Rudolf Köstler zu ergebenstem Danke verpflichtet, der ihm die Anregung zur Studie gegeben, die Literaturbeschaffung ermöglicht und ihn mit wertvollem Rat bei Abfassung der Arbeit freundlichst unterstützt hat.

¹ *Canones qui ius vetus ex integro referunt, ex veteris iuris auctoritate, atque ideo ex receptis apud probatos auctores interpretationibus, sunt aestimandi. c.6.nr.2. Canones qui ex parte tantum cum veteri iure congruunt, qua congruunt, ex iure antiquo aestimandi sunt; qua discrepant, sunt ex sua ipsorum sententia diiudicandi. c.6.nr.3. In dubio num aliquod canonum praescriptum cum veteri iure discrepet, a veteri iure non est recedendum. c.6.nr.4. — Vgl. Proemium zum Codicis Iuris Canonici Fontes (cura Petri Gasparri, Romae, Vol. I., 1926, S.V. „... apparet quam necessarium sit ad rectam canonum intelligentiam prae manibus fontes habere ex quibus canones hausti sunt...“*

Rechtsquelle bedeutet also auch angesichts ihrer exklusiven Art bei weitem nicht, daß die früheren Quellen für die Wissenschaft überflüssig geworden seien, zeigt ja die Rechtswissenschaft kaum einen Zweig, in dem das heutige Recht mit dem alten so fest verbunden wäre, wie im Kirchenrecht.

Die kirchenrechtliche Richtung, welche die Dogmatik von der Rechtsgeschichte trennen will,² weist nur auf die Notwendigkeit der wegen der Vervielfältigung der Aufgaben entstandenen Arbeitsteilung hin. Wenn die herrschende Meinung im Kirchenrecht die Dogmatik von der Rechtsgeschichte noch nicht so trennt, wie es im weltlichen Rechte üblich ist, so bedeutet dies nicht eine Vernachlässigung der alten Quellen, sondern bekundet, gerade im Gegenteil *den festen und untrennbaren Zusammenhang zwischen dem alten und neuen Recht*; selbst für den Dogmatiker ist das Studium der früheren Quellen unerlässlich. Auch nach dem Erscheinen des Codex Iuris Canonici kann man sich mit der Kenntnis des Stoffes des neuen kirchlichen Gesetzbuches allein nicht begnügen.

Ein Überblick über die Literatur nach Erscheinen des C. I. C. zeigt, daß die rechtsgeschichtlichen Forschungen, wenn der Codex auch natürlicherweise für die Dogmatik eine Verschiebung hervorgerufen hat, auch später nicht nachgelassen haben. In der richtigen Einschätzung der früheren Quellen ging die Kirche voran, als sie in Ergänzung des in canon 6. niedergelegten Prinzips mit den „*Fontes Iuris Canonici*“³ die schwerer erreichbaren Quellen gesammelt zur Verfügung stellte.⁴

Für das gleich rege gebliebene rechtsgeschichtliche Interesse ist *das 12—13. Jahrhundert*, „*das Zeitalter des kanonischen Rechtes*“⁵, ein besonders dankbares Forschungsgebiet. Das unter den Schöpfungen des 12. Jahrhunderts einen *besonderen Platz* einnehmende *Dekret Gratians* bildet auch heute noch für die Wissenschaft *eine unerschöpfliche Quelle*, unerlässlich für eine Behandlung der Entwicklungsgeschichte

² Vgl. Ulrich Stutz, Kirchenrecht, in Holtzendorff-Kohlens Enzyklopädie der Rechtswissenschaft, V.⁷ Berlin 1914. S.279—368; derselbe, Kirchliche Rechtsgeschichte, Berlin 1905; Eduard Eichman, Lehrbuch des Kirchenrechts⁴. I. Paderborn 1934.

³ Codicis Iuris Canonici Fontes. Vol. I.—VI. cura Petri Gasparri editi. Romae, 1923—1932; Vol.VII. cura et studio Iustiniani Serédi editi. Romae. 1935.

⁴ Vgl. Baranyay Jusztin, Egy századokra szóló könyv. Nemzeti Ujság. XVIII. Nr.113.

⁵ „Die Kanonistik hat damals die Welt in Atem gehalten.“ Ulrich Stutz, Gratian und die Eigenkirchen. Zeitschr. d.Sav.St. 32.Bd.Kan.Abt. 1.Bd. S.1; Arnold Pöschl, Kurzgefaßtes Lehrbuch des katholischen Kirchenrechtes auf Grund des neuen kirchlichen Gesetzbuches.³ Graz 1931. S.17 Anm.2.

des Kirchenrechts, besonders im 12. Jahrhundert. *Es ist ein Zeit- und Entwicklungsgrenzstein* am Abschluß des *ius antiquum*.⁶

Der neue Antrieb zur Gratianforschung im 20. Jahrhundert ist derselbe wie früher. Die Literatur zieht nicht nur der Umstand an, daß es sich um die Arbeit „*des Vaters des Kirchenrechtes*“^{6a} handelt, sondern auch die Tatsache, daß die Nachforschungen über das nun *bald sein achties Jahrhundert erreichende Dekret* selbst heute noch nicht als abgeschlossen zu betrachten sind.

Dieses Interesse des 20. Jahrhunderts zeigen die zahlreichen Gratianstudien der neuen Literatur. Hervorzuheben ist die zwischen *Bliemetzrieder* und *Kuttner* in den dreißiger Jahren entstandene Kontroverse über das vielumstrittene methodische Vorbild Gratians.⁷ Die Forschungen *Heyers* und *Köstlers* haben über den Titel des Dekrets, *Gillmann* und *Vetulani* über sein System und seine Einteilung, *Seckel* über die Geburtsstätte und -zeit Gratians wertvolle Ergebnisse erbracht,⁸ denen Bearbeitungen der verschiedenen Teilgebiete des Dekrets vorangegangen sind. So — unter Verwertung der letzten Unter-

⁶ Das Werk Gratians hat schon darum eine besondere Bedeutung, „weil mit ihm die Kanonistik in ein völlig neues Stadium tritt, in das Stadium der spezifisch wissenschaftlichen Entfaltung“. Stephan Kuttner, *Zur Frage der theologischen Vorlagen Gratians*, (S. unsere nächste Anm.) S.243.

^{6a} Seine Büste als monumentum honorarium wurde in Rom im Jahre 1933. errichtet. Vgl. *Spectator*. In *Gratiani memoriam. Jus Pontificium. Romae. 1933.* (XIII.) S. 11.—14.

⁷ Franz Bliemetzrieder, *Gratian und die Schule Anselms von Laon*. A.K.K. 112.Band Mainz 1932, S.37—63. — Stephan Kuttner, *Zur Frage der theologischen Vorlagen Gratians*. *Zeitschr. d.Sav.St.*54.Band. Kan.Abt. 23.Band Weimar 1934. S. 243—268.

⁸ Friedrich Heyer, *Der Titel der Kanonessammlung Gratians*. *Zeitschr. d. Sav. St.* 33.Band, Kan.Abt. 2.Band Weimar 1912. S.336—342. — Derselbe, *Namen und Titel des Gratianischen Dekrets*. A.K.K. 94.Band Mainz 1914 S.501—517. — Rudolf Köstler, *Zum Titel des Gratianischen Dekrets*. *Zeitschr.d.Sav.St.* 52.Band Kan.Abt. Bd. 21. Weimar 1932, S. 370—373. — Derselbe, *Noch einmal: Zum Titel des Gratianischen Dekrets*. *Zeitschr. d. Sav. St.* 54. Band Kan. Abt. 23. Band S. 378—380. — Franz Gillmann, *Einteilung und System des Gratianischen Dekrets nach den alten Dekretglossatoren bis Johannes Teutonikus einschließlich*. Mainz 1926. — Derselbe, *Wann kam das Wort „concordantia“ auf?* A. K. K. Mainz 1932. Band 112. S. 482. — Derselbe, *Rührt die Distinktionseinteilung der ersten und des dritten Decretteils von Gratian selbst her?* l. c. S. 504. — Vgl. noch die Untersuchungen Gillmanns im *Jus Pontificium*: 1931. p. 30. ss., 1931. p. 208. ss.; 1933. p. 22. ss.; 1934. p. 35. ss.; 1935. p. 267. ss.; 1937. p. 29. ss. — Adam Vetulani, *Über die Distinktionseinteilung und die Palea im Dekret Gratians*. *Zeitschr.d.Sav.St.* 53.Band. Kan.Abt.22.Band Weimar 1933, S.346—370. — Emil Seckel, *Über neuere Editionen juristischer Schriften*. *Zeitschr.d.Sav.St.* Rom. Abt.21. Band Weimar 1900. S.327ff.

suchungen — Sägmüller über die Bischofswahl, Stutz über die Eigenkirche, Jacobi über das Prozeßrecht, Plöchl über das Eherecht, Kuttner über die Schuldlehre.⁹ Die Namen beweisen, daß auch in der neuesten Gratianliteratur hervorragende Vertreter der Wissenschaft erscheinen.

Gratian, dieser „*vir acerrimi ingenii*“¹⁰, verdient das Interesse der Literatur. Wir wissen von seinem Werk mehr als von seinem Leben. Ihn mag die Tatsache am meisten kennzeichnen, daß wohl sein Werk in den Händen der Kanonisten Jahrhunderte hindurch eines der meist gebrauchten Bücher war, daß wir aber über sein Leben trotz sorgsamsten Nachforschungen bis in die jüngste Zeit kaum etwas wissen. Der bescheidene Kamaldulenser hat sich *nicht mit den äußeren Umständen seines Lebens, sondern mit seinem Werk ein monumentum aere perennius* errichtet. Die Blätter seines Dekrets sind von der vielen Benützung vergilbt, aber das Buch seines Lebens zeigt heute noch leere Seiten.¹¹

⁹ Johann B. Sägmüller, Die Bischofswahl bei Gratian. Köln 1908. — Ulrich Stutz, Gratian und die Eigenkirchen. Zeitschr.d.Sav.St. 32.Bd. Kan.Abt. 1.Band Weimar 1911, S.1—53. — Erwin Jacobi, Der Prozeß im Decretum Gratiani und bei den ältesten Dekretisten. Zeitschr.d.Sav.St. Kan.Abt. Band 3. Weimar 1913. S.223ff. — Willibald Plöchl, Das Eherecht des Magisters Gratianus. Leipzig und Wien 1935. — Stephan Kuttner, Kanonistische Schuldlehre von Gratian bis auf die Dekretalen Gregors IX. Systematisch auf Grund der handschriftlichen Quellen dargestellt. Città del Vaticano 1935.

Zu erwähnen ist noch Ulrich Stutz, Die Cisterzienser wider Gratians Dekret, Zeitschr.d.Sav.St. 40.Band Kan.Abt.9. Band Weimar 1919, S.63—98. — Rudolf Sohm, Das altkatholische Kirchenrecht und das Dekret Gratians. München 1918. — M. Wyszynski, De Gratiani iure matrimoniali ex operibus S. Augustini deprompto. Ex Przegląd Teologiczny. Leopoli 1931. (Vgl. Jus Pontificium 1932. p. 60.)

Was die ungarische Literatur anbelangt, können wir vor allem auf die *allgemeine* Würdigung der Lehrbücher hinweisen. Die Kirchenrechtler haben sich *im Rahmen der Entwicklungsgeschichte* der kanonistischen Doktrin mit dem *Dekret* beschäftigt, besonders bei der Untersuchung der *ehe-* und *ordensrechtlichen* Fragen. Aus den diesbezüglichen Arbeiten der letzten 50 Jahre sind hervorzuheben: K. Kováts Gyula, A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Budapest 1883 (S.5—6., 16., 162—167.). — Notter Antal, A szerzetesi professio egyházi és világi jog szerint Budapest 1908. (S.25., 30., 100., 151.f., 157., 209.f., 214.f., 220.ff., 224.ff., 284.) — Reiner János Az egyházi házasságkötési jog tanának kifejlődése. Budapest 1908. (S.12., 20.ff., 48—61.) — Kérészy Zoltán: A „Ne temere“ decretum tekintettel a jogtörténeti előzményekre. Budapest 1909. (S.11.f.) — Hanuy Ferenc, A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. Budapest 1912. (S.59., 62., 73—76., 98., 121.) — Sípos István, A katolikus házasságjog rendszere a C.I.C. szerint.² Pécs 1928. (S.248.)

Eine Gratiansmonographie mangelte bisher in der ungarischen Literatur.

¹⁰ Gaspari, Praefatio z. C.I.C. p. XXII.

¹¹ Wenn Stutz (Gratian und die Eigenkirchen, S.1.) vom *Dekret* — in einem anderen Sinn und in einer anderen Richtung — sagt, daß es „auf den ersten Blick

Gewiß ist, daß er *italienischer Herkunft* und in *Bologna tätig* war; er gehörte als Kamaldulensermonch dem Kloster der Heiligen Felix und Nabor an und lehrte als Magister an der Universität dieser Stadt. Mit größter Wahrscheinlichkeit kann behauptet werden, daß er nach 1157 nicht mehr lebte. Wann und wo er geboren ist, konnten selbst die neuesten Untersuchungen nicht mit vollständiger Gewißheit klären. Nach Seckels Meinung soll der kleine Ort Carraria bei Ficulle im Toskanischen die Geburtsstätte des Magisters sein.¹² Ebenso wenig wissen wir, wo und wann Gratian studiert hat.

Wir können sogar den ursprünglichen Titel seines Werkes, das seinen Namen erhielt, nicht mit vollkommener Bestimmtheit feststellen. Das Werk, das er zwischen 1139 und 1151 schuf, trug den Titel *Concordia* oder *Concordantia discordantium canonum*.¹³ Später wurde es mit *Decreta*, *Decretum Gratiani* bezeichnet, unter dem letzten Titel wird es heute angeführt.¹⁴

Das Dekret ist ein Merkmal seiner Zeit. Es entstand *im 12. Jahrhundert, dem Säkulum des kirchlichen Aufschwunges*, als das Papsttum seit dem *Wormser Konkordat* (1122) seine Machtsphäre mit erneuter Stärke entwickelte¹⁵ und die scholastische Theologie, mit der Wissenschaft des römischen Rechts in Wechselbeziehungen, ihre Blütezeit begann.¹⁶ Bologna wurde die hohe Schule Italiens und besonders für das Rechtsstudium von hervorragender Bedeutung.¹⁷

Was die Einteilung betrifft, zerfällt das Dekret in 3 Teile. Der

wenigstens, ein merkwürdig *unpersönliches* Gepräge“ hat — so gilt dies noch mehr für das *Leben* Gratians. — Vgl. nach Spectator, In Gratiani memoriam Jus Pontificium. Roma. 1933. S.12.

¹² Seckel, S.327—329. — Vgl. Stutz, Gratian und die Eigenkirchen, S.2.

¹³ Heyer, Der Titel der Kanonensammlung Gratians etc. S.336. — Köstler, Zum Titel des gratianischen Dekrets, S. 370 ff. und Noch einmal: Zum Titel des gratianischen Dekrets, S.378.ff.

Stephanus Sipos, Enchiridion Iuris Canonici³, Pécs 1936, S. 68. Anm.1—2, nimmt für die Abfassung die Zeit zwischen 1139—1150 an. — Vgl. Johann B. Haring, Grundzüge des katholischen Kirchenrechts³, Graz 1924. S.104 Anm.5.

¹⁴ Haring, I. S.104 Anm.3. — Pöschl, S.48 Anm.3. — Vgl. Plöchl, S.14.

¹⁵ Vgl. Albert Michael Koeniger, Grundriß einer Geschichte des katholischen Kirchenrechts. Köln. 1919. S.36.ff. — A. M. Koeniger, Katholisches Kirchenrecht mit Berücksichtigung des deutschen Staatskirchenrechts, Freiburg im Breisgau 1926. S.44. — Plöchl, S.11. — Grundzüge des katholischen Kirchenrechts und des Staatskirchenrechts von A.M.Koeniger und Friedrich Giese². Bonn und Köln 1932, S.23.

¹⁶ Haring, I, S.104. — Pöschl, S.17.

¹⁷ Gustav Schnürer, Kirche und Kultur im Mittelalter. Paderborn 1924, II. II. S.379, zitiert bei Plöchl, S.14 Anm.14.

erste Teil enthält 101 „distinctiones“, der zweite 36 „causae“, der dritte 5 „distinctiones“.¹⁸

Der Magister wollte mit Hilfe der „Konkordanzmethode“ in das einander widersprechende Material der vorausgegangenen mehr als tausendjährigen Rechtsentwicklung einen Einklang bringen, „den inneren, tiefer liegenden Sinn der Normen durch eine besondere Art juristischer Interpretation ergründen.“¹⁹ Das Material entnahm er vorwiegend den Konzilsbeschlüssen und Papstdekretalen, patristischen Schriften und dem römischen und germanischen Recht.²⁰ Zweifelsohne hat er viel aus den früheren Quellensammlungen geschöpft²¹, die aber später neben ihm in den Hintergrund treten. Das Dekret verdrängte die früheren Sammlungen und bildete die Grundlage für die ihm folgenden.²² Gratian nahm das gesammelte Rechtsmaterial — von einem späteren Gesichtspunkte aus betrachtet — nicht mit übergroßer Sorgfalt in sein Werk auf, spätere Untersuchungen konnten bezüglich vieler canones nachweisen, daß sie falsch oder nicht richtig zitiert sind.

Die „Sic et non-Methode“ ist nicht sein geistiges Eigentum, sie war schon früher in der Scholastik ausgebildet. Das Dekret kann nach den heutigen Begriffen als keine systematische Arbeit betrachtet werden. Das Studium seines Werkes verlangt Vertrautheit mit seiner Arbeitsweise. Bisweilen läßt er den begonnenen Faden fallen, springt auf ein anderes Thema über und kehrt erst dann wieder zu dem ursprünglichen Gegenstand zurück.

Das Dekret zeichnet sich durch seinem *Reichtum an Quellenbelegstellen* aus. Doch war Gratian *mehr als nur Sammler*, er war ein Lehrmeister, ein *Schriftsteller*, der seine wissenschaftliche Auffassung in dicta Gra-

¹⁸ Vgl. Haring, S.105 mit Anm.4—5. — Sipos, S.69.

¹⁹ Pöschl, S.48.

²⁰ Vgl. die Zusammenfassung Gasparris, Praefatio z. C.I.C., XXII: Materiam Decreti sui amplissimam mutuatus est Gratianus ab omnibus collectionibus quae antecesserant; innumeris Synodorum canonibus et Pontificum decretalibus et rescriptis satis multos addidit locos ex sacra Scriptura, ex SS. Patrum et scriptorum ecclesiasticorum operibus; quaedam etiam deprompsit ex libris apud Romanam aliasque peculiare Ecclesias receptis, cuiusmodi erant *Ordo Romanus, Liber diurnus RR. Pontificum*, itemque ex nonnullis poenitentialibus libris; denique attulit locos ex iure romano et germanico non paucos. — Man könnte etwa modern sagen, daß „die Zitate bei ihm den Text überwuchern.“ Koeniger, Grundriß, S.39.

²¹ Emil Friedberg, Prolegomena, zu seiner Ausg. des Corpus Iuris Canonici I 1879. p. XIX—LXXIV. „Die bisherigen Sammlungen waren vielfach nur eine kritiklose Zusammenstellung oft sich widersprechender allgemeiner und partikulärer Rechtsbestimmungen. Gratian sucht nun die Errungenschaften der Scholastik zu verwerten.“ Haring I, S.104.

²² Plöchl, S.20, 30.

tiani niederlegte. Die Meinungen über den Wert Gratians mögen verschieden sein, gewiß ist, daß seine wertvolle *Errungenschaft, die Trennung des Kirchenrechtes von der übrigen Theologie*, also dessen *Ver selbständigung*, dem Dekret, diesem nach scholastischer Methode geschriebenen Lehrbuch des Kirchenrechts,²³ *zu verdanken ist*. Dies unterstreicht auch die Meinung jener, die als *das Wesentliche der Leistung Gratians den Versuch zur Gewinnung einer aus den Quellen erwachsenen Doktrin* bezeichnen.²⁴

Das Dekret wurde vom Papst nie approbiert, trotzdem aber beherrschte es als eine reine Privatarbeit²⁵ das kanonische Recht fast *mit der Kraft eines Gesetzbuches* und brachte eine *eigene Literatur* an Summen, Glossen und Kommentaren hervor.²⁶

Im Vordergrund der das Rechtsmaterial des Dekrets behandelnden Darstellungen steht das Eherecht. Dem Prozeßrecht wird, verglichen mit den anderen Teilen, weniger Augenmerk gewidmet. Dies bedeutet freilich nicht, daß das Dekret für die Prozeßrechtler nicht stets eine wertvolle Quelle dargestellt hätte, obzwar die Schriften der Prozesualisten der Zeit nach Gratian durch ihre theoretischen Darlegungen größeres Interesse erweckten.

Neuerlich hat sich die *geschichtliche Bedeutung des prozeßrechtlichen Teiles des Dekrets verstärkt*. Die herrschende Meinung sieht im Gegensatz zu dem den kanonischen Prozeß als originäre Schöpfung päpstlicher Gesetzgebung angenommenen Standpunkt den kanonischen Prozeß als aus dem italienischen Territorialprozeß erwachsen und so als Erkenntnisquellen für seine Entstehung die Statuten der oberitalienischen Stadtstaaten und neben ihnen die Schriften der italienischen

²³ Johann B. Sägmüller, Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts⁴, Freiburg im Breisgau, 1925, I.Bd., II.Teil, S.234. — Haring (S.104) nennt das Dekret „ein praktisches Hilfsbuch für Schulzwecke“, Koeniger Kat. Kirchenrecht, S.53, (Grundzüge², S.28) nennt es ein „großangelegtes Vorlesungshandbuch“.

²⁴ Kuttner, Zur Frage, S.244. Derselbe Kan. Schuldlehre S.6.: „Jedenfalls beginnt die wissenschaftlich-juristische Durchdringung des Kirchenrechts — neben der zentralisierten päpstlichen Dekretalengesetzgebung das charakteristische Signum des ‚kanonischen‘ Kirchenrechts mit Gratians Concordia discordantium canonum.“ — Plöchl, S.14.

²⁵ Johann Friedrich v. Schulte, Die Geschichte und Literatur des kanonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart. I. Stuttgart 1875, S.66,68.

²⁶ Jacobi, S.224. — Das Dekret ist „die Grundlage der Kanonistik“ geworden, Koeniger-Giese², S.28; wurde „die Grundlage des kanonistischen Unterrichts“. Eichmann, Lehrbuch⁴, S.39. Vgl. noch Koeniger, Kat. Kirchenrecht, S.60.

Juristen.²⁷ Infolgedessen widmet sie *unter den Schriften der italienischen Juristen dem Dekret dank seinem Ansehen und seinem Reichtum an Quellenbelegen besondere Aufmerksamkeit.*

Wir möchten hier von unseren auf das gratianische Beweisrecht sich beziehenden Untersuchungen zwei Fragen herausgreifen. Die eine ist eigentlich eine Vorfrage des Beweisrechtes: welchen Prozeß behandelt Gratian, zu welcher Prozeßart gehört der Beweis des Dekrets? Die Frage, ob Gratian nur den Strafprozeß oder auch den Zivilprozeß erörtert, ist ja für sein Beweisrecht nicht gleichgültig, wir müssen ihr näher treten, wenn wir *ein richtiges Bild von seinem Beweisrechte* gewinnen wollen. Anschließend müssen auch die Verfahrensarten berührt werden.

Die zweite ist die Frage der *Beweislast*, welche die Aufmerksamkeit auch aus einem anderen Grunde schon verdient: denn wenn das Beweisrecht im allgemeinen das *Schlachtfeld des Zusammenstoßes der römischen und germanischen Rechtsauffassung* ist, dann ist in diesem Rahmen (innerhalb des Beweisrechtes) das Gebiet der Beweislast vor allem ein Kampfplatz dieser diametral entgegengesetzten Rechtsauffassungen. Wir werden sehen, wie die germanischen Elemente das auf römischen Grundlagen beruhenden Beweisrecht des Dekrets in der geschichtlichen Entwicklung durchdrungen haben.

II. Der Zivilprozess und die Verfahrensarten.

Die Mitglieder einer auf entwickelterer Stufe der Rechtsentwicklung stehenden Gesellschaft üben die Gerechtigkeit nicht selbst aus, sondern wenden sich um Rechtshilfe an das zu diesem Zweck bestimmte Organ der Gemeinschaft. Dieser behördliche Schutz wickelt sich im Rahmen eines rechtlich geordneten Verfahrens ab. Im Laufe der ge-

²⁷ Richard Schmidt, Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechts,² Leipzig 1906. S.71ff. — Adolf Wach, Der italienische Arrestprozeß. Leipzig 1868, S.81ff. — Jacobi, S.223. S. unten unsere Anm.259.

schichtlichen Entwicklung tritt an die Stelle der Selbsthilfe das geordnete Verfahren, in dessen entwickelterer, von den sakralen und formalistischen Fesseln befreiten Periode das Zentrum des Prozesses der Beweis ist. In den meisten Fällen ist er die Arena, in der die Parteien kämpfen, in der sich aus dem Kampf der Tatsachen der Tatbestand entwickelt, auf Grund dessen der Richter den Rechtsstreit entscheiden kann; das Urteil ist also die Resultate des Beweises.

Dem Rechtssystem aller Völker ist die Differenzierung des Verfahrens gemeinsam. Das entwickeltere Gesellschafts- und Wirtschaftsleben und die damit verbundene Rechtsordnung erfordern verschiedene Verfahrensarten. Im Anfang freilich sondern sich, wie auch die Geschichte des römischen Rechts²⁸ zeigt, die primitiven Verfahrensarten aus sakral-formalistischen Erwägungen ab und stellen sich erst viel später auf die innerliche Natur des Rechtsstreites. Die *scharfe Trennung des Straf- und Zivilprozesses* ist eine Errungenschaft der neuesten Zeit. Der Prozeß gestaltet sich also — obzwar im Anfangsstadium schon im römischen Recht vorhanden — erst im modernen Recht vollständig nach dem Gegenstand des Rechtsstreites, nach dem in den Prozeß hineingetragenen Recht. So ist auch die ungarische ZPO. nach den vermögensrechtlichen Sachen verfaßt, aber die Ehesachen z. B. verlangen natürlicherweise Abweichungen, was eine besondere eherechtliche Verfahrensart ausgebildet hat. Die materielle Natur der abweichenden Sachen, oft freilich auch der prozessuale Zweck an sich, formen ein entsprechendes Verfahren. Wenn wir Verfahrensarten nebeneinander stellen, finden wir eine Abweichung teils in der statischen Linie des Prozesses, (z. B. die Klageerhebung), teils in seiner dynamischen Linie (z. B. der Beweis). Der Beweis übt einen entscheidenden Einfluß auf das meritorische Ergebnis des Prozesses aus, infolgedessen kommt die beweisliche Abweichung zuerst in Frage.

Die Verschiedenartigkeit des Beweises bildet auch im modernen Prozeß einen Grund für die Unterscheidung der Verfahrensarten, im mittelalterlichen römisch-kanonischen Prozeß war sie geradezu der Hauptfaktor dafür. Auch diese außerordentliche Wichtigkeit des Beweises im mittelalterlichen Prozeß macht es notwendig, diesen zentralen Teil aus dem Prozeßrecht Gratians zum Gegenstand der Untersuchung zu machen.

²⁸ Leopold Wenger, Institutionen des römischen Zivilprozeßrechts. München 1925 S.6ff, 18ff,331. Ders., Abriss des römischen Zivilprozeßrechts. Berlin 1927, S.259ff.

Dennoch kann das Beweisrecht des Dekrets weder vollkommen verstanden, noch richtig verwertet werden, wenn nicht bekannt ist, zu welcher Verfahrensart der Beweis Gratians gehört. So ist die Frage der Verfahrensarten nicht nur eine geeignete *Einleitung* des gratianischen Beweisrechts, sondern — wie gesagt — eine notwendige und wegweisende *Vorfrage* desselben. Der Beweis ist keine im luftleeren Raum sich bewegende Institution, sondern jener Teil des Prozesses, der mit den anderen Teilen des Verfahrens fest verknüpft ist; er hat den Charakter des Mittels zum Ziel des Prozesses.

Die Frage, ob Gratian nur den Strafprozeß kennt oder auch den Zivilprozeß, verdient nicht nur vom theoretischen Standpunkt aus Aufmerksamkeit, sondern auch in der Erwägung, daß Gratian die Angelegenheiten *kirchlicher Gerichte seiner Zeit* und das sich auf diese beziehende Verfahren verwertete, woraus sich weiter wichtige Schlüsse darüber ergeben, mit welchen Sachen sich diese Gerichte befaßt haben. Die Frage des gratianischen Zivilprozesses ist interessant, aber nicht einfach; sie wird interessanter durch die Tatsache, daß sie überhaupt noch nicht völlig geklärt ist. *Jacobi*²⁹ gebürt das Verdienst, die Frage aufgeworfen und die Aufmerksamkeit auf dieses Problem gelenkt zu haben. Die frühere Literatur übergang eine nähere Betrachtung dieses Problems und begnügte sich mit der Darstellung des Strafprozesses. Möge auch diese Untersuchung zur Aufklärung der Frage beitragen.

Ein Überblick über das Prozeßrecht des Dekrets macht die früher herrschende Meinung verständlich, die den Prozeß Gratians *als reinen Strafprozeß* auffaßt³⁰, werden ja überwiegend Strafsachen behandelt. Durch diese Blickführung wird die Frage außeracht gelassen, ob sich außerdem irgendwo eine Unterscheidung zwischen Straf- und Zivilprozeß finden läßt und ob irgend eine Spur darauf hinweist, daß Gratian den Zivilprozeß als eine besondere Verfahrensart anerkannte.

Zweifelsohne steht Gratian der Strafprozeß vor Augen. Er behandelt in den überwiegend prozeßrechtliche Teile enthaltenden II.—VI., IX., XI. und XV. *causae*³¹ meist Straf- und Disziplinarfälle. Die Fälle, die er an die Spitze seiner Ausführungen und der angeführten *canones*

²⁹ Jacobi, 2. §.

³⁰ Wilhelm Molitor, Über kanonisches Gerichtsverfahren gegen Kleriker. Mainz 1856. S.72ff. Nicolaus München, Das kanonische Gerichtsverfahren und Strafrecht. I. Köln und Neuß. 1865. S. 365. ff. Paul Hinschius, Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland. V. Berlin. S. 347 ff.

³¹ Franciscus Roberti, De Processibus. I. Romae 1926.S.16.

stellt und als Beispiele wählt, beleuchten hell das Rechtsgebiet, aus dem die Streitigkeiten entstanden und zu deren Entscheidung er nun das entsprechende Verfahren sucht. So stellt er an den Anfang seiner interessantesten prozeßrechtlichen Erörterungen folgende Fälle: Anklage gegen einen Bischof (C. II.) und einen Kleriker (C. XV.) wegen fleischlicher Vergehen, Anklage der accusationsunfähigen Ankläger eines vertriebenen und wiedereingesetzten Bischofes. (C. III.) Dies mag kaum ein Zufall sein, sondern eher Nachbildung ähnlicher in der Praxis der zeitgenössischen kirchlichen Gerichtshöfe vorkommende Sachen; dies zeigt, daß sich *das Augenmerk Gratians in erster Linie* auf die, die innerliche Ordnung der Kirche am empfindlichsten berührenden, die Funktion der Kirchenmacht gefährdenden *Straf- und Disziplinarfälle der Kleriker richtete*. Indem Gratian diese behandelt, will er die Macht der Kirche, die Integrität ihrer Rechtsordnung stärken.

Sicherlich ist auch ein Argument der herrschenden Meinung die Tatsache, daß in der Zeit Gratians nach dem kanonischen Recht *noch nicht so viele zivilrechtliche Fälle unter die Zuständigkeit der Kirche gehörten*, wie später im Dekretalenrecht.³² Nichtsdestoweniger ist der Umstand von Wichtigkeit, daß im 13. Jahrhundert, als die Zuständigkeit der kirchlichen Gerichtshöfe den breitesten Umfang erreicht hatte und viele civile causae vor diese gekommen waren, selbst das Dekretalenrecht *diese zwei*³³ *Verfahren nicht scharf unterschied*, was übrigens nicht verwundern mag, da ja auch viel später³⁴ nicht von einer Unterscheidung zwischen Straf- und Zivilsachen und Straf- und Zivilverfahren, sondern von den Verschiedenheiten der Verfahren der fürstlichen und unteren, weiterhin geistlichen, feudalen und Stadtgerichte die Rede sein konnte. Es mußte noch eine lange Zeit vergehen, bis der Zivilprozeß selbständig wurde und aus ihm die strafprozeßrechtlichen Elemente verschwanden.

Zur Begründung der älteren Ansicht ist auch der Umstand geeignet, daß Gratian für die *Klage den Ausdruck „accusatio“ gebraucht* und den Ausdruck „actio“ nicht zu kennen scheint. So finden wir bei

³² Vgl. Eduard Eichmann, Das Prozeßrecht des Codex Iuris Canonici, Paderborn. 1921. S.21,25. — E. Ott, Kirchliche Gerichtsbarkeit, im Österreichischen Staatswörterbuch. III. S.58—65. — Roberti, S.75,82.

³³ Molitor, S.138, nimmt das als Absicht des Gesetzgebers an.

³⁴ Wie Wenzel Gusztáv, Egyetemes európai jogtörténet² Buda, 1870, S.534, von der Zeit der Renaissance schreibt.

einem Rechtsfall, der nicht strafrechtlich zu betrachten ist, wie z. B. in causa XI.³⁵ einmal den Ausdruck *accusare*, dann *producere, convenire*³⁶, aber nicht *agere* und *actio*.³⁷ Die später, von Roland an zu rechnende

³⁵ Grundstückstreitigkeit zwischen zwei Klerikern.

³⁶ Dies kann umso weniger dem Magister als Fehler angerechnet werden, als der Gebrauch des *convenire* auch im Codex nicht viel genauer ist: es kann bedeuten in Streit- und Strafsachen = gerichtlich belangen (c.120.,c.1564.,c.1699.), an anderer Stelle = vor dem Zivilgericht belangen (z. B. c.1706.). Rudolf Köstler, Wörterbuch zum Codex Iuris Canonici. München 1927 ff, S.96. Vgl. Klaus Mörsdorf, Die Rechtssprache des Codex Iuris Canonici, Paderborn 1937. S.329. Albert Sleumer, Deutsch-Kirchenlateinisches Wörterbuch, Berlin und Bonn 1937, S.39.

³⁷ Es sei erwähnt, daß trotz der großen zeitlichen Differenz der Wortgebrauch des Codex Iuris Canonici in dieser Richtung eigentümlich ist, was teils auf den überwiegenden Einfluß der früheren Quellen, teils auf die Verschiedenheit seiner Mitarbeiter zurückzuführen ist. *Accusare* bedeutet = vor dem Strafgericht anklagen (de delicto c.542.n.1., c.1934., c. 1946. §. 2., n.2), aber auch = vor dem Zivilgericht angreifen (ius accusandi matrimonium = Eheklagerecht, Überschrift zum c.1970; habilis ad accusandum = klageberechtigt, c.1971.), insbesondere in Ehe- und Weihe-sachen (die Gültigkeit) anfechten oder bestreiten (a. matrimonium ex defectu censensio, c.1965; a. validitatem sacrae ordinationis, c.1994). Ebenso bedeutet die *accusatio* die Anklage beim Strafgericht (c. 1873. §.1. n.1; auch so: *accusatio criminalis* = Strafanklage in c.1934; das Wort „*criminalis*“ scheint m.E. Pleonasmus zu sein), aber auch die Eheklage beim Zivilgericht (*accusatio vel (!) petitio* c.1970). — Köstler, Wörterbuch, S.20,32,263. Vgl. auch Mörsdorf, S.317,Anm.14, S.320,Anm.4, S.324,Anm.30., Sleumer, S.19,20,109.

Was den früheren Ausdruck „Zivilprozeß“ betrifft, verwendet der Codex das *iudicium contentiosum* = Streitverfahren, gegenübergestellt dem *iudicium criminale*. Der vor dem Codex gebräuchliche Ausdruck „Zivilprozeß“ ist für das heutige Recht überholt; der neue Wortgebrauch des Codex kann als Merkmal jener Ansicht aufgefaßt werden, die eine kirchliche „Zivilgerichtsbarkeit“ im Sinne des weltlichen Rechts mißbilligt und mit dem davon abweichenden Termin den öffentlich-rechtlichen Inhalt dieser Angelegenheiten der kirchl. „Zivilgerichtsbarkeit“ ausdrückt, und hängt damit zusammen, daß in der Sprache des Codex — entsprechend dem alten Sprachgebrauch (auch bei den Dekretisten ist *causa civilis* nicht nur der Gegensatz zur *causa criminalis*, sondern auch zur *causa ecclesiastica*. Vgl. Jacobi, S.226, Anm.2; S.233, Anm.6). Zum Gegensatz ins *naturale* — *ius civile* bei Gratian und bei den Dekretisten vgl. Kuttner, Kan. Schuldlehre, S. 164. f.) — *civilis* nur staatlich, weltlich bedeutet. (z. B. c.1533 §. 2, c.1814, c.1830 §. 1, c.1961.) — Köstler, Wörterbuch, S.68,69. Mörsdorf, S.98 Anm. 22, S.126,224,292 mit Anm.54—55. — Vgl. Sleumer S.155,159,160,202,209.

Dieser neue Wortgebrauch ist nur in einem Falle — offenbar aus Versehen — durchbrochen: in dem c.2210 § 1 n.2, § 2 wird — entsprechend dem früheren *iudicium civile* — über *actio civilis* — statt *contentiosa* — zur Bezeichnung der deliktischen Schadenersatzklage gesprochen. (Zu diesem „Schönheitsfehler“ vgl. Mörsdorf, S.320 Anm.3. — Roberti, S. 95 Anm.1) Mit dieser Ausnahme ist Stolpas richtige Meinung (Stolpa József, A közigazgatás és bíraskodás elválasztása a katolikus egyházban. Budapest, 1924, S.28. Anm.3. letzter Satz), nach dem der Codex den Ter-

Benennung der Dekretisten³⁸, welche für die Zivilklage die *actio* und *agere*, für die Anklage in Strafsachen die *accusatio* erwähnt, ist einer stärkeren Benützung der römischen Quellen zuzuschreiben.

Was die Frage der unrichtigen *Terminologie* betrifft, so ist kurz zu sagen: Die Tatsache, daß Gratian nur die Ausdrücke *accusatio* — *accusator* — *accusare* gebraucht, schließt noch nicht aus, daß er auch an den Zivilprozeß denkt. Daß angesichts eines so umfassenden Wortgebrauches auch die Rede vom Zivilprozeß sein kann, dafür spricht schon der Umstand, daß ja auch im Grunde genommen dies die Lage im *Codex Iuris Canonici* ist.³⁹ Auch das neue kirchliche Gesetzbuch konnte sich davon nicht befreien, mehrere Ausdrücke in ähnlichem oder identischem Sinne, andernteils aber einen Ausdruck mit mehreren Bedeutungen zu gebrauchen; die Verwendung eines Wortes ist nicht immer stabil und einheitlich.⁴⁰

Daß Gratian bei der *accusatio* nicht nur an die Strafanklage gedacht hat, ergibt sich — wir wiederholen es — ohne zweifel daraus, daß der *Terminus accusatio* auch bei den *Zivilsachen* gebraucht wird.

minus civilis im Prozeßrecht fallen ließ, zu ergänzen. — Die Bezeichnung *contentiosa* ist römischrechtlichen Ursprungs; im römischen Recht gab es eine besondere Erscheinungsform der Jurisdiktion, die im — konträren, nicht kontradiktorischen — Gegensatz zur sog. „freiwilligen“ Gerichtsbarkeit (*iurisdictio voluntaria*) als „streitig“ bezeichnet wurde. Wenger, *Institutionen*, S.30 mit Anm.7; Roberti, S.97ff.

Wir verwenden in dem Text natürlich den alten Sprachgebrauch und sprechen vom Zivilprozeß Gratians, was trotz der Schwierigkeit des Sinnes dieses Wortes doch entsprechender für unsere Quelle ist. Wie unten hingewiesen, gebrauchen wir die „*civilis causa*“ und „Zivilprozeß“ in einem spezifischen Sinn. — Übrigens spricht der Gasparrische Index von der *actio civilis* statt *contentiosa* und auch die Literatur, z. B. Eichmann, *Prozeßrecht*, S. 35, *Lehrbuch*⁴ II. S.196, gibt den alten Ausdruck nicht auf. Vgl. Mörsdorf, S.292 Anm.53.

³⁸ „Die Dekretisten, ebenso wie noch spätere Papstdekretalen, bezeichnen mit Ausdrücken wie *civilitater accusare*, *quaestio civilis* gerade ein Verfahren ohne feierliche Klageschrift“ Jacobi, S.277 Anm.3. — Hinschius, *Kirchenrecht*, V. S.353, Anm. 4—6; S.357 Anm.6, bringt die *accusatio civilis* Rolands mit der Bezeichnung beim Inquisitions- und Denunziationsverfahren in Beziehung, bezugnehmend auf ein Kapitel Innozenz' III. (c.32.X.5,3). Dagegen weist Jacobi, S.227 Anm.7, darauf hin, daß der Zusammenhang zwischen diesen Aussprüchen Innozenz' III. und jener *accusatio civilis* Alexanders III. nur darin besteht, daß „das kanonische Inquisitions- und Denunziationsverfahren in seinem Anfängen als ein Zivilverfahren aufgefaßt wird, d. h. als ein Verfahren, das nicht Auferlegung einer Strafe bezweckt, sondern nur bestimmte Verwaltungsmaßregeln einleitet.“

³⁹ Vgl. oben Anm.36,37.

⁴⁰ Köstler, *Wörterbuch*, S.11.

So beginnt er die eine Grundstücksangelegenheit behandelnde causa (C. XI. q. 1.) hinsichtlich der Zulässigkeit der Ladung vor den weltlichen Richtern mit den Worten: Quod clericus apud saeculares iudices accusandus non sit...⁴¹ Freilich wäre da, wo es sich nicht um eine straf-, sondern eine zivilrechtliche Streitigkeit handelt, statt accusandus im römischrechtlichen Sinn das Wort agendus der genauere Ausdruck. Der Magister gibt dem Worte accusare eine weitere, umfassende Bedeutung.⁴² Es ist Gratian kaum das als Fehler anzurechnen, was selbst die Redaktoren des neuen Codex nicht vermieden haben.

Die Behauptung, daß Gratian das Zivilverfahren nicht in Betracht gezogen habe, ist schon darum unwahrscheinlich, weil er im zweiten Teil des Dekrets *mehrere Zivilsachen behandelt*. Hätte er nur Straffälle erwähnt, dann wäre zuzugeben, daß ihm das Zivilverfahren unbekannt war. Diese Annahme widerlegt das Dekret selbst. So behandelt z. B. causa XI. einen Grundstücksprozeß zwischen zwei Klerikern, causa XIII. den Prozeß um das Zehentrecht zwischen den Klerikern einer Taufkirche und Parochianen, causa XIV. die Grundstücksklage der Kleriker einer Kirche, causa XVI. die Klage zwischen einem Abt und dem Klerus einer ecclesia baptismalis um eine Pfarrkirche, causa XXV. einen Prozeß um den Zehent zwischen einem Kloster und einer Taufkirche.⁴³

Diese Fälle sind meist in das Bereich des Sachenrechts gehörende öffentlichrechtliche gefärbte Grundstücksprozesse zwischen Klerikern, die nicht nur bezeugen, daß in der Zeit Gratians das privilegium fori außer bei Strafsachen in praxi sich auch auf Zivilsachen ausdehnte, sondern daß auch vor Augen Gratians der Zivilrechtsstreit bekannt war, nicht nur die Strafangelegenheit. Freilich kann man diese Fälle im Sinne der heutigen Rechtsauffassung nicht als rein privatrechtliche Sachen bezeichnen. Auch Gratian fühlt, daß sie nicht reine Privatsachen, sondern mit öffentlichrechtlichen Elementen durchwoben sind, also, wie wir heute sagen würden, eher solche Zivil- oder Streitsachen, in denen das öffentliche Interesse überwiegt,⁴⁴ oder die direkte causae spirituales sind. Wenn wir „Zivilfall“ sagen und untersuchen, ob Gratian den „Zivilprozeß“ kennt, darf nicht vergessen werden, das dieser Wort-sinn *nicht die Trennung vom öffentlich-verwaltungsrechtlichen Ver-*

⁴¹ Vgl. Jacobi, S.227 Anm.1.

⁴² Jacobi, S.226.

⁴² Jacobi, S.226.

⁴⁴ Vgl. c.161S.

fahren im Sinne des heutigen weltlichen Rechts bedeutet, sondern *nur die Gegenüberstellung mit den Straffällen und — verfahren auszudrücken geeignet ist.*

Im übrigen kann man bei dieser Frage nicht vorsichtig genug sein.

Auch im heutigen Kirchenrecht gibt es keine scharfe Scheidung zwischen den privat- und den öffentlichrechtlichen Fällen, zwischen den zivil- und öffentlichrechtlichen Prozessen. Obwohl das Kirchenrecht auch Privatangelegenheiten, richtiger gesagt, Sachen von Privatinteressen (Verlöbnissachen, Scheidungsklagen auf Tisch und Bett, private Vermögensstreitigkeiten) kennt, überwiegen doch die Sachen von öffentlichrechtlichem Interesse. (Zivilsachen von öffentlichem Interesse wie: Gültigkeit der Ehe und der Weihe, Rechte kirchlicher Personen und Strafsachen.⁴⁵

Dies macht die Auffassung verständlich, die im Kirchenrecht die Unterscheidung zwischen privatem und öffentlichem Recht fallen läßt, indem sie davon ausgeht, daß das ganze Kirchenrecht ein öffentlichrechtliches Gepräge habe.⁴⁶ So ist z. B., um ein anderes Gebiet zu berühren, der Gerichts- und Verwaltungsweg⁴⁷ im Kirchenrecht auch heute noch nicht scharf getrennt.^{47a} *Der Hauptgrund* dafür ist, daß die Gewalt im Kirchenrecht im Episkopat vereinigt ist und *dazu kommt noch eine Folge* des öffentlichverwaltungsrechtlichen Charakters des ganzen Kirchenrechts.

Das Dekret behandelt aber *nicht nur den Zivilprozeß zwischen Klerikern*, sondern berührt auch *den Zivilprozeß zwischen Laien*, namentlich *den Eheprozeß*. Schon für Gratian, der geradezu auffallend⁴⁸ sich mit dem Eherecht beschäftigt, ist die Möglichkeit eines mit der Ehe verbundenen Prozesses nicht ohne Beachtung geblieben.

⁴⁵ Eichmann, Prozeßrecht, S.35.

⁴⁶ Ulrich Stutz, Kirchenrecht S.392, Stutz, Der Geist des C.I.C. Kirchenrechtliche Abhandlungen, Heft 92—93. Stuttgart, 1918. S.232, Anm.3. Vgl. Hinschius, Kirchenrecht I,174.l. 6.j., Stolpa, S.28, Anm.3; Móra, Az ítélet végrehajtásával kapcsolatos főbb kérdések, Budapest, 1954, S.19. Damit ist aber keineswegs das „Staatskirchenrecht“ gemeint, das ein staatliches Kultusverwaltungsrecht ist.

⁴⁷ Wie überschätzt die rechtsgeschichtlich entstandene Unterscheidung von Gerichtsbarkeit und Verwaltung in der weltlichen Jurisprudenz ist, hat neuerlich Adolf Merkel. Allgemeine Verwaltungslehre. Wien und Berlin 1927 S.21. ff, untersucht.

^{47a} Köstler, Konkordats-Eherecht Wien 1937. S.130. Welche Rolle bezüglich des Klagerechtes im Eheprozeß die öffentlichrechtlichen Eehindernisse spielen vgl. Köstler, Was sind „öffentliche“ Eehindernisse? A.K.K. Jahrg. 1936. S.67. ff.

⁴⁸ Plöchl, S.27.

So lehrt er⁴⁹, daß eine Scheidung der Ehe vor das kirchliche Gericht gehöre.⁵⁰

Freilich steht er im Falle des Ehebruches noch auf dem Standpunkt des römischen Rechts und gesteht dem Manne allein das Recht des Vorgehens zu⁵¹. Sicher aber ist, daß nach Gratian die Entlassung der ehebrecherischen Frau keine eigenmächtige Handlung des Mannes mehr war, sondern zu deren Durchführung ein richterlicher Akt notwendig ist. Der Mann kann seine Frau nicht ohne weiteres entlassen, sondern die Voraussetzung für die Durchführung der Scheidung im Falle des Ehebruches ist, „da die Scheidung eine Strafe ist und eine Strafe nur durch richterliches Urteil auferlegt werden kann“, ein richterliches Urteil.⁵² Nach diesem kennt der Magister ein Separationsverfahren.

Gratian aber berührt auch an anderer Stelle eine spezifische Frage des Eheverfahrens. Um bei dem Falle des Ehebruches zu bleiben, setzt er *das Klagerecht* folgendermaßen fest. Er erlaubt nur dem Mann, wegen des Ehebruches eine Anklage zu erheben⁵³, die Frau ist davon ausgeschlossen: Non enim eis (mulieribus) permittitur maritos suos adulterii reos facere.⁵⁴ Daß dieser Satz das Ergebnis römisch-rechtlicher Auffassung ist, geht aus dem in die dicta eingefügten Zitat klar hervor.⁵⁵

Gleichfalls auf römischer Grundlage erlaubt er im Falle des Ehebruches dem Manne eine Erleichterung in einer anderen Richtung; für die *accusatio* ist nämlich keine *inscriptio* notwendig.⁵⁶ Ob dies nicht auch bedeutet, daß der Magister den Eheprozeß von dem reinen Strafprozeß unterscheidet? In diesem Zusammenhange kann erwähnt werden, daß Gratian diese Erleichterung im allgemeinen auch für die Frauen gibt; deren Klageschrift bedarf keiner *inscriptio*,⁵⁷ was aber

⁴⁹ Dict. Gr. p.c.1. C.XXXIII.q.2. pars.I., dict. Gr.p.c.4.C. XXXIII. q.2, pars III.; Überschrift zu c.1. C.XXXIII. q.2: Non licet alicui uxorem dimittere, nisi causa dissidii primum ecclesiae probetur. Überschrift zu c.4.C.XXXIII. q.2.

⁵⁰ August Knecht (Handbuch des katholischen Eherechts. Freiburg im Breisgau, 1928, S.756, Anm.5) führt die in unserer Anmerkung 49 zitierten dicta Gr.p.c. 4 C.XXXIII q.2, *irrtümlich* als dict. Gr.p.c.4. C.XXIII. q.2. an.

⁵¹ Knecht, S.757.

⁵² Plöchl, S.103.

⁵³ Dict. Gr. p.c.10.C.XXXII.q.1.

⁵⁴ Dict. Gr. p.c.10.C.XXXII q.1. §. 1.

⁵⁵ Plöchl, S.104.

⁵⁶ Aliquando etiam sine inscriptione accusatio fieri potest. Dict. Gr. p.c. 2.C. IV.q.4.

⁵⁷ c.1 C.XV.q.3.

nur zusammen mit dem unbeschränkten Klagerecht der Frauen ein klares Bild ergibt.⁵⁸

Zu diesem Gedankenkreis gehört auch, daß der Magister⁵⁹ die Bigamie im allgemeinen und so auch im Eheprozeß von den Klageberechtigten ausschließt.⁶⁰

Für das eheprozeßliche Klagerecht ist von Bedeutung, daß das erweiterte Klagerecht des Mannes doch in einer Richtung beschränkt ist, daß er nämlich nur dann eine Anklage erheben kann, wenn er selbst keinen Ehebruch begangen hat.⁶¹

Gratian erwähnt aber nicht nur das Klagerecht im Eheprozeß, sondern er bespricht auch *den Beweis* dieses Verfahrens. Er erörtert bei dem Verfahren wegen körperlichen Unvermögens das Problem des Beweises und bezeichnet dabei als Beweismittel den Siebenhandeid⁶² und das Geständnis.⁶³

Auch aus anderem geht hervor, daß das Dekret den Eheprozeß kennt. Als Beispiel kann die neunte quaestio der causa XXXV. angeführt werden. Bei der Frage der Abänderlichkeit oder Unabänderlichkeit des Urteiles, da Gratian die Frage beantworten will, ob ein Urteil auf Grund der neueren besseren Erkenntnis angegriffen werden kann,⁶⁴ geht er von einem Ehrechtsfall aus, und zwar wirft er den Fall auf, in dem eine Ehe wegen Blutsverwandtschaft für nichtig erklärt wurde.

Dies alles besagt freilich nur, daß das Eheverfahren dem Magister bekannt war; wir haben keine Belege dafür, daß bei ihm von einem *gesonderten* Eheverfahren könne gesprochen werden. Für die Abwicklung der Ehesachen scheint seiner Meinung nach der umgestaltete Akkusationsprozeß geeignet zu sein; andererseits kann wegen des strafbaren Charakters des *Ehebruches*⁶⁵ angenommen werden, daß das *darüber* entstandene Verfahren in den Augen des Magisters eher ein

⁵⁸ Vgl. Jacobi, S.253, 270. Anm.3.

⁵⁹ Dict. Gr. p.c.37.C.II.q.7.

⁶⁰ „Bei der Bigamie hat man an die in zweiter Ehe Lebenden zu denken, die von den höheren Weihen ausgeschlossen sind“. Jacobi, S.252 Anm.2

⁶¹ Adulter adulteram dimittere non valet. Dict. Gr. p.c.10. C.XXXII.q.6. Das eigene Verbrechen „verwirkt das Anklagerecht“ Plöchl, S.104. Der Gedanke der Kompensation des Ehebruches!

⁶² Dict. Gr. zu c.28 C.XXVII.q.2. §. 3.

⁶³ c.1—3. C.XXXIII.q.1. mit dict. Gr. dazu. — Plöchl, S.70, nimmt schwankend auch den Augenschein an. Vgl. aber seine Anm.20 derselben Seite.

⁶⁴ Jacobi, S.314 Anm.5.

⁶⁵ Vgl. Hinschius, V., S.314ff., Jacobi, S.238 Anm.5.

Strafprozeß⁶⁶ war oder zumindest ein Verfahren, bei dem es sich um eine Vermischung strafrechtlicher Elemente handelte.⁶⁷

Fassen wir das bis jetzt Besprochene zusammen, so erörtert Gratian nicht nur Straffälle, sondern auch Zivilfälle. Man kann also sein Verfahren nicht so auffassen, als ob es sich nur auf Strafsachen beziehe. Daher ist auch die Ansicht nicht richtig, die den gratianischen Prozeß für einen reinen Strafprozeß hält. Es muß wiederholt betont werden, daß der Ausdruck „Zivilverfahren“ im weiteren Sinne verstanden werden soll, er bedeutet den Gegensatz zum Strafprozeß, stark mit öffentlichrechtlichen Elementen durchwoben. Dieser Zivilprozeß ist kein gesondertes Verfahren, sondern, er ist wie noch unten erwähnt wird, in den Strafprozeß eingegliedert.

Aus all dem geht klar hervor, daß für Gratian der Zivilprozeß nicht unbekannt war. Wir können aber noch mehr annehmen. Die Berührung des Problems des Zivilprozesses war bei ihm kein Zufall. Er gelangte zu einer gewissen bewußten Erkenntnis der Unterscheidung zwischen Straf- und Zivilprozeß. Dies geht daraus hervor, daß er selbst die *causa civilis* der *causa criminalis* gegenüberstellt. Als Beispiel mag c. 30. C. II. q. 6. §. 1. angeführt werden: Ante sententiam appellari potest, si questionem in civili negotio habendam iudex interlocutus sit, vel in criminali, si contra leges hoc faciat.⁶⁸ An anderer Stelle, in der er über die *Exemption der Kleriker* von der weltlichen Gerichtsbarkeit spricht, wirft er, treu seiner Methode, die Frage auf, bringt die Einwendung vor, ob dies sich nur auf die Strafsachen beziehe. Diese Einschränkung läßt er beiseite und hebt heraus . . . clericus ad publica iudicia nec in civili, nec in criminali causa est producendus.⁶⁹ Die hier angeführten Belegstellen beziehen sich teils auf Zivil-,⁷⁰ teils auf Zivil- und Strafsachen.⁷¹

Wieder an einer anderen, die *Präjudizialität* analysierenden Stelle lehrt er mit Zitat aus dem Codex Justinianus, daß die Zivilfrage der Strafsache⁷² präjudizieren und umgekehrt die *causa criminalis* der

⁶⁶ Der Magister faßt die Scheidung als eine Strafe auf. So im dict. Gr. p.c.4. C.XXX.q.2. — S. obige Anm. 52. —

⁶⁷ Der Ehebruch ist eine strafbare Handlung!

⁶⁸ Hier übernimmt er den römischen Satz, ohne über die reine Übernahme hinaus die Frage näher zu berühren. Vgl. Jacobi, S.226 Anm.1u.2; S.304 Anm.5:

⁶⁹ Dict. Gr. p.c.47. C.XI.q.1.

⁷⁰ c.15—16, 36—37. l.c.

⁷¹ c.1—3,5,6,8,10—14, 31—34. 38—47. l.c. Vgl. Jacobi, S.234 Anm.3

⁷² Aliquando civilis preiudicat . . . criminali. Dict. Gr. p.c.4. C.III. q.11, pr.

Zivilsache präjudizieren könne.⁷³ In anderem Zusammenhange unterscheidet er zwischen dem Zivil- und Strafverfahren insoferne, als er den *Prozeßvertreter* (procurator) wie im römischen Recht nur in Zivilsachen, nicht aber vor dem Strafgericht zuläßt.⁷⁴

Die zivil-strafrechtliche Unterscheidung hilft Magister die *Gegensätze der canones zu lösen*. Er versucht die Widersprüche damit zu bereinigen, daß er einige auf das Zivilverfahren, andere auf das Verfahren in criminali causa bezieht.⁷⁵ Auch in der *Beweislehre* ist diese Unterscheidung der beiden Verfahren zu bemerken. In der Frage, ob die Hausgenossen und Verwandten des Anklägers als Zeugen zu verhören seien, entscheidet Gratian, daß er deren Verhör in Strafsachen verbietet, während er es in Zivilsachen wohl nicht wörterlich erlaubt.⁷⁶

Trotz alledem suchen wir bei Gratian umsonst ein allfälliges gesondertes Zivilverfahren. Nicht nur fehlt bei ihm ein besonderes Zivilprozeßsystem, sondern er behandelt auch nirgends, mag er auch fühlen, daß die civilis und criminalis causa und die auf die beiden sich beziehenden Verfahren nicht gleich sind, *ausführlich* den *wesentlichen* Unterschied der beiden. Er kennt nur einen Prozeß, ein Prozeßsystem, das System des Akkusationsprozesses. Nur dieses erörtert er eingehender, aber in ihm „werden gleichzeitig die Fragen des Zivilprozesses abgehandelt.“⁷⁷ Wir sind noch weit davon entfernt, daß die kanonische Doctrin sich mit dem Zivilprozeß im Besonderen befasse, gab es ja noch im 19. Jahrhundert einen Autor, der den Unterschied der beiden nicht herauszuheben, sondern zu verwischen geneigt war.⁷⁸

Das Dekret bedeutet also *nicht nur für den Straf-, sondern auch für den Zivilprozeß eine Quelle*. Die Probleme der letzteren werden manchmal ausdrücklicher als auf die civilis causa sich beziehende behandelt, manchmal kann nur aus dem Zusammenhang entnommen werden, ob eine Bestimmung sich nur auf den Zivilprozeß bezieht. Es gibt in dem Dekret kein Nebeneinander der beiden Verfahren, keine Multiplizierung derselben. Es gibt in ihm in dieser Richtung nur ein „*Einprozeß-*

⁷³ Aliquando... criminalis questio preiudicat civili... dict. Gr. p.c.3. C.III. q.11.

⁷⁴ In criminalibus causis nec accusator, nisi per se, aliquem accusare potest, nec accusatus per aliam personam se defendere permittitur. c.2. C.V.q.5. Vgl. Molitor, S.80, auf die Ausnahme Jacobi, S.259, Anm.6.

⁷⁵ So z. B. C.XI.q.1. Vgl. Jacobi, S.230, Anm.1.

⁷⁶ ... In criminali... causa non licet testem de propria domo produci, in civili autem praelatis ecclesiae licet. pr. C.XIV.q.2.

⁷⁷ Jacobi, S.226. — Vgl. Hans Schima, Die Versäumnis im Zivilprozeß. Leipzig und Wien, 1928. S.59.

⁷⁸ München, I. S.364.

system“. Die Zivilrechtsstreitigkeiten haben sich im Rahmen dieses „Einprozesses“ abgespielt. Der Akkusationsprozeß ist ein *verbum re-gens*, nach dem sich auch das Verfahren auf *causa civilis* richtet.

Die zwei Verfahren sind also nicht voneinander geschieden. Die Trennung können wir nicht dem Magister zuschreiben, sein Verdienst liegt vielmehr darin, in vielen Punkten erst diese Trennung eingeleitet zu haben.⁷⁹

Die Tatsache, daß Gratian eigentlich nur ein Prozeßsystem, das des Akkusationsprozesses kennt, entspricht der Auffassung der zeitgenössischen Theorie und Praxis. Die von ihm behandelten Fälle zeigen ein überwiegend öffentlichrechtliches Gepräge. Das Verkehrsleben bedarf noch keines reinen Zivilprozesses; da man dessen praktisch weniger bedurfte, war sein Fehlen auch weniger fühlbar. Gratian zwingt den Zivilprozeß in den Akkusationsprozeß ein, da dieser seiner Natur besser entspricht, als die anderen Verfahrensarten.

Nichts zeigt besser, daß Gratians Aufmerksamkeit nicht ausschließlich auf den Strafprozeß gerichtet war, als die Worte, die er bei Erörterung der Berufung über ein *Schiedsverfahren* spricht. Als er zwischen *arbitrarii* und *ordinarii* unterscheidet, sogar eine dritte Art-*ordinarii* et *arbitrarii*- erwähnt,⁸⁰ denkt er sicher nicht an der Strafprozeß, da in diesem ein Schiedsverfahren nicht stattfinden kann.⁸¹ Gratian kennt also nicht nur Zivilsachen, sondern auch *ein Verfahren, das ausschließlich in Zivilsachen vorkommt*.

Es mag vielleicht erwähnenswert sein, daß der Magister die *nominis receptio*, mit der der Angeklagte in den Anklagezustand versetzt wurde, den prozessualen Akt des römischen Kriminalprozesses, der der römischen zivilprozessualen *litis contestatio* entspräche⁸² nicht behandelt, sondern statt dieser den Ausdruck *litis contestatio* in pseudoisidorischen oder nach pseudoisidorischen Kapiteln oder direkten Zitaten aus dem *Corpus Iuris Civilis* gebraucht.⁸³ Dies kann freilich eher bedeuten,

⁷⁹ Jacobi, S.230.

⁸⁰ Dict. Gr. p.c.33. C. II.q.6., wo die ordentlichen Richter als Schiedsrichter angenommen werden. Vgl. Jacobi, S.231.

⁸¹ Molitor, S.79.

⁸² Molitor, S.92, Anm.3.

⁸³ Vgl. diesbezüglich das Wiedererscheinen der *litis contestatio* u. die Vergleichung der mittelalterlichen *litis contestatio* mit der justinianischen, Sohm, Die *Litis-contestatio* in ihrer Entwicklung vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München und Leipzig, 1914, S.145ff. — Jacobi, S.279, Anm.3. — Hans Schima, Kanonische Rechtsgedanken im modernen Zivilprozeßrecht. Excerptum ex actis Congressus Iuridici Internationalis Romae, 12.—17. Novembris 1934. Vol. V. Romae 1937. S.A.S.7.

daß nach dem spätrömischen Recht der *terminus litis contestatio*⁸⁴ des Kirchenrechtes auch in Strafsachen gebräuchlich war, nicht daß der zivilprozeßrechtliche Ausdruck hier eine zivilprozessuale Verfärbung des Prozesses bedeuten würde; er kann aber ein Merkmal der Verquickung und Vermengung beider Verfahren für diese Zeit bedeuten.

Wir haben schon gefragt, ob es möglich und berechtigt ist, in der Zeit Gratians von einem Zivilprozeß zu sprechen. Es wurde kurz darauf hingewiesen, daß eine bejahende Antwort nur dann gegeben werden kann, wenn der Terminus „Zivilsache- und verfahren“ in einem *spezifischen*, im Gegensatz zum Strafverfahren geeigneten Sinn gebraucht wird, welcher Sinn nicht im geringsten mit dem Terminus des heutigen weltlichen Rechts, auch nicht einmal völlig mit dem Terminus der heutigen kanonischen Doctrin, keineswegs übereinstimmt. Es ist nicht überflüssig, hier die Frage aufzuwerfen, ob man überhaupt von einem kanonischen Zivilprozeß sprechen kann.⁸⁵

Obwohl die Kirche im Mittelalter zahlreiche Zivilstreitigkeiten vor ihre Gerichte überwiesen hat, so z. B. Vermögensklagen gegen Geistliche, Lebensunterhaltsansprüche der Geistlichen, bedeuteten doch den wichtigsten Teil ihres praktischen Wirkungskreises jene Prozesse, deren Gegenstände spezielle kirchliche Rechte und Befugnisse, also „*kirchliche Verwaltungsstreitigkeiten*“ waren, so z. B. Rechtsstreitigkeiten betreffend die *jurisdictio*, Ämter, Benefizien, die Gültigkeit einer Taufe oder einer Weihe, Prozesse zwischen zwiespältigerweise gewählten Gegenbischöfen, zu denen die Ehesachen kamen.⁸⁶ Solcherweise kann das darauf bezügliche nichtstrafrechtliche Verfahren eher mit „*einem staatlichen Prozesse über öffentliche Rechte*“ als mit einem heutigen Zivilprozeß verglichen werden.⁸⁷ In dieser Richtung ist die Kirche dem modernen Staat vorangegangen,⁸⁸ der erst im 19. Jahrhundert zur Errungenschaft der Verwaltungs- und öffentlichrechtlichen

⁸⁴ Molitor (S.92, Anm.3) meint, „daß zu Zeiten Gratians dieser Terminus noch nicht, wie später, völlig in die Theorie des Strafprozesses eingedrungen war“.

⁸⁵ Vgl. Hinschius, Kirchenrecht I. S.174, Anm.6. „Man kann m. E. korrekter Weise nicht von einem kanonischen Civilprozeß sprechen“.

⁸⁶ Die „kirchlichen Verwaltungsstreitigkeiten“ kamen schon in der Zeit vor Constantin vor. Diese konnten entweder zwischen den einzelnen Gliedern der Kirchengemeinde oder zwischen den Einzelnen *und* der Gemeinde entstehen über die Stellung der Einzelnen in der Gemeinde, über die ihnen zukommenden Rechte und obliegenden Pflichten. Edgar Loening, Geschichte des deutschen Kirchenrechtes. I. Straßburg 1878, S.259.

⁸⁷ Hinschius, Kirchenrecht I.S.174, Anm.6.

⁸⁸ ebenda.

Gerichtshöfe gelangte, deren Gedanke aber als Merkmal liberaler Zeiten in mehreren Ländern verwischt wurde.

Dessenungeachtet wäre es begrifflich vielleicht ein Anachronismus, in dem mittelalterlichen kanonischen Prozeß von einer Verwaltungsgerichtsbarkeit und von einem Verwaltungsgerichtshof oder von einem verwaltungsrechtlichen Prozeß zu sprechen, und könnte ein noch viel größeres Mißverständnis verursachen, würde aber auch zu dem Wortgebrauch unserer Quellen im Widerspruch stehen, da ja, wie schon erwähnt, die Literatur im 12. Jahrhundert für die Bezeichnung der oben skizzierten Sachengruppe, gegenüber den Strafsachen, den Ausdruck *civilis* gebrauchte.⁸⁹

Für unseren Standpunkt spricht auch die auf die antike kirchliche Zeit bezügliche neue Untersuchung *Steinwenter's*, nach der für die kirchlichen *Verwaltungsstreitigkeiten* bisweilen auch *Normen* des *Privatprozesses* übernommen wurden. Diese Verwaltungsstreitigkeiten konnten verschieden erledigt werden. Das Verfahren wurde entweder durch kaiserliche Verordnung und durch kaiserliche Kommissäre geregelt oder die Synode setzte die Verfahrensvorschriften fest; dazu kam die Übernahme der privatprozeßlichen Regeln. Der Grund dafür, daß ein allgemeiner *modus procedendi* sich nicht entwickeln konnte, war die Verschiedenartigkeit dieser Fälle.⁹⁰ Steinwenter weist ausdrücklich auf die Anwendung der Privatprozeßregeln für solche Streitigkeiten hin.⁹¹ So bestätigte das Concil von Chalcedon eine *φιλική συμβασις* zwischen mehreren Bischöfen über die Abgrenzung ihres Diözesanrechtes,⁹² während in der elften Sitzung derselben Synode bei der Beurteilung einer willkürlichen Entsetzung eines angeblich zu Unrecht ordinierten Bischofs mit dem romanistischen Begriff *possessorium* und *petitorium* operiert wurde.⁹³

Es empfiehlt sich also, von einem Zivilprozeß zu sprechen, in dem oben erwähnten spezifischen Sinne, *teils eingeschränkt* zur Unterscheidung des reinen vermögensrechtlichen Prozesses, *teils ausgedehnt* auf mehr öffentlichrechtliche Fälle.

Es ist unschwer zu verstehen, warum sich zu Gratians Zeiten im

⁸⁹ Schon die Dekretisten sprechen von *causa civilis, causa pecuniaria*. Vgl. Jacobi, S.226ff.

⁹⁰ Artur Steinwenter, Der antike Rechtsgang und seine Quellen. Zeitschr. d. Sav.St. 54. Bd. Kan. Abt. 23, Weimar 1934, S.12, mit Anm.4—6. Vgl. für die „Gesamtstreitigkeiten“ S.10ff., bes.S.12 Anm.1.

⁹¹ Steinwenter S.12—13.

⁹² Mansi VII.c.180; Hefele, Concilien-Geschichte² II. Freiburg i. B. 1875 S.447.

⁹³ Mansi VII.col.281; Hefele, II² S.491.

Kirchenrecht kein gesondertes, dem eigentlichen Zivilprozeß entsprechendes Verfahrensrecht entwickelt hat. Abgesehen davon, daß im 3—4. Jahrhundert der Bischof als Schiedsrichter^{93a} bei Zivilsachen der Christen frei von prozessualen Formen verfahren konnte,⁹⁴ schöpfte die Kirche dort, wo sie eines Verfahrens bedurfte, aus römischen Quellen.⁹⁵ Sie konnte aber in dieser Richtung nicht einfach sklavisch den römischen Zivilprozeß übernehmen, da dieser für die Geltendmachung der freien Parteidisposition unterliegenden *Privatrechte berechnet* war. Um Ausbildung eines rein privatrechtlichen Prozesses handelte es sich auf dem kirchlichen Boden nicht.⁹⁶ Andererseits kann hier eine in der Tiefe der Sachen liegende Voraussetzung, ein innerlicher Grund von den vielen dafür gefunden werden, warum der kirchliche Prozeß von dem römischen *abwich* und geneigt war, auch den modifizierenden germanischen Elementen Raum zu lassen. Die Kirche hat für die Strafsachen lange Zeit den römischen Akkusationsprozeß verwendet, und suchte auch für ihre Nichtstrafsachen eine entsprechende Prozedur.

^{93a} Bekanntlich wurde das geistliche Gericht Instanz auch für Laien im Falle der Anrufung desselben als Schiedsgericht (321.) oder überhaupt als Gericht (331); in des sind diese Bestimmungen später wieder durch die Kaiser beschränkt worden (398 für den Osten, 408 für den Westen) Koeniger, Kat. Kirchenrecht, S.38.

⁹⁴ Eichmann, S.15, Anm.3. — Nach Loening (I.S.261 mit Anm.3), der dafür die Constit. Ap. (II.c.52) anführt, soll dem Bischof das Verfahren der weltlichen Gerichte als Vorbild dienen.

Die Kenntnisse der heutigen Wissenschaft bezüglich dieser *episcopalis audientia* in Zivilsachen sind spärlich. Das Verfahren vor dem Bischof war „viel öfter als im staatlichen Rechtsgange ein summarisches mit friedensrichterlichem Einschlag.“ Dies zeigen die beiden griechischen Papyri aus der vorjustinianischen Zeit (P. Lips. 45;4.Jhd. — P. Lond. Inv. N. 2217; 5. Jhd.), die ein bischöfliches Verfahren zum Gegenstande haben. Steinwenter, S.9. mit Anm.2—4. Durch diese schiedsrichterliche Tätigkeit, die meistens tatsächlich die Bedeutung einer wirklichen Gerichtsbarkeit erlangt hatte, gewann der Bischof einen wichtigen Einfluß auch auf die Vermögens- und Familienverhältnisse der Gemeindeglieder. Loening, I.S.260. Vgl. noch De Francisci P. Per lo svolgimento della episcopalis audientia, in „Atheneum“. Roma 1915. p. 4. — Erwin Kienitz, Klageinhalt und Klageänderung im Zivilprozeßrecht des C.I.C. München 1932. S.6. ff. — Fr. Bossowski, Quomodo usu forensi „audientia episcopalis“ suadent nonnulla praecepta ad instar iuris graeci aut hebraici et in iure romano recepta sint exponitur, in „Acta Congressus iuridici internationalis Romae 12—17. Nov. 1934.“ Vol. I. Romae 1935. p. 354—410. — Das jüngst erschienene Buch Giulio Vismara, Episcopalis audientia. Milano 1937. Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore. Serie seconda. Scienze Giuridiche, Vol. LIV. konnte nicht eingesehen werden.

⁹⁵ Steinwenter, S.104.

⁹⁶ Hinschius, Geschichte und Quellen des kanonischen Rechts, in Holtzendorff'sche Enzyklopädie der Rechtswissenschaft.⁵ Leipzig, 1890, S.209.

Die Natur der kirchlichen Angelegenheiten verlangte ein eigenes Verfahren. Gerade der Umstand, daß die öffentlichrechtlichen Sachen der Kirche sich von den römischen reinen Privatsachen unterscheiden, war die Ursache, daß die Kirche auf die Ausbildung und Verwendung dieses römischen Verfahrens „einen erheblichen Einfluß modifizierend ausgeübt hat.“⁹⁷

Wir hätten kein vollständiges Bild von dem gratianischen Prozeß, wenn wir hier die Untersuchung über das Vorhandensein eines Zivilprozesses abschließen würden. Es könnte zu Mißverständnissen führen, daß wir bei der Kennzeichnung des Verhältnisses zwischen Zivil- und Strafprozeß von einem „Einprozeßsystem“ gesprochen haben. Nach dem Bisherigen wäre zu denken, daß Gratian nur einen Strafprozeß, nur eine Art des Strafprozesses kennt. Wir müssen also, wenigstens in ganz großen Zügen darlegen, ob Gratian nur einen einzigen Strafprozeß oder vielleicht Mehrheit desselben kennt und im letzten Fall, in welcher Richtung diese Mehrheit der Verfahrensarten besteht. Wir gehen von dem Gesichtspunkt des Dekretalenrechtes aus und betrachten zugleich, welche Verfahrensarten desselben im Dekret zu finden sind. Eine ganz kurze, auf die entscheidenden Faktoren der geschichtlichen Gestaltung dieser Verfahrensarten sich erstreckende Charakterisierung erscheint hier unerläßlich.

Die Grundform des Strafprozesses hat Gratian auf römischen Boden gefunden, in dem *Akkusationsverfahren*. Der Grund dafür war zweifelsohne die Tatsache, daß die Päpste schon früher sich für dieses Verfahren erklärt hatten,⁹⁸ von Einfluß war aber der neuerliche, seit der Tätigkeit des Gründers der Glossatorenschule Irnerius⁹⁹ datierende Aufschwung des römischen Rechts; ja das Studium des justinianischen Rechts hat später im Prozeßrecht des Dekretalenrechtes die strengere Anwendung der römischen Prozeßprinzipien ergeben¹⁰⁰ und hat dorthin geführt, daß die Doctrin an dem aus den unmittelbaren Quellen geschöpften römischen Recht sicherer festgehalten hat.¹⁰¹ Auf

⁹⁷ Hinschius, Beiträge zur Lehre von der Eidesdelation mit besonderer Rücksicht auf das kanonische Recht. Berlin 1860, S.68ff.

⁹⁸ Vgl. Hinschius, Kirchenrecht V. S.343, Anm.3.

⁹⁹ Seine Wirksamkeit fällt in den Ausgang des 11. und die ersten Jahrzehnte des 12. Jahrhunderts. Sohm-Mitteis-Wenger, Institutionen des römischen Rechts, München u. Leipzig 1928, S.140. Hermann Heinrich Fitting, Die Anfänge des Rechtsschule zu Bologna, Berlin 1888, S.89.

¹⁰⁰ Sohm (S.194) spricht von einer „Sehnsucht nach dem quellenmäßigen Prozeßrecht.“

¹⁰¹ Molitor, S.138.

Grund alles dessen könnte das Akkusationsverfahren *in der Praxis* der Gratian bekannten kirchlichen Gerichte *als Grundtyp* gelten. Gratian war auch auf dem Gebiete des Prozeßrechtes kein reformierender Geist. *Ihm stand nur vor Augen, wie das Verfahren in seiner Zeit gangbar war.* Andererseits hat die dominierende Rolle des Anklageprozesses im Dekret die Aufrechterhaltung und Verbreitung dieses Verfahrens auf lange Zeit hinaus noch stärker gefestigt.¹⁰² Auch Innzenz III. änderte es nicht, noch im Decretalenrecht des 13. Jahrhunderts bildete das Dekret die Grundlage; freilich wurde es durch das neue Inquisitionsverfahren dieses Jahrhunderts in den Hintergrund gedrängt.¹⁰³

Der Anklageprozeß im 12. Jahrhundert ist bei weitem nicht mehr identisch mit dem ursprünglichen römischen Akkusationsprozeß, sondern schon von germanischen Elementen durchbrochen. In dieser umgestalteten Form finden wir ihn zu Gratians Zeiten. Das Prozeßrecht des Dekrets liegt in der Linie einer von der karolingischen und vor-karolingischen Zeit,¹⁰⁴ bis zum Dekretalenrecht sich erstreckende Entwicklung, an der Schwelle der Ausbildung des Decretalenrechtes,¹⁰⁵ zum Teil als ein wirksamer und anregender Faktor des Sich-Entwickelns der Doctrin.¹⁰⁶

Der von dem römischen Geist beherrschte,¹⁰⁷ auf der Grundlage

¹⁰² München I.S. 565.§3.

¹⁰³ Friedrich H. Vering, Lehrbuch des katholischen, orientalischen und protestantischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, Österreich und die Schweiz.² Freiburg im Breisgau 1881. S. 744.

¹⁰⁴ Hinschius, Kirchenrecht IV. S.758, 770, 839, 843.

¹⁰⁵ Molitor, S.26, 32, 54.

¹⁰⁶ In der Geschichte des kanonischen Prozesses muß eine besondere Aufmerksamkeit dem 12.—13. Jahrhundert gewidmet werden, als „der kan. Prozeß in seinen Grundlinien“ schon ausgebildet war. Constantin Hohenlohe, Das Prozeßrecht des Codex Iuris Canonici, Wien 1921, S.21.

¹⁰⁷ Eichmann, Prozeßrecht, S.17 Anm.3. — A. M. Koeniger, Grundriß, S.23.31.

Boleslaw Wilanowski, Rozwój Historyczny procesu Kanonicznego (Die historische Entwicklung des kanonischen Prozesses) I. Proces kościelny w starożytności chrześcijańskiej Der kirchliche Prozeß im christlichen Altertum) Wilna 1929, hat neuerdings einen Angriff gegen die „romanistische These“ des kan. Prozesses durchgeführt und ihr eine „jüdische“ gegenübergestellt. (Steinwenter S.5) Der interessante Versuch dieses *livre à these* bewegt sich in dem Grenzgebiet der Kanonistik und Romanistik und will die Romanistik bei der Anwendung des Grundsatzes *Ecclesia vivit lege Romana* zu größerer Vorsicht mahnen. (Vgl. die Buchbesprechung Heinrich Felix Schmid's, Zeitschr. d. Sav.St., 50Bd.Kan.Abt.19 Weimar 1930 S.834ff.)

Wilanowski geht (S.100ff, bes. S.386) so weit zu behaupten, daß der kirchliche Prozeß in der ältesten Epoche des Christentums eine einfache Fortsetzung des jüdischen Prozesses gewesen und als solcher in vollem Umfange ins kirchliche Recht rezipiert worden sei. Erst im 4. Jahrhunderte wurde der in der Kirche herrschende

-christlicher Prinzipien von dem kirchlichen Gewohnheitsrecht übernommene Anklageprozeß¹⁰⁸ war zu Beginn des VII. Jahrhunderts als *ordo procedendi ordinarius* anerkannt.¹⁰⁹ Obzwar die Kirche etwa seit dem 4. Jahrhundert die Normen des römischen Strafprozesses verwendet hatte,¹¹⁰ wurde dieser kirchliche Anklageprozeß¹¹¹ im Laufe der Zeit immer mehr mit germanischen Elementen durchdrängt. Schon in den merowingischen Zeiten¹¹² entfernte er sich von dem reinen römischen Akkusationsprozeß und kam in den karolingischen Zeiten noch mehr unter germanischen Einfluß.¹¹³

Von diesem Anklageprozeß spricht ziemlich ausführlich das berühmte *commoritorium*,¹¹⁴ der Brief des Papstes Gregor des Großen († 604) an *defensor* Johannes, — eigentlich eine Anweisung an einen delegierten Richter,¹¹⁵ — den Gratian fast ganz in das Dekret über-

Prozeß in einigen Punkten nach dem römischen Vorbild umgestellt. Als solches Vorbild diente vor allem der römische Akkusationsprozeß, doch ist dieser nicht etwa vom kirchlichen Recht rezipiert worden, sondern es wurde bloß der bisherige jüdische Prozeß unter dem Einfluß des *römischen* einigen Wandlungen unterworfen.

Die frühere Meinung fand in Steinwenter einen Verteidiger, der die alte (romantische) und die neue (jüdische) These einer quellenmäßig begründeten Kritik unterzogen hat, gestützt nicht nur auf *canones* und auf kirchliche Autoren, sondern auch auf Urkunden und die profanen Rechtsquellen der Antike vergleichend verwertet. Er weist darauf hin, daß die Auffassung Wilanowskis unhaltbar sei, da die Reception des römischen Akkusationsprozesses im 4. Jahrh. nicht geleugnet werden könne. (S.6,35ff,86ff bes. 106ff, 110ff.)

Steinwenter bejaht also die Frage nach der Reception des römischen Akkusationsprozesses, wenn auch mit Einschränkungen. „Der römische Akkusationsprozeß ist in seinen wesentlichen Grundzügen sicherlich im Synodalprozeß rezipiert worden, wahrscheinlich aber auch im bischöflichen Straf- und Disziplinarstrafverfahren in der Weise, daß die Kirche gewohnheitsrechtlich nach dem staatlichen Vorbild die private Anklage, die amtliche Ladung, die Beweispflicht des Klägers, die amtliche Prozeßleitung und das Versäumnisverfahren als Grundpfeiler des Prozesses gestaltete, im übrigen aber den Ablauf des Verfahrens gegenüber jenem d. Reichsgesetze vereinfachte.“ S.115. Vgl. noch dazu Steinwenter, Der Einfluß des römischen Rechtes auf den antiken kanonischen Prozeß, in „*Atti del Congresso Internazionale di diritto romano*“. Romae 1934. Vol. I.

¹⁰⁸ Franz Heiner, *Katholisches Kirchenrecht*⁴. Paderborn 1905, II.S.32.

¹⁰⁹ Molitor, S.41,50.

¹¹⁰ Syn. Francof. 794.c.39, Mainz 851.c.11. Worms 868.c.15, Mainz 888.c.19, — Vgl. Koeniger-Giese² S.26.

¹¹¹ Haring, II.S.890.

¹¹² Hinschius, *Kirchenrecht* IV.S.839 Anm.3.

¹¹³ ebenda V.S.337ff. Vgl. unten Anm.294ff.

¹¹⁴ Steinwenter S.26.

¹¹⁵ Molitor, S.41. Anm.3. — Gregors Brief stellt „im Grunde genommen nichts weiter als ein Gewebe von Texten der justinianischen Kodifikation“ dar. Conrat, *Zs.Sav.St.Bd.*34,1913, Rom. Abt. S.29. Steinwenter S.27, 59.

nommen hat.¹¹⁶ Der Magister, der gleich zu Anfang der ersten quaestio der zweiten Causa eine Antwort darauf geben will, an in manifestis iudiciarius ordo sit requirendus¹¹⁷, stellt den von ihm nicht bezweifeln¹¹⁸ Satz auf: nullus sine iudiciario ordine damnari valeat.¹¹⁹

Das von dem Anklageprinzip beherrschte Verfahren beginnt *nicht von Amts wegen, sondern auf Anklage*. Gratian faßt das Wesen dieses Verfahrens in einem pseudoisidorischen canon kurz zusammen: Nihil contra quemlibet accusatum absque legitimo et idoneo accusatore fiat.¹²⁰ Der Charakterzug des reinen Anklageprozesses tritt *im Beweisrecht* hervor, in dem der Ankläger verpflichtet ist, das Verbrechen zu beweisen. Ist ihm der Beweis mißlungen, so verfällt er der auf das Verbrechen gesetzten Strafe: Qui non probaverit, quod obiecit, poenam, quam intulerit, ipse patiatur.¹²¹ Dieses schwerfällige, für den Ankläger gefährliche und strenge Verfahren¹²² beherrscht das Dekret in seiner durch die Entwicklung modifizierten Umgestaltung.¹²³ Gratian erörtert ausführlicher nur die Regeln dieses Prozesses.

Die Last des Beweises hatte schwere Folgen für den Ankläger und darum wagte man oft nicht, die Rolle des Anklägers zu übernehmen. Andererseits machte auch die Interesselosigkeit der Menschen, die in sich die Gefahr barg, daß die Verbrechen ungeahndet blieben,¹²⁴ eine Modifikation der Grundprinzipien des Anklageprozesses notwendig. Dabei fiel auch in die Wagschale das Bestreben der Kirche, den makellosen Ruf ihrer Geistlichen vor einem in der Kirchengemeinde sich verbreitenden Verdacht zu bewahren. Der Verdacht, der an den wegen ungenügenden Beweises nicht verurteilten Klerikern haftete, untergrub

¹¹⁶ S. am eingehendsten in c.7.C.II.q.1.; vgl. noch c.38.C.XI.q.1.; c.5.C.XVI.q.6.

¹¹⁷ Pr. c.II.q.1.

¹¹⁸ ... auctoritatibus multis probatur ..., dict. Gr. p.C.II.q.1. pars I.

¹¹⁹ Dict. Gr. p.c.II.q.1. pars I.

¹²⁰ c.4.C.II.q.1.

¹²¹ c.4.C.II.q.8; c.3:C.II.q.3; c.1.C.III.6. Vgl. unsere Anm. 308.ff. Wilanowski will (S.302) auch den Gedanken der Talio auf jüdischen Einfluß zurückführen; dieser Gedanke sei im Gesetzbuch des Hammurabbi, ebenso wie im Deuteronomium ein bezeugter Zug (S. Schmid, S.838). Dagegen betont Steinwenter mit Recht (S.77—79. 109), die unmittelbaren, für den kanonischen Prozeß auch in dieser Richtung bedeutungsvollen *römischen* Quellen; im Übrigen weist er darauf hin, daß die Talio auch im babilonischen und ägyptischen Recht vorgekommen ist.

¹²² Hildebrand, De purgatio canonica und vulgaris, München 1841, S.36.

¹²³ Hinschius, Kirchenrecht, V.S.347, Anm.8; Molitor. S.85—86; Jacobi, S.225. 261.

¹²⁴ Heiner, II.S.32.

und gefährdete nicht nur seine Position im Kreise seiner Gläubigen, sondern auch das Ansehen der Kirche. Die Aufrechterhaltung der *lucida sacerdotii dignitas* diene zur Erhaltung der Autorität des geistlichen Standes.¹²⁵ Für diesen Zweck kam das Eindringen der germanischen Elemente des Purgationsverfahren der Kirche nicht ungelegen.

Eine Lücke des Akkusationsverfahrens bestand darin, daß es eine förmliche Anklage voraussetzte. Zur Beseitigung dieser Lücke kannte das Kirchenrecht das Verfahren von Amts wegen, wie es das auf die sogenannte *denuntiatio evangelica*¹²⁶ gestützte *Denunziationsverfahren*, eigentlich das älteste kirchliche Strafverfahren¹²⁷ war. Das im Dekretalenrecht ausgebildete Denunziationsverfahren beginnt nicht auf eine formelle Anklage, sondern bloß auf eine Anzeige, der Richter verfährt von Amts wegen und führt Untersuchung bis zum Urteile durch.¹²⁸

Umsont suchen wir bei Gratian diese Denunziationsverfahren¹²⁹

¹²⁵ Hildebrand, S.37.

¹²⁶ Matth. 18, 15—17. — Vgl. Steinwenter, S.16 ff.

¹²⁷ Vering, S.707, Anm.2. — In der Urkirche soll der Christ nach dem Evangelium an dem Beleidiger nicht Rache üben, sondern „aus Liebe gegen ihn als Bruder ihn zur Einsicht bringen können.“ München I.S.442; Steinwenter, S.35.

Peter Joseph Marx, *De denuntiatione iuris canonici*, Vratislaviae 1858, S.48 ff., versucht — ohne Beweise aus der Zeit vom 5. bis zum 11. Jahrhundert beizubringen — nachzuweisen, daß das Denunziationsverfahren, wie es in der Gestaltung Innozenz' III. vorkommt, in den ältesten Zeiten der Kirche bis zur Reception des römischen Anklageprozesses das einzige Strafverfahren der Kirche war, und sich neben demselben fortdauernd erhalten hatte. Dagegen weist richtig Hinschius, (*Kirchenrecht* V.S.356, Anm.5) darauf hin, daß Marx den Unterschied zwischen der auf Erziehung und Besserung der Gemeindeglieder gerichteten und der strafrechtlichen Tätigkeit vermischt. Hinschius scheint die Ansicht Marx' nicht zu teilen; für die Marx gegenüberstehende Meinung bietet auch das Dekret selbst eine Grundlage, obzwar Hinschius (*Kirchenrecht* V.S.356, Anm.4) „zur Begründung eines Strafverfahrens bei Möglichkeit des Beweises“ eine Denunziation im Dekret (c.19.C.II.q.1. — dict. Gr. §. 1 zu c.2.C.IV.q.4; vgl. unsere Anm.131.), anzunehmen scheint. Vgl. aber. Hinschius, *Kirchenrecht* S.347, Anm.8; Jacobi, S.328, Anm.8.

¹²⁸ Heiner II. S.33. — Die Kanonisten sprechen noch von einer sogen. *denuntiatio canonica*, indem sie eine Stelle des Hl. Augustinus mißverstehen. Da aber diese nur eine unerlaubte Handlung wie die Schließung einer verbotenen Ehe zu verhindern hat, gehört sie nicht zum Prozeßrecht. Vgl. München, I. S.446, Anm.15.

¹²⁹ Freilich zitiert er (c.17. Dist. XLV. Origines! c.19.C.II.q.1 Augustinus!) *patristische Stellen* bezüglich der *denuntiatio* und liefert damit den Beweis, daß die Kirche schon in den frühesten Zeiten die Weisung des Evangeliums beachtet hatte, Gratian *kennt die monitio caritativa*, die die pseudoisidorischen *canones vor der accusatio* verlangen (c.15. §. IV; c.16.C.II.q.7. — Biener, Beiträge zu der Geschichte des

des späteren Decretalenrechtes.¹³⁰ Der Magister äußert sich in keinem dicta eingehender über die Denunziation und die angeführten wenigen Belegstellen allein lassen nicht darauf schließen, daß es in der Zeit Gratians auf Grund einer Denunziation ein Gerichtsverfahren gegeben habe.¹³¹ Es ist sicher, daß das Dekret ein Faktor der Ausbildung des späteren Denunziationsverfahrens des Dekretalenrechtes war, mehr kann aber nicht angenommen werden.¹³² Wahrscheinlich wußte Gratian, daß dieses Verfahren bei vielen Vergehen nicht möglich war¹³³ und befaßte sich infolgedessen mit ihm als einem beschränkten und unpraktischen Verfahren nicht besonders.

Inquisitions-Prozesses, Leipzig 1827, S.17, Anm.4 und Molitor, S.88 vermuten, daß Gratian und diese pseudoisidorischen canones erst eine Rechtsgewohnheit bilden helfen sollten, auch Jacobi, S.265, Anm.5—6, scheint dieser Meinung zu sein und weist darauf hin, daß die *monitio caritativa* sonst für das Akkusationsverfahren weder im Dekret, noch bei den Dekretisten aufgestellt wurde und, wie er annimmt, keine praktische Bedeutung gehabt haben dürfte und der Magister erwähnt die *monitio caritativa* bei der *notorietas*, wo nämlich nach zweimaliger *monitio caritativa* die Verurteilung ohne weiteres möglich war (dict. Gr. p.c.20. c.21.C.II.q.1) — doch ist dies alles *kein Grund* dafür, daß bei ihm von einem eigentlichen Denunziationsverfahren gesprochen werden könnte, welches er höchstens in gewissen Zügen angedeutet hat. So auch Molitor, S.105. Daran ändert auch nichts, daß Gratian an anderen Stellen (c.6. Dist. LXXXI, Innozenz I.! c.14.CXXIV.q.3.), wenn auch nur ganz allgemein ein auf Grund einer Anzeige eingeleitetes Verfahren erwähnt (Jacobi, S.328, Anm.6—7); vielleicht aber war dieses eher ein Verfahren, das, falls der Denunzierte geständig und reumütig war, nur zu einer Kirchenbuße führen konnte (Molitor, S.105).

Die Meinung Wilanowski's, S.126, der die *admonitio canonica* für einen Fall der Beeinflussung durch rabbinisches Recht hält, weist Steinwenter (S.98—100) zurück.

¹³⁰ Innozenz III. verlangte ausdrücklich die schon früher bekannte *correctio caritativa*. Voraussetzung dieses Denunziationsverfahrens war, daß der Anzeiger den Angezeigten vorher mahnen sollte. Der Papst suchte darin ein Gegengewicht gegen böswilliges Denunzieren (Hinschius Kirchenrecht V. S.356, Anm.5.7). Die Rolle des Anzeigers ist, wie auf den ersten Blick zu bemerken ist, leichter, als die des Anklägers, da der Anzeiger als Verleumder nur in dem Fall einer vollständig grundlosen Anzeige bestraft werden kann (Haring, II. S.890, Anm.5).

¹³¹ Kérészy Zoltán, Néhány lényegesebb reform a C.I.C. perjogában, Budapest 1923, S.25, Anm.69; vgl. aber Hinschius, V. S.356.

¹³² Jacobi, S.328, Anm.8 kann die von Hinschius (Kirchenrecht, V. S.356, Anm. 4) für ein Vorhandensein einer Denunziation im Dekret herangezogen dict. Gr. § 1. p.c.2.C.IV.q.4 (bei Hinschius steht q.2, was schon Jacobi berichtigt hat) und die gelegentlichen Erwähnungen des Dekrets mit dem Denunziationsverfahren nicht identifizieren und wertet diese „höchstens als eine Parallelerscheinung“ zum Denunziationsverfahren.

¹³³ Molitor, S.105. Die Warnungspflicht war schon in dem antiken kirchlichen Rechtsgang nur auf bestimmte Fälle beschränkt. Steinwenter, S.98—99.

Obwohl der Reinigungseid schon im *Oriens christianus* weit verbreitet war,¹³⁴ war doch die Einwirkung der germanischen Rechtsauffassung durchgreifend in der Ausbildung des *Purgationsverfahrens*. Die charakteristische Eigentümlichkeit dieses von Amts wegen eingeleiteten Verfahrens zeigt sich gerade im Beweisrecht; wir kommen auf seine Behandlung bei der Beweislast zurück. Nach diesem Verfahren hatte sich der Bezichtigte bei einem öffentlichen üblen Gerücht durch Eid mit Eidhelfern oder, wenn er Laie war, durch Gottesurteil zu reinigen.¹³⁵ Der Grundgedanke des von Gratian an zwei Stellen¹³⁶ behandelten, in der Hauptsache für diese Periode ausgebildet erscheinenden Verfahrens war, die Standesehre des Klerus gegen Verdachtsgründe makellos zu erhalten,¹³⁷ durch Beseitigung der *mala fama* oder durch Suspension ein öffentliches Ärgernis zu vermeiden.¹³⁸

Gratian stellt das Purgationsverfahren neben den Akkusationsprozeß u. zw., als ein außerordentliches, nicht an die strengen Formen des accusatorischen Rechtsweges gebundenes¹³⁹ von dem Anklageprozeß nicht systematisch geschiedenes¹⁴⁰ Verfahren, also es nicht in sich geschlossen und selbständig war.

Bei dem, gegen das um sich greifende Verbrechertum aufgestellten¹⁴¹ energischen *Inquisitionsverfahren* des Dekretalenrechtes, dessen Entstehung mit den Ketzerverfolgungen¹⁴² nicht zusammenhängt, war die fama die „gewissermaßen personifizierte Anklägerin“, die die Anklage ersetzte;¹⁴³ der Richter hatte von Amts wegen zu verfahren.¹⁴⁴

Dr. Ágoston SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

¹³⁴ Dieser Satz wurde neuerlich von romanistischer Seite bestätigt. Vgl. Steinwenter, S.58 ff.

¹³⁵ Hinschius, Kirchenrecht V.S 338ff; Albert Michael Koeniger, Die Sendgerichte in Deutschland, München 1907. Veröffentlichungen a. d. Kirchenhist. Sem. München, Reihe II. Nr. 2. S: 157ff; Jacobi, S.261, 297, 320; Eichmann, Prozeßrecht, S.19, Anm. 6.

¹³⁶ C. II. q.5; C.XV.q. 5.

¹³⁷ Hildebrand, S.36,49.

¹³⁸ Jacobi, S.327.

¹³⁹ Molitor, S.109.

¹⁴⁰ Jacobi, S.262.

¹⁴¹ Richard Schmidt, Die Herkunft des Inquisitionsprozesses. Festschrift der Albrecht-Ludwigs Universität in Freiburg. 1902 S.44,106. — Eichmann, S.26 Anm.4. — Haring, II. S.890 Anm.6.

¹⁴² So Hinschius, Kirchenrecht V. S.349.

¹⁴³ Eichmann, S.26.

¹⁴⁴ Was die vielumstrittene Herkunft dieses Verfahrens betrifft, dünkt es uns wahrscheinlich, daß die Elemente dafür auch im Kirchenrecht nicht fehlten. Um bei den unmittelbaren Antezedenzen zu bleiben, können im Purgationsverfahren jene Gedanken gesucht werden, die zu dem Inquisitionsverfahren führten. (So auch

Von diesem Verfahren spricht Gratian noch nicht, was offensichtlich darauf beruht, daß dieses Verfahren in seiner Zeit der Gerichtspraxis unbekannt war.

Verschieden sind die Ansichten darüber, ob das früher nur aus dem Dekretalenrecht gekannte¹⁴⁵ Verfahren *per exceptionem* auch im Dekret vorkommt. Die frühere Meinung hat, auf die Worte Innozenz' III.¹⁴⁶ gestützt, in dem Verfahren *per exceptionem* vor allem ein Einwendungsverfahren gesehen, durch das der Angeklagte ein Verbrechen zu dem Zwecke geltend macht, um die Unfähigkeit eines Anklägers oder Zeugen nachzuweisen; im Wege dieser Exception konnte er die Entfernung eines unfähigen Anklägers erreichen, nicht aber dessen Bestrafung.

Früher hat die Meinung geherrscht, daß Gratian dieser Verfahrensart nicht gedacht habe, obzwar vermutet wurde,¹⁴⁷ daß das bereits früher bestehende Verfahren schon zu Gratians Zeiten üblich gewesen sein müsse. Wahrscheinlich hat diese Vermutung Jacobi Anlaß gegeben, in seiner Untersuchung den Nachweis zu versuchen, daß die gratianische

Hinschius, Kirchenrecht V. S.349. Jacobi, S.262 Anm.1) Dagegen das Verfahren *per notorietatem* in Verbindung mit dem Inquisitionsverfahren (Vering, S.744 Anm.7. Kérészy, S.27) zu bringen, scheint weniger glücklich zu sein, da bei ihm — wenigstens im Dekret — m. E. der Schwerpunkt auf das Beweisrecht gelegt wird.

Nach der herrschenden Meinung sind die Wurzeln des Inquisitionsverfahrens in dem fränkischen Rügeverfahren zu finden. (Schmidt, Herkunft, S.105. — Ders., Königsrecht, Kirchenrecht und Stadtrecht beim Aufbau des Inquisitionsprozesses. Festgabe der Leipziger Juristenfakultät für Rudolph Sohm. Leipzig 1915. S.10.42. — Vgl. Hinschius, Kirchenrecht V. S.350 Anm.4.) Eine andere Meinung hält die ursprüngliche Idee dieses Verfahrens „entschieden“ für kanonisch. (Hohenlohe, Beiträge zum Einfluß des kanonischen Rechtes auf Straf- und Prozeßrecht. Innsbruck 1918. S.43. — Vgl. Kérészy, S.24 Anm.67, S.28 Anm.80.)

Es handelt sich bei dieser Frage eher um eine komplizierte Wechselwirkung. Die Frage kann völlig klar noch nicht entschieden werden, da ja heute noch gilt, was Gerhard Kallen (S. seine Buchbesprechung über H. Theloe: Die Ketzerverfolgungen im 11. und 12. Jahrhundert. Savigny Zeitschrift f. Rechtsgeschichte. Band 34. Kan. Abt. III. Weimar 1913, S.519) betont hat, daß wir nämlich für die Wurzeln des Inquisitionsprozesses vorläufig noch auf Vermutungen angewiesen sind, denn die Untersuchungen von Schmidt können nicht als abschließend gelten.

¹⁴⁵ Molitor, S.105., 188. München, I. S.363. Anm.2. Hinschius, Kirchenrecht V., S.358 Anm.3.

¹⁴⁶ *Tribus modis valet crimen oppini, denunciando, excipiendo et accusando. c.16.X.V.1. — Warum das Verfahren per exceptionem von der Aufzählung des c. 31.X.V.3. fehlt, s. Biener, S.39. Molitor, S.137. — Die sog. quasi exceptio, in der kein anhängiger Prozeß vorausgesetzt war und welche die Ausschließung von einem Kirchenamte bezweckte, gehört nicht zum Prozeßrecht. So auch Molitor, S.189.*

¹⁴⁷ Molitor, S.105.

Gegenanklage per modum exceptionis mit dem späteren Verfahren per exceptionem des Dekretalenrechts identisch sei, — mit dem Unterschied, daß die Gegenanklage des Dekrets zu einer Bestrafung der Wiederangeklagten führen konnte.¹⁴⁸ Wenn auch die Ergebnisse Jacobis richtig wären, da es sich hier nach ihm nur um eine Gegenanklage im Akkusationsprozeß handelt, also im Wesentlichen um einen „verdoppelten“ Akkusationsprozeß, kann sie doch kaum als eine besondere Verfahrensart angenommen werden.¹⁴⁹

Außerordentlich¹⁵⁰ war *das Verfahren bei der Notorietät*, von welcher der Magister in einer besonderen Quaestio¹⁵¹ spricht. In manifestis bedurfte es keines Akkusationsverfahrens¹⁵², ja keiner Vorschriften eines förmlichen Verfahrens; es war nur ein die Strafe aussprechendes Urteil notwendig.¹⁵³ Voraussetzung und Anlaß für dieses auf kurzem Wege zum Urteil führenden Verfahren war die Notorietät des Verbrechens; das Dekret behandelt also nicht im heutigen Sinne und in der heutigen Einstellung die Regel, wie der Beweis der „offenbaren“ Tatsachen im Akkusationsverfahren aufgenommen werden solle.¹⁵⁴ Solchermaßen ist es begründet, das Verfahren per notorietatem als eine besondere Verfahrensart zu betrachten, welche sich von dem ordentlichen Verfahren gerade durch einen weniger komplizierten Verfahrensweg unterschied.

In kurzer *Zusammenfassung* des Bisherigen kann gesagt werden: Gratian hat sich nur *mit einer bestimmten Prozeßart als ordentlicher*, nämlich mit dem im Kern und Aufbau römischen *Akkusationsprozeß*, der aber schon mit germanischen Elementen durchwoben war, eingehender beschäftigt. Neben dem Anklageprozeß finden sich einzelne Va-

¹⁴⁸ Jacobi, S.288 ff. — Er sucht übrigens den Zusammenhang und die Identität zwischen der gratianischen Gegenanklage und dem späteren Verfahren per exceptionem; anscheinend stört ihn, daß Innozenz III. in c.16.X.V.1. nur die Entfernung eines unfähigen Anklägers, nicht auch dessen Bestrafung durch Gegenanklage erwähnt.“ (S.293 Anm.3).

¹⁴⁹ Jacobi, S.262 Anm.3.

¹⁵⁰ Molitor, S.102.

¹⁵¹ C.II.q.1. pars II.

¹⁵² Manifesta accusatione non indigent. c.15.C.II.q.1.; Sine accusatione manifesta iudicentur. Überschrift zu c.15.C.II.q.1.

¹⁵³ Molitor, S.102 Anm.6. — Hinschius, Kirchenrecht, V. S.359 Anm.2, — Jacobi S.262 Anm.3.

¹⁵⁴ Umgekehrt wie die Auffassung des Dekrets ist jene des Codex Iuris Canonici; nach dessen Ansicht führt die Notorietät nicht zu einer besonderen Verfahrensart, wie im Dekret, sondern ist ein beweis ausschließender Umstand. Vgl. c.1747. n.1. Es ist doch kein Zweifel, daß der Begriff der Notorietät des Dekrets mit dem Beweis des Dekrets fest zusammenhängt.

rianten (Purgationsverfahren, Verfahren per notorietatem.)¹⁵⁵; diese nicht getrennte *Mehrheit der Verfahrensarten* ist für das Dekret charakteristisch.¹⁵⁶ Es gibt bei Gratian kein geschlossenes Prozeßsystem. Die Darstellung der anderen Verfahrensarten wie des Zivilprozesses gliedert sich der Darstellung des Akkusationsverfahrens ein.¹⁵⁷ Vor seinen Augen stehen *in erster Linie die Strafsachen, er kennt aber auch nichtstrafrechtliche Sachen*; er fühlt den Unterschied zwischen *causa civilis* und *criminalis*, manchmal stellt er sie einander gegenüber, doch vergebens sucht man bei ihm eine *nähere* Erörterung dieser Begriffe. *Der Magister behandelt jedoch auch die Fragen des Zivilprozesses*; trotz seiner nicht einwandfreien Terminologie ist das Dekret nicht nur für den Straf-, sondern auch für den Zivilprozeß eine Quelle. Der Prozeß Gratians ist also in dieser Richtung ein einzigartiger, auf beide Verfahren sich beziehender „Einprozeß“, — jedoch eben ein *Januskopf*.

III. Die Beweislast.

Wenn gesagt wird, daß das kanonische Recht im allgemeinen vielfach die Synthese zwischen Romanismus und Germanismus vollzog^{156a} so kann noch mehr der kanonische Prozeß als ein Mischgebilde zumeist aus spätrömischen und germanischen Bestandteilen aufgefaßt werden, neben denen er auch solche eigentlich kirchlichen Ursprunges besitzt.^{157a} Die Kirche traf sich im Laufe der Geschichte mit diesem zwei

¹⁵⁵ Ob und wie weit diese Varianten für Zivilsachen Anwendung finden, mag das hingestellt werden.

¹⁵⁶ Wie bunt nach heute das kan. Prozeßsystem ist vgl. die Studie Franciscus Roberti in „Apollinaris“ 1936. S.463ff.-S. noch Johann Haring, Wieviel Prozeßformen gibt es im geltenden kanonischen Rechte?, in „Theologisch-praktische Quartalschrift“ 1937. S.323f.

¹⁵⁷ Jacobi, S.262.

^{156a} Stutz, Kirchenrecht, S.321. Hohenlohe, Prozeßrecht, S.15.56.

^{157a} Schima, Kanonische Rechtsgedanken, S.A. S.6.

gewaltigen Faktoren, die auf ihren Rechtsgang von einschneidender Bedeutung waren und von deren Einflüssen sie sich nicht befreien konnte. Die Einwirkung dieser beiden Faktoren war in Raum und Zeit von wechselnder Intensität. Das römische und germanische Recht aber gaben dem Kirchenrecht ein unauslöschliches Gepräge.

Es gibt kaum ein anderes Gebiet des Prozesses, in dem sich der Gegensatz zwischen römischer und germanischer Rechtsauffassung so scharf widerspiegelt wie im Beweis; im Beweisverfahren gipfelte, zumindest in praktischer Hinsicht,¹⁵⁸ die Antithese dieser zwei Prozeßprinzipien. Der römische Gedanke der freien Beweiswürdigung und die Verbindlichkeit zur Beweisführung des Klägers steht im Gegensatz zu dem gebundenen Beweissystem und der Purgationspflicht des Angeklagten im germanischen Rechte.

Man kann wohl feststellen, daß der tiefste Grund des formalistischen germanischen Beweissystems auf der Ebene der eigenartigen, besser gesagt, verkehrten Auffassung der Beweislast liegt.¹⁵⁹ Die Beweislast erlaubt einen guten Einblick in ein Beweissystem. Die Frage nach dem Subjekt des Beweises ist von großer Wichtigkeit für das Endergebnis eines Prozesses; wer zu beweisen hat, ist die grundlegende Frage im Beweis.¹⁶⁰

Das Beweisrecht des römischen und germanischen Rechtes bildet den Schlüssel zur Beurteilung des Beweisrechtes des Dekrets. Gratian nimmt die Bausteine zu seinem Beweis aus diesen beiden Quellen. Er versucht vorerst die Harmonie der beiden Beweisprinzipien zu finden, ohne daß er sie in ein abgeschlossenes und völlig ausgeglichenes Ganzes zusammenschmieden könnte.

Die Wurzeln des Gratianischen Beweises liegen in zwei grundsätzlich verschiedenen Räumen verborgen, weshalb wir sie, möglichst knapp, exponieren müssen; bei Gegenüberstellung der beiden ist auch der Unterschied zwischen dem freien und gebundenen Beweis zu beobachten. Wir wissen wohl, daß die Bezeichnung „römisches“ und „germanisches“ Recht zu sehr verallgemeinert wird, da beide mehrere Entwicklungsstufen besitzen, in denen gewisse Teilabweichungen zu bemerken sind. Wir versuchen nur den in den zwei Rechtsauffassungen verborgenen, für sie charakteristischen Grundsatz scharf, in großen Zügen, hervorzuheben, in der zeitlich gewissermaßen abstrahierten Gestaltung, wie sie hauptsächlich in den Zeiten der Berührung mit

¹⁵⁸ Jacobi, S.294.

¹⁵⁹ Meile, Die Beweislehre des kanonischen Prozesses, Paderborn 1925. S. 9.

¹⁶⁰ Hohenlohe, S.54.

dem Christentum aufscheinen. Beweislast und freies Ermessen können zum Vergleich dienen; wir befassen uns hier mehr mit der ersteren.

Es muß nicht betont werden, daß die *Feststellung der Aufsaugung fremder Einflüsse* nicht zu einer Unterschätzung des kanonischen Rechtes führen darf. Nichts liegt uns ferner, als die Einwirkung der weltlichen Rechte, unter ihnen des lombardischen Rechtes und des Statutarrechtes der oberitalienischen Stadtstaaten, auf den kanonischen Prozeß zu leugnen. Bezüglich der letzteren haben die neueren Untersuchungen zweifelsohne interessante, aber übertriebene Resultate ergeben.¹⁶¹ Wir wollen auch nicht behaupten, daß der kirchliche Prozeß eine originäre, von jedem äußeren Einfluß freie Schöpfung der Päpste sei. Falls er als eine Synthese angenommen wird, ist selbst die Verschmelzung der fremden Elemente eine Leistung, die nicht hoch genug gewertet werden kann. Gewiß besteht ebensowenig eine ausschließlich selbständige originäre Rolle des kanonischen Prozeßrechtes im Konzert der europäischen Wechselwirkungen, wie jene der weltlichen Rechte. Eine einseitige Einstellung kann ja nur einen Einfluß stärker unterstreichen, nicht aber ein vollständiges Bild ergeben.

Das Dekretalenrecht bleibt, selbst wenn es den italienischen Territorialprozeß nur nachgeahmt hätte, auch von diesem Gesichtspunkte aus von großer Wichtigkeit, ob ein Satz des italienischen Territorialprozesses in die päpstliche Gesetzgebung resorbiert und damit in der gesamten abendländischen Welt verbreitet wurde.¹⁶² Dies gehört ebenso zum Gesamtbilde wie die Würdigung der Wechselwirkung des kanonischen Rechtes. War z. B. der Einfluß der kanonischen Doktrin und überhaupt des kanonischen Rechtes auf den italienischen Territorialprozeß völlig ausgeschlossen? Wohl nicht.

Von welchem Recht aber könnte man eine, von fremden Einflüssen vollkommen freie Entwicklung behaupten? Nehmen wir an, daß ein kirchlicher Einfluß auf das germanische Recht ausgeschlossen gewesen wäre. Wie hätte sich das germanische Recht ohne die Einwirkung des kanonischen Rechtes gestaltet? Selbst das römische Recht, ein Ergebnis tausendjähriger Entwicklung, hat mit außerordentlicher

¹⁶¹ Wach, Arrestprozeß, S.81.ff, Schmidt, Lehrbuch², S.71.ff, Jacobi S.223.ff. — Dagegen Heffter, System S.410.ff, der den klass. kan. Prozeß nur für eine Kopie des römischen hält. — Frei von Übertriebenheiten lehren Eichmann, Prozeßrecht, S.20, Roberti, I.S.2.ff, Rosenberg, Lehrbuch des deutschen Zivilprozeßrechts², Berlin 1929.S.8., R. Sohn (sen.), Institutionen, Geschichte und System des röm. Privatrechts,¹⁶ München und Leipzig 1920, S.161., Kienitz, S.14.Anm.1.

¹⁶² So auch Jacobi, S.223, der im übrigen die Ansicht Schmidts zu teilen scheint.

Fähigkeit die fremden Elemente, nicht in letzter Linie solche des Christentums, in sich aufgesogen. Ist das römische Recht selbst nicht auch eine Synthese, auch ein internationales Recht, man kann sagen, ein Völkerrecht? Wie das *Corpus iuris civile* das Ergebnis einer vielgestaltigen Entwicklung ist, so *mutatis mutandis* das *Corpus iuris canonici*. Die frühere Kanonistik hat vielleicht die Selbständigkeit und Originalität des kanonischen Prozesses zu stark unterstrichen. Doch scheint Richard *Schmidt*,¹⁶³ der behauptet, der kanonische Prozeß sei nur eine unoriginelle und sekundäre Schöpfung, die den territorialen Prozeß in den oberitalienischen Städten in seiner ganzen Eigenart schon fertig vorgefunden und lediglich nachgeamt habe, etwas zu weit gegangen¹⁶⁴ zu sein.

Wenn auch die neueren Teiluntersuchungen über die Herkunft einiger Institutionen des kanonischen Prozesses dessen Selbständigkeit zerstört haben und wenn auch der fremde Ursprung der in das Gebäude des kirchlichen Prozesses eingefügten Bausteine nachzuweisen ist, *so gehört doch das Gebäude, die Synthese selbst, in seiner Monumentalität und in seinem Aufbau dem Kirchenrecht zu*, ganz ebenso, wie das Gebäude des italienischen oder deutschen Prozesses dem italienischen oder deutschen Recht zugehört.

*

Das römische Recht sieht im Verfahren einen Kampf für das strittige Recht oder einen prozessualen Streit über die Anklage, daher hat der Kläger oder der Ankläger die Tatsachen zu beweisen.¹⁶⁵ Der Prozeß war die amtliche Feststellung eines Rechtes oder einer Tatsache.¹⁶⁶ Schon in früherer Zeit hatte der Richter die Aufgabe, die strittigen Tatsachen zu untersuchen und nach den darauf anzuwendenden rechtlichen Grundsätzen zu erkennen. Die Voraussetzung und Bedingung des Kondemnierens oder Absolvierens enthält die vom Magistrat erhaltene Anweisung.¹⁶⁷ *Die Beweislast hängt*, wie die diese Frage beson-

¹⁶³ Lehrbuch,² 1910, S. 72.

¹⁶⁴ So auch Eichmann, Prozeßrecht, S.20.

¹⁶⁵ Kérészy, S.15.

¹⁶⁶ Hohenlohe, S.54.

¹⁶⁷ G. F. Puchta, *Cursus der Institutionen*,⁷ Leipzig 1871, II., S.170 ff. Moriz Wlassak, *Edict und Klageform*. Jena 1882. S.68.; ders. *Der Judikationsbefehl der römischen Prozesse* Wien 1921 Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte. 197. Band 4. Abhandlung, S.241ff.; Wenger, *Institutionen*, S.22ff., 125ff., bes. 25, 132., Bernhard Kübler, *Geschichte des Römischen Rechts*. Leipzig—Erlangen 1925. S.135.f.

ders behandelnden Stellen¹⁶⁸ lehren, teils *von der Parteirolle*, teils *von den Tatsachen* ab. Onus probandi ist onus petitoris. *Die Beweislast hat der Kläger*; wenn er nichts beweisen konnte, so war der Beklagte zu absolvieren, auch wenn dieser nichts bewiesen hätte. Actore non probante reus absolvitur. Die Beweislast war eine *Beweispflicht*.¹⁶⁹ Der Ankläger bemühte sich, den Richter durch den Beweis von der Wahrheit der Tatsachen zu überzeugen. Der Aktor hatte die Tatsachen zu beweisen, die seinen Anspruch begründeten, die Unrichtigkeit der vom Beklagten vorgebrachten Tatsachen hatte er nicht zu beweisen. Die bekannte Regel des Paulus spricht scharf aus, daß der Beweis demjenigen obliege, der eine Tatsache behauptet, nicht dem, der sie leugnet.¹⁷⁰ *Ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat* (D 22,3,2), was die Regel ergänzt *reus in exceptione actor est* (D 44, 1, 1) Nach dem Beweis des Klägers tritt die Reihe an den Beklagten, wobei er den Beweis des Klägers entkräften kann. Dieses System der Beweislast war so fest entwickelt, daß das Recht kein anderes Mittel für eine Umkehrung dieser Last kannte, als die Präsumption; wer diese behauptete, war von deren Beweis befreit; die Präsumptionen wirken also beweislustumkehrend, die Beweislast geht auf den Gegner über.¹⁷¹

Beweismittel¹⁷², sind Aussagen von Zeugen^{172a}, Aussagen der Parteien^{172b}, Urkunden^{172c}, Augenschein, Sachverständige.^{172d}

Die Ergebnisse des Beweises hat der Richter des klassischen Rechtes *frei zu ermessen*.¹⁷³ Wenn wir einzelne Regeln finden, so z. B. daß der Vater nicht geeignet ist, für seinen Sohn und umgekehrt, einvernommen zu werden, waren diese nicht bindende Vorschriften, sondern vielmehr nützliche Fingerzeige; das römische Recht war auch in der Prinzipatszeit weit davon entfernt, das Ermessen des Richters überall zu beschränken. Der Richter hatte nur die Regel des induktiven Denkens zu befolgen.¹⁷⁴

¹⁶⁸ D 22,3: de probationibus et praesumptionibus: C 4,19: de probationibus.

¹⁶⁹ Vgl. Steinwenter, S.53.

¹⁷⁰ Wenger, Institutionen, S.186, 187.

¹⁷¹ Puchta, S.176, 177. Wenger Institutionen. S.289.

¹⁷² Meile, S.8,9. Wenger, Institutionen, S.187.ff., 283. ff.

^{172a} Bethmann—Hollweg, Der römische Civilprozeß II. Bonn 1865. S.597.

^{172b} Bethmann—Hollweg, II. S.594.ff.

^{172c} Bethmann—Hollweg, II. S.600, III. Bonn 1866. S.279.ff.

^{172d} Wenger, Institutionen, S.191, 285.f.

¹⁷³ Wenger, Abriß, S.270.

¹⁷⁴ E. Eck. Die neue deutsche Civilprozeß-Ordnung, Berlin 1873, S.17; Puchta, S.172; Kérészy, S.22,23 — s. den berühmten Rescript Hadrians in D 22,5,3 § 3: *Quae argumenta ad quem modum probandae cuique rei sufficiant, nullo certo modo satis*

Den Römern erschien der Richter¹⁷⁵ nicht unter oder neben den Parteien, sondern gerade die freie, nicht gebundene Rolle stellte ihn über die Parteien, was ihm ermöglichte, die individuellen Momente zu berücksichtigen, die Wahrheit der Tatsachen festzustellen. Das frühere römische Recht legte ein so großes Gewicht auf das Gewissen des Richters, daß es ihm erlaubte, sich durch den Eid: *sibi non liquere* von der Pflicht der Urteilsprechung zu befreien, wenn er zu keiner Überzeugung kommen konnte.^{175a}

Gegenüber dieser völlig freien Stellung des Richters zum Beweise, die für die Erforschung des wahren Sachverhaltes eine gewichtige Gewähr bot,¹⁷⁶ waren das Gegengewicht im früheren Rechte die formula des Magistrats und die völlige Öffentlichkeit. Nach dem Verschwinden dieser Faktoren wurde das freie Ermessen in der Hand der kaiserlichen Beamtenrichter ein gefährliches Spiel; in dieser Zeit verlor die selbständige Rolle des Richters wesentlich an Kraft.¹⁷⁷ Der Richter war nicht mehr richtender Bürger, sondern kaiserlicher Beamter. Das Kognitionsverfahren mußte nicht mit innerer Notwendigkeit ein neues Beweisrecht schaffen; während der Prinzipatszeit blieb das System der freien Beweismwürdigung. An ihre Stelle tritt in dem Kognitionsverfahren des Absolutismus eine allmähliche gewisse Gebundenheit des Beweises, in der späteren Kaiserzeit gewinnt dann also die gesetzliche Beweistheorie an Boden.¹⁷⁸

Bevor wir zu einem knappen Umriß der Grundlinien der *germanischen* Beweise kommen, seien zwei Gesichtspunkte hervorgehoben.

Der germanische Beweis wird irrationell genannt, was wohl mehr oder minder zutrifft. Doch dürfen bei Gegenüberstellung beider Beweissysteme der Entwicklungsunterschied und die wirtschaftlichen Verhältnisse zwischen den nach diesen Rechten lebenden Völkern und Gesellschaften nicht übersehen werden. Die Römer haben ihr Beweissystem, wie wir es heute kennen, *nach langer Entwicklung* herausge-

definiri potest. Sicut non semper, ita saepe sine publicis monumentis cuiusque rei veritas reprehenditur. Alias numerus testium, alias dignitas et auctoritas, alias veluti consensiens fama confirmat rei de qua quaeritur fidem. Hoc ergo solum tibi rescribere possum summam, non ubique ad unam probationis speciem cognitionem statim alligari debere, sed ex sententia animi tui te aestimare oportere quid aut credas aut parum probatum tibi opineris.

¹⁷⁵ Dieser Privatrichter (*iudex privatus*) hatte eine halbamtliche Stellung; vgl. Wenger, Institutionen, S.23. mit Anm.13., S.14.f.

^{175a} Puchta, S.177.

¹⁷⁶ Schima, Kanonische Rechtsgedanken, S.A. S.8.

¹⁷⁷ Meile, S.7; Sohm-Mitteis-Wenger, S.733.

¹⁷⁸ Wenger, Institutionen, S.192, 282ff.

bildet, was auch den Prozessen eines mit *entwickelterem* Verkehr rechnenden Wirtschaftslebens entsprach, obzwar kaum gelehnet werden kann, daß in der Regelung der Beweislast und des freien Ermessens auch ein in der Tiefe des Volksgeistes verborgener Unterschied sich offenbarte.

Andererseits können nicht die Gebundenheit und der Formalismus des germanischen Rechtes unter den heutigen Gesichtspunkten für unnatürlich gehalten werden und die dem Ideal eines rationellen Beweises, dem römischen, nachgebildete Errungenschaft des heutigen freien Ermessens als ein Sieg des Geistes über das Fleisch begrüßt werden. Die völlig freie Beweiswürdigung in der Geschichte hatte mancherlei auffallend genug hervortretende Nachteile; sie ließ gewissen ungerechten Einwirkungen der Parteien Raum, um den Richter zu gewinnen und artete bei einem nicht entsprechenden Richtertum leicht in Willkür aus.¹⁷⁹ Das germanische Beweissystem muß neben seinen Verirrungen richtig gewertet werden, nicht nur wegen seiner historischen Bedeutung — es war in Europa jahrhundertlang in seiner reinen oder gemischten Form herrschend —, sondern wegen seines immanenten und tiefgegründeten Gedankens. *Die germanische Beweisauffassung war ja ein Bollwerk gegen die Gefahr einer Willkürjustiz.* In einer Zeit, als von einer Trennung der Verwaltung und Justiz natürlich keine Rede sein konnte, und die Feudalherren in die Gerichtsbarkeit eingriffen, war das Gebundensein des Richters, man kann sagen, eine prozessuale Notwendigkeit, die durch feste Regeln eine größere Rechtssicherheit erzielen wollte und nicht nur ein Schutz gegen willkürliches Ermessen des Richters, sondern auch gegen das Zeugnis bestochener Personen war.¹⁸⁰ Der Gedanke des Gegengewichtes gegen die übertriebene Freiheit des Richters kann als die Erbschaft dieser germanischen Rechtsauffassung gewertet werden.

Schon nach dem Recht der *germanischen* Urzeit war die Rede nicht sowohl von einer individuellen Überzeugung des Richters, als vielmehr davon, dem Gegner eine juristische Gewißheit, eine formelle Wahrheit vorzuführen, die Beweisrolle war also durchaus einseitig.¹⁸¹

¹⁷⁹ Eck, S.22.

¹⁸⁰ Eck, S.18.

¹⁸¹ Richard Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte,³ Leipzig 1898, S.84.; Heinrich Brunner, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte⁸, nach dem Tode des Verfassers besorgt von Claudius Freiherrn von Schwerin. München und Leipzig 1930. S.21.; Claudius Freiherr von Schwerin, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. München und Leipzig 1934. S.28.

Die Germanen stellten die Glaubwürdigkeit der freien Menschen nicht dem subjektiven Ermessen eines Richters anheim, die Autorität des Gerichts war eng begrenzt.¹⁸² Als Hauptbeweismittel dienten Geständnis, Gottesurteile (Ordâl) und Eid, in der Regel durch Eideshelfer (con-sacramentales, gieidon, hamedii), deren Zahl sich nach der Komposition richtete,¹⁸³ wozu noch die Zeugen und die Urkunden kamen. Der noch in die vorchristlichen Zeiten zurückreichende Eid mit Eideshelfern war ursprünglich nichts anderes als ein feierlich beschworenes Versprechen der Sippe, eine umgebildete Fehdegenossenschaft. Sein Hauptgewicht liegt in der physischen Beteuerung der Mitschwörenden.¹⁸⁴ Dieser Eid war assertorisch, da der Beklagte mit seinen Eideshelfern den schwächeren Gegner zwingen konnte, von der Fehde abzustehen.¹⁸⁵

Das Verfahren, wie es in der germanischen Zeit gewesen, blieb im wesentlichen dasselbe auch in der fränkischen Zeit. Die „schlichten“ Klagen konnte der Beklagte einfach verneinen und diese Verneinung durch Reinigungs- oder Unschuldseid bestätigen. Auch im 9—12. Jahrhundert verteidigte der Reinigungs- oder Unschuldseid die Ehre und den Ruf gegenüber einem öffentlichen Gerüchte. Das Zeugnis der Mitschwörenden bezieht sich nicht auf die Wahrheit der historischen Tatsache, sondern auf die Wahrhaftigkeit und Ehrlichkeit der Partei. Die Eideshelfer schworen nur, daß der Eid der Beklagten rein und unmein sei.¹⁸⁶

Das germanische Beweisurteil entschied über die Beweisrolle. Die Römer schritten von der Verhandlung zum Beweise und dann zum Urteil, die Germanen fügten aber das Urteil zwischen Verhandlung und Beweis;¹⁸⁷ das westgermanische zweizüngige Beweisurteil war zugleich Endurteil, sofern es bestimmte, was je nach dem Ausgang des Beweisverfahrens zu geschehen habe.

Dem Beweis stand der Beklagte näher; gemäß der Auffassung, daß die Klage eine subjektive Beleidigung des Angeklagten ist, war die Beweisführung keine Last, sondern ein Recht. Die Regel, daß gewöhnlich der Beweis dem Beklagten obliege, wurde als eine reine Begün-

¹⁸² Meile, S.7.

¹⁸³ Hildebrand, S.14. Vgl. Schwerin. S.29. mit Anm.4.

¹⁸⁴ Hildebrand, S.13; Molitor, S.59.

¹⁸⁵ Hildebrand, S.10; Molitor, S.60.

¹⁸⁶ Schröder, S.358; Loening, II., S.499.

¹⁸⁷ Brunner—Schwerin,⁸ S.23.; Schwerin. S.30. mit Anm.3. Meile, S.9. Brunner—Schwerin.⁸ S.22. Schwerin, S.29.

stigung aufgefaßt.¹⁸⁸ Die Rolle des Richters war bei diesem Beweissystem, da der Beweis eigentlich nicht dem Gerichte, sondern bloß dem Gegner geliefert wurde, wesentlich unbedeutender als im römischen Recht, der Richter *mußte* dem Eid, dem Ausgange des Gottesurteils gemäß entscheiden.¹⁸⁹ Dieses irrationelle System will nichts von einer Überzeugung des Richters wissen, der Richter prüfte nur, ob die beweisführende Partei die festgesetzten Formen erfülle.¹⁹⁰

Die Kirche fand sich diesen zwei diametral entgegengesetzten Verfahren, zeitlich und räumlich verschieden, gegenüber. Sie konnte der alten heidnischen Form nur neuen Gehalt geben,¹⁹¹ die Prozeßformalitäten christianisieren, nicht aber das Eindringen der römischen und der germanischen Institutionen in das kanonische Recht verhindern; dieses Eindringen hat natürlich, da es sich um eine gegensätzliche Beweisauffassung handelte, ein eigenartiges Mischgebilde des Beweises verursacht.

Die Aufnahme des germanischen Reinigungseides erleichterte¹⁹² der Umstand, daß *ein Reinigungseid auch in der alten Kirche nicht unbekannt war*. Obzwar sich nach der früheren Meinung¹⁹³, die zum Teil neuerlich durch Steinwenter rehabilitiert wurde, der kirchliche Reinigungseid in der Kirche ausgebildet hat, hält *Hinschius*¹⁹⁴ ihn für eine unter dem Einfluß des germanischen Rechtes entstandene Übung. *Steinwenter* hebt hervor,¹⁹⁵ daß es einen aus dem Osten des Reiches stammenden Reinigungseid gegeben habe und führt vier Fälle für seine Behauptung an. Der eine Fall ist in den syrischen Akten der Räubersynode (449) überliefert, der zweite betrifft ein Verfahren gegen Ibas in Tyrus (448/9 Mansi, VII. col. 207), der dritte und der vierte stammen aus Ägypten (P. Lips. 43. aus 4. Jhdt. — P. Pesynthius 11. ungefähr 600 n. Chr.) Wenn man ein völliges Bild der richtigen Beur-

¹⁸⁸ Eichmann, S.19; Hohenlohe, S.15; Meile, S.9. Warum dies nur in der Regel so ist und daneben Ausnahmen vorkommen hat man in neuerer Zeit durch die „Wahrscheinlichkeitstheorie“ zu erklären versucht. Vgl. Brunner—Schwerin,⁸ 5.22. Anm.1. (Schwerin, S.30. Anm.1.) und die dort angeführte Literatur, besonders Cosack, Die Eidhelfer des Beklagten. 1885. Edwin Mayer—Homberg, Beweis und Wahrscheinlichkeit nach älteren deutschen Recht, Marburg 1921.

¹⁸⁹ L. v. Bar, Civilprozeß, in Enzyklopädie der Rechtswissenschaft,⁵ hsgg. v. Fr. v. Holtzendorff, Leipzig 1890, S.774,

¹⁹⁰ Eck, S.18.

¹⁹¹ Molitor, S.60. Brunner—Schwerin,⁸ S.80.

¹⁹² Vgl. noch unsere Anm.198.

¹⁹³ Hildebrand, S.42.; Molitor, S.50ff.

¹⁹⁴ Kirchenrecht, IV., S.773, 840; V., 337 ff.

¹⁹⁵ S.58.f.

teilung des kirchlichen Reinigungseides haben will, muß man sich diese Verbreitung des Reinigungseides im Orient Christianus vor Augen halten.¹⁹⁶

Fassen wir nun die für das gratianische Beweisrecht wichtige Entwicklung und Vermischung zusammen, so zeigt sich folgendes Bild.

Die Beweisprinzipien des römischen Akkusationsprozesses haben sich schon in karolingischer Zeit wesentlich verfährt.¹⁹⁷ Die ein Verbrechen kirchlicher Natur leugnenden *Laien* hatten neben dem in einigen Fällen auferlegten Gottesurteil sich durch Eide zu reinigen. Auch der Reinigungseid der *Geistlichen* mit Eideshelfern¹⁹⁸ stand bei nicht durchgeführtem Beweise und so beim Vorhandensein eines Verdachtes in Gebrauch, freilich nicht immer unangefochten; die Opposition der fränkischen Geistlichkeit gegen eidliche Reinigung hatte in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts ein vorübergehendes Schwanken verursacht, doch behielt die von einzelnen hervorragenden Bischöfen verteidigte Praxis der fränkischen Kirche mit Ende des 9. Jahrhunderts und vollends mit Beginn des 10. Jahrhunderts die Oberhand.¹⁹⁹ Nach dieser Umbildung und Durchsetzung des römischen Prozesses mit germanischen Elementen hatte der Ankläger zu beweisen und erst wenn der Beweis vollkommen gelang, war der Reinigungseid ausgeschlossen und wurde der Beklagte verurteilt (römischer Gedanke); wenn aber der Ankläger überhaupt nicht oder nicht völlig beweisen konnte, so

¹⁹⁶ Aus den Forschungen Steinwenter's ergeben sich für die Herkunft des kirchlichen Reinigungseides wesentliche Gesichtspunkte. Steinwenter (S.60 f. mit Anm.) weist, indem er die Herkunft dieses Reinigungseides der Kirchen des Ostens untersucht, darauf hin, daß dieser nicht aus dem römischen Recht kommen könne, da dieses, vom *iusiurandum* in *iure delatum* abgesehen, einen Reinigungseid erst in späterer Zeit, vermutlich unter östlichem Einflusse, eingeführt habe; *wohl aber ist dieser Eid*, so setzt er fort, *in allen anderen antiken Rechten*, von denen wir etwas wissen, *bekannt*, so dem griechischen, dem demotischen, dem gräko-ägyptischen, dem koptischen, allen durch die Keilschrifturkunden vertretenen Rechtskreisen, dem mosaich-talmudischen und dem aramäischen Rechte. Er komme sohin im griechisch-hellenistischen und vorderasiatisch-ägyptischen Rechtsgebiete vor und es liege die Annahme nahe, daß die Kirche in Gegenden, in denen der Reinigungseid im profanen Rechte üblich war, diesen auch in der kirchlichen Praxis zugelassen habe.

¹⁹⁷ Hinschius, V., S.337ff.; Loening, II., S.500ff.; Vgl. unsere. Anm. 113ff.

¹⁹⁸ Es gab Umstände in der Kirche, die dem Eindringen der germanischen Grundsätze halfen, (Heiligkeit des Eides, Beimessen eines größeren Gewichts der Leugnung der angeklagten Geistlichen) vgl Loening, II., S.497,500.

¹⁹⁹ Hinschius, V., S.340,341. Damit war der germanische Reinigungseid mit Eidhelfern in die Praxis der Kirche in Deutschland und in Frankreich „definitiv eingeführt.“ Hinschius, V., S.342.

wurde der Angeklagte nicht freigesprochen, sondern hatte noch den Reinigungseid abzulegen (germanischer Einschlag).

Die Lage gestaltete sich im Süden anders, da die Päpste nur langsam und stufenweise dem Reinigungseid mit Eideshelfern Raum gaben, obzwar schon früh selbst Päpste, wie Pelagius²⁰⁰ (555), Leo III. (800) einen „Reinigungseid“ geleistet hatten. Die Rezeption des Reinigungseides mit Eideshelfern wurde in der ganzen Kirche mit Beginn des 12. Jahrhunderts für die kirchlichen Straf- und Disziplinarprozesse der Geistlichen durchgeführt,²⁰¹ in der oben erwähnten Umbildung, daß der Eid eine subsidiäre Institution war und erst bei Mangel an anderen Beweismitteln angewandt wurde, da dem Angeklagten weder die Pflicht, noch das Recht zustand, sich von vornherein zu reinigen, sondern man zuerst vom Ankläger den Beweis verlangte. Bei Laien wurde vielfach nach den Regeln des germanischen Anklageprozesses verfahren.

Bei Behandlung der *Beweislast im Dekret* bildet das römische Recht den Ausgangspunkt. Gratian wirft in der 5. quaestio der 6. causa die Frage auf, si in probatione deficit accusator, an reus sit cogendus ad probationem suam innocentiae.²⁰² Die Frage ist klar und scharf gestellt und die Antwort scheint hier dem Magister nicht schwer zu sein. In der kurzen quaestio formuliert er vor allem negativ die Regel des Subjektes der Beweislast so, daß *onus probationis reo non incumbit*.²⁰³

Er führt den auf dem Standpunkt der römischen Ansicht stehenden Gregor I. hiefür an,²⁰⁴ berührt dann auch die andere Seite der Beweislast, die Frage der Tatsachen, die zu beweisen sind, und ergänzt die erste Regel erklärend mit dem Fall, in dem der Beklagte zu beweisen hat: *accusatus non negationem, sed exceptionem probare debet*.²⁰⁵ Nicht unklar ist ihm der römische Satz, daß jede Partei ihre Behauptungen, also zunächst der Ankläger seine Klage, der Angeklagte seine Exception, zu beweisen haben.

Freilich analysiert Gratian nicht ausführlich die römische These. Er begnügt sich damit, sie zu betonen.²⁰⁶ Der römische Gedanke taucht schon zwei *causae* früher auf: *Qui intendit, suae intentionis proprias debet*

²⁰⁰ Vgl. dazu Loening, II., S.499. Anm.1.

²⁰¹ Dafür ist das Dekret ein Zeugnis.

²⁰² C.VI.pr.

²⁰³ Überschrift zu c.l C.VI.q.5.

²⁰⁴ ...sed accusantibus hoc onus incumbit ... c.l.C.VI.q.5.

²⁰⁵ Dict. Gr. p.c.l. C.VI.q.5.

²⁰⁶ Molitor, S.94.

afferre probationes, non petere adversarium cogi ad exhibitionem eorum, per quos sibi negotium fiat.²⁰⁷ Der Magister verweilt nicht weiter in der 5. questio der 6. causa bei dieser ihm evidenten These des Anklageprozesses, sondern führt nur noch eine unmittelbare Codexstelle an: *Accusator, quod asseverat probare se non posse profitendo, reum necessitate monstrandi contrarium non adstringit, quum per rerum naturam factum negantis probatio nulla sit.*²⁰⁸

Wenn der Kläger also nicht beweisen kann, muß der Angeklagte freigesprochen werden und braucht keineswegs seine Unschuld zu beweisen.²⁰⁹

Dessenungeachtet weiß Gratian, daß diese römische These nicht ohne Ausnahme anzuwenden ist und weist am Ende dieser quaestio auch darauf hin: *Hoc autem servandum est, quando reum publica fama non vexat. Tunc enim . . . propter scandalum removendum, famam suam reum purgare oportet.*²¹⁰

Das römische Recht begnügte sich nicht mit der Verteilung der Beweislast, sondern *akzentuierte sie durch Sanktionen*. Die Folge des Scheiterns des Beweises des Klägers ist nicht nur der Freispruch des Angeklagten. Zu dieser Hauptfolge tritt eine Nebenwirkung, die zwar streng genommen, nicht zur Frage der Beweislast gehört, wegen des Zusammenhanges jedoch hier erwähnt sei. Nach der Auffassung des römischen Rechtes wollen auch Pseudoisidor und Papst Gregor I. die grundlosen Klagen bestrafen und so auch jenen, dessen Beweis gescheitert ist. Die Frage, qua poena sit plectendus, qui non intulit probare non valet²¹¹ hat Gratian in zwei verschiedenen causae²¹² behandelt.

Gratian beantwortet die Frage, indem er den erwähnten Quellen folgt. Über den Kläger wird dieselbe Strafe verhängt, die der Angeklagte erhalten hätte, wenn der Beweis des ersten gelungen wäre. In Anlehnung an die Quellen²¹³ erklärt er: *poenam enim illati criminis cum dispendio existimationis accipient*²¹⁴ und *Si accusator in accusatione defecerit, talionem recipiat*,²¹⁵ wozu noch die Bestimmung tritt:

²⁰⁷ c.3 C.IV.q.2 et 3. § 35.

²⁰⁸ c.2.C.VI.q.5.

²⁰⁹ Hildebrand, S.36.; Molitor, S.94. — Die Dekretisten wiederholen unverändert diese prinzipale Beweispflicht des Klägers. Vgl. Jacobi, S.296.

²¹⁰ Dict. Gr. zu c.2 C.VI.q.5.

²¹¹ Pr.C.V. Vgl. pr.C.II.: *qua poena sint ferendi qui in accusatione vel in testificatione defecerint.*

²¹² C.II.q.3 und C.V. q.6.

²¹³ Vgl. unsere Anm.120.

²¹⁴ Dict. Gr. p.c.1. C.II. q.3. pars I.

²¹⁵ Überschrift zu c.2 C.II. q.3.

Omnis, qui aliis falsa intulerit, puniatur, et pro falsitate ferat infamiam.²¹⁶ Den Ankläger erwartet nicht nur talio, sondern auch infamia, damit ist aber seine Strafe noch nicht erschöpft, es können noch weitere, unter diesen auch die excommunicatio,²¹⁷ über ihn verhängt werden.²¹⁸ Diese Strenge wird dadurch gemildert, daß die Abolition der Anklage mit Einverständnis des Angeklagten erfolgen kann.²¹⁹

Die Hände des Richters sind hier nicht gebunden, seine Rolle ist nicht nur eine passive. Gratian weist auch auf die Gefahr einer Kollision hin.²²⁰ Man kann annehmen, daß Gratian auch eine Ausnahme für jenen Fall zu finden meint,²²¹ wenn der Ankläger gutgläubig verfährt und von den Zeugen irreführt worden ist und so seine Anklage nicht als verleumderisch qualifiziert werden kann.²²²

Bevor wir den Reinigungseid des Angeklagten näher treten, ist es notwendig, zu beobachten, ob diese Institution sich im Dekret nur *auf Kleriker oder auch auf Laien* beziehe. Gratian hält sich auch hier in erster Linie die Praxis der kirchlichen Gerichte und in ihr besonders die Sachen der Geistlichen vor Augen; daß seine prozeßrechtlichen Thesen nicht nur Kleriker betreffen, sondern auch Laien, ist in der damaligen Lage der Kirche besonders begründet. Von dieser Tatsache müssen wir auch hier ausgehen.

Das auf der Infamatio beruhende Verfahren bezieht sich in erster Linie und überwiegend auf die Sachen der Geistlichen (Aufrechterhaltung der *lucida sacerdotis dignitas!*). Gratian denkt besonders an diese, er spricht in seinen dicta nicht von Laien, *schließt sie aber vom Reinigungseid nicht aus*. Es ist ohne Zweifel, daß manche cano-

²¹⁶ c.1.C.V.q.6.

²¹⁷ Vgl. Jacobi, S.296 Anm.9.

²¹⁸ Z. B. c.4. C.II.q.3. Si quis episcopum aut presbyterum aut diaconum falsis criminibus appetierit et probare non potuerit, nec in fine dandam ei communionem censemus. Vgl. c.7. C.II.q.3., c.4.5.6. (palea) 7.8.C.V.q.6.

²¹⁹ Dict. Gr. p.c.4, p.c.7., C.II.q.3, c.8 C.II.q.3.

²²⁰ Si vero iudex eum, qui accusatus est, criminis esse cognoverit, et inter eum et accusatorem per obreptionem convenerit de colludio, poenam accipiat legibus constitutam. c.8. C.II.q.3.

²²¹ Dict. Gr. p.c.5 C.II.q.3, pars II. Aliud est accusationem non implere, et aliud est convicium non probare. Illud enim nulli sine abolitione, hoc omnibus licet. — Dieses unklar konzipierte dictatum hat schon den Glossatoren Sorge bereitet, (Vgl. Molitor, S.100. Anm.3) und hat die Aufmerksamkeit der correctores Romani nicht umgangen, (Vgl. ihre Bemerkungen zu „promissione“). Nach Jacobi (S.297 Anm.1.) ist die dunkle unklare Ausnahme in dict. Gr. p.c.5 C.II. q3 verbunden mit c.6 l.c. auf C.9.42.2 zurückzuführen.

²²² Vgl. Molitor, S.100.

nes, welche Gratian anführt,²²³ diesbezüglich auch von Laien sprechen. Der Magister schweigt darüber, in welchen Sachen die Umkehrung der Beweislast stattfinden kann, vielleicht hat dies den Anlaß dazu gegeben, daß die Literatur aus dem Zusammenhang der Darstellung an die Sachen der Geistlichen zu denken scheint, die Frage aber nicht klar und scharf aufwirft.²²⁴ Uns dünkt es wahrscheinlich, daß der Gedanke der Beweislastumkehrung auch bei den Sachen der Laien verwertet werden kann, da es sich hier ja um ein der Zeitströmung entsprechendes Element handelt. Allerdings kann aus dem Schweigen Gratians nicht ausdrücklich der Schluß gezogen werden, daß die Lehrmeinung des Magisters den Purgationseid auch auf Laien ausgedehnt habe.

Gratian hat, wie erwähnt,²²⁵ bei der Wiedergabe der römischen These der Beweislast kurz auf die publica fama hingewiesen, wobei propter scandalum removendum der Angeklagte einen Reinigungseid abzulegen hat,²²⁶ die Beweislast also sich umkehrt.

Gratian nähert sich der Frage des Reinigungseides, indem er meist an den Anklageprozeß denkt, in der umfangreichen *causa II.*, wobei er von der Seite des Anklägers ausgeht und fragt: was geschehen soll, wenn der Beweis des Anklägers nicht gelinge.²²⁷ Seine Auffassung entwickelt er dann weiter in *causa XV.* in der Art, daß er, als er hier, diesmal von der Seite des Angeklagten, auf diese Frage zurückkehrt²²⁸ und fragt, ob der leugnende Beklagte sich zu reinigen habe, am Anfang der 5. quaestio der *causa XV.* ganz allgemein erklärt:²²⁹ purgationem vero neganti praestandam.²³⁰ Hier behandelt er die Frage nicht mehr ausführlicher, sondern weist nur kurz auf die Reinigungspflicht des Diakons vor seinem Bischof hin.²³¹ Aus zwei Belegstellen der 5. quaestio der *causa XV.*²³² ist zu folgern, daß Gratian hier nur eine purgatio bei mala fama meint.

²²³ c.4,20—26, C.II. q.5.

²²⁴ Vgl. Hildebrand, S.75—76, Molitor, S.106; Hinschius, V. S.347—48; Jacobi, S.321 mit Anm. 2, 322 mit Anm. 5.

²²⁵ Vgl. unsere Anm.210.

²²⁶ Dict. Gr. p.c.2 C.VI.q.5.

²²⁷ Si deficientibus accusatoribus sit (reus) cogendus ad purgationem. pr.C.II.

²²⁸ An sibi neganti purgatio sit deferenda. pr. C.XV.

²²⁹ Jacobi, S.298.

²³⁰ C.XV.q.5. pr.

²³¹ Diaconus, si de crimine convinci non poterit, apud episcopum se ipsum purificet. Überschrift zu c.1.C.XV.q.5.

²³² c. 1—2, l.c.; dazu Jacobi, S.298.

Der Grund dafür, daß er die Frage in der 5. quaestio der XV. causa nicht wiederholt, liegt darin, daß sie schon in der 5. quaestio der II. causa behandelt worden war. Bei den auf die *Zulässigkeit der purgatio* sich beziehenden Erörterungen wird der *verneinende* Standpunkt *zuerst* besprochen. Ausgehend von einem privatrechtlichen Fall, in dem der Besitzer nicht zum Beweis seines Besitzes zu zwingen ist, glaubt er, daß der Angeklagte nicht zum Beweise seiner Unschuld verpflichtet sei.²³³ Auch aus der vorsichtigeren Abfassung der dicta geht hervor, daß es sich hier nicht um eine endgültige Lehrmeinung handelt; der Magister läßt nach seiner Methode der gegenteiligen Auffassung das Wort, um sie dann zu widerlegen. Zur Bekräftigung der Meinung²³⁴ der erwähnten dicta dienen die Belegstellen,²³⁵ welche auch den Übergang zu den nächsten dicta²³⁶ bilden.

Wie der Magister die Zulässigkeit der purgatio vorbereitet, ist ein schönes Beispiel für seine Unterscheidungsfähigkeit. Er distinguirt zwischen Eid und Eid und beschränkt das Eidverbot für Priester darauf, daß die Belege nur leichtsinnige und um geringere Sachen willen geschehende Schwüre untersagten.²³⁷

Er stellt also fest, daß nicht alle Eide den Geistlichen verboten seien und gibt zugleich seinen Standpunkt bekannt, welchen er später im Laufe der quaestio noch besser ausführt und nach dem der Angeklagte in gewissen Fällen, d. h. wenn er in einen üblen Ruf gekommen sei, den Reinigungseid abzulegen habe: Quum autem populari infamia sacerdotes opprimuntur, tunc ad innocentiam suae assertionem iuramenta debent offerri.²³⁸ Dieselbe Meinung wiederholt er²³⁹ auch später.²⁴⁰ Diesen letzteren dicta²⁴¹ fügt er seine unmittelbaren Beweisquel-

²³³ Dict. Grat. p.c.1.C.II q. 5 pars I: Deficientibus vero accusatoribus reus non videtur esse cogendus ad purgationem. Sicut enim rei possessor deficiente actore titulum suae possessionis probare non cogitur, ita qui impetitur ad innocentiam suam probandam cogendus esse non creditur. Auctoritate quoque Papae Cornelii, et Triburensis concilii sacerdotes iurare prohibentur, nisi pro recta fide.

²³⁴ Iuramentum a sacerdotibus non est exigendum. Überschrift zu c.I.C.II.q.5.

²³⁵ c.1—3. C.II q.5 (falscher Brief des Papstes Cornelius, c.Ps. Is.; dazu Hildebrand S.70.); c.4. l.c. (c.21 des Konzils von Tribur 895).

²³⁶ Dict. Gr. p.c.5 C.II.q.5 pars II.

²³⁷ Hildebrand, S.75.

²³⁸ Dict. Gr. p.c. 5.C.II.q.5. pars. II.: Verum his alibus non omnimodo iuramenta prohibentur fieri a sacerdotibus, sed tantum incauta et ea, quae pro qualibet causa temporali iudicio offeruntur. Quum autem populari infamia sacerdotes opprimuntur, tunc ad innocentia suae assertionem iuramenta debent offerri.

²³⁹ Vgl. Molitor, S.106, Anm.2. — Jacobi, S.298, Anm. 5.

²⁴⁰ Dict. Gr.p.c.2.C.VI.q.5.

²⁴¹ Dict. Gr. p.c.5. C.II.q.5. parsII.

len²⁴² bei. Er bezweifelt darin nicht, daß die purgatio anwendbar sei.

Der Magister erklärt bestimmt,²⁴³ daß neben der Regel der römischen Beweislast auch die purgatio des Angeklagten stattfinden könne und daß der Reinigungseid nichts sei, was die canones verbieten. Es stehe nur in Frage

welche die *Voraussetzungen* dafür sind, ob dieser Eid nur im Verfahren von Amts wegen oder auch im Akkusationsprozeß erfolgen könne, ob er nur bei mala fama oder auch ohne diese anzuwenden sei, und

ob er — was eigentlich mit der Beweisrolle des Beschuldigten zusammenhängt — ein *Recht oder eine notwendige Pflicht* des Beschuldigten sei, ob der Angeklagte ihn *willkürlich* leisten oder *vom Richter* dazu *gezwungen* werden könne.

Es verursacht gewisse Schwierigkeiten, daß Gratian keinen scharfen Unterschied zieht und nicht näher erklärt, ob es sich nur um einen Reinigungseid im Anklageprozeß oder auch um einen Reinigungseid im Verfahren von Amts wegen, ohne Anklage, handeln kann. So bleibt nur übrig, die von ihm angeführten canones zu studieren und zu versuchen, aus ihnen eine Antwort darauf zu finden, auf welche Voraussetzungen sie hinweisen, auf Verfahren *mit oder ohne Anklage*.

In der 5. quaestio der causa II. bringt Gratian zahlreiche Belegstellen²⁴⁴ als Bestätigung dafür, daß die Geistlichen jedenfalls zum Eide zugelassen seien.²⁴⁵ Die meisten²⁴⁶ dieser canones sprechen von einer purgatio auf Grund der mala fama²⁴⁷ und hier wieder zumeist²⁴⁸ von einer purgatio ohne vorhergegangene Anklage, was offenkundig

²⁴² c.5—13, 16, C.II.q.5.

²⁴³ Jacobi, S.298. Anm.3, sieht hier ein Schwanken bei Gratian; die von ihm angeführten dict.Gr.p.c.17.C.II.q.5, dict.Gr.p.c.18. l.c. zeigen klar, daß das Schwanken sich nicht auf die Zulässigkeit der purgatio, sondern eher darauf bezieht, ob der Reinigungseid ein Recht oder eine nach richterlichem Ermessen verhängte Pflicht des Angeklagten sei.

²⁴⁴ c.5—19, 23—26. C.II.q.5, vgl. noch c.5. dist.XXIII. und c.l. C.XXII q.1.

²⁴⁵ Molitor, S.106.

²⁴⁶ c.5,6,13,16,18,19, C.II.q.5.

²⁴⁷ So auch Jacobi, S.298, Anm.1. Molitor zieht noch dazu c.7 und c.9. l.c. heran; er erwähnt die Ausdrücke „instans iurgium“ (c.7.l.c.), „presbyteri de morte episcopi sui infamati“ (c.9.l.c.), die in der Richterschen Dekretausgabe nicht vorkommen. Der c.7. behandelt eine purgatio ohne die Voraussetzung der mala fama, der c.9. berührt die Voraussetzungen derselben nicht. Vgl. Hildebrand, S.77.f. Jacobi, S.297. Anm.6.8.S.298, Anm.2. Der c.7 ist übrigens ein Beispiel für eine purgatio ohne vorangegangene Anklage und ohne mala fama.

²⁴⁸ c.5.,6.13.16.18, 1.c.

auf ein Verfahren von Amts wegen hinweist, ein einziger canon²⁴⁹ erscheint darunter als mit einer Anklage verbunden. Wenn außerdem Belegstellen zu finden sind, die²⁵⁰ von dieser Voraussetzung überhaupt nicht sprechen, ist gleichwohl ziemlich außer jedem Zweifel festzustellen, daß Gratian das Ziel des Reinigungseides, die *Beseitigung der mala fama*²⁵¹ vor Augen stand.

Die Institution des Reinigungseides erscheint in der Hauptsache schon bei Ivo ausgebildet. Wenn wir daran denken, daß der neue Trieb des aus dem eigenen Bedürfnis der Kirche entstandenen schon in dem antik-christlichen Rechtsgang gewohnheitsrechtlich zukommenden Reinigungseides, der die Beistandschaft der Eideshilfe angenommen hatte, die Widerstände siegreich überwand und schon von der trans- und cisalpinen Kirche eingenommen war,²⁵² dann erklärt dies die Art der diesbezüglichen gratianischen Erörterungen. Wenn es sich um eine neue, noch nicht ausgebildete Institution gehandelt hätte, deren Einführung der Magister gegenüber der damaligen Rechtsgewohnheit für notwendig gehalten hatte, so hätte er seine dialektische Kunst mehr in die Waagschale geworfen und hätte sich stärker bemüht, die Vorteile, Notwendigkeit und Zweckmäßigkeit der Institution nachzuweisen. Dies war für ihn nicht mehr nötig.

So beschränkt er sich darauf, den Reinigungseid aus den Quellen zu begründen. Das Leitmotiv dieser Institution ist auch ihm der entweder schon ausgebildete oder noch keimende Verdacht.²⁵³ Auf diese Voraussetzung weisen klar jene Ausdrücke seiner dicta und der angeführten Belegstellen hin, wie *populari infamia*,²⁵⁴ *publica fama*,²⁵⁵ *sacerdos a populo accusatus*,²⁵⁶ *rumor sinister*,²⁵⁷ *presbyter si a plebe sibi commissa mala opinione infamatus fuerit*,²⁵⁸ *si mala fama de presbyter exierit*,²⁵⁹ *si suspicio habetur, mala fama*²⁶⁰ auf. Wenn der Magi-

²⁴⁹ c.19. l.c.

²⁵⁰ c.4.7. 12 l.c. — von denen übrigens c.4, 12 sich auf den Anklageprozeß bezieht. Jacobi, S.297, Anm.7, S.298, Anm.2.

²⁵¹ Vgl. dicta Gr. p.c.2.C.VI. q.5; dict.Gr.p.c.4.C.II.q.5.

²⁵² Hildebrand, S.76 f.

²⁵³ Hildebrand, S.79, Molitor, S.107. Vgl. unsere Anm. 266.

²⁵⁴ Dict. Gr. p.c.4. C.II.q.5.

²⁵⁵ Dict. Gr. p.c.2. C.VI.q.5. Vgl. Hildebrand, S.78, Anm.1. Molitor, S.107.

Anm.2.

²⁵⁶ c.5. C.II.q.5.

²⁵⁷ c.6. C.II.q.5.

²⁵⁸ c.13. C.II.q.5.

²⁵⁹ c. 16. C.II.q.5.

²⁶⁰ c.l. C.XV.q.5.

ster einige canones anführt, die von dieser Voraussetzung schweigen, und diese Voraussetzung nicht im besonderen ergänzt, so ist dies keine Folgewidrigkeit, sondern geschieht eben deswegen, weil der für die kirchliche purgatio so charakteristische Gedanke²⁶¹ der mala fama im Dekret vorherrscht.

Aufmerksamkeit verdient auch die Frage, ob nach Gratian die purgatio auf die mala fama in einem Verfahren *von Amts* wegen oder in einem Verfahren *auf Anklage* oder bei *beiden* Verfahren stattfinden konnte. Wenn wir dies — nach obiger²⁶² Methode — aus dem Dekret herauschälen wollen, gelangen wir zu der bunten Mannigfaltigkeit der canones, aus denen Hinschius die Folgerung gezogen hatte, daß die purgatio bei der vorgängigen Anklage nicht in Betracht gekommen sei. Nach Durchsehen der Belegstellen kann folgendes Bild gewonnen werden: Meist sprechen sie von einer in einem von Amts wegen eingeleiteten Verfahren vorkommenden purgatio,²⁶³ aber auch bisweilen im Anklageprozeß erscheinenden²⁶⁴ purgatio.

Die Entstehungsweise²⁶⁵ eines Verdachtes verursacht die Doppelercheinung der purgatio. Der Zusammenhang des Doppellerscheinens mit dem auf Beseitigung der mala fama gerichteten Ziel dieser Institution macht es klar, warum es sich in beiden Verfahren um eine purgatio handeln kann. Ein Verdacht²⁶⁶ konnte sich nämlich schon dann ergeben, bevor die Anklage gegen einen Verdächtigen erhoben worden ist. Aber ebenso konnte ein Verdacht auch in dem Fall entstehen, wenn der Ankläger seine Anklage nicht vollkommen zu beweisen vermochte und so der Angeklagte — wie man heute sagen würde — wegen Mangel an Beweisen freigesprochen wurde. Die purgatio war eben im letzten Fall ein wirksames Ersatzmittel. So also kann von einer gewisse Präventivzüge zeigenden purgatio im Verfahren *vom Amts wegen* und *im Anklageprozeß* gesprochen werden. Gratian gedenkt²⁶⁷ auch dieses letzten Falles.

Den Satz, daß der Reinigungseid auch im Anklageprozeß, falls der Beweis des Anklägers gescheitert wäre, stattfinden kann, belegt die

²⁶¹ Vgl. noch c.1—2.C.XV.q.5.

²⁶² Siehe unsere S.23.

²⁶³ c.5,6,7,13,16,17 (palea!),18, C.II.q.5.

²⁶⁴ c.4, 10, 12, C.II. q.5.

²⁶⁵ Molitor, S.107 Anm.3, 4.

²⁶⁶ Seine äußeren Erscheinungsformen: allgemeines Gerücht, gewichtige glaubwürdige Einzelstimmen (Hildebrand, S.78, S. obige Anm.253.) fallen nur teilweise mit den prozessualen Erscheinungsformen zusammen.

²⁶⁷ De purgatione clericorum, si convinci non potuerint. Überschrift zu c.12. C.IIq.5.

ganze Stelle c.12 C.II.q.5: Si legitimi accusatores crimina sacerdotis probare non potuerint, et ipsa negaverit, tunc ipsa cum septem sociis sui ordinis (si valet) a crimine semetipsum expurget. Diaconus vero si eodem crimine accusatus fuerit, cum tribus semetipsum excuset. Diese Belegstelle verdient die Aufmerksamkeit auch deswegen, weil das in den ursprünglichen Text eingeschobene Wort „non“ nicht nur die gegen die karolingische Praxis gerichtete Opposition²⁶⁸ erhellt, sondern auch ein Beispiel dafür sein kann, wie, mit welcher Anhänglichkeit an die früheren Quellensammlungen, natürlich ohne deren Kritik der Magister eine Belegstelle verwendet. In dem Fragment des canon 8. des Konzils von Mainz 851²⁶⁹ steht ursprünglich: si accusati legitimi fuerint qui eius crimina manifestis indiciis probare contendunt, et ipse negaverit, ... hunc ipse cum sociis suis eiusdem ordinis VI. viris, si valet, a crimine semetipsum expurget ... “ was besagt, daß falls Ankläger Anklage erhoben haben, auch in diesem Fall der Angeklagte den Reinigungseid mit Eideshelfern zu schwören hatte, ohne daß erst der Ankläger seine Anklage beweisen mußte. Das sinnändernde Wort „non“ steht bei Burchard von Worms (decr. II. 181.), der es aber dem Konzil von Agde zuschreibt.²⁷⁰ Von Burchard von Worms nimmt Gratian den interpolierten Text in sein Dekret auf und gibt ihm die Aufschrift „ex Concilio Agathensi“, scheinbar unbekümmert um die Quelle, aus der er stammt.

Nach *Hinschius* soll im Dekret die purgatio im Anklageprozeß auch dann nicht in Frage gekommen sein, wenn die erhobene Anklage nicht hat bewiesen werden können.²⁷¹ Seine Auffassung lehnt sich an das dictum zu c.1 u. c.2 C.VI.q.3 und an die älteren Dekretisten, sie hat aber hier nicht die 5. questio der 2. causa gewürdigt und nicht den Zusammenhang der gesamten Darstellung Gratians gewertet, nicht einmal die Tatsache, daß ja Gratian eine Einschränkung für die

²⁶⁸ Hinschius V. S.338, Anm. 5; V. S.346, Anm.4.

²⁶⁹ c.8 Mainz 851. (BK.2, 189) Hinschius (a.a.O.) und Hildebrand (S.59) verlegen das Konzil nach Binterim in das Jahr 852.

²⁷⁰ In den Schriften dieses Konzils ist das Fragment nicht auffindbar (Vgl. die Anmerkung Friedbergs in seiner Ausgabe des Corpus Iuris Canonici Lipsiae. 1839. S.392, Anm.51.) was zu verschiedenen Meinungen Anlaß gab. Biener (Beiträge zur Geschichte des Inquisitionsprozesses, Leipzig, 1827, S.23) hielt es für erfunden, von Berardi (Grat. can. t. I, p.301, zitiert bei Hildebrand S.59, Anm.2) wurde es in die karolingische Zeit verlegt. Hildebrand (a.a.O.) und nach ihm Hinschius (V.S. 346 Anm.4) haben die richtige Herkunft festgestellt. Jacobi (S.297, Anm.7) spricht vom c.8. des Conc. Mogunt. 851.

²⁷¹ Hinschius, V. S.348, Anm.2.

mala fama im Dict. Gr., p.c.2. C.VI.q.5 macht.²⁷² Hinschius hat seine Folgerung nicht ohne ein gewisses Schwanken gezogen, er fühlte wohl selbst, daß die Aufnahme des veränderten c.8. Mainz 851. in c.12.C.II. q.5 auf das Gegenteil hinweise. Was die Dekretisten betrifft, hat Jacobi²⁷³ nachgewiesen, daß sie die Anschauung Hinschius' nicht bestätigen, sondern gerade deren Gegenteil: Stephanus²⁷⁴ sagt zu C.II. q.5. ausdrücklich: „Nam eorum, qui accusantur, alii publice infamantur, alii non.“

Aus der purgatio wird *dann* die Frage der Beweislast, wenn sie *Pflicht* des Angeklagten ist. Diese Frage interessiert Gratian besonders, was aus der geschichtlichen Entwicklung nicht schwer zu verstehen ist. Wie und welcher Art er die Materie des Reinigungseides erörtert, läßt keinen Zweifel darüber, daß dessen Formalitäten zu seiner Zeit der Praxis kein gewichtiges Bedenken²⁷⁵ verursachten. Es besteht kaum ein Zweifel darüber, daß man den Reinigungseid mit Eideshelfern zu leisten hatte,²⁷⁶ obzwar sie verschieden waren.

Der Magister, der in erster Linie im prozeßrechtlichen Teil des Dekrets Grundzüge des kirchlichen Prozeßrechtes in die Hand der kirchlichen Gerichtshöfe geben wollte, hätte es nicht versäumt, einen Standpunkt zu formulieren, um die praktischen Schwierigkeiten der purgatio zu lösen. Er hat es nicht für notwendig gehalten, über die beim Reinigungseid einzuhaltenden *Formen* eine ausdrückliche und ausführliche Lehrmeinung zu äußern, er überließ sie der Praxis als nach seiner Meinung an sich nicht wichtige Momente. Ebensovienig befaßt er sich eingehender mit der von uns zuletzt berührten Frage, ob der Reinigungseid nur im Verfahren von Amtswegen oder auch im Akkusationsverfahren vorkommen konnte; eben dieser Umstand bestätigt die Ansicht, daß diese Frage der Praxis nicht unklar war, nämlich in der Anwendbarkeit der purgatio auch im Anklageprozeß.

Doch war die Lehre des Reinigungseides *nicht in jeder Richtung* vollkommen geklärt. Für ihre Verbreitung und Festigung in die kirchliche Rechtsauffassung des 12. Jahrhunderts ist charakteristisch, daß zu Gratians Zeit nur darüber noch Unsicherheiten bestehen mochten, ob die purgatio lediglich *als ein Recht oder eine Pflicht* des Beschul-

²⁷² So auch Jacobi, S.299, Anm.2.; hier kann lieber das *dict* Gr. p.c.2. C.VI. q.5. — statt *bloß* c.2.C.VI.q.5. — herangezogen werden.

²⁷³ Jacobi, a.a.O.

²⁷⁴ Joh. Friedrich v. Schulte, Die Summa des Stephanus Tornacensis über das Decretum Gratiani. Gießen 1891. S.169.

²⁷⁵ Molitor, S.109.

²⁷⁶ Hinschius, V. S.348. mit Anm.3.

digten anzusehen sei.²⁷⁷ War die purgatio eine Pflicht des Angeklagten, so bewegte sich die Beweislast in die der römischen Auffassung entgegengesetzter Richtung. Andererseits entfernte sie sich etwas von dem germanischen Gedanken des Reinigungseides mit Eideshelfern, wie wir sehen werden. Es kann nicht sicher festgestellt werden, daß die purgatio im Dekret und zu den Zeiten Gratians die Eigentümlichkeiten der germanischen Eideshilfe völlig verloren habe.

Gratian beschäftigt sich eingehend mit der Frage, ob es sich um eine Purgationspflicht oder ein Purgationsrecht im kanonischen Rechte handelte und gelangt nicht ohne gewisse Schwierigkeit zu seinem endgültigen Standpunkte. Aus seiner Behandlungsweise, die er hier anwendet, ist zu bemerken, daß die von richterlichem Ermessen abhängige Purgationspflicht des Angeklagten für ihn nicht ganz eine unbedingte Selbstverständlichkeit war.

Bei dem Zweifelpunkt, ob der Reinigungseid dem freien Belieben des Beschuldigten überlassen war oder von dem Entschluß des Richters abhing, legte er sich die entgegengesetzte Ansicht vor: In praemissi auctoritatibus subintelligitur, si reus se purgare voluerit, ut sacri canones modum, *non necessitatem* purgandi accusato imponant.²⁷⁸

Hieran fügt der Magister eine auf den Eid²⁷⁹ des Papstes Leo III. sich beziehende Quelle²⁸⁰ an, wo der Papst, von niemandem gezwungen, sich gereinigt hatte. Es scheint sich ihm also um eine Reinigung zu handeln, die nicht von einem richterlichen Beschluß abhängt, da hier nur von einer *freiwillig geleisteten* purgatio die Rede sein konnte.

Dieser hervorgehobene Fall zeigt auch, daß beim Papst eine Purgationspflicht nicht gegeben sein konnte. Der Magister, ein bewußter Unterstützer der päpstlichen Macht, hatte die Verwahrung des Papstes Leo III.²⁸¹ gut verstanden, womit jener unterstreichen wollte, daß er durch seine Reinigung keine Regel für zukünftige Fälle aufstellen wolle. Gratian hat diese Stelle nicht schweigend übergangen, sondern diese hat im Gegenteil ihm Gelegenheit geboten, indem er den letzten

²⁷⁷ Molitor, S.109.

²⁷⁸ Dict. Gr. p.c.17. C.II. q.5. (Bei Jacobi, S.320 Anm.4 steht *aus Versehen* dict. Gr. p.c.16 C.II.q.5; c.17.C.II. paleal)

²⁷⁹ Vgl. Hildebrand, S.45ff.

²⁸⁰ Fortsetzung des dict. Gr. p.c.17 C.II.q.5: ... sicut apparet ex fine capituli Sixti Papae et auctoritate Leonis, qui data purgatione sit de se ipso — das als Übergang zu der folgenden nächsten Belegstelle (c.18 C.II.q.5) dient. Dieser Quelle gibt Gratian die Überschrift: De Leone, qualiter se purgavit. (Überschrift zu c.18,C. II.q.5.).

²⁸¹ Letzter Satz in c.18 C.II.q.5: Hoc autem faciens non legem praescribo ceteris, qua id facere cogantur.

Satz des c.18 C.II.q.5. wiederholte, scharf hervorzuheben, daß die Quelle gar nicht eine Pflicht zum Reinigungseid für die Päpste vorschreiben wolle.²⁸² Diese Hervorhebung hält er für so wichtig, daß er sie am Ende der quaestio noch einmal wiederholt;²⁸³ bemerkbar ist sein Bestreben, abwehren zu wollen, eine irrtümliche Folgerung aus der Quelle — trotz der ausgesprochenen Warnung auf die etwaige Purgationspflicht der Päpste zu vermeiden. Gratian will das Prinzip *prima sedes a nemine iudicatur* aufrecht erhalten²⁸⁴ und schon den Schein einer Ansicht, die vielleicht zufällig diesem Prinzip entgegengesetzt sein könnte, vermeiden.

Dieser päpstliche „Reinigungseid“ gab dem Magister Anlaß, die *einzig* Ausnahme zu betonen, in der von einer Purgationspflicht zu sprechen ausgeschlossen war; es gibt aber — so scheint er zu meinen — keine päpstliche Reinigungspflicht, da es — hätte er hinzufügen können — überhaupt keinen päpstlichen Reinigungseid gibt; anders aber bei den Geistlichen. Daß Papst Leo III. einen „Reinigungseid“ geleistet habe, sei kein Präzedenz für die späteren Päpste; den entgegengesetzten Fall, in dem es sich um eine Purgationspflicht handelt, führt er im folgenden aus,

Wir können diesem hier entwickelten Gedankengang un schwer folgen. Die Einwendung, daß es Fälle gäbe, wo eine purgatio von dem Belieben des Beschuldigten abhängt, weist er durch ein Beispiel zurück, in dem es sich wirklich um keine Purgationspflicht handelt; dieser Fall also komme hier nicht in Betracht, da er eine Ausnahme sei; er scheint zu fühlen, daß die päpstliche purgatio kein wirklicher Reinigungseid ist, der mit jenem im richterlichen Verfahren identifiziert werden könnte. Durch diese Distinktion erledigt er den Widerspruch zwischen dem erwähnten Fall und den folgenden Belegstellen.

Zur richtigen Würdigung des gratianischen Standpunktes sei darauf hingewiesen, daß der Magister seine Ansicht schon zu Anfang der quaestio berührt hat, wo er im dict. Gr.p. c.4. C.II.q.5 seine Meinung auch in der Hinsicht, daß die purgatio eine Pflicht ist, kurz, aber klar festgestellt hat. Daraus geht hervor, daß er schon von Anfang an der Lehre der Purgationspflicht zuneigt und so seinem Schwanken

²⁸² Dict. Gr. p.c.18 C.II.q.5: *Ecce qualiter summus Pontifex semetipsum purgat, nec tamen ceteris necessitatem purgandi praescribit.*

²⁸³ Dict. Gr. p.c.26. C.II.q.5. *Illud vero, quod Sixtus et Leo in fine suae purgationis addiderunt, ex eorum exemplo intelligendum est; exemplo enim suae satisfactionis noluerunt ceteris praescribere legem purgandi.*

²⁸⁴ Vgl. Hildebrand, S.48.

im dict.Gr.p.c.17.C.II.q.5²⁸⁵ nicht zu große Wichtigkeit beigelegt werden könne.²⁸⁶ Offenbar aber hält er seine frühere spärliche Konzipierung nicht für genügend und nimmt den Faden in der Mitte der quaestio, im dict.p.c. 17. C.II.q.5, wieder auf; hier behandelt er speziell die Frage der Purgationspflicht und erörtert die Einwendung.

Die Fortsetzung des dict.Gr.p.c.17. C.II.q.5 folgt im dict.Gr.p.c.18. C.II.q.5, in dem er vor allem die Lehrmeinung festsetzt,²⁸⁷ und davor warnt, aus der angeführten Belegstelle eine Folgerung auf die Begründung einer Purgationspflicht des Papstes zu ziehen, dann aber lehrt er nach einem gewissen Schwanken,²⁸⁸ das der zwischen die zwei dicta²⁸⁹ eingeschobene canon verständlich macht, unzweideutig und entschieden, daß die purgatio *nicht von dem Belieben des Bezichtigten abhängt, sondern eine Pflicht sei, die der Richter nach seinem Ermessen anordne*, und daß also die Leistung der purgatio *nicht etwa in der Willkür des Infamierten, sondern im Ermessen des Richter liege*.²⁹⁰

Gratian gelangt nach der römischen Verneinung jeder Beweispflicht des Angeklagten doch zum Satze einer Purgationspflicht bei mala fama. Im Mittelpunkt seiner Lösung steht das Ermessen des Richters, von dem die Anordnung der Leistung der purgatio abhängt; so verfärbt sich bei ihm der Gedanke des *unbedingten*, vom richterlichen Ermessen unabhängigen germanischen Reinigungseides zur bedingten purgatio, die nur dann stattfinden könne, wenn der Richter sie ex officio anordne.

Der Schwerpunkt geht von dem Entschluß des Angeklagten auf den des Richters über. Einen freiwilligen, vom richterlichen Entschluß abhängigen Reinigungseid, durch den jede Anklage einfach ent-

²⁸⁵ non necessitatem purgandi accusato imponant...

²⁸⁶ Jacobi, S.298, Anm.3, wertet nicht den diesbezüglichen Inhalt des dict. Gr. p.c.4. C.II.q.5, er hält sich hier vor Augen nur die Ausführungen Gratians.

²⁸⁷ Vgl. unsere ob Anm.376—377.

²⁸⁸ Siehe unsere Anm. 282.—283.

²⁸⁹ Dict. Gr.p.c.17, C.II.q.5. und dict.Gr.p.c.18 ibid.

²⁹⁰ Unde datur intelligi, quod satisfactio purgationis in voluntate constitit accusati, non in arbitrio iudicis. Sed quum in Ilerdensi concilio presbyter iubeatur suspendi usque ad dignam satisfactionem, quum etiam in decreto Leonis in arbitrio ponatur episcopi, quia manu sacerdos purgare se debent, patet, quod ad purgationem cogendus est, nec in sua voluntate, sed in arbitrio iudicis consistit. Dict. Gr.p.c.18.C.II.q.5. Vgl. dict. Gr.p.c.4.C.II.q.5.... ad innocentiae suae assertionem iuramenta debent offeri; dict. Gr.p.c.2.C.VI.q.5. ... propter scandalum removendum, famam suam reum purgare oportet und C.XV.q.5.pr.: Purgationem vero neganti praestandam..., sowie C.XXII.pr. — Jac.320.1. Anm.4.

kräftet und beseitigt werden kann, gibt es nicht mehr. Die Institution steht unter der Kontrolle des Richters; seine Rolle ist nicht nebensächlich. Freilich war der Gegenstand, der für den Klerus einen hohen politischen Wert darstellenden purgatio immer noch eher die mala fama, als das Delikt selbst, ihr Zweck war mehr, ein öffentliches Ärgernis zu vermeiden, als die hinter der fama stehende Wahrheit zu erforschen.²⁹¹ In der Vereinigung römischer und germanischer Auffassung triumphiert jedoch ein rationellerer Beweis; in der Umgestaltung der purgatio verbirgt sich auch der Gedanke der erfolgreichereren Aufrechterhaltung der Kirchendisziplin. Die purgatio im Dekret ist ja eine Durchbrechung des römischen Beweisgrundsatzes, die aber die Beweislast von dem *richterlichen* Ermessen *abhängig*, auf den Bezichtigten wälzt. Uns scheint, daß die *verstärkte Rolle des Richters* bei der purgatio im Dekret bisher nicht scharf genug gewertet worden ist; dies machte es notwendig, diese verstärkte Bedeutung der Gerichte zu unterstreichen.

Weitere Fragen des Reinigungseides gehören der Gesamtdarstellung dieser Institution an. Wir beschränken uns hier darauf, noch kurz zu erwähnen, daß darüber, wie die purgatio sich vollziehen soll, das Dekret keinen sicheren Aufschluß gibt.²⁹² Der Magister erklärt ausdrücklich, daß der Beschuldigte sich mit *Eideshelfern* zu reinigen habe und verbietet die Wasser- und Eisenprobe sowie den Zweikampf.²⁹³ Er läßt auch die Frage nicht unbeantwortet, wie *der Beklagte zum Reinigungseid zu verhalten sei*. Hier fordert er²⁹⁴ eine *Suspension* des Beschuldigten bis zur Ablegung der purgatio, er sagt jedoch nicht, ob diese Suspension nur eine provisorische oder eine dauernde ist, falls der Angeklagte nicht schwören will oder kann.²⁹⁵

Dr. Michael v. Móra.

²⁹¹ Jacobi. S.327.

²⁹² Hinschius, V., S.348 mit Anm.3—4.

²⁹³ Dict. Gr. p.c.19. C.II. q.5; dict. Gr. p.c.20 C.II.q.5.

²⁹⁴ Dict. Gr. p.c.18. C.II. q.5.

²⁹⁵ Hinschius, V., S.348 Anm.4; Jacobi S.326.

A MAGYAR KIRÁLYI EGYSZERŰ- ÉS TITKOSPECSÉT HASZNÁLATÁNAK ALAKULÁSA A KÖZÉPKORBAN.

1.

Az egyszerűpecsét.

A XII. század végén minden oklevéladó beírta még egyetlen pecsétnek a használatával. A század fordulóján azonban, iurisdicciójuknak a differenciálódása folytán már különbség mutatkozik az oklevéladó személyiség kegyelmi (*de gratia*) és igazságügyi (*de iustitia*) ténykedése között. A jogi életnek főleg ez utóbbi ágazatában rohamosan nőtt a kisebb jelentőségű, nyílt vagy zárt formájú, sokszor az ügynek csak egy-egy átmeneti fázisára vonatkozó oklevelek száma. Ezzel kapcsolatban nyugaton már a XII. század vége felé áttértek a mindig kéznél levő nem autentikus, úgynevezett kisebb pecséteknek (*sigillum minus, memoriale, secretum, sigillum ad causas*) a használatára.¹ A kisebb pecsétektől való megkülönböztetés céljából a nagypecsétet ezóta *sigillum authenticum*nak kezdik nevezni az oklevelek corroboratiós formuláiban.

Nálunk a XIII. század elejéig még az uralkodó is (az ünnepélyesebb aranypecséten és a kiségitő gyűrűn kívül) csak egy pecsétet használt. S noha 1243-ban az esztergomi káptalannak s 1272-ben már az érseknek is van kisebb pecsétje (a XIII. század végén már másoknak is), Árpád-házi királyaink még a különböző oklevélfajták kifejlődése után sem vezették be ezek használatát, hanem mindvégig a kettőspecséttel erősítették meg okleveleiket.² A kisebb pecsétek hiányát a XIII. századi magyar kancellária a felségi pecsétnek az egyes oklevéltípusok

¹ Roman, A.: Manuel de sigillographie française, Paris, 1912. 34. l.; Ewald, Wilhelm: Siegelkunde, Berlin, 1914. 101. l.

² Kumorovitz B. Lajos: Az autentikus pecsét. Turul, 1936. évf. 67. l.

szerint más és más formában való alkalmazásával pótolta, mégpedig olyképen, hogy a privilégiumokon a függő kettőspecsétet, a patenseken és a zárt okleveleken pedig annak csak az előlapját (vagy az előlap egy részét), az úgynevezett *sigillum simplex*-et rányomva használta. Az Anjouk korában azután — egy különleges oklevélcsoporton — az *egyszerűpecsét* függő formája is meghonosodott a magyar királyok pecsételési gyakorlatában.³

A *sigillum simplex*-nek nálunk ilyenén való használata két évszázadon át tartott, s csak a Zsigmond utáni időben szorította ki azt a királyi titkos pecsét. Ennek tárgyalását tehát — már a vele való természetes kapcsolata miatt is szükségképen a *sigillum simplex* ismeretetésével kell elkezdenünk.

*

Királyi oklevelek nyílt alakban, hátul⁴ rányomott pecséttel, ami a litterae patentes fő ismertető jele, csak IV. Béla óta fordulnak elő, de még akkor is elég ritkán.⁵ Rányomott pecsétű zárt királyi mandátumot ellenben már II. Andrástól is ismerünk.⁶ A pecsét ezekben az esetekben a kettőspecsétnek a mellső lapja. A hátlap csak kivételes esetekben kerül az oklevélre, s ilyenkor a corroboratióban külön is megemlítik, hogy az oklevelet *cum clipeo sigilli* pecsételték meg.⁷ A litterae clausae lezárása egy keskeny hártvaszalag átfűzésével történt. Úgy látszik, ezekről kerül át ez a szalag a patensekre is, a pecsét viaszának erősebb rögzítése céljából.⁸ A patens és zárt formájú oklevelek számának IV. Béla és utódai alatt az ideiglenes jellegű adománylevelek s a statució és inquisitio mandátumok meghonosodásával kapcsolatos megszorodása a *sigillum simplex*-et az ideiglenes intézkedést tartalmazó oklevelek normális és állandó pecsétjévé tette. Erről

³ A függő *sigillum simplex* a XIII. században csak kivételes jelenség. Legrégibb ismert példánya 1252-ből való. Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan, Budapest, 1930. 87. l. 2. jegyzet.

⁴ Az egyszerű pecsétet még az Anjou-korban is a pátensoklevelek hátára nyomták. A titkos pecsét helye azonban ekkor már az előlapon volt.

⁵ Szentpétery i. m., 96. és 99. l.

⁶ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 311. l. Év nélkül. Knauz „Est scriptura testante Andreae II. Regis”. Hogy zárt mandátumról van itten szó, azt a pecsét helye bizonyítja. A pecsét „... margini exteriori fuit appressum”, írja Knauz. Tartalma is II. András oklevelének igazolja. Azonban már Béla ifjabb királytól is ismeretesek így megpecsételt zárt mandátumok 1232—34 tájáról, nem lehet tehát feltűnő, ha atyja is adott ki ilyeneket. — Szentpétery i. m., 96. l.

⁷ Szentpétery i. m., 87. és 112. l.

⁸ Például: MODL. 513. sz. (István ifjabb király pátense 1260-ból.)

tanúskodik már pozitív formában a magyar rendek 1290-i azon határozata is, hogy III. András király a koronázástól kezdődőleg egy évig csak egyszerű, tehát simplex pecsét alatt adhat ki (patens alakú⁹) okleveleket és csak egy év múlva fogja ezeket a kettőspeccéttel megerősíteni.¹⁰

Vencel, Ottó és I. Károly király minden változtatás nélkül átvette az Árpádok kancelláriájának a pecsételési gyakorlatát, sőt az utóbbi 1330 után jó ideig egyáltalában nem is adott ki kettőspeccéses privilégiumokat, s a ratifikálás végett benyújtott régi okleveleit pedig csak pátens alakban erősítette meg.¹¹ Diplomáciai tárgyú oklevelein ezóta a függő egyszerű pecsétet használta, mivel egy újabb pecsételési gyakorlatot honosított meg oklevéladásában.¹² Az Anjouk óvatosak voltak. Erőszakkal nem újítottak: ez a trón és a nemzet megszerzése ügyének ártott volna.¹³ Az 1317 táján bevezetett sigillum mediocrenak külön rendeltetése volt, s az 1331-ben feltűnő titkos pecsét is csak I. Lajos uralkodásának a végén lett a titkos kancellária pecsétjévé. Ez az új királyi kancellária azonban az utazó vagy éppenséggel külföldön tartózkodó király oldalán a diplomáciai jellegű ügyek expedálásával foglalkozott¹⁴ — s mint még látni fogjuk — otthon is csak kisegítette, de nem tette fölöslegessé a tulajdonképpeni (nagyobb) kancelláriának a kormányzatban és a bíraskodásban használt kettőspeccéttel rányomott

⁹ Hogy itt pátens oklevelekről volt szó, olv. Mon. Eccl. Strig. II. 345. l., ahol az alább idézendő 1290-i oklevelet az átírás kifejezetten pátensnek mondja.

¹⁰ „...quia de beneplacito concordii et voluntate parili prelatorum et baronum Regni nostri fuit sententialiter terminatum, ut usque anni spacium a tempore coronationis nostre, non nisi sub *simplex sigilli* nostri indulta nostre serenitatis, quantumcunque perpetuo duratura non debent emanare(!). Post annum vero elapsum nostre serenitatis reporte, duplicis, absque ulla cause conditione, sigilli nostri munimine roborantur.“ Mon. Eccl. Strig. II. 271—72. l. A király azonban nem tartotta be ezt a (1290. VII. 26-i) rendelkezést, mert 1290-ből ismerjük egy kettőspeccéses privilégiumát. U. o. II. 273. l.

¹¹ Dr. Gárdonyi Albert: I. Károly király nagypeccétei. Turul, 1907. 44. l. Az így megerősített okleveleknek olyan bizonyító erőt tulajdonított a király „...si iam sub presenti nostro sigillo fuissent confirmate“. I. Károly 3. nagypeccéttel általában nagyon keveset pecsételt, úgyhogy az ezzel megpecsételt oklevelek a ritkaságok közé tartoznak. A változt kancelláriai gyakorlat körülbelül 1330-tól Károly uralkodásának a végéig tartott.

¹² L. alább a függő sigillum simplexről szóló részt.

¹³ Szentpétery i. m., 154. l.

¹⁴ Erre vonatkozólag olv. Szilágyi L.: A német birodalom és Magyarország personális uniója 1410—1439. c. tanulmányát. Kny. a bécsi Gr. Klebelsberg Magyar. Történetkutató Intézet évk. IV. évf.-ből, 9. l.

simplex formáját:¹⁶ ez ebben az időben még jobban virágzik, mint a XIII. században.

Mindazonáltal használatában már a XIII. század utolsó harmadában fölmerült egy technikai nehézség, mely nyugodtabb időben bizonyára nálunk is a királyi kisebb pecsétek korábbi használatbavételére vezetett volna. Ez a nehézség a mindinkább szaporodó zárt, tehát összehajtogatott mandátumoknál és a rövidebb tartalmú pátenseknél¹⁸ mutatkozott, s abban nyilvánult meg, hogy rajtuk a pecsét sokszor nagyobb volt, mint maga a hártya. Ilyen esetben a nagyobb pecsét, főleg a széleken, hamar letöredezett. Rövidesen ezen is segítettek, de nem valamilyen újfajta pecsét bevezetésével, hanem úgy, hogy a kettőspecsét elő-, vagy hátlapjának már eleve csak a lényeges részét: az uralkodó alakját, mellképét, fejét vagy a hátlap kettős keresztjét nyomták rá az oklevélre. Ennek a pecsételésimódnak legkorábbi példáját István ifjabb király egy 1260-i pátensalakú mandátumán találjuk (7. ábra).¹⁷ Ez az oklevél olyan kicsi, hogy a nagypecsét teljes lapja semmiképpen sem férhetett el rajta. De a pecsétet rögzítő pergamenkapocs is oly kicsi, amilyen a teljes nagyságú pecsét alkalmazásánál nemigen fordul elő. István királysága idején is így pecsételtette mandátumait.¹⁸ Követte őt ebben IV. László¹⁹ király (6. ábra), Erzsébet²⁰ és Izabella²¹ királyné, sőt III. András is.²² Izabella királyné oklevelein a hátlap keresztjét, a többiekén az előlap figuráját találjuk különböző nagyságban. A pecsételésnek ezt a módját csakhamar más oklevéladók is átvették,²³ s főképpen a hiteleshelyek a hozzájuk intézett mandátumoknak a végrehajtás után való ismételt lezárásánál használták rendszeresen. Ez tehát az oklevelekben oly sokat emlegetett *cum capite sigilli* megpecsételési mód eredete.

Az Árpádok kihaltával a királyi nagypecsétnek ez a részleges alkalmazása csakhamar feledésbe merült. Azonban itt sem beszélhetünk a régi gyakorlat hirtelen beszüntetéséről, mert a pergamenre

¹⁶ A királyi pecsétek használatának Zsigmond korabeli alakulására vonatkozólag olv. A speciális praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában c. tanulmányomat Budapest, 1937. Domanovszky-émlékkönyv 422—439. l.

¹⁸ A megpecsételés előtt a pátenseket is összehajtogatták.

¹⁷ MODL. 513. sz.

¹⁸ U. o. 721. és 2024. sz. (1270), 762. sz. (1271).

¹⁹ U. o. 852. sz. (1274), 797. sz. (pat. 1275), 932. sz. (mand. 1275. 6. ábra).

²⁰ U. o. 996. sz. (pat. 1278), 1023. sz. (mand. 1278).

²¹ U. o. 858. sz. (1274), 910. sz. (1275).

²² U. o. 1489. sz. (pat. 1298) és 32504. sz. (pat. 1300).

²³ 1296-ban például az országbíró pecsételt így. Szentpétery i. m., 144. l.

1

2

3

4

6

5

7

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

irt mandátumokon I. Károly uralkodásának első felében még több ízben megtalálhatjuk a pecsét „caput“-ját.²⁴ Ritka előfordulása azzal magyarázható, hogy a XIV. század első tizedében a politikai zavarok miatt a királyi oklevéladás a minimumra csökkent, s az erre következő nyugalmas időszaknak — főleg az efemer tartalmú mandátumadásnál kedvelt — új és olcsó anyaga, a rongypapír, már könnyen alkalmazkodhatott a pecsét alakjához és méreteihez.²⁵

Az Anjou-kor elején a teljes formájú sigillum simplex használatában mégis stagnálás állapítható meg. Ennek okát a királyi gyűrűs-pecsétnek s vele a notarius specialis-nak a királyi oklevéladásban éppen ebben az időben megfigyelhető nagyobb mérvű szóhozjutásában kell keresnünk. A gyűrűspecsét használata az Árpádok alatt nem vált rendszeressé.²⁶ Ilyenként csak I. Károly király kezdi használni²⁷ és pedig nemcsak zárt, hanem pátens alakú mandátumokon is,²⁸ mivel a Franciaországban szokásos pecsételési gyakorlatot vezette be nálunk.²⁹ A gyűrűspecsét illetően használata Nagy Lajos alatt még fokozódik, s a XIV. század hatvanas éveiben éri el a csúcspontját.³⁰ 1371 táján azután hirtelen eltűnnek a pecsétgyűrűs királyi parancslevelek, hogy helyet adjanak a nagy-, a titkos- és a középpecsétes királyi mandátumoknak. Ez a változás egy ebben az időben végrehajtott nagyobb szabású bírósági és kancelláriai reformnak az eredménye,³¹ melynek kapcsán egyrészt egy új kancelláriai osztály, a secretarius cancellarius vezetése alatt álló titkos kancellária jött létre, s melynek pecsétjévé a királyi titkos pecsét lett, másrészt a királyi kápolnaispánság oklevéladó intézményét állandó udvari királyi audi-

²⁴ Pl. MODL. 1887. és 1902. sz. Mind a két oklevél 1317-ből való. Ilyen a 2002. számú is 1320-ból.

²⁵ A pátens és zárt oklevelek hártái a legváltozatosabb méreteket mutatják, nyilván azért, mert nagy részük a privilégiális hárták kimetszése után visszamaradt hulladékdarabokból származhatik.

²⁶ A gyűrűspecsét európai és magyarországi használatának a fejlődésére vonatkozólag olv. Grün Albert: I. Károly király gyűrűspecsétje c. tanulmányát a Turul 1902-i évfolyamában.

²⁷ I. Károly király első ilyen oklevele 1326-ból való. Előbb e pecsétjét alighanem csak nagypecsétjére nyomva használta. U. o. 118. l.

²⁸ Gárdonyi szerint kivételképen adománylevélre is rákerült néha I. Károly gyűrűspecsétje. U. o. 118. l.

²⁹ Franciaországban gyűrűspecséttel erősítették meg nemcsak a zárt okleveleket és a missiliseket, hanem az ideiglenes jellegű vagy személyes vonatkozású rendeleteket is. U. o. 117. l. — L. még. Giry, A.: Manuel de diplomatique, 652. l.

³⁰ A leleszi országos levéltár (L. o. lt.) anyagában 1360 és 1371 között 101 gyűrűspecsétes királyi mandátumot találunk.

³¹ L. a titkos pecsétről szóló fejezetet.

entiává alakították át.³² A fő- és titkos kancellárnak auditori jelleggel való felruházása³³ viszont a két kancelláriából származó, tehát nagy- és titkospecsétes s azonos tartalmú királyi parancsleveleknek párhuzamosan történő kibocsátását tette lehetővé.³⁴ Ez tehát az említett három királyi pecsétnek bírósági mandátumokon való parallel használatának a magyarázata. A gyűrűspecst ezóta megint rendkívüli királyi pecsétté válik, mint amilyen volt az Árpádok korában.

Az egyszerű nagypecsétnek a bíraskodással kapcsolatos illetén használata Mária és Zsigmond uralkodása alatt is fennmaradt. Különösen Zsigmond gyakori és hosszas külföldi utazásai juttatták ismét nagyobb szerephez a sigillum simplex-et. Ilyenkor ugyanis a titkos pecsétes királyi parancslevelek kiadása rendszerint szünetelt, mert a vele tartó titkos kancellária a diplomáciai természetű oklevéladást bonyolította le, s így a mandátumkiadás feladata teljesen a királyt otthon bírói minőségében is helyettesítő vikáriusok oldalán működő nagy kancelláriára hárult.³⁵ Csak Albert és utódai alatt szűnt meg a sigillum simplex rányomott formája, egyrészt azért, mert ők ritkán, vagy egyáltalában nem használták nagypecsétet,³⁶ másrészt pedig azért, mert a bírói pecsét típus megteremtésével ez teljesen feleslegessé is vált.

Említettük már, hogy a sigillum simplex-et függő formában Árpád-házi királyaink csak ritkán alkalmazták okleveleiken; ez rendszerint olyankor történt, ha az alkancellár, ki a kettőspecst mellső lapját állandóan magánál tartotta, nem volt otthon. Így pecsételt például 1252 november 10-én IV. Béla is: „...quia sigillum authenticum propter absentiam vicecancellarii nostri penes nos non habuimus, interim clipeo sigilli nostri fecimus sigillari”.³⁷ Ez a megyjegyzés a plica alatt, a pergamen aljára van írva s a szöveg a kettőspecsttel való megerősítésről beszél, mert az írnok még nem tudta, hogy a pecsét simplex lesz.³⁸ Az egyoldalú függő pecsét pótló használata ebből az egyetlen adatból is világos. S az előbb mondottakból már azt is tudjuk, hogy a rendeknek III. András pecsét használatát korlátozó

³² Erre vonatkozólag olv. a Domanovszky-mlk. 435. és 436. l.

³³ U. o. 434. l.

³⁴ Bővebben u. o. 433—434. l.

³⁵ U. o. 435. l.

³⁶ L. a titkos pecsétről szóló fejezetet.

³⁷ Szentpétery i. m., 87. l.

³⁸ U. o. 87. l. 2. jegyzet.

1290-i rendelkezése csak a rányomott sigillum simplexre vonatkozik.³⁹ Nem újított ebben az irányban még Vencel és Ottó sem, s csak I. Károly uralkodásának az utolsó évtizedében tűnik föl s utódaik alatt válik rendszeressé a függő sigillum simplex használata. Ez az újítás azonban nem volt szembefordulás a hazai konzervatív gyakorlattal, hanem inkább csak a kancellária alkalmazkodása a szomszédos országok pecsételési gyakorlatához a nemzetközi jellegű és diplomáciai tartalmú oklevelek kiállításában. Az ilyen oklevelek, minthogy az államot, illetőleg az uralkodót érdekelték csupán, nem is kerültek magánosok kezébe. Az Anjouk szokott óvatossága azonban itt is megállapítható, mert Károly király legelső ilyen természetű oklevelei még a kettőspecséttel vannak megerősítve. Így kettőspecsét függ az 1304-ben Rudolf-fal,⁴⁰ majd tíz év múlva Frigyes osztrák herceggel kötött szövetséglevelén,⁴¹ s ilyen van egy 1321-i, szintén politikai tartalmú oklevélen is.⁴² 1331 szeptember 2-án már contrasigillumos függő egyszerű pecséttel erősíti meg az Albert osztrák herceggel kötött békeszerződést.⁴³ A simplex pecsét ellenpecsét nélkül látható Károly király további diplomáciai tárgyú oklevelein. 1332-ben Albert és Ottó herceggel, valamint János cseh királlyal⁴⁴ lép ilyenformán szövetségre, 1336-ban⁴⁵ és 1337-ben⁴⁶ pedig ennek a szövetségnek a megújításáról adnak ki közös oklevelet, s így van megpecsételve a király egy 1341-i Pozsonyban kelt követi megbízólevele is.⁴⁷

Nagy Lajos mindenben folytatta az atyja által meghonosított pecsételési gyakorlatot. Az általunk eddig ismert 9 szintén a szomszédos fejedelmekkel kötött szerződéslevele közül csak az 1363-ban, az osztrák hercegekkel kötött konföderációja⁴⁸ és a következő évben közte és szövetségesei (Rudolf, Albert és Lipót osztrák herceg, valamint IV. Károly császár és szövetségesei (Vencel cseh király és János morva őrgróf) között létrejött béke okmánya⁴⁹ van a kettőspecséttel meg-

³⁹ Mon. Eccl. Strig. II. 345. 1. — L. még a 10. jegyzetét.

⁴⁰ Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, I. Rep. 1304. VIII. 24.

⁴¹ U. o. I. Rep. 1314. VII. 23.

⁴² U. o. I. Rep. 1321. XI. 23.

⁴³ U. o. I. Rep. 1331. IX. 2.

⁴⁴ U. o. I. Rep. 1332. XI. 23.

⁴⁵ U. o. I. Rep. 1336. XII. 9.

⁴⁶ U. o. I. Rep. 1337. IX. 11.

⁴⁷ U. o. I. Rep. 1341. XI. 13.

⁴⁸ U. o. I. Rep. 1363.

⁴⁹ U. o. XVI. Rep. 1364. II. 10.

erősítve, a többi 7 pedig már a függő egyszerű pecsét alatt adatott ki.⁵⁰ I. Károly és Nagy Lajos külpolitikai tartalmú okleveleinek ez a pecsét-használata, mint már mondtuk, csak alkalmazkodás az érdekelt államok pecsételési gyakorlatához. A német császárok például csak Zsigmond korában, mégpedig nyilván magyar hatás folytán térnek át a kettőspecséték használatára.⁵¹ 1223-ig egyoldalúak a német felségi pecséték.⁵² Ezóta, valószínűleg francia hatás alatt látják el őket ellenpecséttel, s ez a pecsételési mód éppen Károly király és Nagy Lajos kortársainál (Albert, VII. Henrik, Günther, Bajor Lajos és IV. Károly) honosodik meg véglegesen.⁵³ Így pecsételnek ebben a korban Németországban a fejedelmek is, főleg a birodalom nyugati részében.⁵⁴ A szomszédos Ausztriában a XIII. században a kettőspecsétet használták. A Habsburg-házbeli hercegek azonban visszatértek az egyoldalú pecsétéhez, melyre néha az ellenpecsétet is rányomták.⁵⁵ Csehországban a Luxemburgok szintén visszatértek az egyoldalú pecsét és a contrasigillum használatához, s hasonlóképpen pecsételtek akkoriban a szomszédos morva őrgrófok is.⁵⁶ Királyaink alkalmazkodása mellett szól indirecte az a tény is, hogy otthon mindig a kettőspecséttel erősítették meg privilégiumaikat.

⁵⁰ 1. U. o. I. Rep. 1345. XII. 14. Egyezés Albert osztrák herceggel. — 2. U. o. 1362. III. 10. Egy vár átadása Rudolfnak. — 3. U. o. I. Rep. 1362. VIII. 15. Egyezés Rudolf-fal. — 4. MODL. 59267. sz. 1374. IV. 16. Károly francia királyhoz küldött követek megbízólevele. — 5. Staatsarchiv, I. Rep. 1366. II. 25. Nagy Lajos király feloldozza az osztrák hercegeket (Albertet és Lipótot) esküjük alól. — 6. U. o. I. Rep. 1375. III. 4. Beleegyezés leányának Vilmos herceggel való eljegyzéséhez. — 7. U. o. I. Rep. 1381. VI. 26. Egyezés Lipót osztrák herceggel.

⁵¹ Szentpétery i. m., 261. l.

⁵² Ewald i. m., 90. l.

⁵³ Seyler, Gustav A.: Geschichte der Siegel, Leipzig, 1894. 209. l.

⁵⁴ Ewald i. m., 90. l.

⁵⁵ Seyler i. m., 157. l. Mátyás király és Albert osztrák herceg 1461-i közös kiadású szövetséglevelén is a herceg ducalis egyoldalú lovaspecsétje függ. Staatsarchiv, I. Rep. 1461. IV. 4.

⁵⁶ Ezt bizonyítják a magyar királyokkal közösen kiadott oklevelek pecsétjei is. Az 1336-i oklevélen Károly király simplex pecsétje mellett ott függ Albert és Ottó herceg szintén egyoldalú, továbbá János cseh király és Károly morva őrgróf contrasigillumos nagypecsétje. (Staatsarchiv, I. Rep. 1336. X. 9.) Az 1364-i oklevélen a magyar király kettőspecsétje mellett IV. Károly császár, Vencel cseh király és Rudolf osztrák herceg contrasigillumos nagypecsétje, továbbá Ottó és Lipót herceg egyoldalú pecsétje függ. (Staatsarchiv, XVI. Rep. 1364. II. 10.) Zsigmond, mint cseh király egyszerű simplex pecsétet használt. „...lit. sigilli nostri simplicis, quo videlicet ut rex Bohemie utimur“ (1426). Szilágyi L. i. m., 10. l. 46. jegyzet.

Luxemburgi Zsigmond morva őrgróf mint magyar és cseh király, majd mint a német birodalom ura, személyes unióban egyesítette országait, s minden országában a hazai kancelláriák szokásos pecsételési gyakorlata szerint expedált okleveleit. Alatta már nagy szerephez jutnak a kisebb királyi pecsétek is, de a kettős- és simplex pecsétek használatában, úgy látszik, a magyar nagyobb kancellária konzervatívizmusa miatt erős a régi gyakorlathoz való ragaszkodás. A kontrasigillum simplexet magyar királyi minőségében például alig használta. Ennek általunk ismert egyetlen példája az az 1402-i oklevele, melyben a magyar trónt Albert osztrák hercegnek ígérte el.⁵⁷ Azonban erre az oklevélre is azért került rá a kontrasigillumként alkalmazott magyar titkospecsétes vikáriusi pecsét, mert nem volt kéznél a felségi pecsét.⁵⁸ Az ellenpecsét nélküli függő sigillum simplexnek magyar adományozott oklevelein való alkalmazására is csak egy példát ismerünk 1408-ból.⁵⁹ Azonban ez az oklevél is egy udvari ember részére készült, mégpedig Perényi Imre titkos kancellár számára. Diplomáciai tárgyú okleveleit már otthon is,⁶⁰ de főleg külföldi útjain az általa határozottabb szervezettel ellátott titkos kancellária a titkos pecsét alatt expedált.⁶¹ Ilyen körülmények között a nagypeséttel pecsételő és sokszor csak a vikáriusok oldalán a kormányzattal kapcsolatban működő nagyobb kancelláriából származó függő simplexpecsétes diplomáciai természetű oklevelek száma Zsigmond alatt nemcsak nagyon megapadt, hanem a XV. század második évtizedében kibocsátásuk végleg megszűnik.⁶²

⁵⁷ Staatsarchiv, XVI. Rep. 1402. IX. 17.

⁵⁸ „...under unserm des Romischen Reichs Vicariatamtes Insigel unt unserm heimlichen zuruk angedrukten insigel, wan wir unser Maiestat Insigel nicht haben...” U. o.

⁵⁹ MODL. 9432. sz. 1408. VII. 10.

⁶⁰ Zsigmond első nagyobb külföldi útja előtt kelt diplomáciai jellegű titkospecsétes oklevelek: Staatsarchiv, XVI. Rep. 1402. IV. 16. Egyezség az osztrák hercegekkel; u. o. XVI. Rep. 1402. IX. 23. (Pozsony); u. o. XVI. Rep. 1402. X. 31. Pozsony és Sopron harmincadjának Albert osztrák herceg részére való elzálogosítása; u. o. XVI. Rep. 1406. V. 11. Kötelezvény Johanna hercegnőnek; u. o. XVI. Rep. 1408. IX. 2. Egyezség Ernő osztrák főherceggel.

⁶¹ Erre vonatkozólag olv. Szilágyi L. i. m., II. fejezetét.

⁶² Zsigmond korabeli egyszerűpecsétes politikai tartalmú oklevelek: Staatsarchiv, I. Rep. 1392. I. 14. (Pozsony). Zsigmond király, Albert osztrák herceg és Jodok morva őrgróf egyezsége; u. o. XVI. Rep. 1405. VIII. 23. Zsigmond Cillei Hermannak eladja Csáktornyát; u. o. XVI. Rep. 1421. IX. 28. (Pozsony). A király leányára testálja Magyar- és Csehországot. U. o. XVI. Rep. 1429. VIII. 13. (Pozsony). Witawidus Alexander litván hercegnek és feleségének a sárkányrendet adományozza.

Az Anjouk alatt külföldi hatásra bevezetett *contrasigillum*os és a tisztán egyoldalú függő egyszerűpecsétet tehát a vele egy időben használatba vett titkos pecsét száz évi küzdelem után Zsigmond alatt szorította ki a magyar kancellária pecsételési gyakorlatából.

Az egyszerűpecsétet az alatta kibocsátott oklevelek *corroboratió*s formulái ritkán emlegetik. Efajta néhány adatunk azonban következetesen *sigillum simplex*nek mondja ezt a pecsétet.⁶³ Anyaga kivétel nélkül természetes színű viasz. Láttuk, hogy a szomszédos országok gyakorlatával ellentétben a *contrasigillum*os függő *sigillum simplex* nálunk nagyon ritka.⁶⁴ Ehelyett már I. Károly óta következetesen megtaláljuk rajtuk a sodrat erősebb rögzítésére szolgáló bordázatot és abban (úgy látszik) az ellenőrzésül szolgáló⁶⁵ ujj- vagy más alakú (például ék-) benyomatokat.⁶⁶

A felfüggesztés leggyakoribb eszköze a pergamenszalag,⁶⁷ amely *double-queue* formában tartja a pecsétet. Ebben is a királyi kancelláriának a szomszédos gyakorlathoz való alkalmazkodását látjuk.⁶⁸

A rányomott *sigillum simplex* a zárt oklevelek külső szélén, a pántenseken a hátlap közepén foglal helyet, s mind a két fajta oklevélen a pecsét rögzítésére, illetőleg a lezárás erősítésére pergamen-kapocs van használatban. A kapocs számára szolgáló bevágások távolsága változó.⁶⁹ Kuriózusként megemlíthetjük még azt is, hogy Nagy Lajos óta

⁶³ III. Andrásnak 1290-ben a rendek egy évi időtartamra csak „sub simplo sigilli (munimine)” hagyják meg birtokadományozási jogát. L. a 10. jegyzetet.

⁶⁴ Eddig csak két példáját ismerjük. Ld. a 43. és 57. jegyzetet.

⁶⁵ Bouïard, A. de: *Manuel de diplomatique française et pontificale*, Paris, 1929. 344. l.

⁶⁶ Ilyen bordázattal vannak ellátva pl. a következő oklevelek pecsétjei: 1. Staatsarchiv, I. Rep. 1336. X. 9. (3 ujjbenyomattal); 2. u. o. I. Rep. 1341. XI. 13.; 3. u. o. I. Rep. 1345. XII. 14.; 4. u. o. I. Rep. 1362. III. 10. (8 ujjbenyomattal); 5. u. o. I. Rep. 1362. VIII. 15. (11 ékalakú benyomattal); 6. u. o. I. Rep. 1366. II. 25. (7 ékalakú benyomattal); 7. u. o. I. Rep. 1375. III. 4. (5 ékalakú benyomattal); 8. u. o. I. Rep. 1381. I. 26.; 9. u. o. I. Rep. 1392. I. 14.; 10. u. o. XVI. Rep. 1405. VIII. 23. és X. 15. (3–3 ékalakú benyomattal); 11. MODL. 9432. sz. 1408. VII. 10. és 12. Staatsarchiv, XVI. Rep. 1418. V. 1. (3–3 benyomattal).

⁶⁷ A selyemsodrat ezeken az okleveleken igen ritka. Ilyet ismerünk például 1336-ból (IX. 9. Staatsarchiv, I. Rep.), 1402-ből (IX. 28.; u. o. XVI. Rep.) és 1408-ból (MODL. 9432. sz.).

⁶⁸ Lehetett ennek takarékosági oka is. Az adományleveleken mindig selyemsodraton függ a pecsét. Ezt a felek fizették. A kancellária saját költségű kiadványain beérhette az egyszerű pergamenszalaggal is.

⁶⁹ A leleszi országos levéltár 1366. évi 22. sz. oklevelén a két bevágás 3,7 cm-re van egymástól. Az 1366 és 1381 közötti évek oklevelein a bevágások legnagyobb

a nagypecsétes mandátumok csaknem kivétel nélkül a 11×30 cm-es formátumot mutatják.⁷⁰ Az ilyen oklevél összehajtvá tehát 10×11 cm nagyságú. A formátumnak a megállapításában tehát a pecséthez igazodtak. Ezt a méretet a használt papíros ívnagysága is lehetővé tette, ugyanis egy ívlapnak a hosszában való kettévágásával két ilyen 11×30 cm-es lapot nyertek.

Az egyszerű nagypecsét jogi erejét tekintve már kezdettől fogva csak privilégiumon, tehát függő alakjában autentikus. Ilyennek tekintették már IV. Béla említett pecsétjét is, noha Zsigmondig az oklevelek corroborációs formulái kifejezetten nem mondják ilyenek.⁷¹ A rányomott sigillum simplexnek azonban nem volt nagyobb jogbiztosító ereje. A mandátumokon ez csak addig tartott, amíg az oklevelet föl nem nyitották, a pátens alakú adománylevelek pedig egy év elmúltával veszítették el jogérvényüket.⁷²

*

Mindent egybevetve tehát megállapíthatjuk, hogy Árpád-házi királyaink — a külföldi példákat figyelemre nem méltatva — nem teremtettek új pecsétípust kisebb jelentőségű oklevelek megpecsételésére, hanem a nagypecsét mellső lapját, a sigillum simplexet alkalmazták rajtuk rányomott formában. A XIII. század utolsó harmadában már kétféle ez a pecsét:

1. teljes, a pátens-okleveleken és
2. részleges (caput sigilli) a zárt mandátumokon. A XIV. század közepe óta a gyűrűs, majd a század hetvenes éveiben a titkos pecsét,

távolsága 5,5, a legkisebb 2,7 cm. (u. o. 1379. 38. és 1377. 21. sz.). Ezt azért említjük meg, mert egyes külföldi kancelláriákban állandó méretű lyukasztó eszközöket tartottak erre a célra, úgyhogy a bevágások mérete kritikai szempontból is felhasználható. V. ö. R. Salamon: Eine Siegeltechnische Bagatelle. Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung, 49. köt. 5—4. füz. 439. l.

⁷⁰ Pl. L. o. lt. 1368. 22. sz.

⁷¹ 1407-ben Zsigmond egyik simplexpecsétes oklevelét „cum maiori authentico sigillo” pecsételteti meg. Staatsarchiv, XVI. Rep. 1405. X. 5. Az ő idejéből még két ilyen adatot ismerünk: 1408-ból és 1409-ből. 1408-i oklevelét „novi nostri sigilli simplicis authentici” (MODL. 9432. sz.), az 1409-iket „appensione simpliciter sigilli autentici Maiestatis nostre” (Staatsarchiv, XVI. Rep. 1409. IX. 4.) pecsételtette meg.

⁷² „Presentes quidem, si privilegiate non extiterint, post annum minime sint valiture” írják egy 1326-ból való királyi pátens-alakú adománylevélben. Zichy-okmt. I. 277. l. I. Károly király ugyan 1330 óta nem adott kettőspecsétje alatt okleveleket, a régieket pátens alakban erősítette meg az egyszerű pecséttel. Ez a szokás azonban csak az ő életében volt érvényben. Ld. erre vonatkozólag a 11. jegyzetet.

illetőleg a királyi középpecsét csökkenti erősen a sigillum simplex használatát. A titkos kancellária kialakulása után a főkancellár auditori működése egészen Zsigmond haláláig ismét jelentős szerephez juttatja az egyszerű felségi pecsétet a király bírósági mandátumainak a kibocsátásában. Ezekben a papír olcsósága miatt már teljes nagyságban díszeleg a pecsét.

Az Anjouk alatt és Zsigmond uralkodásának az elején az egyszerűpecsét függő formában is gyakori, de csak a külpolitikai jellegű egyszerű privilégiumokon. Ebben a magyar kancelláriának az alkalmazkodása nyilvánul meg a kérdéses oklevelek kiállításánál közreműködő szomszédos országbeli kancelláriák gyakorlatához. Zsigmond alatt azonban teljesen a király titkos pecsétjét használó és a királyt külföldi útjaira is elkísérő titkos kancellária veszi át a diplomáciai jellegű oklevelek kiállítását.

2.

A titkos pecsét.

A felségi pecsét mellett nálunk csak az Anjou-kor elején tűnik föl a királyi pecséteknek két újabb — nyugaton már korábban használatba vett — fajtája: a közép- és a titkos vagy kisebb pecsét (*sigillum secretum, s. mediocre, s. minus*). Mind a kettőnek a csírája a délitáliai eredetű¹ kettőspecsétben rejlik. A kettőspecsét használatának célja eredetileg a régi egyoldalú nagypecséttel való visszaélés megakadályozása volt, amit főképpen két typáriumának külön kézben és helyen való őrzése tett lehetővé.² A további fejlődés során a kettőspecsétek hátlapjának megkisebbitésével új pecsétfajtát nyertek: az ú. n. *contrasigillumot* vagy ellenpecsétet. A *contrasigillum* használata Angliában alakult ki legkorábban, s onnan terjedt el a középkor folyamán a kontinens országaiban. A *contrasigillumot* szintén külön őrizet alatt tartották, s eleinte még az előlappal együtt számított teljes pecsétnek.³ Néhol aztán önállóan is kezdték használni és sokszor az előlapétól teljesen független körirattal is látták el azt. Főleg az egyszerű formájú és kevésbé fontos tartalmú oklevelekre került rá gyak-

¹ Onnan kerül át a szomszédos országokba. Ewald i. m., 89. l.

² Erre az eredeti rendeltetésére sokszor a pecsét körirata is utal, *custos v. clavis sigilli*-nek nevezvén a hátlapot. Ewald i. m., 89. és 92. l.

³ Ezt néha a főpecsét köriratának a *contrasigillumon* való folytatása is ki-
fejezi. U. o. 91. l.

rabban a *contrasigillum*. S bár az így megpecsételt iratokat eleinte nem is tekintették autentikusaknak,⁴ az ellenpecséteknek ez az önálló használata mégis praktikusnak bizonyult, s az oklevelezés tömegessé válásakor bizonyos oklevélfajta megpecsételésére egy újabb, önállóan használt pecsétípusnak, a titkos vagy kisebb pecséteknek a bevezetésére adott impulzust.

A királyi kisebb pecsétek legkorábbi rendszeres használata II. Jaymes (1291—1327) aragón király nevéhez fűződik, aki ólom- és aranybulláján meg gyűrűspecstjén kívül *sigillum maiussal*, s. *communeval* és s. *secretummal* pecsételt. Titkos pecsétjét *secretarius*a őrizte, aki állandóan ura kíséretében tartózkodott; a többi az otthon (Barcelónában) tartózkodó kancellária használta. A titkos pecséttel rendszerint a királyi parancsleveleket pecsételték meg, olykor azonban a nagyobb pecsétek helyettesítésére is fölhasználták őket.⁵ Mivel ezeket a király utazásain kiadott okleveleket az otthon működő kancellár nem ellenőrizhette, óvatosságból még egy registrumba, a titkos pecsét regisztrumába (*regstrum sigilli secreti*) is bevezették őket.⁶ Az aragón uralkodók titkos pecsétje tehát a király személyes használatára rendelt pecsétfajta.⁷

A francia és az angol uralkodók aragóniai hatásra a XIV. század elején kezdenek használni titkos pecsétet.⁸ Franciaországban *sigillum secretum*nak, Angliában pedig királyi magánpecsétnek, *sigillum privatum*nak, *privy seal*-nek nevezték, s mind a két országban szintén úton használták azt az uralkodók a kancelláriában maradt nagypecsét helyett.⁹ Főleg az udvart érdeklő ügyekben kibocsátott zárt okleveleken gyakori Franciaországban a titkos pecsét, de előfordul a privilégiumokon és pátenseken is a felségi pecsét helyett.¹⁰ Néha a nagypecsét hátán ellenpecsétként, vagy a nagypecséttel egyszerre, egy zsinóron *subsigillum*ként is előfordul.¹¹ Nevezik *sigillum parvum*nak is.¹² A nagy, a titkos és a gyűrűspecst mellett Franciaországban sem

⁴ U. o. 95. l.

⁵ U. o. 96. l.

⁶ Finke: *Acta Aragonensia*... (1291—1327). I. CXVIII. l. Ez volt tulajdonképpen az újítás, mert titkos pecsétet már Jaymes elődje is használt.

⁷ Még szorosabb kapcsolatban áll a király személyével a gyűrűspecst. Ewald i. m., 98. l.

⁸ Franciaországban VI. Fülöp alatt, 1351-ben fordul elő első ízben a titkos pecsét. Roman, I.: *Manuel de sigillographie française*. Páris, 1912. 34. l.

⁹ Ewald i. m., 96. és 97. l. 1. jegyz.

¹⁰ Du Cange, s. v. *sigillum*, 245. l.

¹¹ U. o. 246. l.

¹² U. o. 246. l. Megkülönböztetésül a *sigillum magnum*tól.

ismeretlen a XIV. században a *sigillum commune*.¹³ Valószínűleg ezzel rokon az ország keleti részeiben 1314-ben feltűnő és onnan tovább terjedő¹⁴ *sigillum mediocre*.¹⁵ A *sigillum secretum* őrzője a király magántitkára, a *magnus cambellanus*.¹⁶ Anyaga vörösszínű viasz.

A titkos pecsét tehát Franciaországban is a király személyes használatára rendelt pecsétfajta volt.¹⁷ Innen terjedt el használata a XIII. és XIV. század fordulóján a német területen, majd Közép-Európának a nyugati kultúrközösségbe tartozó többi országaiban, így hazánkban is.¹⁸

A német uralkodók eleinte ellenpecsétként használták a titkos pecsétet, mégpedig I. Rudolf óta (1277).¹⁹ Önálló rendeltetésű titkos pecsétje utódának, Albertnek volt először, s a választás és koronázás közötti időszakban pecsételt vele.²⁰ A titkos pecsét jelentősége Németországban Bajor Lajos alatt (1314—1347) nőtt nagyot, mert ő nemcsak mandátumokat és kisebb fontosságú okleveleket, hanem egyszerűbb privilégiumokat is pecsételt vele.²¹ Ezáltal a német királyi titkos, illetőleg kisebb pecsét (*sigillum secretum*, *klein Insigel*)²² jellege is más lett, mint a milyen volt az aragóniai vagy a francia királyokéinak, mert a *sigillum secretum* többé nem személyes használatára szánt pecsétje az uralkodónak, hanem a felségi és az ellenpecséttel párhuzamosan használt normális pecsétje a császári kancelláriának.²³ Tehát leginkább az aragóniai *sigillum commune*-hoz hasonló a rendeltetése. Ezt a jellegváltoztatást előmozdította a német császári kancellária mozgó volta is:²⁴ a császárt útján mindenüvé elkísérő kancellária rendes pecsétjei mindenkor rendelkezésére állottak az uralkodónak,²⁵ nem volt tehát szüksége rendkívüli pecsétekre.

¹³ U. o. 246. l.

¹⁴ Nálunk már 1317 táján használatos a *sigillum mediocre*, de a német területen is meghonosodott: Gmunden városának egyik pecsétje pl. a köriratban: „mit-terinsigel“-nek nevezi magát. Ewald i. m., 87. l. 2. jegyz.

¹⁵ Ewald i. m., 87. l. 2. jegyz.

¹⁶ Du Cange, 246. l.

¹⁷ A francia királyok szintén maguk őrzik pecsétgyűrűjüket. Ez az ő legszemélyesebb jellegű pecsétjük.

¹⁸ Ewald i. m., 65—66. l.

¹⁹ Seyler i. m., 209. l.

²⁰ U. o. 209. l. és Ewald i. m., 65. l. 1. jegyz. Így használták a titkos pecsétet Luxemburgban is. U. o. 58. l.

²¹ Seyler i. m., 209. l.

²²–²³ Ewald i. m., 97. l.

²⁴ Az aragón és a francia kancellária stabil volt.

²⁵ Ewald i. m., 97. l.

Ausztriában, továbbá Cseh-, Morva- és Lengyelországban eleinte szintén a *contrasigillum*ként alkalmazott titkos pecsét volt divatos.²⁶ A szomszédoknak ebben a gyűrűjében az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint legkorábban a lengyeleknél használták az önálló *sigillum secretum*ot. Ilyen Ulászló krakói és szandomíri hercegnek 1305-ből való, még természetes színű viaszpecsétje. (*Secretum ducis Wladislai*.)²⁷ Az osztrák hercegek csak IV. Rudolf óta pecsételnek önállóan a titkos pecséttel.²⁸ A cseh és morva titkos pecsétekre vonatkozólag annyit tudunk, hogy leginkább ellenpecsétként alkalmazva fordultak elő a nagypecséteken.

*

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy nálunk már I. Károly királyunk kezdi használni a kisebb pecséteket, mégpedig nemcsak a titkos pecsétet, hanem — amire a közvetlen szomszédoknál nem található példát — a *sigillum mediocre*-t is. Igaz, hogy titkos pecsétjének eddig csak egyetlen példányát ismerjük, mégpedig *contrasigillum*ként alkalmazva egy diplomáciai tartalmú oklevélen.²⁹ Ez 2.4 cm átmérőjű, az ország és az uralkodóház címerét tartalmazó, köriratában is *secretum*-nak nevezett vörösszínű pecsét, tehát inkább a szomszédos pecsételési gyakorlathoz igazodik és nem a francia vagy aragón *sigillum secretum*-nak az értelmében használatos. A titkos pecsét önálló alkalmazását a királyi gyűrűspecsétnek I. Károly által főleg úton való és közvetlenebb francia hatásra mutató fokozottabb használatba vétele tette egyelőre fölöslegessé.³⁰ A magyar kancellária u. i. abban az időben még nem volt annyira bonyolult képződmény, mint a nyugatiak: szükségletét teljesen kielégíthette a királlyal együtt mozgó kancellária *simplex* pecsétje, vagy az éppen kialakulóban levő, szorosán a király oldalán a speciális *notarius* vezetése alatt működő új és mozgékonyabb

²⁶ Olv. az 1. fejezet 56. jegyzetét.

²⁷ MODL. 1684. sz. Olv. még Keveházi: A heraldikai szörnyalakok keletkezéséhez c. cikkét. Turul, 1883. évf. 48. l. A sziléziai (és lengyel) pecsétekkel foglalkozik Gumowski: *Pieczęncie śląskie* c. munkája, a Semkowicz által szerk. *Historja śląskaban*. (III. 247—440. l. Krakó, 1936.)

²⁸ Seyler i. m., 138. l. — IV. Rudolf 1360-ban érempecsétet készíttetett magának. *Contrasigillum*a így fölöslegessé is vált volna.

²⁹ Staatsarchiv, I. Rep. 1331. IX. 2.

³⁰ Ld. a 98. jegyzetet. I. Károly oklevelei közül az egykorú (Zimmermann II. 39. l. 1340.) és a későbbi átirások (Zichy-okmt. II. 159. l. 1359) csak a nagy- és a gyűrűspecséteket emlegetik.

kancelláriai osztálynak a pecsétje — a gyűrűspecstét.³¹ Ez nálunk I. Károly s részben Nagy Lajos alatt is az uralkodó legszemélyesebb használatára rendelt pecsétfajta, melyet jellegéhez képest maga a király az ujján hordva őriz.³² A gyűrűspecstét használata u. i. az Árpádok alatt hazánkban még nem vált rendszeressé. Ilyenként határozottan csak Károly alatt kezdik használni és nemcsak zárt, hanem a pátens alakú mandátumokon is, amiben a francia gyakorlatot³³ követték s nem a németet.³⁴

A gyűrűspecstét ilyen használata Nagy Lajos alatt még fokozódik, s a XIV. század hatvanas éveinek a vége felé éri el a csúcspontját.³⁵ Lajos király már kétféle gyűrűspecstétet használ. Neki is van olyan gyűrűje, melyet állandóan az ujján visel, s egy olyan, mely külön udvari tisztviselő, a „conservator sigilli annularis domini regis“ gondjaira volt bízva.³⁶ Az egyik gyűrűspecstét tehát már nem egészen személyes jellegű pecsétje a királynak. 1371—72 táján azután hirtelen eltűnik a gyűrűspecstés királyi oklevelek s helyet adnak a nagy-, de főképpen a közép- és titkospecstés mandátumoknak.³⁷ A titkos pecsétet azonban Lajos már uralkodása elejétől kezdve a francia, illetve az aragón sigillum secretum szerepében, tehát az uralkodó személyes használatára szánt pecséttypusként használta, mégpedig leginkább a *de gratia* jellegű okleveleken. Kezelője a notarius secretarius volt,³⁸ aki állandóan a király közelében tartózkodott.

Mária királynő, aki mindenben atyja hagyományait követte, szintén használta a titkos pecsétet. Igen nagy jelentőségre tett szert ez a pecsét Zsigmond alatt, aki nagy birodalmában sokat utazgatva, a cancellaria secreta normális pecsétjévé vált titkos pecsétje alatt adta ki okleveleit. Uralkodásának a vége felé ez jogi erő dolgában már egyenértékűvé lett a nagypecséttel. Ilyen fejlődés után I. Ulászló, (1463-ig) I. Mátyás, majd II. Ulászló egyáltalában nem használt mást, mint titkos pecsétet.

I. Károlynak a magyar pecséthasználattal terén fogatosított ez az újítása is minden feltűnés nélkül történt. Az ő kancelláriája, főleg

³¹ A specialis notariusnak 1356-ban már notarius (Turul, 1902, 55. l.), illetve subnotarius is van (u. o. 119. l. 1358).

³² Turul, 1902. 118. l. Grün A. i. c.

³³ Turul, 1902. 118. l. — Ld. még az előbbi fejezet 29. jegyzetét.

³⁴ Ewald i. m., 97. és 99. l.

³⁵ Ld. az 1. fejezet 30. jegyzetét.

³⁶ Turul, 1902, 112—113. l.

³⁷ Ld. a 104. jegyzetét.

³⁸ Századok, 1914. 106. l.

uralkodása első két évtizedében, mindenben az Árpád-kori kancelláriához igazodott. Még a kápolnaispánság oklevéladó működésének a megindításában is hazai alapokon épített, hiszen csak udvari hiteleshelyet állított föl. Az új udvari intézmény pecsétje, a királyi középpecsét, bár kétségtelenül nyugati mintára vall, éppen az intézmény magyar jellege és a pecsét föltétlen szükségessége miatt csak a benfentesek előtt tűnhetett föl idegen származású pecsétnek.³⁹ S az 1331-ben hirtelen felbukkanó, de csak kontrasigillumként alkalmazott sigillum secretum politikai tartalmú oklevélen egy ízben való előfordulása pedig az ő idejében pusztán a kancelláriának az idegen gyakorlathoz való símulását jelentette, ami viszont a kancellária embereinek csak a helyeslését válthatta ki.⁴⁰ Mégis kétségtelen, hogy mind a két pecsétnek a kancellária használatába való óvatos beállítása csak egyik láncszeme annak a reformáló munkának, amely a XIV. század huszas évei óta a magyar állam életének egyéb ágazataiban is egyre határozottabb formában válik észlelhetővé. Ilyen reformja volt Károly királynak például a birtokvisszafoglalások elrendelése, a bánya- és a pénzügyek, valamint a kancellária ügymenetének korszerű rendezése.⁴¹ Az utóbbival a királyi pecsét-használat rendezése is szervesen kapcsolódik. E kancelláriai reform Szentpétery megállapítása szerint a registrumvezetés elrendelésén kívül a kancelláriai munkáért való felelősség megállapítását célzó kancelláriai jegyzetek írásának a bevezetéséből állott.⁴² A kancelláriai jegyzetek legrégebb példája nálunk 1329-ből ismeretes, gyakoribbakká azonban csak 1331 óta kezdenek válni.⁴³ S érdekes, hogy a titkos pecsét is ebben az időben (1331) tűnik fel a magyar kancellária használatában. Mind a két újítás tehát csak egy forrásból származhatik.

A kancelláriai jegyzetek írása francia, illetve aragón eredetű. Francia hatás alatt kezdték vezetni őket a XIV. század elején Hollandiában, 1314-ben Tirolban, 1331 táján Csehországban, 1347-ben Németországban és Ausztriában, mégpedig szintén egyszerre a kontrasigillumos titkos pecsétnek a használatbavételével.⁴⁴ Szentpétery a jegyzetek összehasonlító vizsgálata alapján meggyőzően kimutatta,⁴⁵ hogy a

³⁹ Bár azok is nagyrészt idegenek voltak.

⁴⁰ Vagy talán éppen az ő kezdeményezésük eredménye az újítás.

⁴¹ Szentpétery Imre: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére. 1933. okt. 7. Budapest, 1933, 471—490. (Károlyi emlkv.) 490. l.)

⁴² U. o. 490. l.

^{43—44} U. o. 474. és 486. l.

⁴⁵ U. o. 484—487. l.

jegyzetírás magyar gyakorlata nem közvetlen francia átvétel, de egyszerű cseh átvételnek sem mondható, annak ellenére, hogy egy időben lép fel János cseh király oklevelein is, s hogy az 1327-i nagyszombati találkozó óta élénkebb lett az érintkezés a magyar és a cseh udvar között. Az I. Károly-féle kontrasigillumról szintén nem állapítható meg határozottan, vajjon az osztrák vagy a cseh-morva mintára készült-e. Az 1331-i szerződés Károly király és Albert osztrák herceg között jött létre. Ha csak erre az alkalomra készült volna ez a kontrasigillum és nem korábban, akkor kétségtelennek vehetnők az osztrák példa hatását. Viszont az bizonyos, hogy Cseh- és Morvaországban következetesebb,⁴⁶ de Ausztriában régibb volt a kontrasigillum használata,⁴⁷ s a magyar-osztrák kapcsolatok is korábbiak, mint a csehországi vonatkozásúak.⁴⁸ Végeredménykép tehát Szentpétery megállapítását a kontrasigillum bevezetésére vonatkozólag is kiterjesztve megállapíthatjuk, hogy itt „a közép- és nyugateurópai kultúra különböző területein a kancelláriai jegyzetek (s a sigillum secretum) alkalmazása célszerűségének különböző, de nem is egyszerre érvényesülő hatások következtében a XIV. század első felében elterjedő belátásáról van szó.”⁴⁹ Abból azonban, amit főleg a sigillum medicore-ről, továbbá a titkos pecsétnek Nagy Lajos alatti használatáról, s a gyűrűspecsétnek 1372-ig folytatott alkalmazásáról tudunk, arra is jogosan következtethetünk, hogy a magyar újítók nemcsak a szomszédos gyakorlatot ismerték, de az eredeti forrást, tehát a francia gyakorlatot közvetlenül is tanulmányozhatták.⁵⁰ Mert a sigillum medio-crét és a gyűrűspecsét vázolt használatát a közvetlen szomszédoknál hiába keresték volna. S Thatamér alkancellárról⁵¹ és Telegdi Csanád mesterről⁵² ezt el is hihetjük. Mi u. i. bennük látjuk I. Károly király

⁴⁶ Ld. az 1. fejezet 55. és 56. jegyzetét. Az osztrák hercegi okleveleken nincs mindig kontrasigillum.

⁴⁷ Seyler i. m., 157. l.

⁴⁸ Ld. az első fejezet 41–43. jegyzetét. A XIII. században a két fél megbízottai tárgyalnak és ők adnak ki közös oklevelet. Az Anjouk alatt ez is megváltozik. Staatsarchiv, XVI. Rep. 1277. VII. 12. Egyezség IV. László és Rudolf között; u. o. XVI. Rep. 1291. VIII. 28. Albert és III. András megbízottainak az oklevele.

⁴⁹ Károlyi-emplv., 487. l.

⁵⁰ Ezt bizonyítják pozitív formában az Anjou-kori oklevelek corroboratiós formulái, vagy a titkos pecsét nevének különböző változatai (66–82. jegyz.).

⁵¹ Szentpétery szerint ő volt I. Károly kancelláriájának a reformátora. Károlyi-emplv. 489. l.

⁵² Thelegdi Csanád szervezhette meg, illetőleg fejleszthette tovább 1320 táján a comes capellae regiae oklevéladó működését. Századok, 1914, 187–189. l.; Szentpétery i. m., 156. és 158. l.

kancelláriai reformjainak a kezdeményezőit és végrehajtóit. Mindkettő nagy műveltségű, ambiciózus, erős egyéniség volt, s tudásukra és hűségükre nemcsak Károly király, hanem fia is biztosan támaszkodhatott.

A magyar királyi titkos pecsétek Zsigmond második (nyolcszögletű) pecsétjét leszámítva⁵³ az egész középkoron keresztül mind kerek pecsétek voltak (s. *secretum et rotundum*).⁵⁴ Anyaguk kivétel nélkül vörösszínű viasz. A rányomott pecséteken már Nagy Lajos alatt fölűnik a papírborítólapp — vagy amint azt akkor nevezték — a *custodia*.⁵⁵ A custodián is látszik a typarium benyomása, azonban a pecsétek alaposabb megfigyelése azt mutatja, hogy a papírost külön látták el a typarium lenyomatával, s csak azután illesztették rá azt magára a pecsétre.⁵⁶ Így alkalmazták a fedőlapot a gyűrűspecéses okleveleken is. A pátenseken a titkos pecsét elül, a szöveg alatti margón foglal helyet,⁵⁷ ellentétben a simplex pecsétekkel, melyek „a tergo” vannak megpecsételve. A zárt okleveleken a pecsét az átfűzött papírszalagocska két végét takarja le. Ez a pecséterősítő szalagocska a pergamenokleveleken már szintén pergamenből van. A XV. század végén sok esetben a függő titkos pecséteken is találunk custodiát. Ez kerekalakú, olyan nagy, mint a pecsét, s közepén az eddig ismeretes példák szerint szívalakban vágott felhajtható lapocskával is van felszerelve, azért, hogy szükség esetén a pecsét címeres részét meg lehessen tekinteni.⁵⁸

A titkos pecsét használatbavétele korában még igazi sigillum parvum. I. Károlyénak az átmérője 2.4 cm. Ez körülbelül Zsigmond uralkodásának a közepéig — Mária 3. titkos pecsétjének a 3.3 cm-es keresztmetszetétől eltekintve — a 2.5 és 3 cm között mozog. Zsigmond

⁵³ Staatsarchiv, XVI. Rep. 1397. V. 28.

⁵⁴ A nyolcszögletű pecsét használata korában (1397–1401) kelt átiró oklevelek azért a régiebbeket s. *secretum et rotundum*-nak mondják. Hédeváry-cs. oklt. I. 111. l. 1399. Bár előfordul ez a kifejezés korábbi átiratokban is. Pl. Zichy-okmt. III. 126. l. 1395.

⁵⁵ A jászói konvent átirván 1422-ben Zsigmond egyik oklevelét, ezeket mondja a pecsétről: „lit. sigilloque eiusdem minori communitarum cum cera rubea, apposita custodia, subimpressas.” Kassa város lt. Dl. 21. sz.

⁵⁶ Ez figyelhető meg a XVI. századi okleveleken is. Pl. MODL. 24130. és 24139. sz. 1525. Ezeken világosan látszik, hogy csak a pecsét két koncentrikus gyöngy-sora tartja erősebben a custodiát.

⁵⁷ Ez a gyakorlat aztán állandósul a későbbi pátenseken is. Gárdonyi Albert: A magyar királyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt. Turul, 1915, 84. l.

⁵⁸ Pl. 1524. V. 19. MODL. 23944. sz.; 1525. VIII. 6., u. o. 23937. sz. A körlapot kettéhajtották, s így vágták ki rajta a szívalakot.

4. pecsétje már 3.3 cm nagyságú. Ebben az időben a titkos pecsét már az autentikusságot is elnyerte, minek külső kifejezése képen átmérője még tovább nő. Zsigmond 5. titkos pecsétjének például 4.5, a hatodiknak már 5.5 cm a keresztmetszete. Albert alatt megmarad a titkos pecsétnek ez a nagysága. Ulászló már nem is használ nagypecsétet. Második titkos pecsétje 5.7 cm. V. Lászlóé viszont már 6.5 cm nagyságú, s ez a méret ezután nem is száll le a 6 cm alá.⁵⁹ Legnagyobb titkos pecsétje az utolsó középkori magyar uralkodónak, II. Lajosnak volt (7.5 cm), aki szintén nem használt nagypecsétet.

21 középkori királyi titkos pecsétünk tehát jelentőségének fokozatos emelkedésével párhuzamosan külső méreteiben is növekedett, miközben nemcsak egyenrangúvá lett a naggyal, hanem a középkor végére a kancellária főpecsétjévé is fölküzdötte magát.⁶⁰ Ebben az emelkedésben előbb fölvette a sigillum mediocre-nak és az udvari főméltóságok nagyobb pecsétjeinek a méretét, később pedig a királyi méltóság elsőbbségének a kifejezésére már ezekét is elhagyta.

Gárdonyi I. Károly gyűrűspecésztjével foglalkozva arra a megállapításra jutott, hogy nála a sigillum secretum még a gyűrűspecésztel egyenlő,⁶¹ sőt szerinte az első királyi középpecsét is tulajdonképpen titkos pecsét volt (1. ábra).⁶² I. Lajos már 4 gyűrűspecésztet használt.⁶³ Ezek az oklevelekben secretum minus, secretum sigillum, sigillum secretum et rotundum, sigillum secretum annuleum és annulus secretus néven fordulnak elő. Az ő magyarázata szerint azonban nincs adat arra, hogy ezen kifejezések alapján a sigillum secretum és annuleum között különbséget tehesünk.⁶⁴ Igaz ugyan, hogy az egykorú szóhasználat nem következetes és nem egyértelmű a pecsétek megkülönböztetésében, de erre a megkülönböztetésre szükség van, s az eredeti oklevelek vizsgálata alapján lehetséges is: ismerve u. i. az egyes titkos

⁵⁹ Mátyás király 2. titkos pecsétje 5.9 cm átmérőjű.

⁶⁰ Teljesség kedvéért idejegyezzük a magyar királyi titkos pecsétek teljes sorozatának a mértékszámait (átmérő cm-ben): I. Károly: 2.4; I. Lajos: a) 2.7, b) 2.3; Mária: a) 2.4, b) 2.3, c) 3.3; II. Károly: 2.9; Zsigmond: a) 2.7, b) 3, c) 2.8, d) 3.3, e) 4.5, f) 5.5; Albert: 5.2; I. Ulászló: a) 4.8, b) 5.7; V. László: 6.5; I. Mátyás: a) 6.7, b) 5.9; II. Ulászló: 6.9; II. Lajos: 7.5 cm.

⁶¹ Turul, 1902. 115. l.

⁶² A helyes olvasás szerint azonban ennek a pecsétnek a körirata: * S * Karoli * dei * gratia * regis * Hungarie. Tehát nem s. secretum. M. N. Múz. Kállay-cs. lt. 1338. IX. 2. Századok, 1914. 106. l.

⁶³ Turul, 1902. 114. l.; Schönherr Gyula: I. Lajos király ismeretlen gyűrűspecésztje. Turul, VI. évf. 91. l. Ezek közül csak kettőt használt következetesen. V. ö. az 1380-as francia gyakorlattal. Ewald i. m., 98. l.

⁶⁴ Turul, 1902. 114. l.

pecsétet, könnyen megkülönböztethetjük őket a gyűrűsöktől. I. Károly, Nagy Lajos és Mária (első) titkos pecsétjei köriratunkban is sigillum secretumnak neveztetnek,⁶⁵ s mind nagyságuknál fogva is különböznek a gyűrűspecsétektől. Ez pedig a pecsét azonosításánál már döntő kritérium. Ennek, s több hasonló pozitív adatnak a tanúsága szerint kétségtelen, hogy az idézett 5 elnevezés közül kettő: a secretum sigillum és a s. secretum et rotundum általában a titkos pecsétet, a többi a gyűrűst jelenti.⁶⁶

A titkos pecsételés oklevelek corroboratióiban és egyéb okleveles bejegyzésekben a sigillum secretum megjelölésére a Gárdonyi által felhozottakon kívül⁶⁷ még a következő kifejezéseket (és azok kombinációit) találjuk: sigillum parvum,⁶⁸ sigillum minus,⁶⁹ sigillum secretum,⁷⁰ sigillum rotundum,⁷¹ sigillum secretum et rotundum,⁷² sigillum regium,⁷³ sigillum minus (seu) secretum,⁷⁴ sigillum secretius,⁷⁵ sigillum secretius et rotundum,⁷⁶ sigillum minus secretum et rotundum,⁷⁷

⁶⁵ Ld. a titkos pecsét leírásánál.

⁶⁶ Ezt ugyan (tudat alatt) már maga is érezhette, mikor megállapította, hogy a király azzal a pecsétjével, melynek a köriratában a secretum kifejezés előfordul, privilegiális formájú okleveleket is megerősít, tudván azt, hogy ebben a korban a gyűrűspecsét függő formában nem-igen fordul elő.

⁶⁷ Ld. a 64. jegyzetet.

⁶⁸ 1342. Horváth Sándor: Egy XIV. századi városi pecsét mint pecsétteni különlegesség. Turul, 1906. 34. l. — 1558. U. o. 1902. 116. l. 3. jegyz. — 1386. Zimmermann: Urkundenbuch II. 603 l.

⁶⁹ 1342. Mon. Eccl. Strig. III. 486. l. — 1405. Zimmermann III. 371. l. — 1406. Bánffy-oklt. I. 505. l. — 1415. Kassa város lt. D. 18. sz. — 1422. u. o. A jászói konvent említése.

⁷⁰ 1358. Staatsarchiv, XVI. Rep. IV. 13. — 1363. Jászóvári titkos lt. 11. sz. — 1366. Kassa v. lt. D. 1. sz. — 1371. MODL. 5949. sz.; Staatsarchiv, I. Rep. I. VII. 2. — 1393. MODL. 7666. sz. — 1399. Kassa v. lt. D. 8. és 12. sz. — 1408. MODL. 9432. sz. — 1427. Staatsarchiv, XVI. Rep. VIII. 17. — 1435. MODL. 12785 sz.

⁷¹ 1359. Anjou-kori dipl. eml. II. 529. l. — 1373. Zimmermann II. 413. és 343. l.

⁷² Századok, 1914. 106. l. — 1373. Turul, 1902. 114. l. — 1388. Zimmermann II. 630. l. — 1406. Héderváry-cs. oklt. I. 141. l.

⁷³ 1401. MODL. 8684. sz.: „nostro novo regio sub sigillo.“

⁷⁴ 1386. Bánffy-oklt. I. 423. l. — 1409. Arch. Ért. XII. évf. 120—121. l. „sigillum minus seu secretum“. — 1411. Zimmermann III. 507. l. — 1414. Teleki-okmt. I. 400. l. — 1415. Nyáry Albert: A hotvafői-család címere 1415. évből. Turul, II. évf. 58. l. — 1430. Temes vm. oklt. I. 629. l. — 1431. Szilágyi L. i. m., 25. l. 30. jegyz.

⁷⁵ 1390 MODL. 7659. sz. — 1394. Zimmermann III. 109. és 49. l.

⁷⁶ 1387. Héderváry-cs. oklt. I. 111. l. — 1405. Zimmermann III. 275. l. U. o. 275. l. szerint ez titkos pecsét.

⁷⁷ 1390. MODL. 7660. sz.; Bánffy-oklt. I. 441. l. — 1395. Zimmermann III. 127. és 129. l.

sigillum minus et rotundum,⁷⁸ sigillum nostrum solitum secretum,⁷⁹ sigillum nostrum minus consuetum,⁸⁰ sigillum nostrum solitum⁸¹ és sigillum authenticum.⁸² A megfelelő oklevél megtekintése azonban ezekben az esetekben is minden kétséget kizáróan meggyőzi a szemlélőt, hogy e nevek alatt nem a gyűrűs, hanem a tulajdonképpeni titkos pecsétet kell értenünk. Ilyen a gyűrűs és titkos pecsétek megjelölése a nyugati országokban is. Az aragón királyok gyűrűje II. Jaymesnél: sigillum anuli secretum, IV. Pedronál: secrecius sigillum — segel pus secret.⁸³ A francia királyok gyűrűspecsétje az anulus, illetve cachet,⁸⁴ a titkos pecsét pedig sigillum secreti, sigillum parvum, vagy sigillum manuale, illetve s. secretum.⁸⁵ A francia magánpecsétek neve a (nagyoké): signum, sigillum magnum, s. maius, s. pontificale, s. rotundum; (a kis pecséteké) s. parvum, s. secretum, s. secreti, sigillum.⁸⁶ A németeknél a királyi „kleyn sigel oder secret“-tel szemben áll a nagypecsét és a gyűrűspecsét: anulus, anulus nostri secreti, Pätschier, Petschaft, bitscher, vingerlinge, Signat, heimlich inzigel; a magánoklevéladók pedig a nagy pecsét mellett a sigillum minus-, illetve parvum-ot használják.⁸⁷

A magyar királyi titkospecsét változatos nomenclaturája tehát a hazai pecséthasználat külföldi forrásaira is utal. Az Anjouknál ugyanis, mint a felhozott példák is bizonyítják, a franciás kifejezések a gyakoribbak,⁸⁸ Zsigmondnál és Máriánál ellenben már a németes hatás kezd mutatkozni.⁸⁹ Ennek az eredménye az is, hogy alattuk (Mária 2. pecsétjétől kezdve) a titkos pecsétek gótikus minusculás köriratából végleg kimaradt a „secretum“ szó. A jegyzetekben közölt pecsétnevek végül arról is tanúskodnak, hogy ezek a kifejezések időmultával egyre veszítenek változatosságukból és Zsigmond uralkodásának a közepe táján — megkülönböztetésül más országbeli titkos pecsétjeitől — a „sigillum secretum quo ut rex Hungarie utimur“⁹⁰ corroboratiós formula jegecesedik ki belőlük. Ez azután végleg megmaradt a magyar királyok középkori okleveles gyakorlatában.

⁷⁸ 1395. Zimmermann III. 7., 126. és 130. l.

^{79–80} 1411. U. o. III. 504. l.

⁸¹ 1411. U. o. 513. l.

⁸² 1388. Hazai okmt. V. 183. l.

⁸³ Ewald i. m., 98. l.

^{84–85–86} Roman i. m., 31. l.

⁸⁷ Ewald i. m., 97. l.

⁸⁸ U. o. 65. és 66. l.

⁸⁹ T. i. a „sigillum minus“ kifejezés és annak idézett kombinációi.

⁹⁰ Pl.: 1415. Br. Nyáry Albert: A hotvafői-család címere 1415. évből. Turul, II. évf. 58. l. — 1435. XII. 18. MODL. 12783. sz., stb.

Láttuk, hogy I. Károlynál a titkos pecsét csak egy ízben — ellenpecsétként alkalmazva — fordul elő.⁹¹ Oklevelekben a nagypecséttel párhuzamosan Nagy Lajos kezdi rendszeresen használni úton és otthon egyaránt,⁹² mégpedig eleinte inkább a *de gratia* jellegű páten-
seken rányomott, de olykor privilégiumokon is függő formában.⁹³ A mandátumokon akkortájt még ritka:⁹⁴ ezeken a gyűrűspecsét a szokásosabb.⁹⁵ A titkos pecsét őre a notarius secretarius volt. Benne, mivel állandóan a király kíséretében tartózkodik, s a titkos pecsét alatt szintén kelnek oklevelek, ekkor már a tulajdonképpeni kancellária egy mozgó fiókjának az emberét kell tekintenünk,⁹⁶ ellentétben a

⁹¹ Őrzésére vonatkozólag ebből az időből nincsenek adataink.

⁹² Ezt bizonyítja elsősorban a titkos pecsét alatt kiadott oklevelek keltének a helye, mert ezek csaknem kivétel nélkül úton adtak ki.

⁹³ Nagy Lajos első privilégiális oklevelei is a titkos pecséttel voltak megerősítve, mert a nagypecsét csak később készült el. Így pl. egy 1342. VIII. 3-i oklevele „...sub appensione sigilli nostri parvi, quo nunc utimur...” kelt, „...quia autenticum sigillum nondum sculptum et fabricatum habemus“. Staatsarchiv: Bohemica. Olv. még Horváth Sándor: Egy XIV. századi városi pecsét, mint pecsétani különlegesség c. cikkét. Turul, 1906 34. I. Ilyen oklevelet ismerünk még 1359-ből (Anjoukori dipl. eml. II. 529. l.) és 1371-ből (Staatsarchiv, I. Rep. 1371. VII. 9.).

⁹⁴ Pl. Mon. Eecl. Strig. III. 486. l. 1342.; u. o. III. 501. l.; Zimmermann II. 272. l. 1366., stb.

⁹⁵ A nagypecsét a gyűrűsnél ritkábban fordul elő rajtuk. Ilyen pl. L. o. lt. 1366. 22. sz.; 1369. 7. sz. — Ld. még a mellékelt táblázatot.

⁹⁶ Szentpétery i. m., 198. l. 19. jegyz. Egy 1365-i bejegyzés ezeket mondja a titkos pecsétről: „...sigillum secretum et rotundum, quod magister Nicolaus, secretarius noster gestare noscitur“. Századok, 1914. 106. l. Hogy a titkos pecsét a király közelében van a nagypecsét távollétében, arról egy 1363-i oklevelünk commissiója tanúskodik, mely így hangzik: „Commissio domini regis per suas litteras cum secreto sigillo, quas direxit cancellario de Crisio in Vysegrad.“ Jászóvári orsz. lt. 1363. 11. sz. App. I. Fasc. Igen sokszor azonban úton is egy időben kelnek királyi oklevelek a nagy és titkos pecsét alatt. Pl. 1366 tavaszán Erdélyben jár a király, s VI. 20-án a nagypecsét alatt privilégiális formában erősíti meg a szászok egyik oklevelét (Zimmermann II. 253. l.). Négy nappal később egy határjárásról a titkos pecsét alatt kel egy oklevele (u. o. II. 256. l.). Erdélyi tartózkodása alatt még 1 nagypecsétes (u. o. 256—57. l. 1366, VI 28.) és 5 titkos pecsétes oklevelet adott ki a király (u. o. 235. l. 1366. IV. 24.; 242. l. V. 16.; 243. l. V. 22.; 249. l. VI. 6. és 249. l. VI. 11.). A titkos pecsétes oklevelek csaknem kivétel nélkül a nagypecsétes privilégiumot helyezik kilátásba, tehát a nagypecsétes kancelláriai osztály általában a végleges jellegű ügyeket foglalja írásba. S hogy itt tényleg a kancellária osztályairól beszélhetünk, bizonyítja a király egy 1373-i titkos pecsétes adóügyi rendelete, mely a privilégiális formában való kiállításról azt mondja, hogy az a nagypecsét alatt történik majd, ha az oklevelet a nagy kancelláriába hozzák: „...presentes autem, dum ad nostram cancellariam magnam fuerint reportate, sub magno sigillo faciemus emanari (Zimmermann II. 412. l. Ezen adat megbízhatóságára vonatkozólag olv. a 113. jegyzetet). A titkos pecsétes kancelláriai tagozat

második gyűrűspecstét kezelőjével, a „conservator sigilli annularis“-sal,⁹⁷ aki egy, talán már I. Károly király idejében is működő, vala-

osztályjellegét döntő erővel a különböző királyi pecsétek alatt kelt oklevelek írásának az összehasonlítása is bizonyítja. A leleszi orsz. lt.-ban őrzött 1364 és 1392 közötti időből való nagy-, titkos-, gyűrűs, és középpecsétes oklevelekről azt kellett megállapítanunk, hogy azok mindegyik csoportja saját személyzetű kancelláriai osztályban íródott, s írásuk még a nádori és országbírói okleveleken sem lelhető föl. Az adatok nagy tömegéből itt csak néhányat ragadunk ki. 1370-ben pl. 1 titkos pecsétetes oklevelet találtunk (2. sz.). A nagypecsétesek 2 (16. és 17. sz.) oklevele 2, a gyűrűspecstés 16 oklevele pedig 11 kéz írását mutatja. (1.: 3., 9. sz.; 2.: 8., 10. sz.; 3.: 26. sz.; 4.: 11. sz.; 5.: 21., 28. sz.; 6.: 13. sz.; 7.: 29. sz.; 8.: 18. sz.; 9.: 26. sz.; 10.: 12., sz.; 38. sz.; 11.: 4., 23. sz.). A titkos pecsétetes oklevelek írása az előbbi két csoportban nem található meg. — 1377-ben a nagypecsétes csoportban 5 (1.: 22., 25. sz.; 2.: 13. sz.; 3.: 21. sz. 4.: 9. sz.; 5.: 19. sz.) a titkospecsétesben 1 (5. és 3. sz.), a középpecsétesben pedig 3 (1.: 12. sz.; 2.: 18. sz.; 3.: 11., 14. sz.) kéz írását különböztethetjük meg, de egyik csoportbeli oklevél írása sem lelhető föl a másikban. Ugyanez állapítható meg a többi évek anyagára vonatkozólag még Zsigmond alatt is, akinél pl. 1405-ben a titkos pecsétetes oklevelek 4 kezének az írása (1.: 7., 13. sz.; 2.: 21. sz.; 3.: 15., 16. sz.; 4.: 17. sz.) teljesen független a középpecsétesek 8 (1.: 2. sz.; 2.: 3., 4. sz.; 3.: 9. sz.; 4.: 11. sz.; 5.: 7. sz.; 6.: 20. sz.; 7.: 23., 24. sz.; 8.: 19. sz.), a nagypecsétesek 1 (12. sz.) és kancellári pecsétetesek 2 (1.: 8., 14. sz.; 2.: 18., 22. sz.) kezének az írásától. Zsigmond különben otthon úgy használta pecsétjeit, mint Nagy Lajos, tehát a nagy és titkos pecsétje otthon és úton parallel fordul elő, az utóbbi esetben azonban mégis a titkos a gyakoribb.

Sajnos, a két kancelláriai osztály Nagy Lajos korabeli személyzetéről nem sokat tudunk. 1366-ból van egy Gyulafehérvárt kelt (VII. 13.) titkos pecsétetes oklevélünk (Zimmermann II. 264. l.), melynek írója „Symon“ notarius volt. Egy 1370 IV. 4-én Tordán kelt titkos pecsétetes oklevélben is ez a Symon szerepel „curie notarius“ címmel (u. o. II. 342. l.). A pecsétet pedig a notarius secretarius őrizi. A titkos pecsét kancelláriai osztálya tehát állandó személyzettel rendelkezik. Önállósága mellett az idézett 1366-i oklevél relatiós jegyzete is bizonyít: „relatio eiusdem bani per Johannem notarium suum Symoni harum scriptori.“ Symon tehát az oklevélkiállítási parancsot közvetlenül, mint önálló kancelláriai osztály tagja kapta. De függetlenül a gyűrűspecstés osztálytól is: ez főképpen a mandátumokat állítja ki (de iustitia), míg a titkos pecsétetes osztály leginkább az átmeneti érvényű (de gratia) oklevelek (adományok pátens alakban a nagypecsétes privilégium kilátásbahelyezésével). De kimutattuk ezt oklevelek írásának a különbözőségeiből is.

Végül arra is van egy adatunk, hogy ebben az időben a titkos pecsétetes kancelláriai osztálynak még nem a titkos kancellár a vezetője, mert a titkos kancellárság ekkor még a comes capellae regiae tényleges kancellári jelleg nélkül való címe. 1366. VI. 20-án Vilmos pécsi püspök, a királyi kápolna ispánja és titkos kancellár mint „vicarius saxonum“ átírta a nagypecsét alatt a szászok egy régebbi privilégiumát. Tehát ezen az úton (Erdély) nem mint kancelláriai főnök, hanem csak mint a király tanácsosa szerepel.

⁹⁷ „Magister Demetrius conservator sigilli annularis dicti domini regis.“ Turul, 1902. 112. és 118. l.

mivel önállóbb, s ezért mozgékonyabb — s hihetőleg a notarius specialis vezetése alatt működő — írótestülethez tartozhatott, melynek (1338 táján) már subnotariusa is volt.⁹⁸

I. Károly gyűrűspecsjét maga őrizte s az ujján viselte azt.⁹⁹ Fia még egy második gyűrűt is bocsátott ennek a király személyes szolgálatára rendelt kancelláriai osztálynak a rendelkezésére,¹⁰⁰ s ezt, úgy látszik, önállóságának a fokozása céljából, egy külön tisztviselőnek, a conservator sigilli annularis-nak az őrzetére bízta.¹⁰¹ Nagy Lajosnak összesen 4 gyűrűjét ismerjük,¹⁰² de ezek közül tényleg csak kettőnek, a sajátmaga által őrzött kis kerek és egy nagyobb oválisnak

⁹⁸ Szentpétery i. m., 170—71. l. Olv. még Grün A. cikkének a 119. lapját (Turul, 1902). Önállóan működő kancelláriai osztályjellege mellett bizonyít az is, hogy királyi okleveleket állít ki, mégpedig teljesen függetlenül a tulajdonképpeni kancelláriától, de a comes capellae regiae és az országbíró kancelláriájától is. Az Anjou-kori okmt. III. 254. lapján leírt 1336-i pecsétvizsgálaton u. i. egy királyi gyűrűspecsetes oklevél hitelességének a megállapításánál csak a speciális notariust, a királyi kápolna ispánját és az országbíró protonotariust vonják be a vizsgálatba, tehát azokat a személyeket, akik a királyi udvarban oklevéladással önállóan foglalkoznak. A nagy kancellária emberei azért nem jönnek itt szóba, mert az oklevél pecsétjénél fogva nem onnan eredt. Indirekte azonban a kancelláriát is figyelembe veszik, mert a comes capellae regiae, a specialis notarius és az országbíró protonotariusa asserebant, „...quod ipsi omnes litteras per notarios curie regie et quorumlibet baronum in curia regia commorantium scriptas agnoscerent...”, s a kérdéses oklevél „...nec per forman curie regie, nec per notarios eiusdem curie domini regis, vel alicuius baronis scripte extiterent”. Válaszuk tehát a királyi udvar valamennyi íróosztályára vonatkozik. Önállósága mellett bizonyít az is, hogy kiadványainak az írásával a király más pecsetes oklevelein nem találkozunk. Erre vonatkozólag olv. a 96. jegyzetben mondottakat. A gyűrűspecsetes okleveleken a leleszi levéltár anyagában 1364-ben 4 (1.: 1., 3., 15., 16., 22. sz.; 2.: 2., 7., 8., 17. sz.; 3.: 10. sz.; 4.: 4. sz.), 1365-ben 3 (1.: 15. sz.; 2.: 8., 9., 16. sz.; 3.: 21. sz.), 1366-ban 8 (1.: 8. sz.; 2.: 23. sz.; 3.: 20. sz.; 4.: 3. sz.; 5.: 2. sz.; 6.: 7. sz.; 7.: 10. sz.; 8.: 16. sz.), 1367-ben (1.: 2. sz.; 2.: 14. sz.; 3.: 1. sz.; 4.: 9., 15. sz.; 5.: 15. sz.; 6.: 13. sz.; 7.: 12., 16. sz.), 1368-ban 8 (1.: 4., 7., 14. sz.; 2.: 10. sz.; 3.: 18. sz.; 4.: 6., 13. sz.; 5.: 8. sz.; 6.: 9., 12. sz.; 7.: 5. sz.; 8.: 11. sz.), 1369-ben 13 (1.: 3., 10., 15., sz.; 2.: 11. sz.; 3.: 18. sz.; 4.: 9. sz.; 5.: 24. sz.; 6.: 26. sz.; 7.: 5. sz.; 8.: 27. sz.; 9.: 13., 28. sz.; 10.: 6., 20. sz.; 11.: 21. sz.; 12.: 1. sz.; 13.: 2. sz.), 1370-ben 11 (1.: 3. sz.; 2.: 26. sz.; 3.: 11. sz.; 4.: 21., 28. sz.; 5.: 13. sz.; 6.: 29. sz.; 7.: 18., 8., 26. sz.; 9.: 12., 38. sz.; 10.: 4., 23. sz.; 11.: 8., 10. sz.) és 1371-ben 3 (1.: 5. sz.; 2.: 6. sz.; 3.: 8. sz.) kéznek az írását különböztettük meg, s ezeket nem találtuk meg a nagy-, a tiikos- és a középpecsetes okleveleken, jelüket annak, hogy kiállításuk egy önálló írótestület feladata volt.

⁹⁹ Turul, 1902. 112. l.

¹⁰⁰ Ld. a 105. jegyzetet.

¹⁰¹ Ld. a 97. jegyzetet.

¹⁰² Turul, 1902. 114. l.

a következőket használata mutatható ki a XIV. század hatvanas éveiben.¹⁰³

A hetvenes években azután változás állott be a királyi mandátumadás gyakorlatában. 1371–72 táján u. i. hirtelen megszűnnek a gyűrűspecstés királyi bírósági parancslevelek, s helyet adnak a nagy-, a titkos- és 1376 óta a közeppecstéseseknek,¹⁰⁴ s a század utolsó negyedében ezekhez csatlakoznak még a kancellár pecsétje alatt kibocsátott királyi mandátumok is.¹⁰⁵

Ez a változás arra mutat, hogy a XIV. század hetvenes éveiben a királyi bíraskodással kapcsolatos oklevéladásban, következésképpen a királyi kancelláriában is jelentős átalakulás ment végbe. Ezt az átalakulást az északkeleti országrésznek egyetlen, az eredeti oklevelesanyagot csaknem a maga teljességében őrző leleszi hiteleshelyi levéltárának királyi pecsétés bírósági parancslevelei számszerűleg a következő formában szemléltetik:

Év	Nagy-	gyűrűs-	titkos	közép-	kancellári
	pecsétés királyi bírói parancslévél				
1363		2			
1364		14	1	1 ¹⁰⁶	
1365		15	1		
1366		12	1		
1367		9	1		
1368		12		1	
1369	1	17			
1370	2	16		1	
1371	1	3	2		
1372	1		2		
1373	8				
1374	3		1		
1375	3				
1376			2	1	
1377	6		5 ¹⁰⁷	5 ¹⁰⁷	
1378	4		1	18	
1379	9		1	13	1
1380	6		1	18	
1381	5		5	7	1
1382	2		3	2	
1405	1		6	10	4
1408	1		3	11	
1409	1		2	7	2
1420	8		2	51	

A táblázatban jelzett okleveles anyag természetéből, s egyéb fontos diplomatikai, paleographiai és sphragistikai adatoknak a figyelembevételével ennek az igazságügyi és kancelláriai reformnak az eredményei röviden a következőkben foglalhatók össze: 1. A specialis notariusnak a király oldalán működő kancelláriai alakulatát¹⁰⁸ 1371 körül háttérbe szorította a tulajdonképpeni kancellária, illetőleg annak egy szintén mozgó osztálya, amely eddig is a titkos pecsét alatt adott ki elsősorban de gratia jellegű királyi okleveleket,¹⁰⁹ s amelyből szerintünk éppen a szóbanforgó reform kapcsán alakult ki a titkos kancellár vezetése alatt álló titkos kancellária.¹¹⁰ 2. 1371 óta egy ideig úton és otthon egyaránt a nagy és titkos kancellária párhuzamosan bonyolítja le a király oklevéladását,¹¹¹ 3. 1376 óta a királyi bírói parancslevelek legnagyobb részén már a királyi középpecsétet találjuk, egy részük pedig nemsokára a kancellár pecsétje alatt kerül a pereskedők kezébe.

E királyi és kancellári pecsétek alatt kibocsátott parancslevelek természetéről, a két kancellár és a királyi kápolnaispán auditori jellegeről, s ezzel kapcsolatban a két királyi kancellária, valamint a comes capellae regiae és a cancellaria minor mandátumadásáról már másutt

¹⁰³ L. o. lt. 1364. 1., 3., 15., 16., 22., 2., 7., 8., 10. és 4. sz. Az egyik (a ritkábban előforduló) kisebb és kerek, a másik nagyobb és ovális. Az első — éppen gyér előfordulásából ítélve — hordozhatta a király. Ez lehetett a „sigillum quod in manu sua gestat”. Turul, 1902. 118. l. Így volt ez a francia kancelláriában is: V. Károlynak 40 pecsétgyűrűje volt, de ezek közül csak kettővel pecsételt. Ewald i. m., 98. l.

¹⁰⁴ A leleszi o. lt. anyagában az 1360 és 1371 közötti időből 101 gyűrűs-pecsétes mandátumot találunk. Ezek ekkor megszűnnek. Az 1371 és 1382 közötti időből viszont 48 nagy-, 20 titkospecsétes és 64 középpecsétes bírói természetű királyi mandátum őriztetik ottan.

¹⁰⁵ T. i. a specialis praesentia regiae kiadványai. Ezek azonban akkortájt még ritkák. Nagy Lajos idejéből eddig mindössze kettőt találtunk: L. o. lt. 1379. 32. és 1380. 40. sz.

¹⁰⁶ 1375-ig a sigillum mediocre alatt csak fassiókról adattak ki oklevelek.

¹⁰⁷ A titkos és középpecsétes mandátumok a későbbi években jelentősen megszaporodnak. A leleszi levéltárban például 1393-ból 6, 1425-ből pedig 9 titkos pecsétes mandátumot őriznek. A középpecséteseknek a száma u. o. 1379-ből 13, 1380-ból 17, 1420-ból pedig 51.

¹⁰⁸ Ld. a 98. jegyzetet.

¹⁰⁹ Ld. a 96. jegyzetet.

¹¹⁰ S ez független a comes capellae regiae kancelláriájától, de nem azonos az ú. n. cancellaria minorral sem. Erre vonatkozólag olv. még a 96., 120., 122., 123. és a 130. jegyzetet.

¹¹¹ Mert a sigillum mediocre ekkor még a comes capellae regiae hiteleshelyi jellegű pecsétje, a cancellaria minor pedig ekkor még nem alakult ki.

és bővebben szólottunk.¹¹² E részben tehát a titkos pecsét és a titkos cancellária jelzett kapcsolatára kell még pár szóval rávilágítanunk.

Már a táblázatunkban közölt oklevelekkel egy időben kezdenek feltűnedezni olyan adatok, melyek indirecte az eddigi egységes királyi cancellária megosztottságára mutatnak. Így például 1364 elején Lajos király János küiküllői főesperest azokért a szolgálataiért jutalmazza, melyeket „sub cancellaria nostra maiori“ szerzett.¹¹³ Két év múlva, 1366 táján veszi fel a cancellár az eddigi cancellarius cím helyett első ízben a summus cancellarius, a főkancellári címet,¹¹⁴ mely tíz év múlva véglegessé is válik a cancellária főnökének a titulációjában. 1373-ban a király egy titkos pecsétes oklevelét a következő záradékkal látták el: „Presentes autem post lecturam reddi iubemus presentanti, quas, dum ad nostram cancellariam magnam fuerint reportate, sub magno sigillo faciemus emanari.“¹¹⁵ Ezekhez az indirekt adatokhoz sorozható végül az is, hogy a comes capellae regiae oklevéladó működésének az átszervezése után (1375) a titkos kancellári címét elveszik tőle,¹¹⁶ nyilván azért, mert másutt lett rá szükség. Ezzel szemben egy 1370-ből való oklevél¹¹⁷ csak egy királyi kancelláriáról beszél: „... quas sub nostro maiori sigillo in formam nostri privilegii redigi mandamus, dum fuerint in nostram cancellariam apportate“. Ez az oklevél azonban úton, a király gyűrűspecsétje alatt, tehát szintén egy a nagytól független kancelláriai osztályban kelt,¹¹⁸ ahol nem tartották szükségesnek a cancellária kispecsétes osztályának a megemlítését, másrészt, mivel nem tartozott szorosan a kancelláriához, nem is kellett attól magát megkülönböztetnie. Ezek az adatok tehát táblázatunk kolumnáival együtt kétségtelenül amellet bizonyítanak, hogy a királyi cancellária ebben az időben 2—3 egymással többé-kevésbé laza kapcsolatban álló osztályból állhatott, mint ahogy ki is mutattuk már, hogy 1371-ig Nagy Lajos oldalán tényleg két ilyen egymástól

¹¹² A specialis praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában c. tanulmányomban. Domanovszky-emplkv. 422—439. l.

¹¹³ Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899. 59. l. 3. jegyz.

¹¹⁴ Szentpétery i. m., 157. l. és 7. jegyz.

¹¹⁵ Zimmermann II. 409—410. l. Szentpétery szerint ez nem egészen megbízható oklevél (i. m. 157. l. 4. jegyz.), megfogalmazása azonban az akkori kancelláriai viszonyok szemeltartása mellett történhetett. De az idézett hasonló adatok is valószínűvé teszik azt, hogy ha hamis is, froja az akkor használatos formulákat alkalmazta.

¹¹⁶ Századok, 1914. 195. l.

¹¹⁷ Zimmermann II. 343. l. Torda, 1370. IV. 4.

¹¹⁸ Ld. a 98. jegyzetet.

független írószerv működött, s az egyik a királyi titkos pecséttel, a másik a gyűrűspecséttel erősítette meg az általa kiállított királyi okleveleket.¹¹⁹ A specialis notarius oklevéladó működésének a megszüntetése (vagy talán az átszervezése¹²⁰) után pedig (1371) a nagy, illetőleg a nagyobb királyi kancellária mellett már egyedül csak a titkospecsétes kancelláriai osztály működött,¹²¹ úgyhogy az 1371 és 1376 közötti évekből való királyi oklevelek is már csak a nagy- és a titkos királyi pecséttel vannak megerősítve. Kiadványaik írásának a különbözőségén kívül¹²² a *de gratia* és *de iustitia* jellegű ügyekben egyaránt parallel folytatott oklevéladásuk is két független királyi írótestületre mutat.

Hátra van még az a kérdés, hogy mi volt a neve ennek a titkos pecsétes második kancelláriának és mikor nyert állandó szervezetet? A summus cancellarius címnek 1366-i első említése, majd annak 1377-ben kezdődő rendszeres használata, továbbá a secretarius cancellarius címnek a királyi kápolnaispánjától való körülbelül egyidejű elvétele szerintünk arra vall, hogy ebből a titkos pecsétes kancelláriai osztályból már a XIV. század 70-es éveinek a második felében szervezték meg a titkos kancellár vezetésére bízott *secreta cancellaria*-t.¹²³

A XV. század elején az indirekt adatok mellett sűrűbben találkozzunk a kancelláriákra vonatkozó közvetlen természetű adatokkal is, s ezekből egészen világosan bontakozik ki előttünk mind a kettőnek a szervezete és a kormányzatban betöltött szerepe. Ezek az adatok főleg azóta gyakoriak, amióta a titkos kancellária az állandóan otthon levő naggyal szemben az uralkodót külföldi útjain is kísérő, tehát kifejezetten mozgó kancelláriává válik,¹²⁴ s főleg amióta mind a kettő a főkancellár egységes vezetése alá került. Ebben a bonyolult korszakában azután gyakrabban tesznek különbséget az egyes

¹¹⁹ Ld. a 96. és 98. jegyzetet.

¹²⁰ Mert a notarius specialis később is működik még. Szentpétery i. m., 171. l.

¹²¹ S mint már láttuk, ezóta megsaporodnak kiadványai között a királyi parancslevelek.

¹²² De különbözik a titkos kancellária a comes capellae regiae kancelláriájától s természetesen a cancellaria minor-tól is, amely csak a XV. század elején alakult ki. Szilágyi L. i. m., 27. l.; Domanovszky-mlkv. 426—429. l.

¹²³ Ez a kancellária szerintünk tehát csak cancellaria secreta és nem cancellaria minor és a comes capellae regiae-hez sincs semmi köze. V. ö. Hajnik I.: A király bírósági személyes jelenléte... 13—14. l. — A tények tehát Schwartner és Perger megállapításait igazolják, akik csak cancellaria maior-t és c. secreta-t ismernek. Szentpétery i. m., 158. l. 10. jegyz.

¹²⁴ Szilágyi L. i. m., 22—23. l. A XIV. században a nagy kancellária is állandóan kísérte a királyt, de a XV. században már rendszerint otthon működik.

kancelláriák alkalmazottai és a kiadott okleveleken használt pecsétek között. A nagyobb kancelláriát például akkor emlegetik, ha annak valamelyik notariususa, a kancellári vagy a vikáriusi audientia megbízásából valamilyen bírói funkciót végez, pl. inquisitíóval vagy evocatióval van megbízva. A kancelláriai alkalmazott említése tehát a titkos kancellária, és a comes capellae regiae audientiájának és a kancellár specialis praesentia regia-beli alkalmazottaitól (cancellaria minor) való megkülönböztetésül szolgált. Az adatok ilyenkor a cancellaria maior notariusait,¹²⁵ protonotariusait,¹²⁶ vagy alkancellárjait,¹²⁷ néha más fogalmazásban a nagyobb pecsét kancellárjait¹²⁸ vagy alkancellárjait¹²⁹ emlegetik. A titkos kancelláriából a titkos kancellárokat,¹³⁰ a titkos kancellária alkancellárjainak¹³¹ és notariusainak,¹³² néha pedig a titkos pecsét alkancellárjainak¹³³ az említésével találkozunk, s egy ízben „littere secreta emanate“-ről is olvasunk.¹³⁴

A két kancelláriára vonatkozó adatok ebben az időben együttesen, kombinálva is előfordulnak,¹³⁵ mintegy korrelációba állítva a két

¹²⁵ Pl. 1406-ban: „magister Michael Ramaz maioris cancellarie specialis notarius“. — 1409-ben u. az. Fejér, X. 4. 748—50. l. — 1410—12-ben: „... magister Martinus filius Jacobi de Ujfalva maioris cancellarie notarius“. Kovachich: Suppl. ad vest. comit. I. 321. l.; Hazai oklt. 356. l. — 1418-ban: „mag. Emericus de Sebes, maioris cancellarie notarius“. Fejér, X. VI. 98. l. — 1433-ban: „Michael de Simigio maioris... cancellarie notarius“. Zichy-okmt. VIII. 524. l.

¹²⁶ Pl. 1433-ban: „Fabianus maioris cancellarie protonotarius“. Hajnik I.: Perjog..., 59. l. 4. jegyz.

¹²⁷ Pl. 1405- és 1409-ben: „(Clemens) vicecancellarius maioris cancellarie“. Századok, 1914. 100. l. 4. jegyz.; Fejér, X. 4. 748—751. l.

¹²⁸ Egy 1415 és 1419 között készült bírósági elaborátum „cancellarius maioris sigilli in Hungaria existens“-ről beszél. M. N. Múz. Kállay-cs. lt. — A nagypecsét kancelláriájáról 1433-ból is tudunk. Kovachich: Sylloge, 422. l.

¹²⁹ Ilyet ismerünk 1429- és 1430-ból Zichy-okmt. VIII. 359. l.; Temes vm. oklt. I. 629. l.: „maioris sigilli vicecancellarius“.

¹³⁰ Névsorukat Gárdonyi állította össze. Századok, 1914. 195. l.

¹³¹ 1409-ben: „Nicolaus gubernator prepositure de Lelez“ a titkos kancellária alkancellárja. Fejér, X. 4. 748—751. l. Ilyen 1429-ben Mátyás pécsi prépost is. U. o. X. 7. 111. l.

¹³² 1429-ben: „magister Ladislaus secreta cancellarie notarius“. Kassa város lt. D. 163. sz.

¹³³ Ld. a 135. jegyzetet.

¹³⁴ Zimmermann III. 285. l. 1402. Egy 1397-ből való oklevélről írja ezt a király 1402-ben.

¹³⁵ Így pl. 1409-ben többek között „venerabilibus viris domino Clemente preposito de Posega maioris, Nicolaoque gubernatore prepositure de Lelez secreta cancellariorum, nostrarum vicecancellariis“ jelenlétében ad ki Zsigmond egy oklevelet. Ott volt Eberhard váradi püspök főkancellár is, tehát mind a két kancellária előjárói szerepelnek az oklevél kiadásánál. Fejér, X. 4. 748—51. l. —

kancelláriát, jelezvén ezzel egyúttal azt is, hogy rajtuk kívül volta-
képen nincs is más királyi kancellária.¹³⁶

Mindezekből azt a végső konklúziót vonhatjuk le, hogy az Anjouk és Zsigmond korában a királyi kancellária két osztályra oszlik: az első a cancellaria maior, a másik a cancellaria secreta. Az elsőnek a pecsétje a sigillum duplex és a simplex, a másiké pedig a titkos pecsét.¹³⁷ Végső elemzésben tehát a titkos pecsét szolgált a titkos kancellária kialakulásának a csírájául. Ez a két kancellária főleg olyankor válik el élesebben egymástól ha a király külföldön tartózkodik, mert ilyenkor a cancellaria secreta az uralkodó kíséretében működik.¹³⁸ Ha a király otthon van, akkor ismét szorosabb kapcsolatba

Az 1415–19-i idézett elaboratum szerint (126. jegyz.) a „cancellarius maioris sigilli in Hungaria existens“ mellett Perényi Imre, mint secretarius cancellarius szerepel (s a király oldalán külföldön tartózkodik). Végül 1430. I. 6-án Pozsonyban a király in propria persona ítélezik. Assesorai: János fő- és titkos kancellár, András „maioris dupplicis“ és Mátyás „minoris secreti sigillorum“ alkancellárjai. Temes vm. oklt. I. 629. l.

¹³⁶ A cancellaria minor a főkancellár oldalán működik, mint a specialis praesentia regia kancellárja, a comes capellae regiae pedig, bár a király nevében ad ki bírósági mandátumokat, szorosan nem számít királyi kancelláriai osztálynak. Ez utóbbi osztály tehát a „de iustitia“ ügyekkel foglalkozik, a nagyobb és a titkos kancellária pedig „de gratia“ és „de iustitia“ jellegűekkel egyaránt.

¹³⁷ Ezt bizonyítja legvilágosabban a 128. jegyzet 1430-i adata. Itt szembe van állítva egyfelől a nagypecsét a titkossal, másfelől a nagy kancellária a titkos kancelláriával (135. jegyz.). A pecséteknek ez a szembeállítás azouban már Nagy Lajosnál is gyakori, következésképpen a nekik megfelelő kancelláriák a nagy és a titkos kancellária! 1342-ben a hiányzó sigillum authenticum helyett s. parvummal pecsételnek (Horváth Sándor: Egy XIV. századi városi pecsét, mint pecsétteni különlegesség. Turul. 1906. 34. l.). Ugyanebben az évben nevezik azt sigillum minusnak is. (Mon. Eccl. Strig. III. 486. l.) Amikor a titkospecsétes pápens-oklevelek privilégiumot ígérnek, a sigillum secretum a s. magnummal (Zimmermann II. 341. l. 1367; Kassa város lt. D. 4. sz. 1372; MODL. 6318. sz. 1375; Zimmermann II. 529. l. 1380; MODL. 7171. sz. 1385), a sigillum parvum szintén a magnummal (Hazai oklt. VII. 422. l. 1386), vagy a titkos (Zimmermann II. 212. l. 1367., stb.) a sigillum minus et secretummal van szembeállítva (Temes vm. oklt. I. 629. l. 1430., Szilágyi L. i. m., 25. l. 30. jegyz.). Márpedig tudjuk, hogy a sigillum secretum, s. parvum, s. minus, s. minus et secretum a titkos pecséttel azonos (ld. a 67–82. jegyzetet), a titkos pecsét kancelláriája tehát csak a titkos kancellária lehet (135. jegyzet), amint azt már Schwartner és Perger is megállapította. Hajniknak tehát nincs igaza, amikor a titkos kancelláriát a királyi kápolna ispánjának a kancelláriájával és a cancellaria minorral azonosítja. A pozitív adatok azt bizonyítják, hogy a cancellaria maior-ból nem lehet arra következtetni, hogy a másik szükségképpen a cancellaria minor nevet viselte volna, ha van is egy ilyen későbbi adatunk, s a kápolnaispánt pusztán címei alapján sem lehet a titkos kancelláriához kapcsolni. (Hajnik: Perjog, 58–60. l.; Szentpétery i. m., 157. l.)

¹³⁸ Szilágyi L. i. m., 22–24. l.

lépnek egymással.¹³⁹ A két kancellár auditorsága miatt kiadványaik tárgyilag otthon nem nagyon választhatók el egymástól,¹⁴⁰ külföldön azonban főképpen az uralkodó diplomáciai tárgyú okleveleit állítja ki és pecsételi meg a titkos kancellária.

A magyar királyi kancellária pecséthasználatának további alakulásáról nincsenek megbízható adataink. Annyi bizonyos, hogy I. Ulászló óta a titkos pecsét már az uralkodó főpecsétjének tekintendő. Ő nem is használt nagy pecsétet, s követte őt ebben II. Lajos és egy ideig (1458—64) Mátyás király is. De V. László oklevelei is kevés kivétellel ez alatt kelnek. 1464-ben Mátyás egyesíti a fő- és titkos-kancellárságot,¹⁴¹ de úgy, hogy az egyesített címet ketten viselik. Az egyik a kancellária tényleges vezetője: az ő felügyelete alatt történik a kettős és titkos pecséttel való pecsételés, a másik az aranypecsétet őrzi. Ez a címe egyesítés u. l. a nagyobb és a titkos kancellária szorosabb egyesítését is jelenti.¹⁴² A vezetők személyében ezután is nagy az ingadozás;¹⁴³ az azonban végleges állapotnak tekinthető, hogy a titkos pecsét ekkor már a nagy, illetve a szorosabban egyesített nagy és titkos kancelláriának a pecsétje.¹⁴⁴

A régi egyoldalú felségi pecsétek, továbbá a gyűrűs és a kettős-pecsétek, de az aranybulla is mindenkor az autentikus pecsétek sorába tartoztak. A királyi pecsét autentikusságának az oklevelekben való feltüntetése azonban csak I. Károly óta szokásos. De nála is az oklevelek csak a kettőspecsétet mondják következetesen autentikusnak.¹⁴⁵ Titkos pecsétje még nem az, hiszen nem is használta azt oklevelein. Nagy Lajos alatt már függő formában, privilégiumokon is előfordul a titkos pecsét. Ez azonban ekkor még kivételes eset, mert a titkos pecsét nála tulajdonképpen a zárt és a pátensleveleknek a pecsétje, tehát kisebb jelentőségű a nagynál.¹⁴⁶ Ezt a titkospecsétes

¹³⁹ U. o. 25. l.

¹⁴⁰ Domanovszky-emlkv. 431—435. l.

¹⁴¹ Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. 7. l. (K. ny. a Turul XLIV. kötetéből.)

¹⁴² Szentpétery i. m., 163. l.

¹⁴³ Szilágyi L. (kancellária) 97. l.

¹⁴⁴ Az 1483-ban (MODL. 18773. sz.) előforduló sigillum maioris cancellariae kifejezés már a titkos pecsétre vonatkozik.

¹⁴⁵ Olv. Az autentikus pecsét c. tanulmányom 67. l. 17. jegyzetét. (Turul, 1936. 3—4. füz.)

¹⁴⁶ Nagy Lajos 1380. V. 14-én kénytelen megparancsolni az erdélyi vajdának: „... quatenus contra formam prescriptarum aliarum litterarum nostrarum... sub nostro secreto sigillo confectarum... in nullo... intromittere presumatis, sed mandata nostra per omnia debeatis observare.“ Zimmermann II. 528. l.

oklevelek azon formulái is bizonyítják, melyek az ügy rendezése után privilégiumot ígérnek.¹⁴⁷ Zsigmond korában már elég sűrűn találkozunk titkos pecsétes privilégiális formájú oklevelekkel. Legnagyobb részük armális. Ezek leginkább 1415 után, legnagyobb részben a király külföldi útjain keltek, azért nem is kerülhetett rájuk az otthon visszatartott nagypecsét. Így lassanként ezt is teljes jogérvényű, a naggyal egyenrangú pecsétnek kezdik tekinteni. Eleinte még határozatlan ez a gyakorlat. 1415-ben például a király csak különös kegyként rendeli egy titkos pecsétes oklevelében, hogy az olyan erejű legyen, mintha a nagypecséttel volna megpecsételve.¹⁴⁸ Egy 1388-i példa után csak 1431-ben mondja újból autentikusnak (római) királyi kisebb pecsétjét.¹⁴⁹ A XV. század közepén már természetesnek veszik a titkos pecsét autentikus voltát.¹⁵⁰ Az 1448-ban máglyahalálra ítélt Zömléni Gábor diák például korának a felfogását követve Zsigmond, Albert és I. Ulászló nevében készített titkos pecsétes privilégiális formájú adományleveleket.¹⁵¹ Mátyás király 1471-i törvényének 8. cikkulusa pedig autentikusság dolgában már nem is tesz különbséget az aranybulla, a kettős-, a titkos-, a bírói- és a gyűrűspecsét között.

*

A magyar királyi titkos pecsétek sorát¹⁵² I. Károly király 1331-i oklevelén kontrasigillumként alkalmazott pecsétje nyitja meg (2. ábra).¹⁵³ A 2,5 cm átmérőjű művészi kivitelű pecsét hasított hegyes-talpú pajzsa az Anjou-magyar egyesített címert ábrázolja (liliomok és vágások). A pajzs hatkarójú ívből és hatágú csillagalakzatból kombinált mérműkeretben van elhelyezve, s a csillagsúcsok közötti üres mezőt apró lóhereívek és stilizált parányi lóherelevelek díszítik. A typarium vésnőke általában arra törekedett, hogy a pecsétmező se maradjon üresen. A pecsét egész kidolgozása, arányai, díszítő elemei (a karéjok és csillagsúcsok közötti karikák) és körirata a király 3.

¹⁴⁷ „...quas, si opus, fuerit, privilegialiter emanari faciemus, dum nobis in specie reportate fuerint...” M. N. Múz. ritk. 15. sz. 1398.

¹⁴⁸ Szentpétery i. m., 195. l. De 1388-ban is (ld. a 82. jegyzetet).

¹⁴⁹ Szilágyi L. i. m., 25. l. 30. jegyz.

¹⁵⁰ Callimachus szerint I. Ulászló 2. titkos pecsétjének használatba vételekor „nunciatum est ad populum, ne litteris ullis, preterquam novo sigillo signatis crederetur, preterea, ut omnes immunitates, privilegiaque prioribus regibus concessa eiusdem sigilli fide confirmarentur.” Gárdonyi Albert: I. Károly király nagypecsétjei. Turul, 1907. 41. l.

¹⁵¹ Tripartitum: II. 14. c. 51—80. §.

¹⁵² Ld. Szentpétery i. m., 200. l.

¹⁵³ Staatsarchiv, I. Rep. 1351. IX. 2.

nagypecsétjével való rokonságra mutat.¹⁵⁴ Ebből, valamint a mellső lappal való együttes alkalmazásából bizonyosra vehetjük, hogy készítője Sienai Péter aranyműves mester, szepesi várnagy és alispán volt, aki a király utolsó (3.) nagypecsétjét is véste.¹⁵⁵ Maiusculákból (az e, c, a, n és h uncialis) álló körirata: + SECRETVUM · KAROLI · REGIS · HVNGARIE. Ezt a pecsétet Károly király más oklevelén eddig még nem találtuk.

I. Lajos.

1.

Nagy Lajos első titkos pecsétjének legkorábbi példányát egy 1342 VIII. 3-i oklevelén találjuk (3. ábra).¹⁵⁶ Ez sokkal egyszerűbb atyja titkos pecsétjénél. Hegyestalpú hasított pajzsa hármaskaréjban van elhelyezve, s az egyesített magyar-Anjou címert tartalmazza. Középpecsétjéhez hasonlóan a magyar vágások már a pajzs fő helyén, a jobb oldalon foglalnak helyet. Átmérője 2.7 cm. Maiusculákkal (az e, c, a, h és n uncialis) írt körirata: + SECRETVM LODOVICI REGIS HUNGARIE.

2.

Második titkos pecsétje oklevelén 1358-ban fordul elő először, s ezóta a király haláláig maradt használatban.¹⁵⁷ A 2.3 cm átmérőjű királyi pecsét már a teljes királyi címert ábrázolja, s valószínűleg egyik garastípusának a hatása alatt készült.¹⁵⁸ Jobbradúló hasított

¹⁵⁴ Gárdonyi i. m., Turul, 1907. 54. l. (tábla).

¹⁵⁵ U. o. 45. l. Érdemeket szerzett többek közt: „...in sculptione, fabricatione seu paratione presentis sigilli.”

¹⁵⁶ Staatsarchiv, Bohemica. Az oklevél „sub appensione sigilli nostri parvi” kelt, „quia autenticum nondum sculptum et fabricatum habemus.”

¹⁵⁷ Pór Antal: Pecséttani apróságok. Turul, 1893. 177–78. l.; Staatsarchiv, XVI. Rep. 1358. IV. 13.; Turul, VI. évf. 91. l. — Hogy ez tényleg Nagy Lajos második titkos pecsétje, azt a sienai községtanács 1359-i jegyzőkönyvében olvasható leírásból bizonyos. Ezen a pecséten már címer is van (sisak és sisakdísz) és körirata is eltér az előbbieétől. A leírás így hangzik: „Sigillo rotundo et pendente, magnitudinis unius floreni aurei vel circa, de cera alba et intus rubea sculpto ad arma regis Ungarie de liliis et virghis per transversum scuti cum cimero et licteris circa rotunditatem cere rubee dicentibus: S. SECR. LODOVICI REG. Anjou-kori dipl. eml. II. 529. l. — Rajza: Pray, Syntagma..., IV. t. 8. sz.

¹⁵⁸ Réthy László: Corpus nummorum Hungariae. II. 4. tábla, 70. A. és 70. B. ábra. Mind a két garas hátlapja azonos ábrázolást mutat a szóban levő pecséttel.

pajzsa a magyar-Anjou címert ábrázolja, a bal csúcson nyugvó sisakon pedig két toll között koronából kiemelkedő, jobbra néző és a körirat mezején csőrében patkót tartó struccfej látható. A sisaktakaró a pecsétmező baloldali területén lebegő helyzetet foglal el. Maiusculás (az e és c unciális) körirata: S'SECR' · LODOVICI · REG':

Mária.

1.

Mária királynő 13 évi uralkodása folyamán három titkos pecsétet használt egymás után. Az elsőt trónralépésétől egészen 1386 nyaráig, a délvidéki lázadás idejéig találjuk oklevelein,¹⁵⁹ s typariuma is valószínűleg ott veszett el. Ez a 2.4 cm átmérőjű pecsét igen egyszerű, de ízléses munka, s Nagy Lajos első titkos pecsétjével áll rokonságban.¹⁶⁰ Hasított címerpajzsa valamivel nagyobb, mint az eddigi pecsétké, mert nincs mérműkeretbe foglalva, s a szokásos magyar-Anjou címert ábrázolja. A pecsétmező többi része üres. Maiusculából álló (az e, a, h és c unciális) körirata: + S' SECRETV. MARIE · REGIE · HUGAR. ETC. (A rövidítés betű fölötti vonással van jelezve.)

2.

Mária 1387 június 4-én szabadult ki fogságából.¹⁶¹ Ebben az időben vésethette második titkos pecsétjét is, mellyel 1387-ben kiadott okleveleit pecsételték meg. Ez a pecsét sokkal díszesebb az elsónél, címere azonban a régi; hegyestalpú hasított pajzsában azonban megint az Anjou-liliomok kerültek a főhelyre. A pajzs hármaskaréjban van elhelyezve, s az ívek metszőpontjai szögben vannak megtörve.¹⁶² Átmérője 2.3 cm. Nagybetűs (az m, c, d, a, és e unciális, a rövid vonással van jelezve) körirata: + SMAIE Ó GARG VGAIE DALMACIE ET C.

3.

Mária második pecsétje legfeljebb félévig állott a kancellária használatában. 1388 I. 17-én már — sigilli novi... appositione —

¹⁵⁹ Utolsó példányát eddig egy 1386 IV. 13-i oklevélen találtuk. Bánffy-oklt. I. 423. l. Rajza a M. N. T. III. 365. l.

¹⁶⁰ Az anyja titkos pecsétje sokkal díszesebb, címerpajzsa karéjos keretben van. Staatsarchiv, I. Rep. 1385.

¹⁶¹ M. N. T. III. 402. l. 1.

¹⁶² Rajza: Pray, XI. t. 7. sz.

tehát már 3. pecsétje alatt írja át egyik régebbi oklevelét.¹⁰³ Ebből az oklevélből azt is megtudjuk, hogy második pecsétjét a fogságból való kiszabadulása után vésette, mert „... priori sigillo nostro, ilico post liberationem nostram sculpto et tempore imminenti ex nostro edicto et decreto permactato...” volt megpecsételve az oklevél. A súlyos élmények következtében lelkében megtört királynőnek a közügyektől való visszavonultsága miatt oklevelei egyre ritkulnak, s többet már nem is változtatta meg pecsétjét.¹⁰⁴ Ez a pecsét sokkal díszesebb az előbbi kettőnél és átmérője is nagyobb 1 cm-rel (3.3). Ábrázolásában leginkább atyja második pecsétjével van rokonságban, mert a teljes királyi címert tartalmazza a balra dülő pajzzsal, koronás és takarós sisakkal és sisakdísszel (jobbra néző, csőrében patkót tartó struccefej). A magyar vágások ezúttal ismét visszakerültek a pajzs jobb oldalára. A címer egy nyolcszögletű keretbe van foglalva, az üres mezőt pedig jobbról és balról 1—1 liliom tölti ki. Circumferentiája (maiusc., az m, a, e, c, h és u uncialis) nem köralakban, hanem a címerkeret jobb és bal oldalán, kissé kidomborodó szalag formájában helyezkedik el, s a következőképpen hangzik: MARIE · REINE · HUNGARIE ET · C. A körirat szalagjának a belső peremét apró liliomok szegélyezik.

II. Károly.

II. Károlyt a székesfehérvári országgyűlésen a rendek Magyarország királyává választották, s 1385 december 31-én ugyanott meg is koronáztattott.¹⁰⁵ Rövid uralkodása alatt kibocsátott oklevelei a pecséthasználat terén is (egy-két formulától eltekintve) a magyar viszonyokhoz alkalmazkodnak, s ennek megfelelően nagy és titkos pecséttel vannak megpecsételve. Ez utóbbinak neve az oklevelekben következetesen: sigillum parvum.¹⁰⁶ Átmérője 2.9 cm. Ép példányát eddig nem sikerült találnunk. Leírását Cornides Dániel adta a Tud. Gyűjt. 1835. IX. 124. lapján.¹⁰⁷

¹⁰³ MODL. 7355. sz. Hazai oklt. V. 183. l. 1588.

¹⁰⁴ Utolsó példányát 1393-ból ismerjük. MODL. 7823. sz. Rajza: Pray, XI. t. 8. sz.

¹⁰⁵ M. N. T. III. 373. l.

¹⁰⁶ Pl. „Datum Bude, sub parvo nostro sigillo...” Zimmermann II. 602—603. l. — „In cuius rei testimonium presentes litteras parvo sigillo nostro munitas... ad iteratam ipsius requisitionem sub magno nostro pendentis sigillo sibi fieri facere pollicemur... Datum Bude, sub eodem parvo nostro sigillo...” Hazai okmt. VIII. 422. l.

¹⁰⁷ „Est sigillum ad dextram pagine in cera rubra ductili sine tamen charta superiusa, ut alias fieri consuevit, impressum, magnitudinem nummi Mariani

Zsigmond.

Zsigmond 50 éves uralma alatt a titkos kancelláriának az önálló működése folytán a titkos pecsétek jelentősége nagyot nőtt. Jogilag alatta érik el az autentikusság jellegét és a nagypecséttel egyenlő jogi érvényt, s ennek megfelelően nagyobb méretet és díszesebb külsőt is kapnak. Összesen 6 magyar titkos pecsétjét ismerjük, s a változtatások a második kivételével mindig az uralkodói titulusok bővülése miatt történtek.

1.

Első titkos pecsétje a koronázás utáni időben volt használatos egészen typariumának 1396 szeptember 28-án történt elvesztéig (4. ábra).¹⁶⁸ A pecsét hármaskarújában látható a hegyestalpú négyelt címerpajzs, az első és 4. mezejében a magyar vágásos címerrel, a 2.- és 3.-ban a jobbra néző kiterjesztett szárnyú brandenburgi sassal. Átmérője 2.7 cm. Maiusculás (az m, u, n, e, c, a és h unciális) körirata + S : SIGISMONDI · REGIS · HUNGARIE · ET · CETER.

2.

A nikápolyi vereség után Zsigmond csak 1397 elején tért haza. Újabb titkos pecsétje ekkor tűnik fel az okleveleken, s egészen 1401 tavaszáig maradt használatban.¹⁶⁹ Ez a pecsét csak nagyság és alak tekintetében tér el az elsőtől, mert keresztmetszete 3 cm., formája pedig nyolcszögletű; címerpajzsa és a keret teljesen azonos az elsőével. Maiusculákból (az m, n, e, c, a, n és h uncialis) álló körirata is csak egy-két betűben tér el a régitől, s így szól: + S · SIGISMVNDI ·

aequans. Exhibet scutum inclinatum, linea ad perpendiculum ducta bifariam sectum, dextra sectione quatuor fascias Hungaricas, sinistra palos Arragonicos referens, dependentibus ex utroque scuti latere lemniscis atque pro apice caput Saraceni cum colotenus, quale in plerisque Ludovici I. nummis argenteis conspicitur, ostentans. Scutum ambit huiusmodi inscriptio circularis: + S. K. REGIS. HVNGARIE . . . LM. SICILIE. ETC. — Zimmermann, II. 602—603. I.

¹⁶⁸ A vele megpecsételt általunk ismert oklevelek elseje Budán, 1387 IV. 6-án (L. l. lt. 11. sz.), utolsója pedig Váradon 1396. VII. 14-én kelt. (U. o. 10. sz.) — 1399. I. 29-én Zsigmond egy régi oklevelét írja át, mely „nostro secretiori et rotundo sigillo” volt megerősítve — „in conflictu nostro personali cum Bayzath, imperatore Turcorum, alias in campo maioris castri Nykapolis habito, casualiter deperdito.” Héderváry-cs. oklt. I. 112. l. — Ábrája: Posse, O. Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751—1806. II. 12. t. 4. sz. A 4. ábra a MODL. 7512. sz. (1389.) okleveléről való.

¹⁶⁹ L. o. lt. 1397. 2. sz.; u. o. 1401. 2. sz. III. 25. — Rajza: Pray, I. t. 5. sz.

REGIS · HUNGARIE · ET CE. Tehát csak az elveszett első pecsétet újították föl benne.

3.

1401 december 21-én a personalis praesentia regia egyik kiadványán már újabb titkos pecsétjével találkozunk Zsigmondnak (5. ábra). Corroboratiója szerint u. i. „nostro novo sub sigillo“ kelt ez az oklevél.¹⁷⁰ A pecsét tényleg eltér az előbbitől, s a király 1401-i nyári fogása után készült, valószínűleg akkor, amikor 1401 decemberében Vencel meghívását elfogadva, Csehországba utazott. Úgy látszik, ekkor Vencel már hajlandó volt Zsigmondnak az általa már 1400 októberében óhajtott, de akkor megtagadott cseh helytartóságot megadni.¹⁷¹ Ezt az igényét fejezi ki tehát a király 3. titkos pecsétje. Erre mutat többek között még az a körülmény is, hogy noha Zsigmond gubernátorságát formailag csak 1402 február 4-én nyerte el,¹⁷² ebben a pecsétjében a brandenburgi sas helyét már a cseh oroszlán váltja föl, bár köriratában még nincsen szó a gubernátorságról. A 2,8 cm átmérőjű kerek pecsét négyelt pajzsa tehát az 1. és 4. mezőben a magyar vágásos címert, a 2.- és 3.-ban pedig a jobbra néző, ágaskodó kétfarkú koronás cseh-oroszlánokat tartalmazza. Maiusculákkal (az m, n, e, h, c és t uncialis) írt körirata: + S · SIGISMVNDI · REGIS · HUNGARIE : Z CET.

4.

1401—1404-ig nagyon ritkák Zsigmond titkos pecsétes oklevelei: politikai gondjai miatt oklevéladása is a minimumra csökkent le akkor. 1402 elején Csehországba ment, ahonnan csak a helytartói cím megszerzése után (másfél esztendő múlva) tért haza.¹⁷³ Ez a címbővítés tette szükségessé a régi pecsét megváltoztatását. Ennek az új titkos pecsétnek az általunk ismert első példánya egy 1402 IX. 17-én kelt oklevelén kontrasigillumként alkalmazva fordul elő,¹⁷⁴ s azután egészen 1410-ig maradt a titkos kancellária használatában.¹⁷⁵ Átmérője valamivel nagyobb az előzőénél (3,3), de címerábrája ugyanaz: hasított pajzsának az 1. és 4. mezejében a magyar vágásos címert, a 2.- és 4.-ben pedig a kétfarkú cseh-oroszlánt találjuk. Gótikus minusculákból álló

¹⁷⁰ MODL. 8684. sz.

¹⁷¹ Palacky, Franz: Geschichte von Böhmen. Prága, 1845. III. 127. és 135. l.

¹⁷² U. o. 138. l.

¹⁷³ 1402. II. 4-én nyeri el Venceltől. U. o. III. 138. l. Ld. még a 171. jegyzetet.

¹⁷⁴ Staatsarchiv, XVI. Rep. 1402. IX. 17. — Rajza: Pray, XI. t. 10. sz.; Posse, II. 13. t. 2. sz.

¹⁷⁵ Szentpétery i. m., 200. l.

körirata is az új címet tartalmazza a következő formában: *S. Sigismundi. reg. hung. ec. sacr. ro. imp. vicar. et. reg. boem. gub'nato.*¹⁷⁶

5.

1410 szeptember 20-án Zsigmondot német királlyá választották.¹⁷⁷ Ebből az alkalomból a régi pecséteket megsemmisítették és az uralkodó új titulusanak megfelelően újakat vésettek.¹⁷⁸ Az új magyar titkos pecsét Zsigmond római királyi pecsétjének a mintájára készült,¹⁷⁹ s nagyságával is fölülmulta az előzőket (átmérője 4.5 cm). Az egész pecsétmezőt betölti a kiterjesztett szárnyú, egyfejű jobbra néző sas. A magyar, cseh és a luxemburgi címer a körirat szalagján keresztben elhelyezett kis címerpajzsokban látható, mégpedig fent a hármashalmon nyugvó kettőskereszt, jobboldalt a magyar vágásos címer, lent és bal oldalon az oroszlanok. Körirata gótikus minusculákkal: *Sigismundus . dei . gra . romanorum . reg. semp. augustus. ac. hungare. etc. reg.*

6.

Zsigmond 1417 óta készülődött a császárkoronázásra.¹⁸⁰ Konstanzban már ekkor készítette el magának Bomel Arnold aranyművessel császári nagypecsétjét.¹⁸¹ A politikai események miatt azonban a koronázás egészen 1433 pünkösdjéig tolódot ki.¹⁸² Ekkor következett be Zsigmond tituluszainak utolsó bővülése, mire használatba vehette a már 16 éve készen váró pecsétet. Ennek a hátlapja szolgált mintául a császárkoronázás után vésetett magyar titkos pecsétnek is, melyet a királlyal együtt úton levő Gathalóczi Mátyás pécsi prépost magyar fő- és titkoskancellár a régi pecsét megsemmisítése után¹⁸³ mindjárt használatba is vett.¹⁸⁴ Zsigmondnak ez az utolsó magyar titkos

¹⁷⁶ Palacky i. m., III. 194. l.

¹⁷⁷ Seyler i. m., 211. l. A koronázás 1414. nov. 8-án, Aachenben ment végbe.

¹⁷⁸ „... litteras nostras patentes, minori secreto sigillo nostro nuper propter augmentum tituli nostri regalis ratione electionis nostre in regem Romanorum facte permactato...” írja 1414. VII. 24-én a király. Teleki-cs. okmt. I. 400. l.

¹⁷⁹ M. N. T. III. 496. l. Rajza: Pray, XI. t. 9. sz.; Posse, II. 13. t. 4. sz.

¹⁸⁰ Seyler i. m., 213. l.

¹⁸¹ U. o. 213. l. és * jegyz.

¹⁸² M. N. T. III. 556. l.

¹⁸³ 1438. II. 20-án Albert átírja Zsigmond király egyik (1422) oklevelét: „... sub suo secreto, alias propter augmentum tituli sui Imperialis, susceptis suis sacris imperialibus coronis, confracto et abolito emanatas...” MODL. 36119. sz.

¹⁸⁴ Szilágyi L. i. m., 22. l. 17. jegyz.

pecsétje¹⁸⁸ egy cm-rel nagyobb, mint az előbbi (átm. 5.5 cm). Ábrája lényegében alig változott valamit az előbbihez képest. A legnagyobb eltérés abban nyilvánul meg, hogy itt a sas már kétfejű, s ezeket gloriola veszi körül (aquila Ezechielis).¹⁸⁸ A 4 kis címerpajzs szintén a régi, de már nem egészen a körirat szalagján foglal helyet. Gótikus minusculás körirata: *Σigiſmundus dei gra roma4 impator semper augets ac hngarie boemie dalmac croac ze reg.*¹⁸⁷

Albert.

Albert idejében az osztrák és a morva címer kerül a magyar királyi titkos pecsétbe.¹⁸⁸ Kerekalpú négyelt pajzsának 1. és 4. mezejét a magyar vágásos címer, a 2.-at az osztrák pólya, a 4. mezőt pedig a morva sas foglalja el. A pecsétmező üres részét arabeszkdísz tölti ki. Átmérője 5.2 cm, Maiusculákból (az a, e, t, h, n, m és c uncialis) álló körirata pedig: *· S · ALB ERTI DEI GRA HVNGARIE DALMACIE CROACIE ETC. REGIS DVCIS AVSTRIE ET MARCOIS MORAVIE.*

I. Ulászló.

1.

I. Ulászlót 1440 március 8-án választották meg a magyar rendek királyuknak. A július 17-én megtartott koronázás előtti időben „... rex Polonie, electus regni Hungarie, princeps supremus et heres Russie”-nek címezte magát, oklevelei a lengyel kancelláriában keltek, s rajtuk a 3.2 cm átmérőjű lengyel királyi pecsétjét alkalmazta.¹⁸⁹ A koronázás után használatba vett magyar pecsétje négyelt pajzsának első és negyedik mezejében a magyar vágásos címet, illetve a kettős-keresztet (lebegő) tartalmazza, a harmadik mezőben a koronás lengyel sas, a negyedikben pedig a Jagelló-ház lovasa (sz. György) foglal helyet. A pecsétmező díszesen van damascirozva. Gótikus minusculából álló körirata: *+ Wladislaus · dei · gracia · hngarie · polonie · dalmacie · c. reg.* Átmérője 4.8 cm.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Utolsó példánya: L. o. lt. 1437. 8. sz. — Rajza: Pray, X. t. 5. sz.; Posse, II. 14. t. 4. sz.

¹⁸⁶ Seyler i. m., 214. l.

¹⁸⁷ A gótikus minusculás köriratban hiányzik a mondat elejét jelző kereszt. Az utolsó előtti és utolsó titkos pecséten pótolta ezt a kettőskereszt.

¹⁸⁸ Staatsarchiv, I. Rep. 1483. II. 9. — Rajza: Pray, XI. t. 4. sz.

¹⁸⁹ Dóry Ferenc: I. Ulászló magyar király pecsétjei. Turul, 1918/21. évf. 32—33. l. Pl. MODL. 13539. sz. 1440. IV. 27.

¹⁹⁰ Rajza: M. N. T. IV. 27. l.

Uralkodása végén, 1444 nyarán Ulászló finom vésetű új pecsétet használt:¹⁹¹ rózsákkal damaszkolt körlapon hegyestalpú hasított pajzsának jobb oldalán a magyar vágásos címer, balján pedig hármashalmon nyugvó kettőskereszt látható.¹⁹² Átmérője 5.7 cm. Maiusculákkal (az m, e, c, h és n uncialis) írt körirata: SIGILLUM : WLADISLAI : DEI : GRACIA : HUNGARIE : POLONIE : DALMACIE : CROAC : REX : ZC.

V. László.

A várnai csatavesztés után sokáig, főleg Ulászló híveinek a körében az volt a hit, hogy az ifjú király még életben van, s míg biztos hír nem érkezik a haláláról, otthon továbbra is az ő nevében és az ő pecsétje alatt kelnek a szükséges oklevelek.¹⁹³ A főhatalmat az országos rendek egyelőre maguknak tartották fön, és az ideiglenes kormány egy erre a célra rendelt országos pecsét alatt adta ki okleveleit. Ezt a kormányt 1446-ban Hunyadi kormányzósága váltotta fel. Hunyadi és az oldalán működő országtanács pecsétje tehát együtt pótolta a hiányzó királyi pecsétet. Ez a két pecsét azonban nagyságban és más tekintetben is a főúri pecsétek típusát követte.¹⁹⁴

Hunyadi kormányzóságának V. László nagykorúsága elnyeréséig kellett vona tartania.¹⁹⁵ Az ország rendei azonban a királyt már Frigyes kezei közül való kiszabadulása után nyilvánították nagykorúnak (13 éves korában) és az uralkodásra jogosítottak.¹⁹⁶ A magyar országgyűlés követei 1452 október 8-án léptek érintkezésbe a királlyal,¹⁹⁷ Hunyadi pedig okt. 28-án értesítette Bécsből az ország hatóságait V. László trónraléptéről.¹⁹⁸ A király 1453 január elején (titkos) kancellárjává nevezte ki Vitéz Jánost,¹⁹⁹ aki ezóta állandóan a király

¹⁹¹ A pecsétváltoztatás időpontja 1444. VII. 23. és IX. 19-e közé esik. Turul, 1918/21. évf. 32—33. l. — Rajza: u. o.

¹⁹² Ábráját több eredeti töredékpéldány alapján Dóry Ferenc rekonstruálta. Turul, i. h. 33. l.

¹⁹³ Pl. 1445-ben. Zichy-okmt. IX. 85. l.

¹⁹⁴ Azzal a különbséggel, hogy viaszuk vörösszínű.

¹⁹⁵ M. N. T. IV. 112. l.

¹⁹⁶ U. o. IV. 115. l.

¹⁹⁷ U. o. 116. l.

¹⁹⁸ U. o. 118. l.

¹⁹⁹ Fraknoi Vilmos: Vitéz János élete. Budapest, 1879, 87. l.

mellett tartózkodott,²⁰⁰ az alkancellár pedig Barius Miklós lett.²⁰¹ Ekkor készek már a pecsétek, s 1453 januárjának a végén nagyobb számban tűnnek fel az új király első oklevelei is.²⁰² A király oldalán a titkos kancellária működött, következésképpen a legfontosabb királyi pecsét ebben az időben a királyi titkos pecsét volt. Ez a pecsét nagyságában is kifejezést nyert, mert V. Lászlóé még Zsigmond utolsó pecsétjénél is nagyobb egy cm-rel (átm. 6.5 cm). Hatalmas hegyestalpú négyelt pajzsában a vágásos magyar címert, a cseh oroszlánt, az osztrák pólyát és a morva sast látjuk. A pecsétmező üres részét a pajzsból kiáradó sugarak töltik ki. Gótikus minusculákból álló körirata: + S + ladislai · dei gra · hungarie · bohemie · dalmacie : croacie · etc. regis · ducis · austr. et marchiois · movie.

I. Mátyás.

1.

Mátyást körülbelül 18 éves korában emelték a rendek az ország trónjára. Az ifjú királynak sok akadályt kellett elhárítania az útjából, míg 1464-ben megkoronáztathatta magát. Uralkodásának ebben az első szakaszában háromféle pecsétet használt. Ezek: magyar királyi titkos pecsétje, bírói pecsétje és pecsétgyűrűje. Felsőgi pecsétje még nincs, s így legfontosabb oklevelei a titkos pecsét alatt keltek. Ez a (6.7 cm átmérőjű) titkos pecsét külső forma tekintetében megegyezik elődjeinek efajta pecsétjeivel, s egy szív-pajzzsal ellátott négyelt kerek-talpú pajzsban a magyar vágásos címert, a hármashalomból kiemelkedő kettőskeresztet, Dalmácia címerét, a Hunyadi-család oroszlánját és hollóját ábrázolja. A pajzson egy nyílt korona nyugszik, mely besugározza a pecsétmező üresen maradt részét. Gótikus minusculákból álló körirata: Sigillum + mathie + dei + gracia + regis + hungarie + dalmacie + croacie.²⁰³

²⁰⁰ U. o. 91 l.

²⁰¹ V. László uralkodásának egész ideje alatt csak ezt az egy magyar titkos pecsétet használta. Rajza: Pray, XII. t. 2. sz.

²⁰² Staatsarchiv, I. Rep. 1452. XII. 30-i oklevelén a plicán ez áll: „Commissio domini regis in consilio cum prima Maiestatis sigillatura“.

²⁰³ Turul, 1932. évf. (Mátyás király pecsétjei c. tanulmányom) 3. l., 24., 25. és 26. jegyz. — Ábrája u. o. 1. sz.

Ezt a pecsétet az 1464-i koronázás után újjal cserélték ki.²⁰⁴ Az új titkos pecsét már teljesen eltér az elsőtől, s leegyszerűsített formában a kettőspeccsét hátlapját mutatja. A különbség csak az, hogy kisebb annál (átmérője 5.9 cm), a vágásos főcímerpajzsnak nincsenek tartói, és nincsen damaszcirozva. A hét karéból álló keretben, kis kerek talpú pajzsokban egymás alatt a kettőskereszt, Dalmácia, a Hunyadi-család (oroszlán és holló), Szlavónia és Galicia címere²⁰⁵ látható. A vágásos címert tartalmazó főpajzson zárt királyi korona nyugszik. Gótikus minusculával írt körirata: *Œigillum : mathie : dei : gracia : regis : hungarie : dalmacie : croacie : rame : etcetera.*

II. Ulászló.

A Mátyás király örökébe lépő Ulászló alatt a titkos pecsét típusa nem változott meg lényegesen. Az ő pecsétje a Mátyásénál nagyobb (6.9 cm), vésete renaissance stílusú, s ennek megfelelően körirata humanista maiusculákból áll, a címerábrázolás tekintetében pedig az új uralkodóház szükségleteihez igazodik. Hetes karéjba foglalt pecsétmezeje közepén szív-pajzssal ellátott (lengyel sas) négyelt kerek talpú pajzsa az 1. és 4. mezőben a magyar vágásos címert, a 2.- és 3.-ban a cseh oroszlánt tartalmazza. A karéjokban kis pajzsokban jobbról a hármashalmon nyugvó kettőskereszt, Dalmácia, Luxemburg,²⁰⁶ balról Galicia, Szlavónia és Szilázia címere foglal helyet.²⁰⁷ A főpajzson zárt korona nyugszik. Körirata: *+ S + SERI + PRIN + D + WLADISLAI + D + G + REGIS + HVNGARIE + BOHEMIE + DALMACIE + CROACIE + ETC.*

II. Lajos.

A királyi titkos pecsét a magyar középkor utolsó uralkodója alatt éri el jelentőségének a csúcspontját, mert II. Lajos már nem is használ kettőspeccsétet.²⁰⁸ Ennek megfelelően terjedelme is bővebb:

²⁰⁴ U. o. 5. l. Ábrája u. o. 6. sz.

²⁰⁵ U. o. 13. l. 50. jegyz. — Bár lehet Boszniaé is, s talán a jajcai bánsággal van összefüggésben (u. o. 2. l.).

²⁰⁶ A nagypecséten ez az oroszlán 4 csík fölött van ábrázolva. Staatsarchiv, XVI. Rep. 1496. V. 17.

²⁰⁷ M. N. T. IV. 353. l. (ábra); leírása u. o. 677. l.

²⁰⁸ Szilágyi L. (kancellária), 20. l. 53. jegyz.

átmérője már 7.5 cm. Egyébként tartalma ugyanaz, mint volt az atyjáénak, csak kis címerpajzsai tárcsapajzsok, hétkaréjú kerete pedig finom rajzú renaissance stílű indahálózatból van alakítva. Humanista maiusculákkal írt circumferentiája: + S : SERI : PRIN : D : LODOVICI : DEI : GRACIA : REGIS : HVNGARIE : BOHEMIE : DALMACIE : CROACIE : ETC.²⁰⁹

Kumorovitz L. Bernát.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

²⁰⁹ Staatsarchiv, Bohemica. 1519. II. 12. — Ábrája: M. N. T. IV. 489. l.

UNGARN UND DIE WIENER UNIVERSITÄT DES JESUITENZEITALTERS.

In entwicklungsgeschichtlicher Hinsicht gibt es seit dem Jahrhundert Stephans des Heiligen kein anderes Zeitalter, das die Richtung der ungarischen Entwicklung so tiefgreifend und auf so lange Zeiten hin bestimmt hätte, wie das 17. Jahrhundert. Durch die Annahme des Christentums erschloß der große Organisator seinem Volke die Zukunft und bestimmte auf unabsehbare Zeiten hin seine Sendung. Das Ausschlaggebende in der Entwicklung der nächsten Jahrhunderte war eine entsprechende Anpassung an den Körper, in den das Ungartum sich einfügte; notwendige Folge der peripherischen Lage war die Schützerrolle, das Fernhalten der schädlichen Einwirkungen der äußeren Welt auf den großen Organismus. In der Tat, seit der Annahme des Christentums legt unsere Nation denselben Weg zurück wie die westlichen Mitspieler: erst natürlich hinter diesen weit zurückbleibend, später aber immer enger sich diesen anschließend. Die Strömungen, die von Zeit zu Zeit das geistige Leben des Westens in heftige Bewegung versetzen, berühren mit wechselnder Stärke auch unsere Lebenskreise. Gothik, Renaissance, Humanismus, Reformation, sie alle erscheinen auch bei uns, mit selbstverständlicher Natürlichkeit; sie erregen keine besonderen Störungen im Leben der Nation, so wie sie auch im Westen die Richtung der Entwicklung nicht brechen. Im 17. Jahrhundert erfolgt in der Entwicklung des Ungartums jene andere Änderung, die ihren Formen, Dimensionen und Folgen nach nicht ohne Berechtigung der Unternehmung Stephans des Heiligen an die Seite zu stellen ist: die Gegenreformation.

Ungarn geht im 16. Jahrhundert denselben Entwicklungsweg wie die anderen Länder jener Zeit: die unverzügliche Annahme, die rasche Verbreitung des Protestantismus, der fast völlige Mangel an Widerstand ließen vermuten, daß Ungarn, auf dem eingeschlagenen Wege weitergehend, endgiltig die Zahl der protestantischen Länder Europas

vermehrten werde. Und trotzdem: kaum ein Jahrhundert später ist Ungarn — wir können sagen: in seiner Mehrheit — katholisch, es steht unter der Leitung katholischer Kräfte und Ideen und der Geschichtsschreiber, will er seinen bezeichnendsten Gehalt prägen, nennt es: „Regnum Marianum“. — Was war nun während dieses vergangenen Jahrhunderts geschehen? Welches waren die Kräfte gewesen, die die eingeschlagene Entwicklung aufgehalten und in eine neue, der alten in mancher Hinsicht entgegengesetzte Bahn verschoben hatten? Ein natürlicher Gang der Entwicklung hätte in so kurzer Zeit kaum solche Ergebnisse hervorbringen können, die dem Beginn derart entgegengesetzt waren: Faktoren müssen also hinzugetreten sein, welche die Entwicklung von außen beeinflussten und welche das Geistige äußerer Macht weichen ließen. Die Gegenreformation selbst wurde zwar noch aus natürlicher Entwicklung, vom Wehrinstinkt des auf sich selbst sich besinnenden Katholizismus ins Leben gerufen; dem Fanatismus der Jesuiten, seinen ersten Kämpfern, mangelt es auch nicht an Vorbildern in den Erneuerungsvorgängen der Vergangenheit, deren Initiativen eben mit den geistlichen Orden eng verknüpft waren: all das jedoch hätte nicht zum vollen Erfolge geführt, wenn nicht der ganze Staatsapparat die Arbeit der Gegenreformation unterstützt, ja sogar geführt hätte. Eben die Tatsache, daß diese in ihrem Wesen doch geistige Bewegung, dank der vollen Unterstützung durch die staatlichen Mächte, gegen den Willen der Mehrheit zum Siege gelangte, zu einer Zeit, als der Boden für sie noch nicht vorbereitet war, eben diese Tatsache läßt das Zeitalter der Gegenreformation den Anfängen des ungarischen Christentums an die Seite stellen: hier wie dort ersetzt die königliche Macht die etwa fehlende Überzeugung. Etwas ganz Neues und Ungewohntes sind der Schwung und die Kampfbereitschaft, mit denen die Sturmtruppen der Gegenreformation: die Jesuiten, sich in den Streit warfen, — ungewohnt nicht nur für die Gegner, sondern auch für die Katholiken selbst: ihr furchterweckender Fanatismus entfremdet sie sogar den eigenen Glaubensgenossen. Dies äußert sich nicht nur darin, daß in den Maßnahmen der Landesversammlungen, kraft deren die Jesuiten verbannt werden, oft auch katholische Orden gegen die zu Felde ziehen¹, sondern auch darin, daß ihre Siedlungsversuche in einigen Städten nicht nur die Protestanten, sondern auch den katholischen Klerus der Stadt gegen sie aufbringen². Und daß trotz alledem, über

¹ Vgl. die Verhandlungen der Kassaer Landesversammlung 1606. Einleitung von A. Károlyi, Magyar Országgyűlési Emlékek. XI. S. 657—658.

² Ein Beispiel dafür ist das Verhalten des Kapitels in Győr: Bischof Nikolaus Dallos beabsichtigt, die Jesuiten nach Győr zu rufen und ihnen das Erziehungs-

alle Hindernisse hinweg, die Weltanschauung, der sie dienen, zum Sieg gelangt — daraus kann ermessen werden, wie mächtig die in den Kampf eingesetzten Kräfte waren, wie ernst der Kampf geführt wurde, und — nach alledem: wie außerordentlich das Zeitalter war, in welchem dieser Kampf zweier geistiger Mächte vor sich ging.

Die Einzelheiten dieses Umbruchs sind bei weitem nicht so eingehend klargelegt, wie es angesichts der Wichtigkeit dieses Zeitraumes von Nöten wäre.³ Es ist keine unbegründete Feststellung, daß die Kenntnis des literarischen Geisteslebens des 17. Jahrhunderts noch nicht genügend vertieft ist: die Literaturbetrachtung der jüngstvergangenen Zeiten hat dieses Zeitalter zweifellos stiefmütterlich behandelt, indem sie als Wertmaßstab der nationalen Literatur die ungarische Sprache aufstellte und allen Schöpfungen dieses Zeitalters, die nicht in der Nationalsprache verfaßt worden sind, nicht nur den Wert sondern auch die Bewertung verweigerte — ungeachtet der Tatsache, daß die Verneinung des Wertes auch eine Vernachlässigung etwaiger äußerst maßgebender Einflüsse nach sich ziehen mußte. Ein bedeutendes Zeitalter des ungarischen Nationallebens geriet auf diese Weise in einseitige und mangelhafte Beleuchtung, aus dem mächtigen Widerspiel der reformatorischen und gegenreformatorischen Kräfte wurde nur das äußerlich Ausschlaggebende herausgehoben, nur das Nationalsprachliche beachtet — das Hinterland der kämpfenden Heere blieb im Dunklen. Die ungarisch verfaßten kleinen polemischen Schriften wurden als literarische Werte hingestellt, ihr Ungarisch eine bedeutende Sprachschöpfung genannt, den lateinisch geschriebenen Schöpfungen der heimisch-jesuitischen Literatur, welche eben wegen der Alleinherrschaft der jesuitischen Erziehung jedoch die Massen beeinflußt haben, kaum Beachtung geschenkt, ebenso wurden die Beziehungen des heimischen Protestantismus zu den gärenden Mittelpunkten des protestantischen Geistes: den ausländischen protestantischen Universitäten, vernachlässigt.⁴ Daß das folgende Jahrhundert, in dem man die Nationalsprache weniger überschätzt hat, nach der alten lite-

wesen anzuvertrauen. Das Kapitel widersetzt sich energisch, nicht einmal die Vermittlung Pázmánys kann vorläufig Erfolg bringen. (Fraknói V. — Ráth K: Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatai iratai. Esztergom, 1867. S. 46.)

³ Über die Vernachlässigung des 17. Jahrhunderts durch die literarische Forschung siehe Joseph Turóczy—Trostler in seiner Besprechung des Werkes „A 17. század“ von Zsolt Alszegehly. Irodalomtört. Közl. 1936. S. 111—113.

⁴ Die protestantische Kirchengeschichte beginnt in neuerer Zeit bereits, die Ergebnisse dieser Verbindung zu verwerten — woran wir im Weiteren noch zu erinnern haben werden.

rarischen Wertung ebenfalls für unnational und daher unbedeutend erklärt wurde, ist nur die natürliche Folge der im vorangehenden Jahrhundert herrschenden Geschichtsauffassung.⁵

Im Folgenden versuchen wir, in Anschluß an die geistige Durchforschung dieses Zeitalters der ungarischen Gegenreformation ein Einzelproblem zu beleuchten: die Rolle nämlich, welche die Wiener Jesuitenuniversität bei der Formung des Zeitalters, das wieder eine katholische Überlegenheit brachte, gespielt hat. Wir wollen diese Rolle nicht überschätzen und wollen nicht ihre Überlegenheit anderen Faktoren gegenüber betonen: das hieße ungerecht sein gegenüber unseren heimischen Institutionen, wenn wir deren volkserzieherische Arbeit dahin verstellen wollten, daß sie den Vergleich mit der Leistung eines ausländischen Instituts nicht bestehen könnte. Wir beabsichtigen alles in allem, indem wir einen der Faktoren, die das geistige Bild des 17. Jahrhunderts formten, auswählen, diesen Faktor zu untersuchen und den Platz zu bestimmen, den er in der ungarischen Kulturentwicklung einnimmt. Und die Tatsache, daß das Institut, dessen Wirkung zu untersuchen wir uns vorgenommen haben, unter den Kulturfaktoren des ungarischen 17. Jahrhunderts bisher kaum gewürdigt wurde, macht, so glauben wir, eine Arbeit, die die grundlegende Beleuchtung dieser Frage bedeutet, umso berechtigter.

Allgemein bekannt sind jene Beschreibungen, die die Lage der katholischen Kirche zur Zeit des völligen Sieges der Reformation in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Ungarn verzweifelt beklagen. Verweltlichte kirchliche Güter, unbesetzte Bischoftümer, weltlich gesinnte Bischöfe, wenige und ungelehrte Priester bilden die Gründe für die Unfähigkeit des ungarischen Katholizismus, der Verbreitung des Protestantismus ein Ende zu bereiten.⁶ Das Tridentiner Konzil

⁵ Über die Ungarsprachlichkeit als literarischen Wertmaßstab siehe Szekfű: Magyar történet B. VI. S. 471. Über die Wichtigkeit der Forschung bezüglich des Jesuitenzeitalters daselbst B. V. S. 419.

⁶ Über die Lage des ungarischen Katholizismus im 16. Jahrhundert berichten eingehend unsere zusammenfassenden geschichtlichen Werke. Die Wiederholung an diesem Orte wäre überflüssig. (Szekfű A. a. O. B. IV. S. 236—250; Karácsonyi János: A magyar egyház története főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. 3. kiad. 1929. S. 105—119. Auch monographische Werke behandeln die Frage ausführlich: siehe z. B. Fraknói: Pázmány Péter, Bpest 1868, I. Band, S. 28—39.) Unter den neueren Erscheinungen unserer geschichtlichen Forschung versucht Antal Meszlényi in der Einleitung seiner Ausgabe „Püspöki jelentések a magyar szent Korona országáiból 1600—1850-ig, (Pannonhalma 1933.) von der kirchlichen Lage vor der katholischen Restauration und von den Ausführungen der Tridentiner Beschlüsse ein zusammenfassendes Bild zu geben. Wertvolles bietet in dieser Beziehung auch die Ausgabe

hatte zwar die Grundprinzipien der Erneuerung festgelegt, Jahrzehnte aber vergingen, bis diese Gedanken auch bei uns sich zu verwirklichen begannen und bis die ersten Schritte unternommen wurden, die die Wiedereroberung der verlorengegangenen katholischen Überlegenheit bezweckten.⁷ Der Erfolg ist, wie überall in Europa so auch bei uns, mit dem Wirken des Jesuitenordens verknüpft: die Intensität seiner Verbreitung deckt sich mit der katholischen Wiederherstellung, in seinen Schulen überträgt er den eigenen Kampfgeist auf Hunderte und Tausende seiner Schüler und beginnt damit die Ausbildung einer gesellschaftlichen Schicht, die dann für die Weiterentwicklung des wieder katholischen Ungarn ein sicheres Fundament bildet. Sein Mittelschulunterricht formt die sicherste Grundlage des Erfolges, seine erzieherischen Ergebnisse stehen in jenem Zeitalter beispieslos da. Dieser Mittelschulunterricht übertrifft aber nur quantitativ die Ergebnisse, welche die Universitäten des Ordens erzielen.⁸

In der Geschichte der ungarischen Geistesbildung ist den Beziehungen zu ausländischen Universitäten außerordentliche Wichtigkeit beizumessen. Diesen Beziehungen ist es in erster Linie zu verdanken, daß Ungarn nach den verspäteten Versuchen der ersten christlichen Jahrhunderte die geistige Bildung des Westens einzuholen beginnt, die Elemente der Bildung von den Universitäten aus erster Hand empfängt und sie auch hier verbreitet. Diese Einfuhr der geistigen Werte setzt sich dann ununterbrochen fort, nachdem der erste ungarische Student auf ausländischen Universitäten erschienen ist. Die Tiefe der Wirkung war zwar in den verschiedenen Zeiten verschieden, doch können wir letzten Endes die Behauptung wagen, daß die Verwandtschaft unse-

von Ladislaus Tóth: (Verancsies Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magy. kat. egyház állapotáról. A bécsi Tört. Int. Évkönyve 1933.) Über die siebenbürgischen Verhältnisse siehe den Artikel von Maurus Kárpáthy—Kravjanszky: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya (Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1936, S. 94—141.)

⁷ Über die Ausführungen der Tridentiner Beschlüsse siehe Meszlényi a. a. O. Einleitung.

⁸ Für die allgemeine anerkennende Meinung von dem jesuitischen Erziehungssystem kann neben der bekannten Anweisung von Bethlen Gábor: daß nämlich seine Neffen „more Jesuitarum“ erzogen werden sollen (Lukinich: A Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása, Nagyenyedi Album, s. 86.) noch die Meinung von Bacon von Verulam angeführt werden: ad paedagogiam quod attinet, brevissimum foret dictu: consule scholas Jesuitarum, nihil enim, quod in usum venit, his melius. Zitiert von R. Kink: Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien, Wien 1894. Band I. S. 408.

rer geistigen Bildung mit der westlichen unseren beständigen und engen Beziehungen zu den ausländischen Universitäten zu verdanken ist. Und trotzdem sehen wir, daß die ungarische Literaturgeschichte die Wichtigkeit und die Folgen dieser Wirkung nur teilweise erkannt hat. In der Darstellung des sich entwickelnden heimischen Humanismus z. B. können ganz systematisch die Fäden erkannt werden, die unsere Humanisten mit ausländischen, zumeist italienischen Universitäten, verknüpften.⁹ Die neuere Geschichtsschreibung der heimischen Reformation würdigt noch eingehender den ausländischen Einfluß. Die Geschichtsschreiber des Protestantismus vermögen als erste in ihrer ganzen Wichtigkeit die Tatsache zu würdigen, daß der ungarische Protestantismus sowohl in seinen Anfängen, als in der weiteren Entwicklung seiner Organisation und seiner Einrichtungen ganz unter dem Einflusse seiner auf ausländischen Universitäten erzogenen Geistlichen steht.¹⁰ Die frühe Erkenntnis dieses Einflusses ermöglicht es, daß die Beiträge zur Geschichte des ungarischen Studententums an den ausländisch-protestantischen Universitäten nunmehr allen Forschungen zugänglich sind — von einigen Ausnahmen abgesehen — und daß die durch sie vermittelte geistige Wirkung in Studien vor die Öffentlichkeit tritt, deren Tiefe, Sachlichkeit und neuartigen Standpunkte das höchste Niveau der protestantischen Kirchengeschichtsschreibung darstellen.¹¹ Um-

⁹ Joseph Huszti widmet in seinem Werk über Janus Pannonius (Pécs, 1931) ganze Kapitel den kulturellen Einflüssen, die Janus und seine Studentenkameraden in Ferrara dem ungarischen Humanismus vermittelten. (S. 10—76.) Andere Monographien: Bártfai Szabó L: Ghimesi Forgách Ferenc, Bpest, 1904. Történeti Életrajzok; Pierre Costil: Andre Dudith, humaniste hongrois, Paris 1935. unterstreichen auch im besonderen die Bedeutung der Studien in Italien für ihre Helden. Über die Beziehungen Ungarns zur wichtigsten Humanistenuniversität, der von Padova, siehe: Veress Endre: A pádovai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bpest, 1915.

¹⁰ Von den wichtigsten Stellen der protestantischen ausländischen Schulung kennen wir Basel, Franeker, Harderwyk, Heidelberg, Jena, Leipzig, Leyden, Utrecht, Wittenberg, mehr oder weniger ausführlich. Ausführliche, aber unvollständige Bibliographie der ungarischen ausländischen Studien siehe: Lukinich Imre: Magyarok egyetemjárása külföldön. A magyar tudománypolitika alapvetése. Bpest 1927. S. 149—165

¹¹ In erster Reihe denken wir an die Werke von Emmerich Révész (Debrecen lelki válsága 1561—1571. Századok 1936, usw.) und die von Nikolaus Asztalos (A wittenbergi egyetem és a magyar kálvinizmus. A bécsi magy. tört. Intézet évkönyve, 1932. usw.), welche den Einflüssen der ausländischen Schulung am meisten Beachtung schenken.

so erstaunlicher ist es dann, daß andere Zeitalter unserer Berührungen mit ausländischen Universitäten bisher kaum nennenswertes Interesse erweckt haben und daß eine systematische und eingehende Erforschung der Einflüsse ausländischer Universitäten noch gar nicht versucht wurde. Unsere Erkenntnisse bezüglich der ungarischen Studentenschaft an den ausländischen Universitäten des Mittelalters sind keineswegs zufriedenstellend, die bisher erschienen Ausgaben sind mangelhaft und gehen über eine Mitteilung von Namenlisten, die nicht einmal vollständig zu nennen sind, nicht hinaus.¹² Was wir über die Universitäten der Gegenreformation wissen, ist noch geringer. Und doch kann die Wichtigkeit der katholischen Universitäten der Gegenreformation schon durch die Tatsache bewiesen werden, daß sie zu Anfang des 17. Jahrhunderts fast ausnahmslos in den Händen des Jesuitenordens gewesen sind. An ihnen erfolgt daher die Ausbildung des gegenreformatorischen Heeres, sie sind das Waffenlager des religiösen Barockgedankens, eine beständige Quelle der Erneuerung. Vom Standpunkte der ungarischen Gegenreformation aus sind Rom, Graz, Wien und natürlich Nagyszombat (Tyrnau) die wichtigsten Mittelpunkte der jesuitischen Erziehung und des jesuitischen Unterrichts. Unter ihnen ist Roms Wichtigkeit eher nur qualitativ, denn nur wenige Priester kommen jährlich aus dem römischen Collegium: obzwar sie vortreffliche Bildung zeigen und nicht selten zu höchsten kirchlichen Würden gelangen ist doch ihre Wirkung auf die Massen nur eine mittelbare und einseitige, da sie ausschließlich der Kirche angehören.¹³ Weit wichtiger sind Graz und Wien,

¹² Das beste Beispiel hierfür ist eben der Gegenstand der vorliegenden Studie: die Wiener Universität, deren mittelalterliches Material von Karl Schrauf in 2 Ausgaben behandelt wird (Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen — Bpest, 1892; A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve, Bpest 1902.) Die erste der Ausgaben erstreckt sich von den Anfängen der Universität bis 1450 und kann als vollständig bezeichnet werden. Die zweite führt die ins Matrikelbuch der Natio Ungarica eingeschriebenen Studenten an, von 1450 bis 1630, vervollständigt aber nicht die Reihe durch jene, die sich nur in die Hauptmatrikelbücher der Universität aufnehmen ließen, deren Zahl jedoch so bedeutend ist, daß sie die der Natio beinahe verdoppelt. Davon ausgehend kann erst beurteilt werden, welche schiefe Vorstellungen von der Lage des Ungartums an der Wiener Universität jene Forscher gehabt haben, die die obige Ausgabe für vollständig erachteten. Ebenso wissen wir z. B. kaum etwas von den mittelalterlichen Besuchsverhältnissen der Prager Universität; auch über Paris haben wir nur fragmentarische Angaben, so wie auch über die meisten der italienischen Universitäten, mit Ausnahme von Padova.

¹³ Für die ungarischen Mitglieder des römischen Collegium Germanico-Hungaricum siehe: Veress E. A római Coll. Hung. et Germ. magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai.

die neben Männern der Kirche auch eine bedeutende Anzahl von Laien im neuen Geist erzogen haben. In der Bewertung dieser beiden Universitäten besteht ein auffälliger Unterschied zu Gunsten der Grazer Anstalt. Die Arbeiten über die Gegenreformation und die diesbezüglichen Kapitel der Literaturgeschichten versäumen nie, sich auf den ja wirklich nicht zu unterschätzenden Einfluß zu berufen, den die Schüler und teilweise auch die Professoren der Grazer Universität, (Pázmány und andere) auf die Anfänge der ungarischen Gegenreformation ausgeübt haben. Die Erforscherin der Grazer ungarischen Studentenbewegung¹⁴ vergleicht sogar, in der Einleitung ihres Werkes, die beiden Universitäten miteinander, mit Hinblick auf die anderen ausländischen Universitäten, und kommt zu der Feststellung, daß die Grazer Universität während der Jahre 1586 bis 1640 — der von ihr bearbeiteten Zeit —, die besuchteste nicht nur unter den katholischen, sondern, Wittenberg ausgenommen, auch unter den protestantischen Universitäten gewesen sei und daß sie in der Organisation der geistigen Wirkung, hauptsächlich auf die ungarische Gegenreformation, die führende Rolle gespielt habe. Dieses Urteil, das besonders der Wiener Universität gegenüber ungerecht ist, fand seither Eingang auch in das allgemeine Geschichtsbewußtsein und beeinflusste in falscher Richtung unsere Ansichten über die Quellen der geistigen Bildung im 17. Jahrhundert.¹⁵ Daran, daß das bisherige Bild von den Wiener Beziehungen der ungarischen Gegenreformation mangelhaft, ja stellenweise sogar falsch gezeichnet ist, trägt die mangelhafte Veröffentlichung der Ungarn betreffenden Teile der Wiener Matrikelbücher die Schuld und das Fehlen irgend welcher publizierter Angaben vom Beginne des 17. Jahrhunderts. Wird die Schrauf-Ausgabe¹⁶ mit den Hauptmatrikelbüchern der Universität verglichen, so kann die Statistik wesentlich zu Gunsten Wiens verändert werden. In dem oben angegebenen Zeitraum (1586—1640) gab es nämlich in Wien nicht ungefähr 100 ungarländische Studenten, — wie Relkovič es auf Grund der verstümmelten Ausgabe Schraufs behauptet —, sondern beinahe 500, was die 400 Grazer doch bedeutend übertrifft. Zeitlich betrachtet, ist die Mehrzahl auf die Jahre 1620 bis 1640 verteilt. Die seit den Jahren um 1570 ziemlich stagnierende Wiener Universität erhält ja erst um 1620 ihre alten Kräfte wieder: bis zu die-

¹⁴ Relkovič Néda: A gráci egyetem legrégebb magyar hallgatói (1586—1640) Bpest 1933.

¹⁵ Ladislaus Tóth (Századok, 1936. S. 235.) betont zu Recht die Wichtigkeit der Grazer Universität auch für die ungarische Bildung. Auch Julius Szekfű beruft sich auf die Angaben von Relkovič (Magyar történet, Bd. IV. S. 368. 2. Ausgabe.)

¹⁶ Schrauf K.: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. Bpest. 1902.

ser Zeit waren es 150 ungarische Studenten, von 1620 an bis 1640 sind es deren 350. Die Rolle von Graz soll daher nicht überschätzt werden, seine Hauptbedeutung liegt in der Organisation der gegenreformatorischen Anfänge, bald nehmen Wien und nicht zuletzt Nagyszombat seinen Platz ein. Im weiteren Verlauf des 17. Jahrhunderts und für das ganze 18. Jahrhundert ist die Wiener Universität der weitaus wichtigste Treffpunkt ungarischer Studenten.¹⁷

Die Wiener Universität spielt schon seit ihrer Gründung eine wichtige Rolle in der Geschichte der ungarischen Geistesbildung.¹⁸ Ihrer günstigen geographischen Lage zufolge zieht sie einen bedeutenden Teil der ungarischen Hörer von der Pariser, Prager und von den italienischen Universitäten an sich. Unter den vier Nationen der Universität ist die *Natio Ungarica* schon im Gründungsbrief vorzufinden. Die Zahl der ungarischen Mitglieder bildet während des Mittelalters ein Viertel oder Fünftel der gesamten Hörschaft, — wobei zwar zu bemerken ist, daß die Tschechen, Polen und andere slavische Völker auch zur *Natio Ungarica* zählten, daß jedoch ihre Zahl kaum ein Viertel der gesamten *Natio* ausmachte.¹⁹ Unser Geistesleben des ausgehenden Mittelalters wurde daher zu bedeutendem Teile von der Wiener Universität befruchtet. Die Zahl unserer kirchlichen Würdenträger und unseres weltlichen Adels in den Matrikeln ist stärker als die jeder anderen Nation. Die große Menge der Geistlichen, die an der juridischen Fakultät studierten, läßt darauf schließen, daß unsere kirchlichen Gerichte zum guten Teile sich aus Männern zusammensetzten, die sich ihre juristische Bildung an der Wiener Universität erworben hatten.²⁰ Wien

¹⁷ Die Angaben der ungarischen Studenten der Wiener Universität wurden aus dem Material des Wiener Universitätsarchivs gesammelt. In erster Linie wurden die Hauptmatrikelbücher der Universität in Betracht gezogen, die seit den Anfängen der Universität lückenlos vorhanden sind. Außerdem sind noch die drei Bände der Matrikelbücher der *Natio Ungarica* von außerordentlicher Wichtigkeit für die Zeiten von 1450 an. Sie berühren außer den Namen auch die wichtigsten Ereignisse im Leben der *Natio*. Über den Studiengang und die Ereignisse des Universitätslebens geben die Matrikelbücher der einzelnen Fakultäten reichlichen Aufschluß.

¹⁸ Über die mittelalterlichen Verbindungen Ungarns mit der Wiener Universität siehe neben den erwähnten zwei Ausgaben von Schrauf noch: Fraknói Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a 15. században*. Bpest. 1873.

¹⁹ Siehe die Berechnungen von Schrauf in der Einleitung des Matrikelbuchs der *Natio Ungarica*, S. 37.

²⁰ Von den ungarischen Studenten der Universität Bologna haben wir leider nur spärliche Zahlenangaben, ein Vergleich mit Wiener Verhältnissen kann daher nicht erbracht werden. Auf Grund der Angaben, die uns die mittelalterlichen zwei Bände der Wiener *Matricula facultatis iuristarum* vermittelten, (die ungarländischen Studenten und Promovierten finden sich im Anhang zu Schraufs *Magyarországi*

bleibt für Ungarns ausländische Schulung das wichtigste Zentrum bis zu dem Zeitpunkte, da Reformation und türkische Eroberungen das Schicksal der ungarischen Bildung in ganz andere Richtung lenkten.²¹ Verhältnismäßig spät wird die Wiener Universität von dem Verhängnis jener Anstalten ereilt, die nicht bei Zeiten an den neuen geistigen Schwung der Reformation sich anschließen konnten: jahrzehntelanger Kampf zwischen der alten und der neuen Richtung zermürbt die innere Kraft der Schule, ihr Niveau sinkt tiefer und tiefer, die Zahl der Hörer nimmt ab; in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts fristet die Universität ihr Leben, weit entfernt von dem früheren Glanz.

So wie die allgemeine katholische Wiederherstellung durch den Jesuitenorden erreicht und zum Siege geführt wird, so ist auch die Wiedergeburt des katholischen Universitätswesens mit dem Namen des Ordens verknüpft. Mit erstaunlicher Energie und Beweglichkeit bemächtigen sie sich überall in Europa des katholischen höheren Unterrichts. Papst Julius III. erteilt ihnen 1550 das Recht... *ut suos discipulos ad gradus baccalaureatus, licentiatus et doctoratus promovere possent, universitatum more iisdemque privilegiis eos gaudere...*²² Pius IV. bestätigt und erweitert dieses Recht. Diese beiden Privilegien ermöglichen es den Jesuiten, ihre Collegien zu Universitäten zu entwickeln. Sie tun dies, wo es notwendig scheint. Die Collegien steigen zuerst zum Niveau der alten Universitäten auf und übernehmen von ihnen, sobald sie sich für stark genug erachten, vorläufig die *Facultas artium* und *theologiae*. Dieser Vorgang ist an fast allen Universitäten zu beobachten, die katholisch geblieben oder auf fürstlichen Machtanspruch hin wieder katholisch geworden sind. Auch in Graz wurden die Jesuiten den in Mehrheit protestantischen und sich wehrenden Bewohnern durch fürstlichen Willensakt aufgezwungen: die Universität Graz wird das erste Zentrum der Gegenreformation.²³ In Prag wirkt

tanulók a bécsi egyetemen; der zweite Teil ist zur Zeit noch nicht erschienen) können wir mit Recht annehmen, daß die Frequenz der Wiener juridischen Fakultät zumindest so bedeutend war, wie die der juridischen Fakultät zu Bologna.

²¹ Die Anziehungskraft der Wiener Universität lockt eine ziemlich bedeutende Zahl ungarischer Hörer nach Wien, auch noch in der Zeit, da das wissenschaftliche Niveau der Universität schon ziemlich tief gesunken ist. Nach Überwindung des Tiefpunktes, ungefähr ein Jahrzehnt nach der Schlacht bei Mohács, nimmt die Zahl der ungarischen Höferschaft wieder zu. Die Jahresfrequenz bewegt sich zwischen 10 und 30. 1539 gibt es 35, 1549 41, 1559 27 ungarische Studenten an der Universität, dazwischen natürlich ganz schwache Jahrgänge. Der endgültige Verfall erfolgt erst in den letzten zwei Jahrzehnten des Jahrhunderts.

²² Kink: a. a. O. Bd I. S. 306.

²³ Krones Franz: *Gesch. der kk. Universität zu Graz*. Graz, 1886.

das jesuitische Collegium lange an der Seite der sich belebenden protestantisch gesinnten Universität; die Versuche aber, sich der Universität zu bemächtigen, bleiben vorerst erfolglos. 1618 werden sie des Landes vertrieben. Nach der Schlacht am Weißen Berge übergibt ihnen jedoch Ferdinand II. die Universität. An der philosophischen und theologischen Fakultät lehren sie selbst, an der juridischen und medizinischen wirken sie durch bezahlte Professoren. Diese beiden letzten Fakultäten geraten später in ihre Abhängigkeit.²⁴ Die Hochschulen von Dillingen²⁵, Ingolstadt, Mainz²⁶ und Freiburg²⁷ erlangen sie auf dieselbe Weise und es entstehen dabei Verwicklungen, nicht nur mit dem weltlichen Professoren, sondern auch mit dem katholischen Klerus. Dasselbe geschieht in Wien. 1551 erscheint hier die erste, aus 12 Männern bestehende Jesuitengruppe, der Einladung Ferdinands folgend. Bürgerschaft und Universität empfangen sie fürs erste freundlich. 1558 lehren einige von ihnen an der theologischen Fakultät. Die Universität war bis dahin amtlich katholisch, obwohl eine gewisse Hinneigung zum Protestantismus nicht zu verkennen ist. Diese Hinneigung verstärkt sich unter dem liberalen Maximilian, immer mehr wendet sich die Hochschule vom Katholizismus ab, in den sechziger- und siebziger Jahren sind Hörer wie Professoren größtenteils protestantisch. Die von Ferdinand gestifteten zwei Katheder sind zwar von Jesuiten besetzt, die Universität schränkt aber ihr Wirken ein — vorläufig können sie keine Erfolge erringen. Nach Maximilians Tod versuchen sie die verbrieften Rechte der katholischen Partei an der Hochschule wieder zur Geltung zu bringen. Dies bildet den Anlaß zu neuen Streitigkeiten und zieht die endgiltige Entwertung der Universität nach sich. Die Jesuitenerziehung aber entfaltet sich, dank ihrer Beweglichkeit und Neuartigkeit, zu rascher Blüte: die Schulen sind immer mehr besucht, die Zahl der Schüler beträgt bald das Zehnfache der Universitätshörerschaft. Die so günstig veränderte neue Lage bringt den erneuten Anstrengungen Erfolg: nach einigen mißglückten Versuchen 1610 und 1617 erringen sie sich 1623 durch kaiserliche Verordnung die philosophische und theologische Fakultät. Von nun an ist die Geschichte der Universität mit all ihren Erfolgen, Mängeln, Licht- und Schattenseiten für lange Zeit

²⁴ Tomek W. W.: Geschichte der Prager Universität. Prag 1849. S. 158—250.

²⁵ Specht Th.: Gesch. d. ehemaligen Univ. Dillingen. (1549—1804). Freiburg Br. 1902.

²⁶ Kaufmann G.: Zwei Katholische und zwei Prot. Univers. vom 16.,—18. Jh. S. 5—19.

²⁷ Ebenda, S. 51—63.

mit der Geschichte des Jesuitenordens verbunden.²⁸ Und wo immer der Einwirkung der Wiener Universität dieser Zeiten auf die ungarische Geistesentwicklung nachgeforscht wird, niemals darf übersehen werden, daß alles, was der ungarische Student an der Wiener Universität empfängt, Produkt des Jesuitengeistes ist. Wenn die Wiener Hochschule dem Ungarn des 17. Jahrhunderts Wertvolles vermittelt, so ist dies dem Jesuitenorden zu danken.

Wie bekannt, begann die katholische Wiederherstellung nicht mit vollem Schwunge sofort nach dem Tridentiner Konzil. Dessen Wirkung äußerte sich zunächst nur in einigen Initiativen. Miklós Oláh gründet eine Hochschule in Nagyszombat, die Frage der Priestererziehung erscheint auf der Tagesordnung, Stipendien werden gestiftet, um Kleriker an ausländische Universitäten zu schicken, und zu Ende des Jahrhunderts erhält bereits die erste Generation der Gegenreformation ihre Bildung an der Grazer Universität. Die wirkliche Restaurationsarbeit setzt jedoch erst nach dem ersten Viertel des 17. Jahrhunderts ein, nach vereinzelt Versuchen eröffnet der nunmehr durchgehend organisierte und von äußeren Mächten unterstützte Katholizismus den allgemeinen Kampf um die verlorenen Stellungen; Der religiöse Eifer des Herrschers Ferdinands II. leiht dem Kampf seinen Schwung. Führer sind die nach der neuen Kampfweise erzogenen Geistlichen, Pázmány und Andere. Das Heer ist in den jesuitischen Schulen und Collegien herangebildet. Der Jesuitenorden als erster wird gewahrt, daß im Kampf um den Geist die Gewinnung der Jugend das wichtigste strategische Mittel ist, daher stellt er seine ganze imponierende Organisation in den Dienst der Erziehung, schafft zugleich ein Erziehungs- und Unterrichtssystem, das allen Forderungen der Zeit entspricht und das in der Geschichte der Erziehung einen wichtigen Abschnitt darstellt. Daß die katholische Restauration in Ungarn zum Siege gelangt, ist fast ausschließliches Verdienst der jesuitischen Bekehrungs- und Unterrichtsarbeit. Ihre Schulen und Ordenshäuser früheren Ursprungs erziehen bald die erste Kampfgeneration, die, nicht mehr gehindert durch den katholischen Minderwertigkeitskomplex des früheren Jahrhunderts, sich mit Feuer und Leidenschaft in den Kampf wirft. Die Bildungsschicht, die in der Erneuerung die Führerrolle einnimmt, war ja ebenfalls bei ihnen erzogen worden. Ausschließlich der Erziehung des priesterlichen Nachwuchses dienen die jesuitischen Seminare, allen voran das Wiener Pazmaneum, während die Universitäten weltliche sowohl als kirchliche Erziehung bieten. Wir haben schon berich-

²⁸ Kink: a. a. O. Band I. S. 301—377.

tet, wie die Wiener Universität in der Jesuiten Hände kam und welche Blüte diesem Geschehnis folgte. Im Weiteren haben wir anzudeuten versucht, welche Rolle dieser Universität in der höheren geistigen Bildung des Ungartums zukam. Nach all dem könnte vermutet werden, daß die von Pázmány 1635 gegründete Universität von Nagyszombat einfach die bisherige Rolle der Wiener Universität übernommen habe und daß Wien vom 17. Jahrhundert an für das Ungartum bedeutungslos geworden sei. Dem ist bei weitem nicht so! Die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters verliert nicht an Wichtigkeit für uns, auch dadurch nicht, daß die heimischen Jesuitenhochschulen von Nagyszombat und von Kassa nunmehr ebenfalls wirksam werden. Ein Überblick über die ungarischen Interessen im Jesuitenzeitalter der Wiener Universität liefert den Beweis hiefür.²⁹

Die von den Jesuiten erreichte Neugestaltung der Universität und der darauffolgende Aufschwung bringen eine Neubelebung der alten Organisationsformen der Universitätsjugend, zwar nicht ganz in der alten freien Form, sondern beschränkt durch die Disziplin des Jesuitensystems... Die Neuorganisierung der ungarischen Natio fällt in die Zwanzigerjahre des 17. Jahrhunderts, da der Orden die philosophische und theologische Fakultät der Universität endgültig in Besitz nehmen kann. Dadurch wird die Wiener Universität das Erziehungszentrum des neuen katholischen Geistes und von da an beginnt ein neuer Zustrom ungarischer Studenten. Es hat tatsächlich den Anschein einer organisierten Bewegung, wenn wir sehen, wie die Kirchensprengel, Mönchsorden und Bischöfe ihre Leute auf die Wiener Universität schicken, damit sie dort ihre Erziehung für den gegenreformatorischen Kampf erhalten. Schon seit den Zehnerjahren des 17. Jahrhunderts erscheinen päpstliche, kaiserliche, erzbischöfliche Alumnen, Kanzleileute, Gesandte der Jesuiten, Zisterzienser, Franziskaner, Pauliner, die Gesandten der Kapitel von Esztergom (Gran), die der Bischöfe von Zágráb (Agram), Eger (Erlau) usw. Endlich erhält die Aufzucht des priesterlichen Nachwuchses im Rahmen der Universität ihre Hauptorgane

²⁹ Im Rahmen unserer Darlegung können wir uns mit dem Unterrichts- und Erziehungssystem des 17. Jahrhunderts, genauer mit dem jesuitischen niedrigen und akademischen Unterricht nicht eingehender befassen. Über die erzieherischen Ideen des Zeitalters siehe: Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten. Leipzig, 1896. und die diesbezüglichen Kapitel des Werkes von Fináczy E.: A renaissancekori nevelés története. Bpest, 1919. Über die akademische Jesuitenerziehung siehe noch die erwähnten jesuitischen Universitätsgeschichten, und über die speziell ungarischen Verhältnisse das musterhafte Werk von Szentpétery Imre: A bölcsészeti kar története. A bpesti Pázmány P. Tud. Egyet. Tört. IV. Bd. Bpest 1936.

durch die Gründung des Pazmaneums und durch die Reorganisation des Collegium Croaticum.³⁰ An die Wiederbelebung der Universität knüpft sich die Reorganisation des inneren Lebens der Natio. Das Fest des Schutzpatrons der Natio, des heiligen Ladislaus, wurde nach langer Pause wieder mit altem Glanz gefeiert³¹, die Matrikel werden sorgfältiger geführt, es wird Sorge dafür getragen, daß möglichst Viele sich einschreiben, die vorgeschriebenen Versammlungen werden abgehalten, man besorgt ein neues Matrikelbuch statt des alten, welches — seit 1453 im Gebrauch — zu Ende ging. Für die Verwaltungsarbeit sorgen in erster Linie die ungarischen Professoren der Universität, die Jesuiten Georg Dobronoky, Tamás Jászberényi und Daniel Vásárhelyi, große Verdienste erwirbt sich der bischöfliche Kanzler Stephan Sennyey durch freigebige Unterstützung der Natio. Unter den fremden Mitgliedern der Natio zeichnen sich aus: Adam Olitori, Professor der Rechte, der das neue Matrikelbuch auf eigene Kosten besorgt, Johann Heinrich Strasser und Sigismund Geisler, dessen Erbschaft für lange Zeiten das materielle Rückgrat der Natio bildete.³² Als Grundlage der allgemeinen Umgestaltung dienen die neuen Statuten, die zumeist auf die alten Statuten des 15. Jahrhunderts zurückgehen³³ und die in zehn Satzungen die Bestimmung der Natio, die Rechte und Pflichten der Mitglieder niederlegen. Die erste Satzung bestimmt die nationale Zugehörigkeit der Natio Ungarica: alle Länder der ungarischen heiligen Krone gehören hieher, Böhmen, Mähren und die Lausitz, Schlesien, Polen, der ganze Balkan und Asien. Die folgenden Satzungen handeln von der Pflicht der Einschreibung, von den Mitgliedsgeldern, der Verwendung des Einkommens, den Festtagen und der Verwaltung der Natio. Führer aller Angelegenheiten ist der von den vornehmeren Mitgliedern jährlich gewählte Procurator. Seine Pflichten erstrecken sich auf das Besorgen der Einschreibungen, auf die Leitung der geschäft-

³⁰ Besonders im Jahrzehnt vor Gründung des Pazmaneums finden wir viele Anführungen, was beweist, das auch die ungarischen kirchlichen Behörden immer mehr die Notwendigkeit eines gebildeten Priestertums empfanden. Die Gründung Pázmány's zentralisiert dann diese einzelnen Versuche. Die Herkunft der Studenten wird im Matrikelbuch angegeben. (Alumnus venerabilis Capituli Agriensis, Strigoniensis, Zagrabiensis usw.)

³¹ Diese repräsentative Festlichkeit der Natio Ungarica wird später eingehender erörtert.

³² Diese Organisationsarbeit kann aus den jährlichen Eintragungen des Matrikelbuchs der Natio Ungarica (Schraufs Ausgabe I. Band) rekonstruiert werden.

³³ Die alten Statuten der Natio siehe auf den Seiten 3—17 von Schraufs vorerwähnter Ausgabe. Die neuen Statuten sind auf den ersten Seiten der *Matricula Nationis Ungaricae*, II. Band, zu finden.

lichen Angelegenheiten, die Veranstaltung der Festlichkeiten, die genaue Führung des Matrikelbuches und auf die Vertretung der Natio der Universität gegenüber. Die Befolgung der obligatorischen Vorschrift, nach den Statuten der Universität, gleichzeitig mit Eintritt in die Anstalt einer Natio sich einzugliedern, untersteht ebenfalls der Kontrolle des Procurators.³⁴ Die Erledigung der wichtigeren Angelegenheiten erfolgt in den Versammlungen der Natio, denen die vornehmeren Älteren, hauptsächlich Professoren, Mitglieder der Natio, beiwohnen.³⁵ Schon infolge der beträchtlichen Zahl ihrer Mitglieder spielt die ungarische Natio an der Universität eine wichtige Rolle. Einige Zahlenangaben mögen uns davon überzeugen.

Zur Bestimmung der Zahl der ungarischen Studenten müssen wir besonders zwei Quellen zu Rate ziehen. Die eine, uns näher stehende, ist das Matrikelbuch der Natio Ungarica. Die Angaben aus dem Jesuitenzeitalter sind im zweiten Bande zu finden: zuerst waren sie ziemlich nachlässig geführt, später, nachdem die Versammlung der Natio hiezu streng ermahnt worden, weisen sie größere Genauigkeit und vermehrte Sorgfalt auf. Die Zahlenangaben sind gleichwohl nicht ganz verlässlich, so wie es auch der erste, von 1450—1630 geführte Band nicht ist,³⁶ So streng nämlich auch die Einschreibung in die Matrikelbücher verordnet war, kamen doch nicht alle Hörer dieser Verpflichtung nach, hauptsächlich wohl deshalb, weil man dafür besonders bezahlen mußte. Wahre und objektive Angaben sind daher nur auf die Weise zu beschaffen, daß das Matrikelbuch der Natio mit den Hauptmatrikelbüchern der Universität verglichen wird, — unter der Annahme, daß zumindest diese letzteren vollständig sind. Verblüffende Unterschiede ergeben sich schon beim Vergleich einiger Perioden. Wenn wir z. B. als Zahl der ungarischen Studenten in den Jahrzehnten zwischen 1620 und 1720 im Hauptmatrikelbuch 122, 185, 207, 164, 218, 187, 212, 234, 176 und 66 angegeben finden, so gibt das Matrikelbuch der ungarischen Natio die Zahlen 31, 164, 135, 80, 104, 148, 120, 168, 52 und 93 an.³⁷ Der Unterschied will nicht besagen, daß die Leute, die

³⁴ Vergleiche den Beschluß von 1631 (Matr. Nat. Ung. Acta procuratorum 1631.)

³⁵ 1641 wird von der Versammlung der Natio beschlossen, daß der abdankende Procurator das Matrikelbuch mit den schon eingeführten Akten zwei betrauten Professoren vorweisen müsse. (Acta procuratorum 1641).

³⁶ In den Hauptmatrikelbüchern der Universität finden wir für die Jahre 1450—1630 fast das Doppelte der ins Matrikelbuch der Natio Eingeschriebenen.

³⁷ Die Zahlenangaben beider Matrikelbücher sind vorsichtig zu behandeln, da nicht selten Jahrgänge vorkommen, in denen die Eintragung der Mitglieder ins Matrikelbuch aus irgendwelchen Gründen völlig ausblieb, und andere, wo au-

sich nicht ins Matrikelbuch der Natio aufnehmen ließen, gefühlsmäßig dem Ungartum entrückt gewesen wären, ihr Fernbleiben ist eher durch die oben erwähnten materiellen Umstände zu erklären und auch dadurch, daß die Einschreibungspflicht nicht so streng obligatorisch aufgefaßt worden ist. Die Angaben der Hauptmatrikelbücher kommen der Wirklichkeit näher, wir können sie sogar endgültig nennen, wenn wir sie durch die Zahl jener wenigen ergänzen, die nur in dem Matrikelbuch der Natio und nicht zugleich in dem der Universität eingeschrieben sind. Wenn wir in Betracht ziehen, daß zwischen 1610 und 1620 nur 44 Ungarn auf der Universität studierten, daß es vor dieser Zeit noch weniger waren und daß die Gesamtzahl der Studierenden bis dahin das Zehnfache ungefähr der ungarischen Kolonie ausgemacht hatte, so erbringen diese Zahlen den unbedingten Beweis dafür, daß die Jesuiten die Universität in der Tat zur Blüte gebracht haben und daß Wien für die ungarischen Studenten wieder ein Zentrum von unbestreitbarer Wichtigkeit geworden war. Im Laufe eines Jahrhunderts erreicht die Zahl der in Wien studierenden Ungarn fast 2000, in den Blütejahren erscheinen jährlich 20 bis 25 neue Studenten, so daß zusammen mit den Besuchern älterer Jahrgänge beständig 80 bis 100 ungarischer Studenten an der Universität arbeiten. Wenn diese Zahl auch nicht an jene heranreicht, die im 15. Jahrhundert zu verzeichnen ist, wo zu Zeiten jährlich über 50 neue Studenten an die Universität kamen³⁸, so ist sie doch bedeutend, und diese Bedeutung erhöht sich, wenn die Beschaffenheit dieser ungarischen Hörerschaft einer eingehenden Analyse unterworfen wird.

Bezüglich der sozialen Zusammensetzung wäre zu bemerken:

Wie aus den angeführten Zahlen klar hervorgeht, war ein bedeutender Teil der Schüler geistlichen Standes, also der kirchlichen Laufbahn bestimmt. Nicht zu vergessen ist jedoch, daß diese Geistlichen nicht die Mehrheit ausmachen. Noch bedeutender sind die Weltlichen, besonders der hohe und niedere Adel, vertreten. Von ihnen studierte, wie das Matrikelbuch bezeugt, eine solche Menge in Wien, daß der Jesuitengeist der Universität durch sie in sehr bedeutendem Maße die höheren Schichten der ungarischen Gesellschaft beeinflussen und formen konnte. Unter den hochadeligen Namen finden wir alle Familien, deren Vertreter im politischen, geistigen und sozialen Leben des Jahrhunderts eine Führerrolle spielten. Von 1620 bis 1710 sind aus den streng hoch-

Über dem bloßen Namen nichts anderes angeführt ist, in welchen Fällen die Feststellung der Nationalität auf Schwierigkeiten stößt.

³⁸ Diesbezüglich siehe die Angaben von Schraufs erwähnten Ausgaben, mit Bezugnahme auf unsere Berichtigung in Note 12.

adeligen Familien die Esterházy mit 10, die Homonnay, Erdődy, Széchenyi, Nádasdi mit je 6, die Zrinyi und Skerlec mit je 4, die Csáky, Serényi, Zichy mit je 3, die Balassa, Héderváry, Festetich, Lippai mit je zwei Mitgliedern, die Bánffy, Kálnoky, Rátkay, Ghymesí Forgách, Szent-Miklósi Pongrácz, Rákóczy, Perényi, Pálffy, Révay mit je einem Mitglieder an der Universität vertreten, — also die oberste Schicht der ungarischen Gesellschaft des 17. Jahrhunderts. In noch stärkerer Zahl sind neben ihnen die Praenobiles, Perillustres, Liberi Barones vertreten, von der Masse der Adelligen ganz zu schweigen, — obwohl die Matrikel nicht in jedem Fall die soziale Lage des Eingeschriebenen anführt. Das städtische Bürgertum ist in verhältnismäßig geringer Zahl vertreten, was auf religiöse Unterschiede zurückzuführen ist. Alle übrigen Teile des Ungartums, die Bewohner der Oppida und der Kleinadel der Dörfer, sind an der Universität in großer Menge zu finden.

Eine wenn auch nicht überraschende, so doch interessante Erscheinung läßt sich in der Tatsache beobachten, daß ein sehr großer Prozentsatz der Wiener *Natio Ungarica*, ein Drittel mindestens oder manchmal auch die Hälfte, kroatischer Herkunft ist. Ziemlich oft erscheinen Jahrgänge im Matrikelbuch, in denen die Zahl der Kroaten und „slavorum“³⁹ jener der *Hungarorum* und *Pannonorum* gleichkommt. Dieser Umstand findet seine Erklärung darin, daß Slavonien im türkischen Zeitalter oft die letzte Zuflucht des ungarländischen Katholizismus gewesen ist. Der Protestantismus konnte hier niemals so tiefe Wurzeln fassen wie in Ungarn, da seine ersten Regungen von dem energischen Georg Draskovics, welcher die Bestimmungen des Tridentiner Konzils in Ungarn als Erster in die Tat umsetzte, zurückgedrängt worden waren. Und was der große Bischof nicht erreichen konnte, beendeten nach ihm die Jesuiten, die die höhere kroatische Bildung ganz in die Hände nahmen und die in ihren Ordenshäusern und auf ausländischen Universitäten (Loretto, Rom, Wien, Nagyszombat) eine solche Menge jesuitisch gesinnter, kroatischer Priesterschaft erzogen, daß sie für die Erhaltung des kroatischen Katholizismus völlig ausreichte.⁴⁰ Nach solchen Tatsachen ist es nicht mehr verwunderlich, daß die kroa-

³⁹ Letztere Benennung gebrauchen die *Procuratores* gemischt für die Slavonier und die Slovaken Oberungarns.

⁴⁰ Bezüglich der obigen siehe: Murko M.: Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. Heidelberg 1927. S. 24—35.

tischen weltlichen und kirchlichen Stände in sozusagen organisierten Mengen auf die Wiener Universität zogen: die Hochschule, die das wirksamste und wichtigste Zentrum der jesuitischen Erziehung nach Osten hin bildete.

Weniger zahlreich ist die Vertretung der Slovaken Oberungarns an der Wiener Universität. Dies kommt einesteils daher, daß der Katholizismus in Oberungarn im 17. Jahrhundert keine solche Mehrheit aufzuweisen hatte wie in den kroatischen Gebieten, hauptsächlich aber, weil die höhere slovakische Bildung durch die näherliegende Universität zu Nagyszombat und in geringerem Maße auch durch die von Prag vermittelt wurde; die Slovaken, die in Wien studierten, gehörten zumeist dem Pazmaneum an. Ob die Slovaken und Kroaten mit Berechtigung den Ungarn zugezählt werden können, wenn man die zahlenmäßige Beteiligung des Ungartums an der Wiener Universität untersucht, und ob vom Standpunkt des ungarischen nationalen Gedankens aus den Nationalitäten diese Wiener Schulung überhaupt etwas bedeutet hat, davon zu sprechen werden wir im Späteren Gelegenheit finden. Jedenfalls aber muß zu Gunsten des Jesuitenunterrichts verbucht werden, daß er Nationen so verschiedener Herkunft an der Quelle der Wissenschaft versammeln konnte.

Während bei der Untersuchung der Zahlenangaben und der gesellschaftlichen und nationalen Verteilung der Hörschaft mehr die Hauptmatrikelbücher der Universität zu Rate gezogen wurden, ist es bei Erforschung des inneren Lebens und der an der Universität gespielten Rolle der Natio empfehlenswerter, das Matrikelbuch der Natio Ungarica selbst zu befragen. Außer den Personalangaben der Eingeschriebenen teilt dieses Buch Jahr für Jahr die wichtigsten Ereignisse im Leben der Natio mit. Diese Mitteilung ist, wie schon erwähnt, Pflicht des jährlich gewählten Procurators. Es mag seltsam scheinen, daß der Procurator, obwohl die natio in der Mehrheit immer ungarisch ist, nur sehr selten aus den Reihen der Ungarn kommt, sondern meist aus Böhmen oder Mähren, ja daß er nicht selten sogar Mitglied einer anderen Natio der Universität ist. Dies kann damit begründet werden, daß die Procuratorswürde eine angesehene Persönlichkeit vollendeten Bildungsganges verlangte, einflußreich sowohl bei Hofe als auch an der Universität. Die ungarischen Mitglieder mußten aber meist nach Beendigung ihrer Studien Wien verlassen, bei der Wahl des Procurators konnten also nur von Zeit zu Zeit einige ungarische Professoren der Jesuiten in Betracht kommen — wenn überhaupt der Betreffende dieses ehrende, aber mit viel Mühe und Unannehmlichkeit verbundene

Amt annahm.⁴¹ Die ersten Seiten des ungewöhnlich prächtig ausgestatteten Matrikelbuch enthalten die Statuten, die folgenden sind den Herrschern vorbehalten. Auf diesen Seiten finden wir die Wahlsprüche und Unterschriften von Ferdinand I. und III. von Leopold I., Joseph I., Leopold II. und Franz I. — begleitet von reizenden Distichen. Weitere Seiten sind den vorzüglichsten Mitgliedern der Natio und den nach Wien kommenden Vornehmen jener Nationen, die zur Natio gehören, gewidmet. 1629, zur Zeit der Reorganisation der Natio, wurde beschlossen, ins Matrikelbuch nicht nur die Namen der Studenten, sondern auch die der vornehmen Besucher Ihrer Majestät aufzunehmen.⁴² Diese Denkzeilen und Unterschriften füllen mehrere Pergamentseiten, durchaus erlesenste Namen, überwiegend ungarische. Die Zeilen des Kardinals Pázmány eröffnen die glänzende Reihe der Erzbischöfe, der Bischöfe und der weltlichen Würdenträger. Eine ganze, prächtig geschmückte Seite ist Stephan Koháry, dem freigebigen Mäzen der Natio,

⁴¹ Unter den akademischen Ämtern ist es das procuratorische, welches, wie der neugewählte Rector des Jahres 1696 betont — „*humeros non tam honori, quam oneri suppositi*“ (Acta procuratorum 1696). Unter den Procuratoren der Natio sind in den 110 Jahren von 1610 bis 1720 nur die folgenden 20 Ungarn:

- 1613. Klesl Georg, J. U. Bacc.
- 1634. Mariani Peter; Phil. mag. SS. Theol. cand.
- 1642. Turkovich Georg, S. J. Theol. prof.
- 1654. Juul Gabriel. S. J. Philosophiae Prof.
- 1662. Sennyei Ladislaus, Ethics prof.
- 1665. Gazeczky Stanislaus, Theol. prof.
- 1666. Strell adam Ignaz. Phil. et jur. utr. Dr.
- 1668. Rukel Sigismund. S. J. Pazm. Regens. S. Linguae prof.
- 1670. Strell adam Ignaz.
- 1672. Rukel Sigismund. S. J.
- 1674. Strell adam Ignaz.
- 1676. Despotovich Johann S. J. Logices prof.
- 1680. Schretter Karl. S. J.: Physices Prof.
- 1681. Cseles Martin, S. J. In moralibus et polemicis prof.
- 1684. Palchich Franz. S. J.
- 1688. Hevenesi Gabriel. S. J. Logices Prof.
- 1700. Bellay Bellavicz Gabriel Stephan.
- 1712. Bitka Ferdinand. S. J. Matheseos prof.
- 1717. Amiodt Stephan S. J. SS. Canonum prof.
- 1720. Vánossi Anton. S. J. Eloquentiae prof.

Danach sind die ungarischen Procuratores noch seltener. Unter den Berühmtesten seien erwähnt: 1733. Karl Péterffy und 1736. Franz Faludi.

⁴² Die Versammlung der Natio beschließt am 13. Oktober 1629, daß von nun an auch die bei Hofe weilenden Vornehmen zur Einschreibung eingeladen werden sollen... ut... et dignitas et emolumentum crescat Nationis... Schrauf: Die Matrikel der ungarischen Nation. S. 371.

gewidmet, ebenso den Familien Bornemissza und Batthyany, die gleichfalls infolge ihrer Wohltätigkeit der Natio gegenüber diese Ehre genossen. Nach dem repräsentativen ersten Teil kommen die eigentlichen Matrikeln, die mit 1632 beginnend, die jährlich eingetretenen neuen Mitglieder, zuerst die vornehmsten und kirchlichen, anführen. Die zweite, größere Hälfte des Buches bringt die *Acta Procuratorum Inclitae Nationis Hungaricae*: die Ereignisse der einzelnen akademischen Jahre. Dies ist der wertvollste Teil des Buches, da er uns von dem Leben der ungarischen Kolonie an der Wiener Universität eingehend berichtet und da auf Grund dieser Beschreibung die Verbindung der ungarischen Studenten mit dem jesuitisch-barocken Geiste der Universität rekonstruiert werden kann. Wir finden hier Angaben über die Studienergebnisse der ungarischen Studenten, über das Verhältnis zwischen der Natio und der Zentralverwaltung der Universität, über die Stellungnahme der Mitglieder in religiösen und nationalen Fragen, über die Stellung der ungarischen Jugend zum Hofe, — so daß wir uns also mit seiner Hilfe einen Begriff davon bilden können, welchen formenden Einfluß Wien auf die ungarischen Studenten ausübte, wie der Geist beschaffen war, den sie sich aneigneten und dessen Verbreiter sie in der Heimat wurden. Das barocke Erziehungsideal, in dessen Dienste die Jesuitenanstalten standen, konnte zweifellos auch unter den in Wien studierenden Ungarn weite Kreise erobern. Die Aufzeichnungen über das Wiener Leben der ungarischen Jugend geben, wenn sie auch manchmal unbedeutende Kleinigkeiten zu sein scheinen, doch die von den beiden Barockmittelpunkten: Hof und Universität, beherrschte Umgebung treu wieder. Während die Universität den religiös-geistigen Gehalt des Zeitalters vermittelte, konnte der Hof mit seinem lebhaften und ereignisreichen Leben auf die Formung der politischen Auffassung und der Staatstheorien entscheidenden Einfluß ausüben: diese beiden Mächte vermochten den in Wien Studierenden für sein ganzes Leben mit bleibenden Eindrücken zu erfüllen. Die Wichtigkeit des Wiener Unterrichtswesens im 17. Jahrhundert kann also erst dann richtig beurteilt werden, wenn wir seine Ergebnisse von diesen beiden Faktoren ableiten.

Das bedeutendste Ereignis im Leben der Wiener ungarischen Gruppe bildete das jährlich am 27. Juni gefeierte Fest des heiligen Ladislaus, des Schutzpatrons der Natio. Die Festlichkeit geht auf ferne Zeiten zurück, sie ist beinahe gleich alt wie die Natio selbst. Die an den Universitäten gebräuchliche Wahl eines Patrons hätte keinen andern Mann finden können, der das Ideal der ungarischen Jugend in jeder Hinsicht vollkommener verkörpert hätte, der mit mehr Berechtigung

Schutzheiliger der Natio Ungarica geworden wäre, als der heilige Ladislaus. Sein Tag wurde jedes Jahr mit vorgeschriebenen Festlichkeiten gefeiert. In der Zeit des Verfalls der Universität verlor diese Tradition an Lebendigkeit. Infolge geringer Zahl der Mitglieder der Natio wird dann das Fest oft gar nicht gefeiert und — wenn doch gehalten — so nur in wenigen Worten erwähnt und zum belanglosen Ereignis. Die durch die Jesuiten in neue Bahnen gelenkte Führung der Universität bringt den Brauch der Ladislausfeste zu erneuter Stärke; das jesuitische Erziehungssystem bedient sich mit Vorliebe großer Helden und Heiliger, um sie als nachahmenswerte Beispiele den Schülern vor Augen zu stellen: so war die Vollkommenheit menschlicher und heldischer Tugenden, verkörpert in der zur Unendlichkeit gesteigerten Person des heiligen Ladislaus, das aneiferndste Vorbild für die Jugend. Die Anerkennung dieses pädagogischen Wertes bringt es also auch mit sich, daß der schon beinahe in Vergessenheit geratene Brauch der St. Ladislausfeste im anbrechenden Jesuitenzeitalter zu neuem Leben erweckt wird und nach kurzer Zeit gewissermaßen den Mittelpunkt im gemeinsamen Leben der Wiener ungarischen Kolonie bildet. 1617, 1620 und 1621 berichten die Aufzeichnungen des Procurators nur von den Spesen des Festes, 1624 wird es nur *consueta solemnitate* gefeiert, 1625 zelebriert schon Kanzler Stephan Sennyey, Bischof von Győr, die Festmesse, *praesente magna nobilium Ungarorum frequentia, ea celebritate, qua ab hominum memoria in academia non fuit maior* . . . Ähnlich ist es auch 1626 und 1629, und von da an übertreffen die Festlichkeiten einander immer mehr an Glanz und Zahl der Teilnehmer.⁴³

Wie ging nun eine solche Festlichkeit vor sich?

In den Aufzeichnungen der Procuratoren finden wir zahlreiche eingehende Beschreibungen; einige Tage vor dem Feste wurde gewöhnlich eine Versammlung der Doktoren und der Vornehmeren einberufen. Hier wurden die Einzelheiten der Festlichkeit besprochen, man einigte sich darüber, wer die Festrede halten sollte und wer von den Würdenträgern einzuladen sei. Am Festtage selbst versammelte sich eine große Menge der Studenten und der Einwohner der Stadt im Stephansdom, manchmal leitete eine Prozession um die Kirche die Festlichkeit ein, dann folgte die Festmesse, zelebriert von einem geistlichen Mitgliede der Natio. Der Messe folgte der erhabenste Augenblick: die Festrede, zu Lob und Ehre des heiligen Ladislaus. Sie war gewöhnlich einem der vornehmsten Mitglieder der Natio anvertraut,

⁴³ Die Angaben über die St. Ladislaus-Festlichkeiten vor 1630 siehe in Schraufs Matr. der ung. Nat. in den Eintragungen der entsprechenden Jahre.

dieser hatte einige oder mehrere Tugenden des heiligen Königs ausgewählt und ermahnte nun die Hörer, diesen zu folgen. Während der Rede wurden gedruckte Exemplare derselben unter den Zuhörern verteilt. Nach der Festlichkeit begab sich der Zug in die Universität oder in die Wohnung des Redners, wo ein reiches Festmahl aufgetragen wurde, gewöhnlich auf seine Kosten. Seine Freigebigkeit kann in einzelnen Fällen von den Eintragungen des Buches kaum genug gepriesen werden. Dies war im Allgemeinen der Gang der Festlichkeiten. In gegebenen außerordentlichen Fällen aber, besonders wenn ein sehr vornehmer Gast anwesend war, mochte die Pompenfaltung noch größer sein als die eben beschriebene übliche.

Die Teilnahme des Königs oder irgend eines Mitglieds des Herrscherhauses gehörte dazu. Wie die Jesuiten überhaupt in ihrer Erziehungsarbeit auf die führenden Kreise rechneten, so versuchten sie auch ihrem Wirken an den Universitäten das allerhöchste Wohlwollen zu sichern und versäumten es nie, den Hof in möglichst nahe Verbindung mit der Universität zu bringen. So wurde es zur Sitte, daß die Natio, wenn die Verhältnisse es erlaubten, zum Feste ihres Schutzheiligen den Herrscher selbst einlud — und dieser leistete nicht selten der Bitte Folge, wohnte dem Fest im Stephansdom bei, gefolgt natürlich von der Menge der höfischen und anderen Würdenträger. Zum ersten Male wurde diese Ehre der Natio im Jahre 1632 zu teil: es erschienen Ferdinand II. und III. Erzherzog Leopold mit seinen Töchtern, Kaiserin Eleonora und der gesamte Hof.⁴⁴ 1634 — der junge Nikolaus Zrinyi hielt übrigens die Festrede —, wurde der Herrscher in gewohnter Weise eingeladen, ließ aber durch seinen Beichtvater den Bescheid geben, die Einladung erfülle ihn mit Freude, leider könne er ihr nicht folgen, er werde aber die Natio in seinen Gnaden behalten.⁴⁵ 1647 fanden die Festlichkeiten wieder in Anwesenheit des Königs, des päpstlichen Legaten, der Gesandten fremder Länder und des ganzen Hofes statt, der Fürstbischof Wiens zelebrierte die Messe, anwesend waren der Rector, die Dekane und Professoren in vollem Ornat, unzählige Vornehme und die ganze Universitäts-

⁴⁴ Das Erscheinen des Hofes zum Fest der Natio ist ein derart seltenes und aufsehenerregendes Ereignis, daß das Hauptmatrikelbuch es selbst vor der Aufzählung der Eingeschriebenen erwähnt: *Divus Imperator... ad festum Ladislai Ungariae regis et patroni... nomine Universitatis et Ungaricae nationis invitatus, sacris officiis et oratione in laudem S. Regis habitae, inaudito vel rarissimo prorsus exemplo interfuit...* (Hauptmatr. 1633.)

⁴⁵ Matr. Nat. Ung. 1634.

jugend; Georg Homonnay hielt die Festrede, . . . ex suggestu . . . und bewirtete nachher die Anwesenden mit einem glänzenden Mahle im eigenen Hause.⁴⁶ 1650 gab es wieder königlichen Besuch: Ferdinand, Leopold und die Erzherzöge beehrten die Natio und die Festlichkeit ging wieder mit unvergleichlichem Pomp vor sich. 1653 erschien Leopold und trug seinen Namen ins Matrikelbuch der Natio ein. 1654 lud der Festredner Johann Kéry . . . de more . . . auch Ferdinand ein, der aber wegen seiner Abreise nicht erscheinen konnte. 1662 war der Herrscher ebenfalls wegen der Preßburger Landesversammlung verhindert, der Einladung des Redners Paul Zichy Folge zu leisten. 1687 erschien die ganze Natio, geführt von Maholány Ignác, dem Redner, vor Erzherzog Joseph in Audienz, der Führer trug memoriter die dem Herzog gewidmete Rede vor, worauf im Namen des Erzherzogs der Hauptpräfekt für die Huldigung dankte und die Natio des Wohlwollens des Herrschers versicherte. 1688 schrieb der König eigenhändig seinen Namen ins Matrikelbuch.⁴⁷ Es ist wohl unnötig, besonders davon zu sprechen, welche Wirkung diese unmittelbare Berührung mit Hof und Herrscher auf die ungarische Jugend ausgeübt haben mag und welche erzieherischen Werte in solch farbenprächtigen und erhabenen Festen lagen.

Neben der Erwähnung der königlichen Anwesenheit erachtet es der procurator des öfteren für notwendig, auch die Namen einiger anwesender Vornehmer anzuführen. 1645 erschienen Kanzler Georg Szelepcsényi, Graf Ladislaus Csáky und zahlreiche Mitglieder des Hochadels, 1666 zelebrierte Szelepcsényi selbst die Festmesse, 1671 Erzbischof Georg Széchenyi, 1681 Kollonics. Die berühmtesten unter den Anwesenden des Jahres 1704 sind Kollonics, Palatin Esterházy und die Grafen Erdödy, Pálffy, Draskovics⁴⁸. Im Allgemeinen gibt es fast kein Jahr, das nicht die Bemerkung trüge, die Festlichkeit sei . . . in magno affluxu Procerum Regni Hungariae . . . vor sich gegangen oder: es seien daselbst . . . Hungariae proceres ac primates, copiosaque nobilitas . . . anwesend gewesen. In der Tat, die Feste des heiligen Ladislaus können als eine Heerschau der Wiener ungarischen Kolonie angesehen werden, bei der nicht nur die ungarischen Studenten, sondern auch alle kirchlichen und weltlichen Vornehmen erschienen, die sich zur Zeit des Festes eben in Wien aufhielten.

Interessant sind auch die Aufzeichnungen über das Festmahl selbst. 1634 z. B. führte der Rector selbst den Zug in die Wohnung des Redners, des Grafen Nikolaus Zrinyi und seines jüngeren Bruders. Das

⁴⁶ Ebenda, 1647.

⁴⁷ Ebenda bei den entsprechenden Jahrgängen.

⁴⁸ Ebenda.

glänzend ausgestattete Festmahl kostete den Grafen 200 Gulden. 1666 gab der Procurator... pro vino Hispanico, non attento vino Tokaiensi... 69 Gulden und... pro floribus... arte confectis pro ornamento appositis... 4 Gulden aus. 1681, der Redner... liberalissime pro honore S. Ladislai expensos omnes rara munificentia subministravit... Der Freigebige war der Sohn des Palatins Paul Esterházy, Ladislaus. Das Festmahl mußte wegen der überaus großen Zahl der Teilnehmer auf der Universität abgehalten werden. Auf reich geschmückten Tischen wurden seltene Speisen aufgetragen... appositum fuit vinum Hispanicum et praeter hoc duplex aliud Hungaricum... Unter anderen Vornehmen waren 95 Doctores anwesend; nach dem Festmal bekam jeder ein eben gedrucktes Buch in Oktavformat, dem Palatin gewidmet, mit dem Leben Stephans des Heiligen und Emmerichs des Heiligen.⁴⁹ Das Festmahl wurde von einem... provincialium tubicinum chorus... begleitet. 1688, als der zweite Palatinssohn Michael Esterházy das Ehrenamt des Redners inne hatte, verzeichnet der Procurator, daß nach dem reichen Festmahle... flores e puro serico distributi sunt... 1697 werden... variis vinis generosis Tokaiano atque Muscato in abundantia... aufgetragen. Auch während des Mahls im Jahre 1705 trinkt man ungarische Weine. Wie es scheint, trugen diese Festmähler zur Volkstümlichkeit der St. Ladislaus-Feier in bedeutendem Maße bei.

Der Geist, die Denkweise und die Ideale der Natio Ungarica drücken sich am reinsten in den Reden aus, die jährlich beim St. Ladislaus-Fest zu Lob und Ehren des heiligen Königs gehalten wurden. Die erbauliche und erzieherische Wirkung dieser Reden war nicht nur darin begründet, daß unter Hinweis auf das Beispiel des heiligen Königs christliche und nationale Tugenden verherrlicht wurden, sondern sie beruhte auch darin, daß der mit der Rede Beauftragte nach Herkunft und Fähigkeiten meist so ausgewählt wurde, daß er auf die Menge seiner Mitschüler tiefe und bleibende Wirkungen ausüben konnte. Dessen waren sich die Jesuiten wohl bewußt, wenn sie diese Rede keineswegs älteren, wissenschaftlich angesehenen Personen anvertrauten, oder sie selbst übernahmen, sondern, die hervorragendsten ihrer Schüler mit dem Auftrage ehrten. Nicht nur eines ihrer wichtigsten pädagogischen Prinzipien: die Erziehung zur eloquentia, zu rednerischen Fähigkeiten, stand ihnen dabei vor Augen, sondern auch die moralische Wirkung der Möglichkeit — so außerordentlich anziehend für die Jugend: — der nicht alltäglichen Eh-

⁴⁹ Die Bücher von Stephan Tarnóczy über Stephan und Emmerich. Régi Magyar könyvtár 3036, 3037.

rung, vor den Professoren der Universität, vor der Schar kirchlicher und weltlicher Vornehmer, ja vor dem König selbst reden zu dürfen. Zwar ist nicht zu leugnen, daß bei der Wahl des Redners auch die Herkunft und die zu erwartende Freigebigkeit eine wichtige Rolle gespielt haben; die Reden hatten aber doch tiefere Wirkung, als wenn ein Jesuitenpater sie besorgt hätte. Durch den Umstand, daß der Sohn eines ungarischen Vornehmen zum Redner erwählt wurde beteiligte sich die Wiener ungarische Kolonie mit viel stärkerem Interesse an den Geschehnissen, als dies im Falle eines weniger Vornehmen zu erwarten gewesen wäre. Die Wirkung einer solchen, von einem jungen Adeligen gesprochenen Rede wird mehrmals im Matrikelbuche erwähnt. 1634 war Nikolaus Zrinyi der Redner: der junge Graf trug seine Rede ex suggestu vor: nach der Beschreibung der Festlichkeit bemerkt der Procurator jenes Jahres darüber: ... Quam vero mirificum Orator ex dicendo laudem tulerit, nil dico, ipsa prudentum memoria citra calamum eius gloriam retinebit.. Ähnlich lobende Erwähnung finden die Reden von Bálint Balassa (1646), Georg Homonnai-Drugeth (1647), Nikolaus Skerlec (1673), Pongrácz Sennyei (1679), Johann Vorster (1685), Michael Esterházy (1688), Ladislaus Adam Erdödy (1695). Abgesehen von den verhältnismäßig wenigen Fällen, in denen ein nichtungarisches Mitglied der Natio mit der Haltung der Festrede beauftragt wurde, gehören alle Redner zu den vornehmsten der ungarischen Jugend. Zur Feststellung dieses wichtigen Umstandes genügt es, einen Blick in die Liste der Redner zu werfen, von der Zeit an, da die St. Ladislausfeste im Leben der Wiener Ungarn wieder zum hervorragenden Ereignis wurden. Der Gebrauch nämlich, daß der Redner seine Rede auf eigene Kosten in einigen hundert Exemplaren drucken ließ, ermöglicht uns die Feststellung des Redners auch für jene Jahre, da das Matrikelbuch der Natio ihn nicht persönlich erwähnt.⁵⁰ Es lohnt sich, daneben auch die Titel anzugeben, unter denen die Reden erschienen, denn diese spiegeln getreulich auch jene Tugenden des hl. Ladislaus wider, welche die Jugend des betreffenden Zeitalters am tiefsten und stärksten gefesselt haben.

Die ältesten Aufzeichnungen des Matrikelbuches erwähnen bezüglich der St. Ladislausfeste nur die Festmesse; des jugendlichen Red-

⁵⁰ Über die St. Ladislausreden an der Wiener Universität des 17. Jahrhunderts berichtet als erster Wilhelm Fraknói im Jahrgang 1917 der Magyar Könyvszemle auf S. S. 146—151. Ihr bildungsgeschichtlicher Wert wird auch von Joseph Turóczi-Trostler in dem angeführten Bericht über Alszeghy's Buch Irodalomtörténeti közlemények, 1936, S. 111—113 erwähnt.

ners wird erst in der Person von Andreas Rokonogi Erwähnung getan, der 1549 in laudem divi Ladislai eadem die, dum sacra fiebant, orationem suis numeris absolutam omnibus spectatam proposuit atque hoc, quo ceteris calcar atque incitamentum foret, optimo consilio faciendum proposuit... Auf Grund dieser Bemerkung könnte man darauf schließen, daß jener Student einen neuen, bisher unbekanntem Brauch eingeführt habe. 1551 und -52 werden noch Redner erwähnt, dann aber tritt in der Abhaltung des Festes bis 1593 eine Pause ein; in diesem Jahre 1593 beschließt die Versammlung der Natio, das wegen der schlechten Zeiten vernachlässigte Gedenken wieder einzuführen.⁶¹ Dies geschieht auch, allein dann folgt eine neuerliche Pause bis 1607, — von da an wird es in jedem Jahre erwähnt. Die Redner sind bis dahin Fremde, der erste ungarische Redner erscheint 1613 in der Person des Nikolaus Balka. Im Weiteren finden wir wieder nur verstreute Angaben, bis endlich 1625 die erste, in der Folgezeit üblich werdende, auf Einzelheiten eingehende Beschreibung erscheint, ein Beweis, daß seither die St. Ladislausfeste die wirklich repräsentativen Feste der Natio geworden sind. Von diesem Jahre an gestaltet sich die Reihenfolge der Redner folgendermaßen:

1625. Fejérváry Nikolaus, Pazmanita. — 1626. Bosnyák Stephan, Pazmanita. — 1627. Unbekannt. — 1628. Gyulaffy Ladislaus. — 1629. Graf Erdödy Georg. — 1630 Pálfalvai Johann. Pazmanita. — 1631. Graf Erdödy Gabriel Ignaz. — 1632. Unbekannt. — 1633. Unbekannt. — 1634. Graf Zrinyi Nikolaus. Titel der Rede: Rex Milës. — 1635. Unbekannt. 1636. Unbekannt. 1637. Szentgyörgyi Franz, alumnus episcopi Agriensis. — 1638. Tolnay Franz, Pazmanita. — 1639—1642. Unbekannt. — 1643. Murányi Georg Pazmanita. — 1644. Unbekannt. — 1645. Georginich Lucas, Pazmanita. — 1646. Balassa Valentin von Gyarmat — Titel der Rede: Hungariae Felicitas. — 1647. Graf Homonnay Drugeth Georg. — 1648. Falusy Nikolaus. Titel der Rede: Miles Marianus. — 1649. Slavata Johann Joachim, böhmischer Graf. „Rex amabilis“. — 1650. Kéry Franc. „Rex Nobilis“. — 1651. Bercsényi Nikolaus. „Rex pius“. — 1652. Schleger Georg Ladislaus. „Rex Admirabilis“. — 1653. Graf Lippay Georg. „Rex Pius“. — 1654. Kéry Johann. „Rex Thaumaturgus. — 1655. Hollovich Paul, Pazmanita. „Sanctus Ladislaus Primus“. — 1656. Vinci Andreas, Pazmanita. „Regni Apostolici Anima.“ — 1657. Schmid Peter, Ord. Praed. „Signifer Pietatis“. — 1658. Héderváry Lorenz Imre. „Atlas Hungariae“. — 1659 Graf Csáky Peter. — Rex Pacificus.“ — 1660. Anonym. „Rex

⁶¹ Zitiert von Schrauf. II. Band, S. 319.

Pius et Iustus“. — 1661. Mindszenty Johann. „Hungariae Felicitas“. — 1662. Graf Zichy Paul. „Deo et Populo charus.“ — 1663. Pahy Ladislaus. „A Deo Datus.“ — 1664. Ordódy Franz, Pazmanita. „Naturae et Gratiae Prodigium.“ — 1665. Graf Csáky Ladislaus. „Princeps de Republica Meritissimus.“ — 1666 Mikulich Alexander Ignaz. „Princeps Admirandus“. — 1667. Pákay Franz, Pazmanita. „Rex Nobilis.“ — 1668. Jagachich Peter Ignaz. „Rex Marianus“. — 1669. Holló Sigismund von Krompach. „Magnae Hungariae Columnae, Pietas et Fortitudo S. Ladislai“. — 1671. Graf Széchenyi Georg. „Regiae Virtus Fortunae Triumphatrix.“ — 1672. Graf. Esterházy Nikolaus Anton. — Regum Felicitas a Pietate Principis et Amore Populi in Principem.“ — 1673. Skerlecz Nikolaus e Collegio Croatico. „Rex Admirabilis.“ — 1674. Baranyay Johann Georg. „Vir a Divina et Martiali Virtute“. — 1675. Graf Lippai Nikolaus Ferdinand. „Sol Hungariae“. — 1676. Graf Homonnay Drugeth Johann. „Mirabilia Mundi“. — 1677. Nagy Sigismund. „Bellici Imperatoris Imago“. — 1678. Graf Pálffy Johann Ferdinand. „David Hungariae“. — 1679. Sennyey Pankraz „Prinzeps Pius“. — 1680. Rabl Johann Wolfgang. „Divini Amoris Studiosus Princeps“. — 1681. Graf Esterházy Ladislaus Ignaz. „Arcanum Feliciter Imperandi Consilium.“ — 1682. Holtz Johann Friedrich. „Regum Idea“. — 1683. Grimus Franz Karl. „Colossus Hungariae“. — 1684. Sauer Johann Anton. „Victrix Pietas“. — 1685. Vorster Johann Christoph. „Hercules Christianus“. — 1686. Strell Johann Anton. „Christianorum Defensor, Terror Barbarorum“. — 1687. Maholányi Ignaz. „Joseph Pannonius“. — 1688. Graf Esterházy Michael. „Regula Regum Amor et Timor.“ — 1689. Graf Esterházy Gabriel. „Hungaria Triumphans“. — 1690. Graf Csáky Imre. „S. Ladislaus bis Rex.“ — 1691. Plöckner Franz Wolfgang. „Gladius Gedeonis“. — 1692. Breiner Johann Sigismund. „Idea Militis Christiani“. — 1693. Cetto Ignaz Franz. „Victoriosus Maiestas inter Primis Hungariae Regibus.“ — 1694. Otzenassek Johann Mauritiz. — 1695. Graf Erdödy Ladislaus Adam. — 1696. Bellay Bellavicz Gabriel Stephan. — 1697. Baráth Johann Heinrich. — 1698. Graf Erdödy Georg. — 1699. Graf Kálnoky Adam. — 1700 Maholányi Joseph. — 1701. Unbekannt. — 1702. Zipser Georg. „Mars Pacificus.“ — 1703. Motesiczky Georg. „Sapiens et Fortis Belli Imperator.“ — 1704. Graf Esterházy Joseph. „Rex Pius et Fortis“. — 1705. Tallián Ladislaus ord. her. S. Aug. „Moyses Pannonicus“. — 1706. Unbekannt. — 1707. Mattachich Paul. „Gloriosus Ladislaus“. — 1708. Foe disch Franz. — 1709. Unbekannt. — 1710 Unbekannt. — 1711. Fia tth Sigismund Ladislaus, Pazmanita. „Heroa Magnaninitas S. Ladislai“. — 1712. Graf Berényi Sigismund Joseph. „Rex Fortitudine et Constan-

tia“. — Von da an finden wir wieder nur selten ungarische Redner; es wären noch 1716. Franz Pusztafödémesi-Dobsa, 1720 Ignác Johann Bornemissza, 1721 Johann Csabai Gellért aus dem Pazmaneum, 1726. Andreas Viczényi zu erwähnen, aber im Allgemeinen ist der alte Enthusiasmus im Abflauen begriffen und das innere Leben der Natio dem Verfall preisgegeben — wie überhaupt jener Teil des Unterrichts, der mit dem veraltenden jesuitischen System verbunden ist. Die Zeit aber, da die Natio Ungarica in wirklich ungarischem Geiste geleitet wurde und dem Andenken ihres Patrons, des heiligen Königs, huldigte, umfaßt ein volles Jahrhundert. Die Redner gehen, mit verhältnismäßig seltenen Ausnahmen, aus den Reihen der ungarischen Mitglieder der Natio hervor.⁵² Nur wenige unter ihnen stammen nicht aus gräflichen oder hochadeligen Familien, und jene, die nicht wegen ihrer Abstammung der Ehre teilhaftig wurden, kamen gewiß als Mitglieder des Pazmaneums dank ihren geistigen Fähigkeiten in die Kanzlei des Stephansdoms.

Der Glanz und ungarische Charakter der Festlichkeiten wurde unbedingt dadurch erhöht, daß die Messe am Tag des Festes von einem vornehmen Priestermitglied der Natio oder von irgendeinem in Wien weilenden ungarischen Bischof zelebriert wurde. Einige diesbezügliche Angaben finden sich unter den Aufzeichnungen: 1666 Georg Szelepcsényi, 1667-68-69 Franz Szegedi, Bischof von Vác, ungarischer Hofkanzler, 1681 der Bruder des Redners, Nikolaus Esterházy, 1687 wieder Bischof Szelepcsényi, 1688 Kollonics, dem der Bischof von Pécs assistierte, 1692 der Bischof von Nyitra, 1693 Nádasdy, Probst von Preßburg, 1700 Ladislaus Mattyasovszky, Hofkanzler, derselbe auch 1704, und endlich 1705 Ladislaus Erdődy, Propst von Pápócz. Dies alles zeigt deutlich, daß die St. Ladislausfeste nicht nur eine Angelegenheit der Universitätsjugend, sondern des gesamten Wiener Ungartums waren.

Die Verfasser der Reden sind zwar nicht in den Rednern selbst zu suchen — die Kenntnis der Bräuche an den Hochschulen des 17. und 18. Jahrhunderts und einige Angaben weisen darauf hin, daß an der Abfassung der Reden der Hauptanteil eher dem Procurator oder irgend einem Professor zukommt,⁵³ — wir können aber doch annehmen,

⁵² Allein in den 5 Jahren zwischen 1682 und 1686 gibt es mehrere ausländische Redner. Das kann aber wohl dadurch erklärt werden, daß die Mehrzahl der ungarischen Studentenschaft durch die Befreiungskriege ferngehalten war.

⁵³ Manchmal wird es im Bericht des Procurators als besonderes Verdienst angerechnet, wenn der Redner seine Rede... *Marte suo composuerit*..., wie z. B. im Jahre 1688.

daß der Geist der Reden mit dem der ungarischen Natio identisch war, der Geist also, der die Denkweise und das seelische Bild der Mitglieder während der Universitätsjahre — endgültig wohl — geformt hat. Und wenn wir in den Reden die Tugenden betrachten, mit denen die Redner den Großen König schmücken, finden wir darin zugleich jene Eigenschaften wiedergegeben, die nach der Wertung des Zeitalters anziehend, imponierend und nachahmenswert sind. Diese Reflexionen einer späteren Periode von heldenhaften Zeiten und Taten bringen uns zugleich auch die Seelenbeschaffenheit des Jahrhunderts näher und fördern Erkenntnis und Verständnis der Ergebnisse der Jesuiten-erziehung in diesen Richtungen.⁵⁴

Sehen wir nun zu, wie der heilige Ladislaus beschaffen ist, den die Redner ihrer Hörschaft als Beispiel vorstellen. Es genügt, einen Blick auf das oben angeführte Titelverzeichnis zu werfen, um seine charakteristischsten Eigenschaften zu finden. Nikolaus Zrinyi, wohl von den kriegerischen Traditionen seiner Familie beeinflusst, spricht vom Rex miles, vom Soldaten. Das Ideal anderer ist der Rex Pius, der Pacificus, der Amabilis. Der gute, gerechte, Gott und Untertanen liebenswerte Herrscher findet ebenso seinen Lobredner, wie der Hercules, der Colossus, der David, der Gedeon, der ... sanctitate et martiali trophea laudatissimus Heros... Gottesglaube und Stärke sind also jene beiden Haupteigenschaften, welche die meisten Redner zu Lob und Huldigung hinreißen. Und rings um diese sprießen die menschlichen Tugenden in solchen Maßen, daß Worte es kaum andeuten und würdigen konnten. Die gefühlsmäßig exaltierte barocke Denkweise sucht auch in den menschlichen Eigenschaften das Gesteigerte, das, was den Durchschnitt weit überragt: zu Recht setzt sie also sich im hl. Ladislaus ein Ideal, dem sie alle nachahmenswerten Eigenschaften ihrer Traumbilder andichtet. Der massenhafte Gebrauch übertreibender Adjektive, das maßlose Schwärmen für die Tugend, das himmelhoch erhobene Heldenhafte sind einfach entwicklungsmäßige Projektionen der Barockseele, an welche nicht heutige Maßstäbe anzulegen sind;

⁵⁴ Ab 1631 erschienen die Reden auch im Druck, und von einigen Ausnahmen abgesehen, sind alle in den Sammlungen des Nationalmuseums, der Akademie, der Universitätsbibliothek, — alle in Budapest, und in der Wiener Nationalbibliothek zu finden. Über die Fundstelle der Reden der ungarischen Redner gibt die Régi Magyar könyvtár von Szabó Károly Aufschluß. 1693 erschien ein kleines Buch vom Redner des Jahres, Cetto Ignaz, Ferenc, mit dem Titel: Virtus coronata Divi Ladislai- welches 39 Reden der früheren enthält, zum Gedächtnis der Tatsache, daß Leopold in diesem Jahre seit 39 Jahren ungarischer König und daß Joseph der 39. ungarische König seit dem hl. Ladislaus ist. Das Jankovich-Kolligatum des Nationalmuseums enthält 30 Reden von 1634 bis 1690.

daran aber können wir keineswegs zweifeln, daß jene Seelen diese Leidenschaften wirklich durchlebt haben und daß die Reden weder in ihrer Form, noch in ihrer Wirkung gekünstelt waren.

Die Redner finden in Ladislaus alle menschlichen Tugenden: Eminentia, Veneratio, Amor, Gratia, Maiestas, Prudentia, Pietas, Iustitia, Fortitudo, Clementia, Religio, Caritas,⁵⁵ Provida Circumspectio, Deo hominique inviolata fides⁵⁶ wohnen in seiner Seele, aber zugleich auch adamante solidior fortitudo⁵⁷, und als der Redner danach sucht, welches Gleichnis für den mit allen Tugenden begnadeten Herrscher das würdigste und restlos ausdrucksvollste wäre, stellt er fest, daß dieses nichts anderes sein könnte, als die ... absolutissima bellici Imperatoris effigies ...⁵⁸. Entsprechend der Gesellschaftsbetrachtung des Zeitalters versäumen es nur wenige, zu unterstreichen, daß er ... insigni maiorum stirpe ... sei, und mit Hinblick auf das Zeitgeschehen wird Ladislaus zum ... triumphans orthodoxae religionis Hercules ...⁵⁹. Seine Treue zur Himmelherrin Maria kehrt in vielen Bildern wieder, in Vorstellungen, die in ihm den Miles Marianus, das Lilium ... Magnae Hungariae Dominae Marianum ... verehren.⁶⁰ Die Stimmung der Befreiungskriege stellt naturgemäß wieder die kriegerischen Tugenden des heiligen Königs in den Vordergrund: er lebt nun im Andenken der Nachfahren als ... munitissimum patriae propugnaculum, belli fulmen, hostium terror, Ecclesiae praesidium, Hungariae Gloria ...⁶¹, ... Stellen wir uns also einen Mann vor, der ... coeli inquilinus, fidei colossus, commilito angelorum, terror hostium, amor urbium, orbis miraculum, oraculum sapientiae, victor gloriosissimus, microcosmos sanctitatis ... ist.⁶², dann sehen wir erst richtig den heiligen Ladislaus, in welchem das herrliche Vorbild der ungarischen Jugend des 17. Jahrhunderts verkörpert ist. Fügen wir noch hinzu, daß sie im hl. Ladislaus auch Eigenschaften entdecken, die nur in der Wertung eben des eigenen Zeitalters zu den Attributen wirklicher Größe gehören, die eloquentia z. B.⁶³, dann wird erst vollkommen verständlich, wie die Reden

⁵⁵ Die Reden von 1663 und 1665.

⁵⁶ 1646.

⁵⁷ 1678.

⁵⁸ 1677.

⁵⁹ 1685.

⁶⁰ 1646. 1661.

⁶¹ 1685.

⁶² 1673.

⁶³ Die Rede von Franz Dobsa im Jahre im 1716.

zeitgebundene Ideale verherrlichen und wie weit diese ganze Tradition im Dienste erzieherischer Ideale steht.

Die darstellende Kraft des einfachen menschlichen Wortes genügt jedoch keineswegs, um die unermessliche Größe dieses heiligen Königs zu versinnbildlichen. Die mehr als ausreichenden klassischen Kenntnisse, welche die jesuitische Erziehung jener Generation vermittelt, bergen außerordentliche Möglichkeiten in sich, um die menschliche Größe durch Vergleiche mit antiken Helden am würdigsten darzustellen. Der eine sieht in Ladislaus den ... *coelestis Hannibal noster* ... welcher dem punischen Führer nicht nur in allem ebenbürtig ist, sondern ihn sogar übertrifft.⁶⁴ Der andere meint, er sei ... *os humerosque Deo similis* ...⁶⁵ Der Dritte schwankt, ob der friedliche Numa oder der siegreiche Alexander würdiger seien, daß die Größe Ladislaus' an ihnen gemessen werde.⁶⁶ Oder man schildert die militärische Erziehung des jungen Ladislaus, angelehnt an die Art und Weise des Livius, da er Hannibal beschreibt⁶⁷ und dessen stenge und schwere Erziehung. Nach einem andern wiederum ist Ladislaus der ... *Atlas Hungariae* ... welcher ... *in astris Juppiter, in castris Mars, in consiliis Apollo, in proeliis Hercules, in victoriis Macedon, in triumphis Scipio, in prosperis Jason, in adversis Theseus* ...⁶⁸ ist, und die Schlußforderungen gehen zielsicher auf das Gleiche hinaus ... *Silete nunc vestros Galli Hercules(!), Caesares Romani, Graeci Pericles, Persae Epaminondas (!), nihil est, quod Ladislaianae fortitudinis attingat* ...⁶⁹, ermahnt ein Redner, nachdem er von den Heldentaten des Ladislaus berichtet hat. Ladislaus ist also größer als alle, die der Jüngling bisher als nachahmenswerte Ideale angesehen hat, sein Ruhm rückt die größten Helden des klassischen Altertums in den Schatten und er ist würdiger als jeder von diesen, der Jugend als Vorbild hingestellt zu werden. Königliche Tugenden schmücken seine Person und die barocke Denkweise, welche das Erhabene höher als alle anderen Eigenschaften stellt, umgibt seine Gestalt mit schwärmerischer Verehrung und wählt ihn zum Ideal einer Jugend, welche bisher nur an den Beispielen der Heiligen und der antiken Helden erzogen worden war.

Eingehendes Studium dieser Reden und Vertiefung in ihren Geist kann noch viel Neues erbringen, auch hinsichtlich dessen, daß in ih-

⁶⁴ 1634.

⁶⁵ 1649.

⁶⁶ 1670.

⁶⁷ 1677.

⁶⁸ 1658.

⁶⁹ 1670.

nen die Gestalt des hl. Ladislaus als barockes Erziehungsideal von neuen Seiten beleuchtet wird. Diese Reden vermitteln uns die ganze Weltanschauung der Wiener Natio Ungarica, ihre Stellungnahme den Zeitproblemen gegenüber, religiöse, nationale, moralische, staatsphilosophische und Bildungsfragen treten an sie heran, von ihnen beurteilt und beantwortet, und die von ihnen gefundenen Lösungen tragen in bedeutendem Maße zur Formung des Zeitgeistes bei. Im Vorangehenden wurde gezeigt, daß die ungarische Jugend an der Wiener Universität nicht nur ihrer Zahl nach, sondern und hauptsächlich dank ihrer gesellschaftlichen Stellung außerordentliche Beachtung verdient: wenn nun einige Züge jenes Geistes dargelegt werden, welcher sie in der Stellungnahme gegenüber Schicksalsfragen des Ungartums beeinflusst hat, so wird uns dies zugleich wertvolle Anhaltspunkte bei der Betrachtung des geistigen Bildes nicht nur unseres barocken Hochadels, sondern des katholischen Teiles unserer Gesellschaft überhaupt vermitteln.

Unter den Leitmotiven dieser Reden, welche ihnen sozusagen ideengeschichtlichen Quellenwert verleihen, muß natürlich zuerst die Idee des Christentums, des Catholicums, betrachtet werden. Nicht, als ob die religiösen Standpunkte in den Reden überwogen und alle anderen Fragen zurückgedrängt hätten, das rein religiöse Problem kommt an Bedeutung niemals der Wichtigkeit der nationalen Fragen gleich, die Denkweise des Jahrhunderts aber bezieht, wie überall, so auch hier in diesen Reden, alles auf die Religion, welche als gemeinsamer Nenner der Sonderprobleme das ganze Leben erfüllt. Betrachtet man die leitenden Ideen des 17. Jahrhunderts, so muß man der Religion ge rechterweise die erste Stelle einräumen.

Welcher Platz kommt nun im Staate Ladislaus' des Heiligen der Kirche, der Religion zu? Das ist die Frage, welche die Redner beschäftigt und welche mit ihrer ständigen Aktualität auch das größte Interesse der Hörerschaft finden wird.⁷⁰ Der richtige Herrscher regiert pro Deo et populo. Er hat damit erkannt, daß die Religion Grundlage des gesunden Staatslebens ist und daß die Gesetze des Weltlebens nur göttlichem Befehl entspringen können. Für die Beziehungen zwischen Staat und Religion finden wir in der Rede von 1665 eine beinahe philosophische Definition.⁷¹ Ladislaus hatte alle seine Kräfte darauf gerichtet, die Kirche Christi in seinem Lande zur Blüte zu bringen; so

⁷⁰ 1653.

⁷¹ 1665.

war auch die göttliche Gnade nicht ausgeblieben.⁷² Es gibt kaum eine Rede, die zu erwähnen versäumte, daß Ladislaus auch dem gefangenen Kumanenheere verziehen habe, in der Hoffnung, es könnten aus ihnen neue Anhänger Christi werden: Ladislaus ist also das Vorbild des Herrschers, der nichts unterläßt, um die Herrschaft der *orthodoxae fidei* in seinem Lande möglichst zu befestigen. Und hier, in der Frage der *orthodoxae fidei*, steigt das religiöse Problem zur Aktualität. Nur jenes Land kann stark und mächtig sein, wo Staatsgewalt und Gottesverehrung auf gleicher Grundlage ruhen. Höchste Pflicht eines guten Herrschers ist es, über die religiöse Einheit seines Landes zu wachen. Religiöse Zwistigkeiten gereichen dem Lande zum Schaden... *Eo pernicioses hostes domestici, quo propinquiores et eo hostilius res agebant, quo tectius et quia sub amici larva simulabantur omnia...; et ita quidem fluctuabant res, ut... alii... plebi inspergerent trepidationem, alii... nobilitatis sollicitarent pro hostibus animos... Vagabantur barbarum excitandarum Lamiae; pestesque regni primatum ad se rapiabant animos, ipsaque iam tunc principis divulgabantur inter hostes ipsos sanctissima consilia, omnia gliscere undique ira, odiis secretis etiam ardere... ipsam spem rebus tam distractis ob inimicum metum succumbere... totum regnum turbari, consternari populum, civem iugulum imminente cervicibus exhorrescere, ob ferociam et ingentes hostium turmas omnes regni interitum augurari... sagt der junge Nikolaus Zrinyi 1634 bei Beschreibung der Verhältnisse unter Ladislaus dem Heiligen, wahrscheinlich in Anspielung auf die eigene Zeit und die inneren Kriege der damals jüngsten Vergangenheit. Auch die großen Schöpfungen des heiligen Ladislaus... *invidia venenavit, animorum dissidia divulserunt, sectarum diffusa lues adusque ossa iam calida etiamnum cruore stillantia emedullavit...*, hören wir von einem andern Redner, Bálint Balassa, 1646. Unter Ladislaus herrscht Eintracht zwischen König und Untertan auch auf religiösem Gebiete, das Staatsleben entfaltet sich zu voller Blüte... *Insuperabilis est regni firmitas, quae in Deo fundatur atque in concordia partium roboratur...*⁷³ Bei all dem ist es selbstverständlich, daß der Herrscher nach vollkommener Wiederherstellung der religiösen Einheit streben muß; häufig tritt dieser Gedanke auf, besonders seit den Jahren, da Leopold die gewaltsame Rekatholisierung begonnen hat. Leopold ähnelt in seinen Herrscherleistungen Ladislaus dem Heiligen, auch er verrichtet Wunder: oder ist es kein Wunder, wie er im apostolischen*

⁷² 1662.

⁷³ 1672.

Lande, alle Hoffnungen und Vorstellungen übertreffend, die orthodoxa fides wiederhergestellt hat?⁷⁴ Ladislaus sparte nicht Mühe und Schweiß, um... superstitiosos in populo errores suppressere, religionem non modo extollere iacentem, sed etiam amplificare eius pristinam dignitatem... und in mühseliger Arbeit... augustam avitae religionis maiestatem fastuosis vitiorum propugnaculis obsessam... ad ... sacratissimum Ecclesiae gremium reduxit, restituitque exulem aris pietatem...⁷⁵ Darin wird ihm Leopold ähnlich, er handelt ebenso wie Ladislaus, als er... Apostolicum Regnum ab Haeresi vindicare, avitam restituere pietatem contendit... Deshalb wird auch Leopold Princeps Pius, deshalb wird von ihm eine gottgefällige und staatsnützliche Arbeit vollbracht, als er das Haupt des gefährlichen Ketzertums mit dem Schwerte abschlägt... Quam sudore olim tuo, atque adeo sanguine iniquissimis temporibus pietatem saevisti, feralis illa ex orco genita, publicae rei pestis, animarum praedo Haeresis evertit... aber es sei kein Grund vorhanden zur Enttäuschung und Verzweiflung, noch immer wache Ladislaus über Ungarn und er werde die religiöse Einheit wieder herstellen... Tuae profecto Hungariam in oculis ferentis pietatis documentum sit Augustissimus Leopoldus noster, cuius est perpetua mens, dare operam ut exterminata haeresi antiquus Hungariae flos inducatur... berichtet der Redner des Jahres 1679, der schon in der Einleitung ankündigt, daß er nicht von jenem Ladislaus zu sprechen gedenke, welcher Siege errungen und Länder unterworfen, sondern von jenem, der sich vollkommen in den Dienst Gottes und der Religion gestellt habe.

Ist aber die Religion wirklich die Grundlage des Staates? so stellt Ladislaus Esterházy, der Redner des Jahres 1681, die Frage: ist jene Religion Grundlage des Staates, die das Land ins Verderben jagt, weil sie Herrscher und Volk gegeneinander aufbringt? Die Herrschaft Ladislaus' beweise das Gegenteil. Schrecken, Verwirrung und Verderben, verursacht durch den Mangel an Religion, bekämpfte er eben mit Hilfe der Religion. Seine ganze Herrschaft war auf die Wiederherstellung der Religion, auf die Stärkung der Kirche gerichtet, Gott half ihm in seiner Arbeit und schenkte seinem Lande eine Blüte, die seit her nur selten wiedergekehrt sei. Und Leopold, der Patron Nationis Hungaricae in terris, sei dazu berufen, ähnlich wie Ladislaus das Land zur Blüte emporzuführen Leopolds Verdienst und Lob würden jenem des Ladislaus ähnlich sein, wenn er diese Arbeit beendet und die alte

⁷⁴ 1676.

⁷⁵ 1678.

Religion in Ungarn wiederhergestellt habe. Aussprüche dieser Art könnten in unendlicher Zahl angeführt werden, es gibt keine einzige Rede, in welcher das religiöse Problem nicht wenigstens gestreift würde. In ihnen allen ist Ladislaus der ... *dux in religione*⁷⁶ ... *Triumphans orthodoxae fidei Hercules* ...⁷⁷, die ... *firmissima religionis columna* ...⁷⁸, der in seinem Lande ... *damnatos superstitionum ritus extinxit, veraeque religionis ac fidei iecit fundamenta* ...⁷⁹.

Die religiöse Frage ist also ein Problem ersten Ranges für die Wiener ungarische Jugend. Ihre Stellung läßt keinen Zweifel zu: die Ketzerei schädige die Einheit des Landes, sie sei daher gefährlich und als gefährlich zu vernichten. Niemals während des Jahrhunderts hören wir aus den Reden irgend einen Hinweis, der den Protestanten gegenüber Toleranz empfehlen würde. Wenig würde es sich lohnen, im Jahrhundert der Unduldsamkeit und der religiösen Zwistigkeiten Geduld und Nachgiebigkeit zu suchen. Der Geist, den sich die Wiener ungarischen Studenten aneignen, ist der Geist des Zeitalters, in religiösen Fragen unduldsam, unnachgiebig und erbarmungslos, in seinen Anhängern die schwärmerische Hingabe an die Kirche stärker entwickelnd als alle anderen Gefühle. Wenn wir aber die Auffassung des 17. Jahrhunderts über die Ketzerei jener des Mittelalters zur Seite stellen, so finden wir in ihnen beiden einen grundlegenden Unterschied: die Kirche des Mittelalters verfolgt die Ketzer, bekehrt mit roher Gewalt die Verirrten, um sie ins Lager Christi zurückzubringen und ihnen das ewige Heil zu sichern; die ebenfalls gewaltsamen Bekehrungen des 17. Jahrhunderts sind nicht mehr von diesem Gedanken geleitet; keine der Reden gibt sich mit Problemen des ewigen Heiles ab. Ursache und Ziel sind, wie wir in den Reden gesehen haben, nach völlig Anderem gerichtet: die Ketzerei schädigt die Einheit des Staates. Ihre Vernichtung liegt also im Interesse des Staates. Diese Ver-

⁷⁶ Ladislaus ... *religionis consilio, bello et pace feliciter gerebat omnia: hoc et a Te, pietissime Princeps, nemo non videt: dum videt, quanto late patet Christianae adhuc Hungariae plaga, sacrata per sacrilegum, proh dolor! impie profanata templa, in pristinum divinorum mysteriorum restituta usum: sacrosanctas, scelerato ausu sive dirutas, sive contaminatas aras, ad verum veri Numinis iterandum cultum reparatas, reconciliatas: religiosas Deo dicatarum familiarum abalienatas sedes: totam denique variorum tempestate bellorum inundantibus Hungariam, pacis publicae turbatricum sectarum pseudo-pastoribus iam dudum ferventissimis suspiriis exoptata metamorphosi, veros, pacisque Deum inter ac homines conciliatores substitutos verbi divini praecones ... 1682.*

⁷⁷ 1685.

⁷⁸ 1690.

⁷⁹ 1678.

änderung in der Beurteilung der religiösen Frage zeigt erst, in welcher Richtung sich der Dualismus von Staat und Kirche seit dem Mittelalter verändert hat. Es zeigt sich auch, wie die Reformation den Kampf zwischen Kirche und Staat nicht nur in den protestantischen Ländern zu Gunsten des Staates entschieden hat. Als der Katholizismus infolge der Verminderung seiner Macht genötigt war, für die Wiedergewinnung seiner verlorenen Mitglieder die verstärkte Unterstützung der Staatmacht in Anspruch zu nehmen, ordnete er sich zugleich bedingungslos dem eben den Weg des Absolutismus gehenden Staat unter.⁸⁰ Dieses Verhältnis schädigt vorerst nicht das Ansehen der Kirche; der barock gesinnte Herrscher stellt sich und die Staatmacht mit aufrichtiger Hingabe in den Dienst der kirchlichen Reorganisierung; dieses freundschaftliche Verhältnis verschwindet aber mit der Änderung der Weltanschauung und verwandelt sich sowohl in protestantischen wie katholischen Ländern in eine Abhängigkeit vom Staatsinteresse, auch wenn dieses sich mit dem Interesse der Kirche nicht deckt. Der Staat des Rationalismus neigt bereits dazu, der Kirche gegenüber mit schonungsloser Gewalt aufzutreten, wo diese den Verwirklichungen seiner Interessen im Wege steht. Die Religions- und Staatstheorie der Reden über Ladislaus den Heiligen läßt aber noch nichts von diesen zukünftigen Veränderungen spüren. In ihnen leben Kirche und Staat noch in heiliger, ungestörter Eintracht und die Veränderung des Kräfteverhältnisses ist, wie eben gesagt, bloß daraus zu ersehen, daß in dem Dualismus nicht mehr der Staat im Interesse der Verwirklichung kirchlich-göttlicher Zwecke arbeitet, sondern daß die Kirche mit ihrem ganzen disziplinierten Organismus den Interessen des Staates dient.

Nationaler Gedanke und Vaterlandsliebe bilden den nächsten Gedankenkomplex, dessen Erscheinungsformen und Entwicklung in den Reden untersucht werden sollen. Jesuitische Erziehung und nationale Ideale, Wien und Vaterlandsliebe sind Begriffspaare, die bisher selten in positiver Form in unserer Literatur erschienen sind, eher, um in ihrer Existenz bestritten, ja verneint zu werden. Im Folgenden werden wir Gelegenheit haben, die diesbezügliche Denkweise einer Gesellschaft kennen zu lernen, einer ungarischen, jesuitisch gesinnten, in Wien lebenden Gesellschaft. Und wenn wir in ihrem geistigen Bilde Fäden finden, die sich mit dem ungarischen Schicksal, mit der ungarischen Vergangenheit und hauptsächlich mit den ungarischen Problemen des eigenen Zeitalters verknüpfen, wird vielleicht die

⁸⁰ Jellinek G: Allgemeine Staatslehre. Berlin. 1929. S. 323—327.

öffentliche literarische Meinung einige persönliche Umstände dort finden, wo sie bisher nur höfische, national uninteressierte Gesinnung zu sehen gedachte.

Im jesuitischen Erziehungssystem kommen — obwohl dies der organische Geschichtsunterricht nicht beachtet — doch auch die großen Gestalten der ungarischen Vergangenheit, in erster Reihe zwar als religiöse Ideale, aber nicht weniger auch als nationale Helden, zur Geltung.⁸¹ Das beste Beispiel hiefür ist eben die Gestalt Ladislaus des Heiligen. Die ihn preisenden Redner sehen im heiligen Herrscher nicht nur den Rex Pius, sondern auch den Atlas Hungariae, den Hungariae Felicitas, den Herrscher der Hungaria Triumphans und neben seinen religiösen Tugenden ist er zugleich auch der ... Regni Tutelarior, Pater Patriae, Servator Hungariae, Defensor Libertatis...⁸² Die Betrachtung der Vergangenheit ist aber in diesen Reden keine müßige Rückwärtsschau, man sucht und findet sogleich auch Verbindung zu den aktuellen Problemen des ungarischen Lebens und so gestalten sich die Reden zu einer ganz eigenartigen Geschichtsbetrachtung. Licht die Vergangenheit, Schatten die Gegenwart, Hoffnung die Zukunft, — die wahre Geschichtsbetrachtung der Gestürzten, der vom Schicksal Geschlagenen, wo melancholische Reflexionen, Verzweiflung und Hoffnung einander ablösen, unter dem ständigen Einflusse der Gegenwartsereignisse die Hoffnung erwecken oder zur Verzweiflung treiben, jedenfalls aber ein Ansporn sind, über die Schicksale des Vaterlandes nachzudenken.

Die Gegenüberstellung von Vergangenheit und Gegenwart, die bejammernswerte Lage des Landes, der Kampf gegen das barbarische Heidentum: dies sind die bezeichnendsten Motive in der Geschichtsbetrachtung des Wiener Ungartums. In dunklen Farben erscheint die Gegenwart der Nation, wenig Erfreuliches und Hoffnungsvolles zeigt sich zunächst für die Zukunft... Regnorum quondam felicissima erat Pannonia... als die göttliche Fürsorge sie durch Ladislaus mit Glück und Wohlstand überhäuft hatte.⁸³ Ladislaus' Zeitalter, da... per quindecim omnino annos intra Pannoniam nihil turbatum est, foris paucissima bella, eaque felicissime confecta fuere... ist besonders beneidenwert für den Sohn des kriegerischen Zeitalters.⁸⁴ Ladislaus war

⁸¹ Unter den jesuitischen Schuldramen gibt es z. B. weit mehr mit ungarischem Gegenstande, als bisher gedacht wurde. Siehe Takács József: A jezsuita iskoladráma. Bpest 1937.

⁸² 1663.

⁸³ 1646.

⁸⁴ 1659.

der unbesiegbare Verteidiger der Ruhe des Vaterlandes, der immer nur unternahm... quod ad reipublicae felicitatem utilius erat...⁸⁵ Aber auch nach ihm war Ungarn das Land des Glückes und des Ruhms... Fuit exinde semper Hungaria virorum fortium ad nostra usque tempora, invictissimorumque faecundissima altrix et palestra... Sileo Lares patrios... sileo reges florentissimos exterarum gentium provinciis.. a nobis transmissos... der Redner erwähnt nur, daß ein ungarischer König auch gegenwärtig auf dem römischen Throne säße.⁸⁶ Die Ruhmvollen Zeiten der Vergangenheit mußten aber noch schärfer den Gegensatz zur Gegenwart betonen, der Gegenwart, die nur mit den Zeiten vor Ladislaus verglichen werden könne... Eadem prope tulerunt tempora Ladislaum Pium alterum, alterum Leopoldum Pium...⁸⁷; dieser Vergleich gelte nicht nur für die religiöse Lage, er kann auch auf die allgemeinen Zustände des Vaterlandes angewandt werden. Ein Ladislaus müsse wiederkommen, nur er wäre fähig, das Land vor dem Verderben zu bewahren⁸⁸... Ein anderer Redner möchte seine Zuhörer zu den Zeugen der Seelengröße des heiligen Königs, zu den Domen von Vác und Buda führen,... nisi, prohi dolor! ad Ottomanici saevitiem furoris nunquam satis deplorando interitu cineres et busta abiissent... er möchte noch die wunderbare Kirche von Várád erwähnen,... si non paucis abhinc annis, ah! infandum rex dives renovare dolorem! foedissimae Mahometanorum mancipata servituti, ad ruborem deformis, ad dolorem inculta, ad horrorem squalida, ad lacrimas sanguineas profana, e Mariano Capitolio in brutorum stabulam, ex angelorum aula in caulam pecorum, e coelesti Alleluia in Alla Turcicum, ex aris in haras, e Mariano denique virginis domicilio in propudiosum impuditiæ theatrum lamentabili aequè et sacrilega metamorphosi transmigrasset...⁸⁹ Das Grab in Várád, der aus seiner Ruhestätte vertrie-

⁸⁵ 1690.

⁸⁶ 1664.

⁸⁷ 1679.

⁸⁸ ... hanc afflictæ patriæ deploratis rebus, .. hanc... sensit saepius venientem in vota, nunc vel maxima, dum luna tenebrarum princeps saeva omnia molitur adversa istius diras, in avitas suppetitas evocat res Christiana Regni Apostolici. Tutanda isthinc multa sunt hoc circummundique frementium incursu barbarorum. Privatorum perclinantur arae et foci, magnatum possessiones et castra, quies et tranquillitas, reipublicae honor et existimatio, coronae salus et incolumitas, Ecclesiae catholicae decus et firmamentum. Privata cum publicis, sacra cum profanis, divina cum humanis eodem fluctu iactantur. Hercule necesse est, qui torosis humeris, vel iratum genti insuper olympum sustineat vel infidum inferne communi bono furias omnes in nos succutientem orcum compescat... 1666.

⁸⁹ 1668.

bene König tauchen oft in den Reden auf, als Symbole der von den Türken unterjochten Landesteile. Der Held, der im Grabe keine Ruhe findet, zieht durch die Länder, grüßt Österreich und den Wiener Stephansdom ... *Salve Austria, ita te peregrinus princeps ab immani convulsione, patriae periculo internecino eluctatus... Ladislaus salutat... Salve Inclita Magni Protomartyris basilica: ita te quoque sacrario suo Varadinensi per summum nefas a teterrimis hostibus profanato exutus merito honoribus coronandus heros ingreditur...*⁹⁰ Die Erwähnung des Domes von Várád — und wenige lassen diesen großartigen Zeugen der Religiosität Ladislaus' unerwähnt — ist immer mit bitteren Betrachtungen und Klagen verknüpft. Der eine denkt daran, welche Gefühle Ladislaus bewegen mögen, wenn ... *pro Crisio amne natare videt suorum lacrimas, pro triumphali crucis signo explicari sustinet improbum ac ferele Lunae cornu, pro Dei laudibus in Varadiensi Basilica audit intonari male syncopatarum Alleluja...*⁹¹; der Andere möchte das Lob Ladislaus' singen im Dom von Várád, über den heiligen Ruinen, ... *sed ita infelici Hungariae fato accidit, ut ita optare quidem nobis, sperare quidem nobis, sperare per summam barbarorum iniuriam vix liceat...*⁹² Und wenn nichts anderes, so drückt doch Klageruf den tiefen Schmerz aus, den der Gegensatz zwischen der ruhmvollen Vergangenheit und der traurigen Gegenwart im Redner erweckt.

Ungarn wurde also das Los des Kampfes gegen das Barbarentum zu teil. Ein tragischer Kampf auf Leben und Tod, dessen Begriff schon in der Geschichtsbetrachtung der Redner seine Definition findet. Ungarn ist auch für die Zukunft der ... *Imperii Romani clypeus...*, der das Heidentum von Europa abwehrt.⁹³ ... *Infelix Pannonia! que dum longis etiam annorum periodis coronae aliae dulcissima pacis fruebantur malacia, tu veluti Fortunae ludibrium saevissimis bellorum tempestatibus agitaris: dum illae pacis laureas nectebant nepotibus, tu moestissimis interfectorum intenta funeribus cupressos erigis interemptis: dum procul etiam aliae suis e regni limitibus Bellonae propulsabant asseclas, tu mediis in visceribus sanguisugas illas pessimas proprio cruore pascere necessitaris. Ergo nulla spes pacis superest Pannoniae? Ergo una regnorum Domina, Herorum parens fecundissima, propugnatoris Ecclesiae Augustissima sine pacis laurea contabescat? O sortem ipsis etiam abjectissimis vernis deplorandum!...* Vielleicht nicht einmal mit Hilfe des heutigen Wortschatzes könnte Ungarns Schicksal in

⁹⁰ 1662.

⁹² 1679.

⁹³ 1663.

der Kollektivität der Völker ergreifender und erschütternder gezeichnet werden. Und — was noch wichtiger ist — diese Worte entstammen den Lippen eines Fremden, eines Österreicher⁹⁴ — ein vielsagender Beweis dafür, daß die Verehrung des heiligen Ladislaus an der Wiener Universität nicht nur der ungarischen Jugend ihre geschichtliche Sendung enthüllt, sondern auch in den mit ihr in Berührung stehenden Fremden, Verständnis und Verehrung für Vergangenheit und Schicksal des Ungartums wachgerufen hat. Und wenn wir von einem anderen fremden Redner erfahren, daß es nur der ständigen Hilfe des heiligen Königs zu verdanken sei, ... ut Pannonia tot iam saeculis murum se pro Christiana Republica barbariae omni expugnabilem opposuerit...⁹⁵, dann wird es verständlich, ein wie bedeutendes Bindeglied zwischen Ungartum und den Nationalitäten der Natio Ungarica diese Erschließung des ungarischen Geistes und der ruhmvollen ungarischen Vergangenheit durch die St. Ladislausreden geschaffen werden konnte. Historisches Selbstbewußtsein kann auch jenem Redner nicht abgesprochen werden, der im Bewußtsein der ungarischen Berufung mit berechtigtem Stolze .. fragte: Aut ego fortassis temeritatis potere insimilari, si. Hungariam tanti regis illustratam facinoribus, barbarae frenum impietatis, Christianitatis columnam, propugnaculum fidei, Sacri Imperii Antemurale, quinimo brachium dextrum Catholicae et militantis Ecclesiae nominaro?⁹⁶ Dieses Bewußtsein der Mission, den europäischen Westen gegen die Ungläubigen zu verteidigen, ist nicht erst im 17. Jahrhundert entstanden, sein Erwachen geht auf die Zeiten zurück, da die Gefahr des Ostens sozusagen ein ständiges Problem des ungarischen Lebens geworden war.⁹⁷ Daß wir es aber auch hier, in der Wiener Barockumgebung, in derart entwickelter Form finden, ist ein wichtiger Beweis dafür, daß das Barock das keimende Nationalbewußtsein und die Geschichtsbetrachtung des vorangegangenen Zeitalters übernommen und weiterentwickelt hat.

Schmerzliche Angst drückt sich in jenen Reden aus, in denen die trostlose Lage des Vaterlandes zur Sprache kommt. Ihnen folgen aber sogleich auch Worte der Freude, wenn nur der kleinste Grund zur Hoffnung gegeben ist, und das unsichere Warten löst sich in stürmische Freudenäußerungen, als die Befreiungskriege endlich beginnen

⁹⁴ 1691.

⁹⁵ 1686.

⁹⁶ 1693.

⁹⁷ Über die Entwicklung des Bewußtseins der ungarischen Mission siehe: Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története a 15—17. században. Bpest, 1936.

und Erfolg über Erfolg erkämpft wird. Nicht einmal die dunkelsten Zeiten können das Vertrauen und die Hoffnung ersticken, in weiter Zukunft liegt noch die Stunde der völligen Befreiung, als der Redner von 1657 seherhaft in Leopold den Zertrümmerer der türkischen Macht sieht: ... Habes inclyta Hungaria ... vigilem leonem ... regem Leopoldum, gloriosi regis Ladislai, sicut regnorum, ita heroicorum gestorum haerem, qui.... fortia victoriosi Ladislai renovabit et adaequabit facta; victoriis et triumphis per ipsum fulgebis, antipariter tibi restituet limites et Ottomanicam ad nihilum rediget potentiam... Nach dem Siege bei St. Gotthard äußert sich dieses Vertrauen mit erneuter Stärke: Leopold habe die drohenden Wolken vom Himmel des Vaterlandes vertrieben, die Macht der Türken gebrochen und dem Vaterlande die Ruhe wieder gesichert.⁹⁸ ... Excubet in perniciem finitima barbaries, intorqueat cornu in vulnera.. orakelt der Redner des Jahres 1672, während einige Jahre später der andere im Tone der Sicherheit behauptet: ... Trepidate, qui patriam infestatis, barbari Lunicolae, quia Lunam Othomanicam exterminabit Hungariae Sol, invictissimus Leopoldus...⁹⁹ Nach den ersten Siegen über die Türken strömen unaufhaltsam Vertrauen, Freude und Begeisterung... Bene spera heroum parens Hungaria victrici regis Ladislai animata ad victorias, turbulento discordiarum pelago, duodecennali bellorum intestinorum tempestate iactata, portum optatae felicitatis tibi obventurum confide...¹⁰⁰ Der Siegesruhm gebührt natürlich Ladislaus, der sich neben Leopold gestellt, seine Waffen zum Siege geführt hat und ihm auch fürderhin in seinen Kämpfen beistehen wird.¹⁰¹ Wann wäre es gelegener, von den kriegerischen Tugenden Ladislaus' des Heiligen zu sprechen, wenn nicht jetzt, da alles vom Türkenfieber gepackt ist und... Populus Christianus veterem suam cum barbaris dimicandi gloriam tanto intervallo revocare velle videtur... fragt der Redner 1686... O si et nunc! — ruft der andere 1688, als er berichtet, daß Belgrad von Ladislaus eingenommen und zur apostolischen Krone gefügt worden sei. Der Redner des nächstens Jahres berichtet schon über die Erfüllung dieses Wunsches, und von seiner Vorstellungskraft hingerissen, meint er schon, die Verwirklichung eines anderen Planes von Ladislaus, die Einnahme von Palästina, als eine Tatsache betrachten zu können.¹⁰²

⁹⁸ 1665.

⁹⁹ 1675.

¹⁰⁰ 1684.

¹⁰¹ 1685.

¹⁰² Der Redner dieses Jahres, Gabriel Esterházy, ist der jüngere Bruder des Redners des Vorjahres, Michel Esterházy... Video, inquam Josepho Rex, spoliis

Die weiteren Kriegserfolge steigern noch das schwärmerische Vertrauen und unbegrenzte Zukunftsperspektiven öffnen sich dem Redner: ... *Iam patefactis ad Orientem portis victrices Romanorum aquilae terrae sanctae appropinquant: et invictissimo Leopoldo sese tures, quae hactenus sub gravissimo Lunae pondere gemarunt, passim inclinent. Erit, erit aliquando tempus, ubi non insanas Mahometi superstitiones terrae illae adorabunt, sed inducta... Christiana religio involutas gentilitatis tenebris Nationes illustrabit... Nunc iam Te video Ungaria! fortunatissimam, video felicissimam...¹⁰³ ¹⁰⁴... Plaude Austria, gaude Pannonia, exulta Slavonia, in plausus abito Bulgaria, vindicem Christiani sanguinis experieris Thracia, triumphatorem Obstupesces Tartaria...¹⁰⁵ So fließen Freude und glückliche Hoffnung von den Lippen der Redner, Gefühle, welche anderthalb Jahrhunderte der ungarischen Seele versperrt waren. Und wenn nichts Anderes, so war schon die heilige Freude über die Befreiung genügend, um das Konglomerat der Natio Ungarica in einem gemeinsamen Geiste zu vereinigen. Die Siege rücken mit Einem alles Schmerzliche und Leidvolle in Vergessenheit, nur die glänzenden Bilder der Vergangenheit beleben die Vorstellungen der Redner, sie sehen allein das große, glückliche, das ganze Ungarn vor sich, die felicissima Hungaria, der die täglichen Siege die Einheit immer näher bringen. Die Geschichtsbetrachtung des Erfolges ist es, die da aus den Reden des Jahrzehntes der Befreiungskriege strömt. Die Schatten der Vergangenheit sind nunmehr verschwunden, die Sorgen der Zukunft noch nicht aufgetaucht; alle leben der verheißungsvollen Gegenwart.*

Orientis, captorumque regum catenis triumphum gravem: video ingentia ducum nomina victrices plantas cultu supplici complecti: video immanibus ausis onusta Barbarorum fercula et sua quemque facta vinctis manibus sequentem; mox ipsum Te curru gloriae sublimem instantemque domitarum gentium tergo, ante currum autem exultantem Palaestinam; quam cum Ladislao fata eriperent, gloriae tuae servatam barbaro iugo exolveris. Utinam, utinam Josepho rex, ut Belgradum a Ladislao Hungariae adiectum, dum germanus mihi orator ingenti voto vovet pertinaces post paulo turres Regio cultui inclinavit: ita Palestina, quam fata Ladislao eripuerant, ... obviis palmis... tuo sub numine Hungariam excipiat...

¹⁰³ 1690: ... *Macte igitur animo Ladislaiano Regia Natio Ungarica: explicata iterum felicibus magnarum alarum avibus victrices exercitus, depugna adversus Ottomanicae portae contumaciam et .. divi Ladislai gladium reassume: vindica sanguinem interfectorum tuorum et tandem post attritas hostium vires, post eversa inimicorum machinamenta, post subacta barbarorum crudelitatem, optata pacis laurea refloresce...*

¹⁰⁴ 1691.

¹⁰⁵ 1692.

Die sorgenvolle Beobachtung der Ereignisse im Vaterlande, das Erleben der Probleme des ungarischen Schicksals erfüllten also mit nationaler Gesinnung den ungarischen Teil der Wiener Jugend und erweckten in den Fremden Interesse, Verständnis und Mitleid für das Ungartum. Der ungarische Staatsgedanke, die *Hungaria integra*, konnte in diesem intensiven Miterleben des ungarischen Lebens entstehen; Redner und Hörer erachten übereinstimmend nur jenes Ungarn für ideal und vollkommen, dessen Formung durch die Taten St. Ladislaus' zu verfolgen ist. Nikolaus Zrinyi betont schon 1634, zur Blütezeit der siebenbürgischen Selbständigkeit, daß Ladislaus ... *bello, historico fides est, iure perpetuo iunxit Hungariae Daciam* ... wodurch er unterstreicht, daß zum Begriff der *Hungaria integra* auch Siebenbürgen untrennbar gehöre. Und kein Redner versäumt zu erwähnen, daß Ladislaus Kroatien, Slavonien und Dalmatien ... *regio serenissimorum suorum patrimonio adiecit* ...¹⁰⁶ oder ... *Hungarica iusta lege Diademati copulavit* ...¹⁰⁷ Und die Tatsache, daß unter den Rednern auch Kroaten zu finden sind, die die ewige Geltung und Rechtmäßigkeit dieser Verbindung ebenfalls anerkennen, bringt nur den Beweis dafür, daß die ungarische Gesinnung der Wiener *Natio Ungarica* auch die Nationalitäten in den Dienst des ungarischen Staatsgedankens gestellt hat. Kroaten, Slovenen, Tschechen und Österreicher loben im gleichen Geiste Ladislaus und die Söhne dieser Nationen, gemeinsam mit den Ungarn, erachten den ungarischen Heiligen für das nachahmenswerteste Vorbild aller Tugenden. Der kroatische Katholizismus festigt sich durch die Wirksamkeit der Jesuiten und dieser Katholizismus verleiht den Kroaten jene Färbung, die sie von dem griechischen Südslaventum vielleicht für alle Zeiten trennt. Das Bewußtsein des gemeinsamen Schicksals für Kroatentum und Ungartum gewinnt vielleicht eben an der Wiener Universität, im ständigen Zusammenleben, festere Umrisse, und wenn dem so ist, dann wäre dies nur der nicht engherzig ungarischen Beschaffenheit unserer Kultur im 17. Jahrhundert zu verdanken. Die nationalsprachlich unbeschränkte Bildung bindet die kroatische und slovakische Gruppe an das Ungartum und dieser Verbindung ist es zuzuschreiben, daß Kroaten und Slovaken das Bewußtsein der ungarischen Zugehörigkeit erst später verlieren, als die griechischen Massen der Wallachen und Serben, die keine tiefere kulturelle Verbindung mit dem geistig weit überlegenen Ungartum verknüpfte.

¹⁰⁶ 1679.

¹⁰⁷ 1685. Ähnlich in den Jahren 1661, 1664, 1668, 1675 usw.

Wenn wir die Züge jener Reden erforschen, die sich auf die Geschichte des 17. Jahrhunderts beziehen, so müssen wir feststellen, daß sich hier ein gewisses geschichtliches Bewußtsein um die Persönlichkeit von Ladislaus und parallel dazu um ein Zeitalter der ungarischen Vergangenheit entwickelt. Die an die Türkenkriege geknüpften Betrachtungen heben das tiefere Verständnis für das Tragische im ungarischen Schicksal, der letzte Sieg aber entwickelt den Sinn für unseren historischen Wert, entwickelt Selbstvertrauen und Selbstbewußtsein in dem Kreise, der einen Teil seiner Geschichtsanschauung aus den Festlichkeiten um Ladislaus den Heiligen schöpft. Vaterlandsliebe und Wiener Geist stehen daher nicht als unversöhnliche Gegensätze einander gegenüber. Jene also, die im Schatten des Wiener Hofes und in jesuitischem Geiste erzogen worden sind, verdienen nicht das absprechende Urteil des Anationalismus; zumindest sind mildernde Umstände dagegen anzuführen.

Religiosität und Vaterlandsliebe waren also die Motive, deren Dasein im Kreis der Wiener ungarischen Jugend untersucht wurden. Im Weiteren möchten wir auf einen Gedankenkomplex übergehen, der mit dem erwähnten sozusagen in organischem Zusammenhange steht: die Marienverehrung und der Gedanke des Regnum Marianum in den Reden über Ladislaus den Heiligen. Die Marienverehrung ist ein religiöser Gedanke und als solcher Gemeingut aller christlichen Nationen. Wo sie aber in ihrem Zusammenhange mit der nationalgeschichtlichen Vergangenheit untersucht wird, ist sie vielleicht nirgends so ausschlaggebend vorzufinden, wie beim Ungartum. Die uralte Marienverehrung des ungarischen Volkes läßt zwar mit der Verbreitung des Protestantismus nach, aber die katholische Restauration und hauptsächlich die Wirkung des Jesuitenordens flößt ihr wieder neues Leben ein und macht sie zum bedeutenden Bestandteil der katholischen Staatsanschauung, indem sie die Geschichtsphilosophie des Regnum Marianum begründet.¹⁰⁸ Die Erwählung Mariens zu Ungarns Schutzherrin durch Stephan den Heiligen liegt dieser Staatsanschauung zugrunde und die Folgezeiten — besonders die türkischen — formen dann an der völligen Entwicklung des Gedankenkomplexes weiter. Die Verehrung Ladislaus des Heiligen im Kreise der Wiener ungarischen Jugend bietet zahllose Gelegenheiten, daß der Marienkult den Weg zur Seele der Nation finde und sich selbständig, im Sinn der gegebenen Möglichkeiten, weiterentwickle. Als Grundlage dienen die Angaben der Chroniken, nach denen Ladislaus zu Ehren der heiligen Jungfrau in Nagy-

¹⁰⁸ Szekfű: Magyar történet. IV. 291—293. VI. 134—38.

várad und Vác Kirchen errichtet haben soll. Davon ausgehend, berichten die Redner vom reichen Marienkult des hl. Königs. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft des Ungartums durchzieht der Schutz der hl. Mutter und der Gedanke des Regnum Marianum wird so tiefgründig ausgelegt, daß ihm an Vollkommenheit kein anderer religiöser Gedanke des 17. Jahrhunderts nahe kommt.

Die inculcata castimonia des heiligen Ladislaus ist die Eigenschaft, die ihn dessen würdig macht,.... *Lilium Magnae Hungariae Dominae Marianum, ... Gubernator Virginitate Marianus... zu sein; ... Omnis enim ab Hungariae primordiis, Fortunae regiae compendium et epitome Maria est ...*¹⁰⁹ Seine Verehrung Mariens war so groß, daß er *Rex Marianus* genannt wurde: ... *Vixdum spirabat, iam Mariam respirabat Ladislaus ... O ter felicem Hungariam! que dum magnae illi Dominae, cui iam olim a Primicerio Apostolicorum Regum Stephano feudali velut ritu ac iure devota fueras, novo manciparis vinculo ...* Und die Jungfrau vergißt nicht des ihr anvertrauten Landes ... *Pro Hungaria Herculeo fortior robore velut castrorum acies ordinata dimicabit Maria. Si validis tormentorum impetatur ictibus Christiana Religio, propugnaculum fidei Christianorum est Maria ... Si superba Mahometanorum cornua erigere molliatur Luna, neque tunc desponde animos Hungaria: Luna enim sub pedibus eius ... Recte igitur, purpurata Dei Athleta, Gerarde sensisti, quando Hungariam familiam Mariae sacram pronuntiasti. O vere Marianam sub vertice Mariae Hungariam! ut non minus recte dixerit, qui eandem augustiori dignitatus titulo, Regnum Mariae nuncupavit ...*¹¹⁰ Das Bündnis des Königs und der Jungfrau schafft ein ewiges Band zwischen Maria und Ungarn, der König ist der *Rex Marianus*, das Land das *Regnum Mariae*, *Regnum Marianum*, und Maria bewahrt als eigenes Erbe das ihr verschriebene Land. Das Gelöbnis des hl. Stephan genügt nicht, um die Verbundenheit Ungarns mit Maria zu erklären. Ladislaus erneuert es, als er ... *inaudito fidelitatis exemplo se, stirpem regiam, nobilitatem cum populo, florentissimas diciones cum sceptro, imperium decem inclytis regnis opulentissimum, voto, scriptis consignatisque tabulis, perpetui domini, proprietatis, possessionis iure. Magnae suae et Hungariae Dominae transcribit ...*¹¹¹ Dieses Bewußtsein verleiht auch Kraft zum Kampfe gegen die Türken: ... *non est, quod ultra barbarorum metuas ferociam Mariae sacrata Pannonia, ubi pro te steterit, que terribi-*

¹⁰⁹ 1646.

¹¹⁰ 1668.

¹¹¹ 1669.

lis est ut acies ordinata . . .¹¹² Der heilige König führt ja auch, mit ihrem Namen auf den Lippen, als fidei propugnator Marianus, den Kampf für das Marianum Hungariae Regnum gegen die eingebrochenen Heiden, er führt sogar in seiner großen Verehrung das Bildnis der Jungfrau auf dem Schilde.¹¹³ Nach alledem ist es natürlich, daß auch die großen Erfolge der Befreiungskriege ihrer Hilfe zu verdanken waren. War es doch auch eine große Gnade von ihr, daß sie ihr Erbe dem Hause Habsburg anvertraut hatte.¹¹⁴

Das ergreifende Bild, da Gott seine rächende Hand erhebt, um die sündigen Ungarn zu vernichten, Maria aber durch ihre Tränen Schonung für ihr Volk erfleht, ist die ewige Allegorie für die Verbindung zwischen Maria und Ungarn. Wunder zeichnen ihren Weg, Kirchen entstehen ihr zu Ehren, Litaneien singen ihre Liebe zu ihrem Volk. Die Entwicklung dieses Kultes im 17. Jahrhundert geschah in bedeutendem Maße durch die Tätigkeit der Jesuiten. Der ungarische Marienkult ist die Mischung zweier Tugenden: Religiosität und Vaterlandsliebe, und die Wiener Natio Ungarica bewies, als sie in Maria die Magna Hungariae Domina verehrte, daß Religiosität und Vaterlandsliebe in ihrer Seele in notwendiger Harmonie vorhanden waren.

Einen großen Herrscher und einen heiligen König verehrt die Natio Ungarica in Ladislaus dem Heiligen, der über Tugenden verfügt, die mit menschlichen Maße kaum mehr zu messen sind, der von der Höhe unbegrenzter Macht mit sicherer Hand sein Volk dem Wohlstand zuführt. In ihm verkörpern sich die Eigenschaften, die in der Wertung des 17. Jahrhunderts die Herrschertugenden bedeuten: Erhabenheit, Stärke, Verstand, Religiosität und Mut; sie alle besitzt er vollkommen,

¹¹² 1672

¹¹³ 1673.

¹¹⁴ *Ac necdum est finis amoris Mariae in hoc Regnum suum Marianum aestuantis, ut quae bellis fuit moderatrix potentissima, pacis quoque sit vindex fortissima; nam huius rei veritatem ipse humani generis infensissimus hostis Diabolus . . . tempore strictae suae exorcisationis alias mendaciorum parens edixit: Siste pater, licet mihi non credas, veritatem tibi dicam. Cui cum licentia loquendi admissa fuit, dixit: Omnipotentis Dei iustae ultionis manus, qua Turcarum severitate sceleratos Christianos punire voluisset, iam fuit extensa, sed Rotunda Vestra Domina — (Beatissimam Mariam intelligendo) — pro vobis ita efficacissime oravit, pientissimas suae maternas in sinum filii sui lachrymas profundendo, ut non potuerit vos demerito punire; huius rei signum erit, ut mihi magis credas, unius imaginis lachrymarum fletus, alterius sanguinis sudor, adeoque estote boni animi, triumphabit in Turcas; et certe hoc in passu ipse mendaciorum parens non est mentitus . . . die zwei Wunder, das tränende Marienbild von Mariapócs und das blutende in Győr bewiesen in der Tat die Richtigkeit des Obengesagten. Obiges Zitat stammt aus den Eintragungen der Matricula Nat. Ung. aus dem J. 1701, nicht aus den Reden.*

in einem Maße sogar, das ihn hoch über seine Untertanen emporhebt. Er vermag alles, es gibt für ihn keine unlösbare Aufgabe, Hindernisse, die sich auf seinem Wege häufen, steigern nur seine Kraft und Kampflust. Der Ladislaus der Reden ist der Barockherrscher. In seiner Charakteristik finden sich die typischen Züge der Gesinnung des 17. Jahrhunderts, seine Größe, gemessen an jener der klassischen Helden, sein religiöser Eifer im Dienste des Staates, sein Marienkult. Besonders bezeichnend für das 17. Jahrhundert ist aber das Verhältnis zwischen dem Herrscher und Fortuna. Das Menschenschicksal ist den Launen der Fortuna unterworfen, der Herrscher besitzt aber so viel Kraft und Weisheit, daß er auch diese launenhafte Göttin besiegt und in seinen Dienst zwingt. Natürlich besitzt auch Ladislaus diese Eigenschaften des Herrschers, er sucht sogar beständig Schwierigkeiten, um sie mit der Kraft seines Willens zu besiegen. *Nihil infelicius est eo, cui nihil unquam evenit adverse... denn es kann kein größeres Glück geben, als mit Hilfe der Fortuna Schwierigkeiten zu besiegen. Auch Ladislaus... ita inimicos irascentis Fortunae exceptit impetus, ut per procellas ipsas ad regalis portum gloriae volaret... Oppugnavit eum petulans haec mortalium fascinatrix nunc Hostili Marte, nunc amica pollicitatione: et quasi utraque manu, furore et favore regalium lena pectorum invictum Ladislai animum sollicitavit... verum utramque Fortunae manum una solum Principis invicti dextra gloriose castigavit...*¹¹⁵ Von allen Seiten lauern Gefahren auf ihn, Feinde überfluten sein Land, frühere Anhänger wenden sich gegen ihn.. *O inquietam semper coronatae Maiestatis Fortunam! — ruft der Redner angesichts so vieler Gefahren. Ladislaus aber... sua sibi virtute Fortunam adornare doctus... ibat... obvios in hostes, velut destinatam suae Fortunae, hoc est Regiae virtutis praedam...*¹¹⁶ Alle Gefahren dienen ihm als Stufen... *per quos ad suae felicitatis apicem conscenderet...* Der Wille des Herrschers wächst durch diese Gefahren und Schwierigkeiten, und er kann eben dort noch Großes leisten, wo andere den Kampf schon aufgegeben haben... *Regium porro est, ibi virtutis trophaea erigere, ubi reliqui sub Fortunae iugum cervicem incurvarunt...*¹¹⁷ Die Virtus des Herrschers ist also fähig, die Launen der Fortuna zu besiegen: Ladislaus ist aber auch unter den Herrschern in besonders günstiger Lage, da ihm zur Seite Jene steht, deren Hilfe Fortuna zur Dienerin macht: Maria, die Königin des Himmels und der

¹¹⁵ 1671.

¹¹⁶ 1671.

¹¹⁷ 1671.

Erde. Der antike Fortuna-Gedanke und die Marienverehrung verknüpfen sich in Ladislaus auf ganz charakteristische Weise, die außerhalb des Barock nirgends zu finden ist. Religiosität und Fortuna gehen auch an anderer Stelle Hand in Hand in der Charakteristik Ladislaus': auch... *inter blandientis amplexum Fortunae...* lenkt er seine Gedanken gen Himmel aber eben dadurch... *sibi vectigalem facit Fortunam...*¹¹⁸ und er erreicht Erfolge, deren Aufzählung schon den Redner ermüdet.

Der Herrscher, dessen Macht grenzenlos ist und der auch das Glück unter seinen Willen beugen kann, ist aber doch kein Alleinherrscher, kein Despot, der nach Belieben über die eigene Kraft und über die seiner Untertanen verfügen könnte, denn es gibt eine Macht, die auch ihn lenkt, der auch er dienen muß: diese Macht ist das Interesse des Staates, die *ratio status*. Die Staatstheorie der absoluten Monarchie drückt sich in diesem Gedanken aus und so ist auch der Herrscher Ladislaus dieser unterworfen. Dem Mächtigsten, dem Herrscher, kommen die größten Aufgaben dem Staate gegenüber zu: dieses Gesetz ist auch für Ladislaus gültig, der... *inter operosissimas et continuas armorum clangore tecta Atlanteo humero sustinens...* *nusquam erat private utilitatis amantior, quam publicae, cui laboris indefessi nervos et animi succum impendebat universum, ut bene semper esset communitati bene privatorum necessitati...* Dementsprechend macht er alles... *pro communi salute...* *Patriae causa...*¹¹⁹... *Sapientissimo semper consilio sic suis populis assistebat, ut uno illius in pede salus publica semper secunda staret...*¹²⁰ Er weiß, daß allgemeiner Wohlstand der Untertanen erst dann erreicht wird, wenn sie das erbauliche Beispiel des Herrschers vor sich sehen... *Ad definitos rationis bonique publici limites ut expellit voce, ita sistat exemplo imperator...*¹²¹ Ladislaus tut deshalb immer... *quod ad reipublicae felicitatem utilis...*, er besitzt die... *optime gubernandi ratio...* und diese befähigt ihn, das Wohl seines Volkes zu sichern.

Wenn nun in dem von der Natio gefeierten hl. Ladislaus in der Tat der ideale Herrscher des Zeitalters sich verkörpert, so fehlt nur noch ein Schritt dazu, das Ideal und den eigenen Herrscher einander gegenüberzustellen. Das wird auch nicht versäumt und der Vergleich fällt für den Habsburger natürlich immer schmeichelhaft aus. Zrinyi schon meint, in Ferdinand III. den Erben jener Tugenden zu entdek-

¹¹⁸ 1685.

¹¹⁹ 1653.

¹²⁰ 1656.

¹²¹ 1665.

ken, die die Größe des heiligen Königs bildeten, und in den späteren Reden kehrt, bald als Gemeinplatz, jener Ausdruck wieder, der den jeweiligen König verherrlicht: ... *Similitudo amoris mater* ... sagt der Redner des Jahres 1649, und die himmlische Liebe nimmt nach diesen Worten Ferdinand II. an, ist er doch der Erbe Ladislaus des Heiligen. Die Seele des heiligen Königs wirkt in Leopold für sein Volk weiter': ... *Habes Hungaria ... pro publica tranquillitate vigilem Leonem, ... regem Leopoldum, gloriosi regis Ladislai sicut regnorum, ita heroicorum gestorum haerodem ... Ladislaum Hungaria non amisit, sed mutavit ... Tumulatus non est Ladislaus ... vivit in Leopoldo ... vivit etiamnum redivivus in Leopoldo Ladislaus ...*¹²³ So wird der jeweilige König der Erbe des Ladislaus, ausgestattet mit allen Tugenden, die jener besessen. Diese Worte sind nicht nur als Schmeicheleien unterwürfiger Höflinge zu betrachten, Schwärmerei und Huldigung sind aufrichtig in dieser Atmosphäre der ungarischen Natio. Überzeugend echt wirken z. B. die Worte des jungen Johann Pálffy, des späteren ruhmreichen kaiserlichen Feldherrn, in denen er sich zu Diensten des kaiserlichen Hauses erklärt: ... *Erit tempus, cum uti nunc in pulpitis oratorem, auditorem in scholis, in circis equitem ago, cum celsitudine Vestra*¹²⁴ *pro Deo et Caesare, pro religione et patria gloriose gaudebo perorare et certare ... ita vovet ... Joannes F. Pálffy ...*¹²⁵ Daß die Energie Leopolds, mit der er die Vernichtung der Ketzerei betrieb, mit der Tätigkeit Ladislaus' für Verteidigung und Verbreitung des Christentums verglichen wurde, hatten wir schon Gelegenheit zu bemerken. Auch in Leopold sieht und verherrlicht man den Befreier: ... *Trepidate, qui Patriam infestatis, barbari lunicolae, Quia Lunam Ottomanicam exterminabit Hungariae Sol, invictissimus Leopoldus ...*¹²⁶ Seit dem Beginn des Türkenkrieges versäumt keine der Reden, dem türkenbesiegenden Herrscher das Vorbild des heidenbesiegenden Ladislaus gegenüberzustellen.¹²⁷ Aus dem Schluß strömt immer dieselbe Stim-

¹²² 1634.

¹²³ 1656. 1657. 1665. 1670.

¹²⁴ Die Rede ist Kaspar Ampringen, dem damaligen Statthalter Ungarns, gewidmet.

¹²⁵ 1678.

¹²⁶ 1675.

¹²⁷ 1687: ... *Soles occumbere possunt, sed et resurgere ... Occubuit ... Sol ... Ladislaus, sed resurrexit geminato sidere gloriosus in ... Leopoldo. Perdidistis moestissimi famuli humanissimum dominum in Ladislao, sed recepistis boni filii parentem in Leopoldo. Planxistis hactenus fideles subditi pium principem in Ladislao, sed planctum composuit suis populis clementissimus rex Leopoldus. Commutastis ergo, non amisistis Salvatorem Vestrum Ladislaum cum felice Leopoldo; Leopoldi enim*

mung. Sie setzen in Leopold und Joseph ihr ganzes Vertrauen, nur diese können und werden... afflictæ hactenus Hungariæ aureum sæculum sanctissimi regis Ladislai... brigen.¹²⁸ Wie entflammend die Erfolge auf die Vorstellungskraft der Redner wirken, welche Zukunftsperspektiven sich ihnen erschließen, ist aus den angeführten Beispielen zu ersehen, da sie in ihrer Phantasie die Fahnen der Befreiungsheere schon im heiligen Lande vordringen sehen. Die Übertreibungen werden leicht verständlich, wenn wir bedenken, welche Begeisterung die sich häufenden Kriegserfolge, die beginnende Befreiung von dem anderthalb Jahrhunderte dauernden türkischen Joche hervorrufen mußten, und wenn wir bedenken, daß der Gedanke der Türkenvertreibung die öffentliche Meinung für ein Jahrzehnt so ausschließlich in Besitz nahm, daß er alle anderen Probleme für diese Zeit verdrängte. Und diese Stimmung konnte schließlich auch die Wiener ungarische Jugend in hoftreue aulische Richtung geführt haben.

Die Einwirkung der Wiener Erziehung auf die ungarische Jugend äußert sich nicht in letzter Linie darin, daß sie zur Gestaltung des politischen Denkens beigetragen, politische Überzeugungen verliehen oder schon vorhandene weiterentwickelt hat. Wie die politische Stellungnahme beschaffen war, ist nicht nötig, eingehender zu erörtern. Die Nähe des Hofes, die nicht selten unmittelbaren Beziehungen zum Herrscher, die ebenso unmittelbare Beobachtung der Lenker des Staatslebens und das ständige Einleben in den Gedanken der religiösen und staatlichen Einheit konnten kaum etwas anderes hervorbringen als eine durchaus königstreue, loyale ungarische Jugend. Die Angaben also, die wir über die Zahl und besonders über die gesellschaftliche Beschaffenheit des Wiener Ungartums gewonnen haben, berechtigen uns zu der Annahme, daß sie die königstreue Gesinnung in einem Teil des Ungartums bedeutend fördern und beeinflussen konnten. Der tragische Trennungsprozeß, der seit der Schlacht bei Mohács eine immer tiefere Kluft zwischen Ungar und Ungar aufriß, kommt nun nach den Befreiungskriegen zur letzten Entscheidung. Der

Spiritus, Spiritus est Ladislai et elogia dum dicimus Ladislai, virtutes delineavimus Leopoldi... Adest iam illud tempus, quo tot saeculorum praecesserunt desideria, tot annorum bellici respexerunt labores, tot regum, caesarorumque anhelarunt vota, tot populorum unanimis collimavit exactatio; et nos inter gratiplus exultantis orbis applausus, inter faustas bonorum omnium acclamations, inter publica vicinarum provinciarum gaudia, inter accumulata tot victoriarum trophaea, inter festivos tubarum clangores, inter triumphales tympanorum sonitus... dicere possumus: sanctus Ladislaus et caesar Leopoldus, nunc sunt Hungariæ salvatores...

¹²⁸ 1688.

Übergangszustand, verursacht durch die ständig drohende Türkengefahr, hört nun auf; die Staatsmacht beginnt die Organisierung des wieder geeinigten Landes, das Ungartum muß sich für oder gegen den Hof entscheiden. Die zu Wien erzogene hochadelige Jugend macht sich in der Kaiserstadt eine gewisse politische Schulung zu eigen, von deren Gesichtspunkt aus sie die Tätigkeit des Hofes als etwas Höheres einschätzen lernte, denn nur als eine Reihe von Angriffen auf die Freiheit der Nation; die Staatsraison, die religiöse und staatliche Bindung des Barockjahrhunderts, erachtete diese Jugend nicht als ein Joch, sondern als eine Lebensmöglichkeit, diktiert von der Weisheit und der Notwendigkeit, deren Annahme — wenn auch Einschränkung, so doch auch Weiterexistenz — bedeutete. Ein ungarischer Procurator der Natio, — ein paar Jahre vorher selbst noch Student —, schreibt 1700 im Matrikelbuch über polnische Fragen: ... Miserrimum regimen est illud, ubi subditi sine ullius poenae formidatione, id quod volunt, et non quod debent, faciunt: miser est rex, ubi non imperat, sed potius ipsi imperatur et quae praescribit, inferiorum egeret calculo... Eine derart nüchterne Beurteilung der polnischen anachronistischen Staatsform läßt darauf schließen, daß das in Wien geformte politische Denken der Natio die absolutistische Monarchie, in der Herrscher und Untertan in gleicher Weise dem Staatsinteresse untergeordnet sind, richtig beurteilt. Und in der Tat, ein tieferes Verständnis für den Zeitgeist und eine gewisse politische Schulung waren vonnöten, um trotz allem Schmerzlichen der Unterdrückung durchzufühlen und erwägen zu können, was die Habsburg-Regierung für die Wiederherrstellung und Bewahrung der ungarischen Integrität bedeutete. Wenn man einmal die Ausgestaltung der loyalen Denkweise und das geistige Bild der aulisch gesinnten Staatsmänner der Epoche untersuchen wird, dann wird man jene nicht unerwähnt lassen dürfen, die die ersten Keime ihrer politischen Gesinnung unter den Ungarn der Wiener Universität gewonnen haben und die später die führenden Männer der hoftreuen allgemeinen Meinung geworden sind. Diese Staatsmänner stehen in Bezug auf realpolitisches Gefühl auf der Grundlage ihres Zeitalters und in ihnen weist sich die ungarische Abstufung des politischen Barockdenkens. Der Elan der Befreiungskriege — das Schwungvolle und Maßlose daran sind typisch barock — gibt diesen Politikern, für eine Zeit wenigstens, durchaus Recht; und wenn es im 18. Jahrhundert eine Staatsidee gab, die die allgemeine politische Auffassung des Zeitalters auf ungarische Verhältnisse und auf die speziell ungarische öffentlich-rechtliche Lage angewandt hat, kann sich diese erst nach den langwierigen Anfangsgestaltungen zu Beginn des 17. Jahrhunderts, erst

in der Siegesbegeisterung nach den Befreiungskriegen entwickelt haben.

* * *

Katholizismus und Ketzerei, nationaler Gedanke und Türkengefahr, Marienkult und Idee des Regnum Marianum, Herrscherideal, barocke Staatsidee und Entwicklung der loyalen Gesinnung: dies waren die Ideen, deren Erscheinen und Entwicklung in den Lobreden auf Ladislaus den Heiligen im Kreis der Wiener Natio Ungarica untersucht wurden. Das Matrikelbuch der Natio, das neben den Reden unsere Hauptquelle für das Leben der ungarischen Studenten im 17. Jahrhundert ist, enthält weiters Aufzeichnungen, die zur Vervollkommnung des bisher gezeichneten Bildes in den Einzelheiten beitragen können. Das eindrucksvolle und farbenprächtige Äußere des akademischen Lebens übte auf die Jugend durch seine feierlichen Stimmungen auch außerhalb der Festlichkeiten für Ladislaus mannigfaltige Einflüsse aus. Zu Ehren der verstorbenen Mitglieder wurde in der Natio Ungarica jährlich eine Trauerfeierlichkeit abgehalten, um die Jugend an die Vergänglichkeit zu gemahnen. An 8 Altären wurden 24 Messen für das Seelenheil der Gründer, Patrone und Mitglieder gelesen, die Priesterkandidaten des Pazmaneums ministrierten.¹²⁹ Auch bei Gottesdiensten der theologischen Fakultät zu Weihnachten und Pfingsten wurde oft ungarischen Theologen die Ehre zu teil, vor der ganzen Universität die Festrede zu halten.¹³⁰ In ähnlicher Weise feiert die theologische Fakultät das Fest der unbefleckten Empfängnis am 8. Dezember; die Reden wurden dank der Munifizienz des Palatins Paul Esterházy gedruckt.¹³¹ Neben den jährlich wiederkehrenden Ereignissen erwähnt das Matrikelbuch eine ganze Reihe von Festlichkeiten gelegentlichen Charakters. Die Trauung Leopolds z. B. im Jahre 1667 übertraf — nach der Meinung des Procurators — an Pracht jene von Salomon und Xerxes. Als im Jahr 1641 ein neues Alumnat, eine Gründung von Georg Lippay, feierlich eröffnet wurde, ... applausurunt inter alios Regni Proceres duo archiepiscopi, quinque episcopi, tunc forte ad consilium a S. C. M. Viennam vocati... 1681 liest Erzbischof Széchényi in der Jesuitenkirche zu Ehren der Anwesenheit des Kaisers seine goldene Messe, — in derselben Kirche, in der er 50 Jahre früher seine erste Messe gelesen hatte. Außer dem Kaiser sind noch der päpstliche Legat, der spanische Gesandte und — mit dem Primas Szelepcsényi an der Spitze — viele

¹²⁹ Siehe z. B. die Abschrift vom Jahre 1681.

¹³⁰ 1653 Martin Ujfalusi, 1655 Georg Schleger, 1660 Georg Bocskai, 1670 Michael Gallya, 1672 Johann Bocárdi, 1674 Thomas Bethlenfalvy usw.

ungarische Hochadelige und Bischöfe anwesend; das Pazmaneum und die Universität, deren beider Mitglied er war, nahmen teil an der Festlichkeit. Ebenfalls für das Jahr 1681 finden wir im Matrikelbuch die Beschreibung einer anderen, typisch akademischen Festlichkeit: eine hochadelige Promotion. Ladislaus Ignaz Esterházy, der Redner des Jahres, legte im geschmückten Saal, vor zahlreichem Publikum, in dessen Reihen auch sein Vater und Szelepcsényi saßen, seine philosophische Doktorprüfung ab. Nach dem rühmlich bestandenem Disput wurde der Kandidat unter brausender Musik feierlich promoviert. Die Krone der Festlichkeit bildete ein Akt des königlichen Kanzlers, der zum Zeichen der höchsten Gnade des Herrschers den neuen Doctor mit einer goldenen Kette schmückte. Eine festliche Bewirtung der Professoren und der ganzen philosophischen Fakultät durch den jungen Doctor folgte. Von tiefer Wirkung auf die Universitätsjugend mag die feierliche Prozession gewesen sein, die 1693 vom Herrscher befohlen wurde und unter Beteiligung ganz Wiens von der Augustinerkirche zum Stephansdom stattfand, zu deren Ende der König vor dem Altar . . . voto piissimo se obstrinxit, omnia recuperata aut recuperanda loca in Hungaria pagana aut haeretica depravata doctrina ad orthodoxam salutarem fidem omnibus viribus reducere se conaturum . . . Im Jahre 1697 läßt die Kaiserin das tränende Marienbild von Máriapócs nach Wien holen; eine prunkvolle Prozession trägt es von Kirche zu Kirche; man bringt es in den Stephansdom und da die Siege gegen die Türken der Hilfe Mariens zu verdanken sind, werden die Siegestrophäen des Krieges vor dem Bilde niedergelegt. Das äußere Bild des religiösen Lebens war im Allgemeinen von tiefer und weiter Wirkung auf die ungarische Jugend Wiens; die farbenprächtigen religiösen Feierlichkeiten gingen alle unter Mitwirkung der Universitätsjugend vor sich und die Anwesenden konnten hier Eindrücke erleben, wie sie außerhalb der Kaiserstadt, des Zentrums der Barockreligiosität, nirgends zu finden waren. Außer religiösen Gefühlen konnte auch nationales Bewußtsein mit diesen Wiener Festen zum Ausdruck kommen. Bei der Hochzeit Josephs 1699 auf einem der Siegestore . . . contra nationem hanc nostram Ungaricam aliquot scomma fuisset appensum, illud toto Regno instante deponi et deleri debuit et fabricator huiusmodi iniuriae aliquis Italus multas ea occasione prostitutiones sufferre imo et vitae discrimen pati debuerat . . . Die Beschreibung der hochzeitlichen Pracht gibt dem Procurator wieder Gelegenheit, seinen nationalen Stolz zu zeigen: im prächtigen Gefolge gehen die Ungarn voran, Graf *Ádám Batthyány* iudex curiae und slavonischer Ban . . . cum quingentis suis militibus in tres turmas eleganter

dispositis, tubicinibus et tibicinibus tympanistique more Ungarico procedentibus, ornatissime cum suis universis indutus expansis vexillorum signis urbem primus ingressus est. Quem secutus est Celsissimus Paulus Esterházy, iam Esztoras S. R. I. Princeps, Regni Hungariae Palatinus, aut pro-rex, pariter tribus Ungarorum elegantissimis cohortibus, omnibus Gregariis in Flavis indutis vulgo Pancer dictis et hastis cum parvulis vexillis affixis, gravi cum maiestate omni ex parte splendido aulicorum suorum comitatu stipatus.... Dann kommt... saltem aequali militiae flore.... Graf Simon Forgách, dann die Österreicher und der Hof, auch hier überall ungläublicher Glanz, aber... in splendore tamen Ungari tenentes honores.... womit viel gesagt ist, denn nicht nur der hohe Adel, sondern auch die Bürgerlichen entfalteten einen solchen Luxus, daß sie nach der Hochzeit vom König im besondern getadelt wurden. Derselbe Procurator berichtet stolz eine kleine Anekdote, aus der hervorgeht, wie brav die ungarischen Truppen in den französischen Kriegen sich gehalten hatten: die heimkehrenden Soldaten marschierten an M. Willars, dem französischen Gesandten in Wien, vorbei. Er könne nicht leugnen, sagte dieser, daß sie vortreffliche Soldaten seien, doch wolle er sie nicht derart loben, daß dadurch seine eigenen schlechter erschienen, darum bemerke er, daß dieses Heer, so großartig es auch sonst sei, doch einen Fehler habe und dieser sei, daß es... capite Gallico caret... worauf die Nebenstehenden antworteten: ... Venient brevi aliquot Hungarorum regimina, quae ad nauseam Gallica ferent Te teste experientia capita... Der Gesandte verließ verlegen den Platz. Dieselben ungarischen Kolonnen, da sie in Frankreich so vortrefflich gekämpft, ... laborum praemio, adinstar aliorum Caesareanorum Regiminum Ordinem, vulgo Rang, antea nunquam Ungaricis concessam acceperunt...

* * *

Für die wissenschaftliche Tätigkeit des Ungartums an der Wiener Universität finden wir reichliche Belege in den Matrikelbüchern der Universität und in anderen Quellen. Neben den Lehrergebnissen der ungarischen Studenten können auch die Angaben über die ungarischen Professoren der Universität, über ihre wissenschaftliche Tätigkeit und die weitere wissenschaftliche Betätigung der einstmaligen Studenten Beweise dafür erbringen, daß auch der Wiener Universität in der Entwicklung des ungarischen Geistes im 17. Jahrhundert eine wichtige Rolle zuzuerkennen ist. Daß in der Vorbereitung der ungarischen Gegenreformation der Wiener Hochschule eine bedeutende Rolle zu-

kommt, mag daraus ersehen werden, daß unter den ersten Kämpfern der Gegenreformation Georg Draskovics, Bischof von Zágráb, Johann Draskovics, Banus von Slavonien, die Organisatoren der slavonischen Gegenreformation, Andreas Monoszlóy, Stephán Szuhay, Georg Káldy, Stephan Szántó, (Arator), und die ausgezeichnetsten der ungarischen Jesuiten neben andern auch an der Wiener Universität studiert haben.¹³³, ganz abgesehen davon, daß das Wiener Ordenshaus der Jesuiten seit seinem Bestande viele ungarische Jesuiten herangebildet hatte. Im Laufe des 17. Jahrhunderts finden wir auch unter den Professoren der Universität viele ungarische Jesuiten. Die Matrikelbücher der Universität, der artistischen und theologischen Fakultät, geben während eines Jahrhunderts folgende Namen ungarischer, bzw. kroatischer Jesuitenprofessoren an:

Nagy Johann, Theologie Prof.	1609. ¹³⁴
Vásárhelyi Dániel, Theologiae Prof.	1625.
Dobronoky Georg, Theologiae prof.	1626.
Jászberényi Thomas, Dialectices prof.	1626.
Rumer Johann, Rector Collegii Pazmaniani.	1630.
Palkovich Martin, Sacrae linguae prof.	1634.
Pethő Stephan, Ethics prof.	1634.
Káthay Sigismund, philosophiae prof.	1639.
Trinckeli Zacharias, Theolog. prof.	1640.
Lippay Johann, Linguae hebraicae prof,	1641.
Miley Stephan, Rhetorices prof,	1643.
Millovich Balthasar, Poetices prof,	1643.
Turkovich Georg, SS. Theologiae prof,	1645.
Juul Gabriel, philosophiae prof,	1648.
Sennyei Ladislaus, Ethics Prof.	1661.
Zavatkay Georg, Poetices prof,	1664.
Rukel Sigismund, Sacrae linguae prof,	1667.
Despotovich Johann, Logices prof,	1676.
Szentiványi Martin, Linguae hebraicae prof.	1676.
Schretter Karl, Logices prof.	1687.
Cseles Martin, In moral. et polem. prof.	1680.
Meleghy Franz, Matheseos prof.	1680.
Skerlecz Michael. In moral. et polem. prof.	1681.
Hrabovszky Nikolaus, Controversiarum prof.	1683.

¹³³ Mehrere von Jenen, die im ersten Hefte von Velics's: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Bpest, 1912. — aufgezählt sind, haben in Wien studiert.

¹³⁴ Die Jahreszahl bedeutet das Jahr des ersten Vorkommens im Matrikelbuche.

Palchich Franz	1684.
Csengeri Johann, Poeseos prof.	1684.
Kapi Gabriel, Philosophiae prof.	1686.
Hevenesi Gábriel, Logices prof,	1688.
Patatich Johann, Theologiae prof.	1691.
Berzewiczý Georg, Theologiae prof,	1693.
Wenner Jakob, Theologiae prof.	1699.
Szerdahely Gabriel, Controversarium prof,	1707.
Amiodt Stephan, Rhetorices prof.	1708.
Berzeviczy Alexius, Dialectices prof,	1711.
Timon Samuel, Dialectices prof,	1711.
Bitka Ferdinand, Matheseos prof,	1712.
Görgei Imre, Dialectices prof,	1712.
Gábor Anton, Ethices prof,	1712.
Vánossi Anton, Poesos prof,	1718.

Dem Kenner der Literatur des Jesuitenzeitalters ist der größere Teil dieser Namen nicht fremd. Ihre Träger sind mehr oder weniger an der lateinsprachlichen, sogar auch an der ungarischen Literatur des Zeitalters beteiligt.¹³⁵ Es würde zu weit führen, zu erörtern, wie und wo die Professoren und gewesenen Studenten der Wiener Universität auf das ungarische Geistesleben eingewirkt haben, hier genügt es, neben ihrer literarischen Tätigkeit zu erwähnen, daß die ungarländischen Jesuitenhochschulen und Collegien einen bedeutenden Teil ihrer Lehrkräfte von der Wiener Universität, bzw. dem Wiener jesuitischen Ordenshause bezogen hatten und daß andererseits sehr wertvolle Vertreter des ungarischen weltlichen Priestertums aus dem Wiener Pazmaneum gekommen waren, ja daß sehr viele von diesen auch die Bischofs- und Erzbischofswürde erreichten. Dies will freilich keineswegs besagen, daß die ungarische Barockreligiösität fremden Ursprungs gewesen wäre: die jesuitische Kultur ist überall auf Erden dieselbe, allgemein katholisch, nur paßt sie sich überall eben den lokalen Verhältnissen an. Der Geist, den die Jesuitenhochschulen und Collegien Ungarns verbreiteten, war zweifellos mit dem Geiste der Wiener Jesuitenuniversität identisch: diese Gleichheit ermöglichte es, daß der Jesuitenprofessor, obwohl er seine Stelle oft Jahr für Jahr änderte,¹³⁶ sich doch immer in derselben Umgebung fand und sein Wirken störungslos fortsetzen konnte. Wir

¹³⁵ Ein bedeutender Teil der Angeführten hat auch an der Universität zu Nagyszombat gewirkt. Szentpétery: zit. W. S. 115.

¹³⁶ Über den häufigen Wechsel des Wirkungsplatzes der Jesuitenprofessoren siehe: Szentpétery: zit. W. S. 68—72.

haben sogar feststellen müssen, daß zur Entwicklung der speziell ungarischen Züge des Jesuitengeistes die Wiener Jesuitenuniversität in demselben Maße beigetragen hat wie die heimischen Institute: die Verehrung der ungarischen Heiligen oder die Idee des Regnum Marianum entfalten sich vielleicht sogar früher noch in den Wiener ungarischen Kreisen als an den heimischen Jesuitenschulen. — Diese Übersicht bezweckt nur, einigermaßen die Rolle festzulegen, die der Wiener Universität bei der Gestaltung der ungarischen Bildung des nächsten Jahrhunderts tatsächlich zukommt.

Unberührt sind bisher jene Angaben der Matrikelbücher geblieben, welche die Studien ungarischer Studenten erwähnen; die Matrikelbücher der Natio geben nur die Studienerfolge, welche die Mitglieder errungen haben — allerdings nicht kleine Erfolge! 1627 erreichten 14 Mitglieder das philosophische Baccalaureat, vier von ihnen stehen unter den Ersten aller Promovierten. Im selben Jahre erreichen 6 die Magisterwürde, der eine als erster im Rang. 1628 ist Franz Tolnay der ... pro prima laurea candidatus ... Von Franz Szentgyörgyi wird erwähnt, daß er bei der Publica Disputatio um das theologische Baccalaureat 1641 ... ea ... dexteritate argumentorum tela elisit, ut cum magno applausu ac unanimi doctorum calculo fuerit admissus et deinceps etiam promotus ...¹³⁷ Bei der gleichen Gelegenheit erlangt ein Mitglied des Pazmaneums die erste Stelle unter den philosophischen Magistern, ein anderer die zweite unter den Baccalarei. 1647 ist Bálint Balassa von Gyarmat der primus philosophiae magister. 1650 sind die beiden ersten der Baccalarei und der zweite unter den Magistern Mitglieder des Pazmaneums. 1681 finden wir neben der erwähnten Promotion von Ladislaus Esterházy zwei ungarische Theologen unter den Ersten, und 1688 behaupten ebenfalls zwei Mitglieder des Pazmaneums die ersten Stellen unter den theologischen Doktoren. Die Aufzeichnungen sind natürlich nur gelegentliche, von Vollständigkeit kann nicht die Rede sein, und sie enthalten nur einen kleinen Bruchteil der Erfolge, welche die ungarische Jugend in ihren Studien aufzuweisen hatte. Nach den Angaben der Fakultäten sind die Ungarn unter den Geprüften entsprechend ihrem Zahlenverhältnis — manchmal sogar darüber hinaus — vertreten. Unter den Wenigen, die ... sub auspiciis imperatoris ... promoviert werden und die goldene Kette erhalten, ist die Jugend des ungarischen Hochadels in überraschender Zahl zu finden. Wir können hier unter anderen Ladislaus Csáky, Ladislatus und Antal Esterházy, Sigismund Homonnay-Drugeth, Ádám Héderváry-Wiczay, Nikolaus

¹³⁷ Der spätere Bischof von Siebenbürgen.

Lippay, Johann Homonnay-Drugeth und Ladislaus Esterházy aus der imposanten Reihe erwähnen.¹³⁸

Im Bisherigen wurden jene Angaben des Matrikelbuches der Wiener *Natio Ungarica* erörtert, die Aufschlüsse über das Wiener Leben der ungarischen Universitätsjugend, über ihre Erziehung und ihren Studiengang gaben. Daneben liefert das Matrikelbuch natürlich eine Menge von weniger wichtigen Angaben. Zu Ende jedes Jahres wird z. B. eine in alle Einzelheiten gehende Bilanz über die finanzielle Lage der *Natio*, über das Einkommen aus den verzinnten Kapitalien, über die größeren Schenkungen und über die Ausgaben des Jahres aufgestellt.¹³⁹ Ebenso gewissenhaft registrieren die Procuratoren die wichtigeren politischen Ereignisse des Jahres, Kriege, Kampferfolge, Friedensschlüsse, königliche Hochzeiten, Rebellionen in Ungarn. All diese Ereignisse werden mit persönlichen Kommentaren versehen. Es werden außerdem Angelegenheiten angeführt, die das Verhältnis der *Natio* zur Universität beleuchten: Zuschriften des Rectors, geldliche Angelegenheiten, Affären ungarischer Studenten, welche gegen die Gesetze der Universität irgendwie verstoßen hatten.¹⁴⁰

All dies vereinigt gibt ein mosaikartiges Bild von den ungarischen Beziehungen der Wiener Universität im Laufe des 17. Jahrhunderts. Die Tätigkeit auf dem Felde der abstrakten Wissenschaften und die Beziehungen zum täglichen Leben formen gemeinsam den Weg des akademischen Lebens und die Jugend, die an der Universität studiert, empfängt ja von ihr nicht nur das Wissen, sondern auch die Weltanschauung, die Stellungnahme der äußeren Welt. Deswegen eben sind die Wirkungen des äußeren Universitätslebens, die Berührungen mit der Außenwelt, mit dem Hofe, tiefgehender und bleibender für die Jugend, als die Studien selbst; die kleinen und großen Ereignisse des täglichen Lebens sind für die empfangenen Eindrücke bezeichnender als die Beziehungen zu den Wissenschaften. Die wichtigste Leistung der Jesuitenuniversitäten lag nicht in der Hochentwicklung der Wissen-

¹³⁸ *Acta facultatis artium* 1667, 1675, 1677, 1678, 1681 usw.

¹³⁹ Die Grundlage des *Natio*-Gutes bildete die Stiftung von Sigismund Geisler (400 fl), die mit der Zeit durch Zufluß von Zinsen und anderen Gaben bedeutend zunimmt. Die Zinsen wurden für die Spesen der St. Ladislausfeste und für Stipendien verwendet.

¹⁴⁰ Derartige Fälle finden sich verhältnismäßig selten. Für 1674 wird Michael Silvesteri erwähnt, der... *iussu Serenissimi Ferdinandi Regis propter quod ebrius intraverit aulam et maledixerit regi e civitate et matricula expulsus est...* 1681 wird vom akademischen Konsistorium Nikolaus Burday wegen Diebstahlsverdacht verurteilt. 1682 wird Georg Rechmecicz... *Ob graves causas consistorialiter ematriculatus...*

schaften: ihr wissenschaftliches Niveau bildete ja schon seinerzeit den Gegenstand vielfacher und in mancher Beziehung berechtigter Kritik. Daß sie aber doch über mehr als ein Jahrhundert das Zentrum der katholischen Erziehung sein konnten, liegt darin begründet, daß sie zielbewußt alle geistigen Kräfte des Zeitalters in eine Richtung orientierten: in die Richtung der religiösen und politischen Abhängigkeit. Die jesuitische Wissenschaft war keine rein ideale, sie bezweckte die Heranbildung einer gewissen religiösen und politischen Denkweise und in dieser Arbeit leisteten ihr die Äußerlichkeiten des akademischen Lebens wirksame Hilfe, indem sie die Verbindung der wissenschaftlichen Erziehung mit den religiösen und politischen Fragen des Zeitalters herstellten. Auch für das Ungartum wurde die Wiener Universität in diesem Punkte von Bedeutung: sie vermittelte den von ihr Erzogenen eine einheitliche Weltanschauung.

* * *

Der Verfall des jesuitisch-barocken Geistes zog eine Übergangsperiode hindurch eine Verminderung der ungarischen Studentenschaft, einen Rückschritt im bewegten Leben der *Natio Ungarica* nach sich. Das jesuitische Wissenschafts- und Erziehungssystem begann, nachdem es den Höhepunkt erreicht hatte, in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts Zeichen des Veraltens zu zeigen, es benötigte immer mehr eine Erneuerung und mußte den Platz neuen, modernen Systemen räumen. Das Jesuitenzeitalter bedeutet an der Wiener Universität im übrigen nur für die philosophische und die theologische Fakultät eine Blütezeit, die juristische und medizinische haben wenige oder gar keine Entwicklung erreicht.¹⁴¹

Nach der Blüteperiode während des 17. Jahrhunderts rufen aber auch die philosophischen Wissenschaften und mit ihnen die gesamte jesuitische Didaktik die Kritik hervor. Die ersten Reformversuche unter Karl III. tadeln das übertriebene Auswendiglernen, die Vernachlässigung der deutschen Sprache, die Beseitigung der neuen Philosophen und philosophischen Richtungen und die allzu mechanische Beschaffenheit des diktierenden Systems, sie verlangen eine staatliche Kontrolle des bisher völlig unabhängigen Jesuitenunterrichts, mit der Begründung, daß der Unterricht ein *Politicum* sei und dem Wohl des Staates dienen müsse. In diesem Geiste beginnt die kaiserlich gerichtete Reform des akademischen Unterrichtes, und obwohl sie vorerst wenige tatsächliche Ergebnisse aufzuweisen hat, beweist sie zumindest,

¹⁴¹ Kink, Rudolf: *Zit. W. S.* 387—392.

daß das jesuitische Unterrichtssystem nicht mehr den Forderungen der Neuzeit entsprochen hat. Es tat nur einer starken Hand not, um das wankende, veraltete Gebäude zu stürzen und auf seinen Trümmern das Unterrichtssystem aufzubauen, das dem Geiste der Zeit entsprach. Maria Theresia nahm diese Aufgabe auf sich. Das gesamte akademische System wurde gründlich gewandelt, nicht nur durch die zeitgemäße Reform der theologischen und philosophischen Fakultät sondern auch dadurch, daß die juridische und medizinische Fakultät, auf neue Grundlagen gestellt, wissenschaftlich und materiell aufblühen konnten. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts an ist die Wiener Universität weder nach System noch Lehrgang der Universität des vergangenen Jahrhunderts ähnlich. Der jesuitische Einfluß wird abgedrängt, der Geist der Schule stellt sich in den Dienst der Aufklärung und praktische Wissenschaften, besonders die der Rechte und der Heilkunde, übernehmen die Führerrolle.¹⁴²

Wir haben versucht, die Blütezeit der Wiener Natio Ungarica im Glanz des amtlichen Jahresfestes des hl. Ladislaus darzustellen: das Schicksal dieses Festes erschließt auch für die Folgezeit die Verwandlungen, die der Verfall der Jesuitenuniversität in den Wiener Verbindungen des Ungartums verursacht hat. Die Festlichkeiten büßen viel von ihrem alten Glanze ein. Der Redner des Jahres 1722, Alexander Abaffi... *satis bene dixit, sed pessime luxit...*, und für die Spesen der Festlichkeit und des Festmahls... *nihil omnino contribuit et solum duntaxat typographum, idque post centenas primum cursitationes exsolvit. Ingratus sane Nationalista!*... Auch der Procurator des Folgejahres beklagt sich, daß das Interesse abflaue und daß er nur mit Mühe einen Mäzen für die Druckspesen der Rede habe finden können. 1726 bekommt der Procurator 100 Gulden von Stephan Koháry für die Ausgaben, er verbucht sie mit Lobesworten über die Freigebigkeit und wünscht, daß auch andere Hochadelige dem edlen Beispiele folgen möchten, damit der arme Procurator sich nicht mit dem beständigen Suchen nach Mäzenen abmühen müsse. Der nächste Procurator wieder findet nur mit aller Not einen Redner; die Magnatensöhne weisen die Ehre mit unbegreiflicher Kälte zurück, sie versäumen es zumeist, sich überhaupt ins Matrikelbuch der Natio einschreiben zu lassen; und was im vergangenen Jahrhundert ohne Beispiel war, geschieht nun immer häufiger: mangels Redners und Interesses wird das Fest aufgeschoben; 1728 wird es am 24. Oktober, dann mehrere Jahre hindurch gleichfalls an einem späteren Datum, 1738 am 24. August, 1749 am 22. Oktober,

¹⁴² Ebenda. S. 397—496.

1751 am 5. September, 1753 am 28. Oktober abgehalten, es ist eine Seltenheit geworden, daß das Fest des Schutzheiligen wirklich am Namenstage, am 27. Juni, gefeiert wird. In vereinzelt Fällen schimmert der alte Glanz wieder auf; 1744 wird der Procurator durch die Kriegserfolge der Ungarn ermutigt der Herrscherin durch den ungarischen Kanzler die Bitte zu unterbreiten, sie möge erlauben, daß die Festrede ihr gewidmet werde. Die Königin gewährt die Bitte, stellt sogar ihre Anwesenheit in Aussicht, und obwohl sie schließlich doch nicht erscheint, geht die Festlichkeit unter Beteiligung einer großen und vornehmen Menge vor sich. 1740 werden die in Wien sich aufhaltenden ungarischen Vornehmen in gleicher Weise zur Beteiligung eingeladen, im Allgemeinen flauen aber das Interesse und besonders die Freigebigkeit immer mehr ab, 1734 bezahlt der Redner nichts, 1738 will der Procurator das Fest wegen des kärglichen Publicums gar nicht abhalten, das Consistorium dringt aber darauf. Der Redner bezahlt wieder nichts, der arme Procurator schreibt selbst die Rede und widmet sie dem Zisterzienserabt Edmond, dieser nimmt wohl die Ehre an, bezahlt aber nichts. Auch Neuerungen werden eingeführt, um die materielle Grundlage der Festlichkeiten zu sichern: 1735 wird beschlossen, daß von nun an die Erzbischöfe von Esztergom und Kalocsa sowie der Bischof von Zagreb je ein Mitglied des Pazmaneums, bzw. des Collegium Croaticum zu Rednern erwählen und die Ausgaben zu bestreiten hätten; 1747 sollen die Komitate für denselben Zweck gewonnen werden: beide Versuche schlagen aber fehl. Das Interesse nimmt nun immer mehr ab, für den mühselig gefundenen Redner muß zum Lohn die Rede aufgesetzt werden, ja es kommt vor, daß der Redner selbst für das Halten der Rede eine Belohnung nimmt.¹⁴³ Von glänzenden Äußerlichkeiten ist nicht mehr die Rede, 1753 wird aus Geldnöten auch das übliche Festmahl vom Programm gestrichen. Immer mehr nimmt auch die Zahl derer ab, die sich ins Matrikelbuch der Natio einschreiben lassen, obwohl die Zahl der ungarischen Hörschaft, wahrscheinlich unter Einwirkung der modernen Studien, immer intensiver zunimmt.

Die Blütezeit der Wiener Natio Ungarica im 17. Jahrhundert ist also mit der Jesuitenherrschaft verbunden. Die Anfänge des Jesuitenunterrichts flößen der stagnierenden Natio neues Leben ein, das kollektive Leben erreicht unter der Führung des Ordens den Höhepunkt und endlich — im selben Maß, wie die Jesuitenerziehung anachronistisch und veraltet wird — entfärbt sich zugleich das vorerst so bewegte, farbenprächtige Leben der ungarischen Natio. Auf die erneuerte und

¹⁴³ 1756, 1757, 1769.

der jesuitischen Leitung entrückte Universität ziehen Ungarns Jugend nicht mehr die Theologie und die humanistischen Wissenschaften, sondern die modernen Studien: Medizin, Natur-, Rechts- und Staatswissenschaften, Chemie, Botanik: und diese neue, im rationalistischen Geiste der Universität erzogene Jugend erachtet die *Natio Ungarica*, zumindest in ihrer althergebrachten Form, für den Überrest eines abgewirtschafteten und von ihr wenig geschätzten Zeitalters. Die Wiener Universität bleibt auch weiterhin das wichtigste Zentrum für die im Ausland studierende ungarische Jugend, die alten gebundenen Lebensformen aber hören vollkommen auf, die akademische Jugend schöpft nunmehr ohne Schranken an der weit reicher fließenden Quelle der Wissenschaften.

Die charakteristischen Züge des Wiener ungarischen Universitätslebens während des 17. Jahrhunderts wurden im Obigen zusammengefaßt, jene Werte und geistigen Kräfte gesucht, die die Denkweise der ungarischen Jugend in Wien geformt und die durch diese Vermittlung auch die Entwicklung des gesamtungarischen Geistes beeinflußt haben können. Hier nun schließlich kann die Frage auftauchen, ob und wie das entworfen Bild in die Darstellung der gesamtungarischen Bildung sich fügt und ob die Ergebnisse der Forschung über das Leben der Wiener *Natio Ungarica* mit den Feststellungen unserer Geschichts- und Literaturwissenschaften bezüglich dieses Zeitalters gleichlaufen.

Wenn wir an die Ideen zurückdenken, die sich in der Atmosphäre der Wiener *Natio Ungarica* entwickelt hatten, dann kann es nicht entgehen, wie vollkommen sie jenen Gedanken verwandt sind, mit denen unsere neueste Geschichtsschreibung das 18. Jahrhundert der ungarischen Geistesentwicklung kennzeichnet. Katholizismus, nationaler Gedanke, Idee des *Regnum Marianum*, Idee des Barockherrschers und Barockstaates, nationale Vergangenheitsbetrachtung und nationaler Stolz: diese Gedanken tauchen, zwar noch nicht in endgültig geformter Gestalt, aber mit überraschender Konsequenz in jenen Reden auf, die wir als Ausdruck des damaligen Wiener akademischen Geistes ansehen. Und im großen und ganzen dieselben Gedanken kennzeichnen auch das Geistesleben jener Zeit, welche die große Synthese der ungarischen Geschichte mit dem Namen „Barock“ bezeichnet.¹⁴⁴ Da die Redner der erwähnten Festlichkeiten Ladislaus als den Helden und Kämpfer der *orthodoxa fides* ihren Hörern hinstellten, oder in ihm den . . . *Magnae*

¹⁴⁴ Szekefi Gyula: a. a. O. Bd. VI. S. 130—173.

Hungariae Dominae magnus et fidelis minister ... sahen, so warben sie für dieselbe religiöse Einheit, die den Barockstaat unter dem Schutz Mariens zum Regnum Marianum formte, und wenn sie in dem für die Interessen des Staates arbeitenden absoluten Herrscher den Wiederaufrichter und Bewahrer der integra Hungaria verehren, so drücken sie denselben Gedanken aus, der im 18. Jahrhundert die allgemeine barocke Staatsidee den besonderen ungarischen Verhältnissen angepaßt und sie mit nationalen Beziehungen erfüllt hat. Das Zusammenleben der Nationalitäten im lateinsprachlichen, aber durchaus ungarisch gesinnten Kollektivum der Wiener Natio Ungarica kann ebenfalls das Ungarn des 18. Jahrhunderts symbolhaft darstellen, in dem sich die Gefühlseinheit der Nationsglieder verschiedener Sprachen ebenfalls durch die lateinische Sprache verwirklichen kann. Und die Tatsache, daß sich dieser Vorgang — die Entwicklung der national gesinnten, barocken Denkweise — in der ungarischen Gesellschaft der Wiener Universität bedeutend früher abgespielt hat als die heimische allgemeine Verbreitung des Barockgeistes, diese Tatsache erlaubt uns die Annahme, daß die Wiener Natio Ungarica des 17. Jahrhunderts wohl einer der Mittelpunkte gewesen sein kann, denen in der Entwicklung des ungarischen Barockgeistes eine primäre Rolle zukommt, oder klarer gesagt: daß die Wiener Universität uns einen Teil jener Einflüsse vermittelte, die Wien selbst, als Mittelpunkt barocken Denkens, auf Ungarn ausübte.

An der Universität sind, wie gesagt, die Sprößlinge jener Familien des ungarischen Hochadels zu finden, die später die bezeichnendsten Vertreter des ungarischen Barock werden, gleichzeitig sind aber auch der mittlere Adel und sogar die niederen Volksschichten in bedeutender Zahl vertreten. Den geistigen und religiösen Gehalt des Barocks bekommen sie an der Universität, die äußeren Formen holen sie aus dem blühenden Wiener Barockleben. Nicht zu übersehen sind die im Pazmaneum erzogenen vielen Priester, die uns die Formen des Wiener religiösen Lebens vermittelt haben. Der Wiener ungarische Kreis, obwohl in seiner Zusammensetzung nicht überwiegend hochadelig, vertritt doch eine vornehmere Gruppe angehenden Barocks, allein schon weil er — in außerordentlich günstiger Lage — weit mehr von dem im Westen bereits vollkommen entwickelten Geiste empfängt, als die einheimischen Verbreiter des Barocks, die Jesuitenschulen und Collegien vermitteln können. Die Barockbildung hat einen gewissen Weg zurückzulegen, bis sie von den Vornehmsten zu den Niedrigsten gelangt und Allgemeingut wird. In Wien erklingen die Lobreden über Ladislaus den Heiligen im 17. Jahrhundert — die un-

garischen Volksprediger entdecken die ungarischen heiligen Könige erst in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.¹⁴⁵ Die farbenreichen religiösen Äußerungen des Wiener Universitätslebens im 17. Jahrhundert finden ihresgleichen erst im volkstümlichen religiösen Leben des 18. Jahrhunderts, und im Allgemeinen kann behauptet werden, daß der religiöse Gehalt des Barocks gegen die Mitte des 18. Jahrhunderts schon in den niederen Volksschichten seine Blüte erlebt, natürlich in vereinfachter, naiver und volkstümlicher Form. Das 18. Jahrhundert kann daher als eine gereifte Periode des ungarischen Barocks aufgefaßt werden, wofür — wie das Beispiel der Wiener Universität zeigt — im 17. Jahrhundert gründliche Vorbereitungen erfolgen. Wäre dem nicht so gewesen, so könnte man glauben, daß das ungarische Barock in wenigen kurzen Jahrzehnten jenen Weg geschritten sei, für den der Westen anderthalb Jahrhunderte benötigt hat. Tatsache ist aber, daß der Reifezeit eine lange, vertiefende Vorbereitungsarbeit vorangegangen war, deren Erscheinungsformen von anderen, auffallenderen und wichtigeren Erscheinungen begleitet und stellenweise in den Hintergrund gedrängt worden sind.

In den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts erscheint das Barock so allgemein, daß es für eine Zeit alle anderen Erscheinungen des ungarischen Lebens verdrängt. Der universale Erfolg hat aber in der vorbereitenden Arbeit des 17. Jahrhunderts seine Grundlagen und einen Teil dieser Arbeit verrichtet eben die an der Wiener Universität studierende ungarische Jugend. Die Wirkung des strahlenden Mittelpunktes ist schon im Erlöschen, als das heimische Volksbarock seine stärkste Intensität erreicht. Der äußere Prunk des Hoflebens ist zwar noch der alte und die schönsten Schöpfungen der monumentalen Baukunst und Malerei entstehen eben in dieser Zeit, aber der Geist, die Denkweise sind schon andere geworden: der Mittelpunkt der barocken Geistigkeit, die Universität, kann ihrem Beruf nicht mehr entsprechen, das seit anderthalb Jahrhunderten herrschende jesuitische Unterrichtssystem erfährt von Jahr zu Jahr eine stärkere amtliche Kritik von Seiten des Hofes selbst, bis endlich die neue aufgeklärte Denkweise den Geist und die ganze Organisation der Universität von Grund auf verändert. Das Jahrhundert aber, welches die Wiener Uni-

¹⁴⁵ Vgl., Csapody Csaba: Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században? (Regnum, 1936), und Mályusz Elemér: A jezsuiták a 18. század közepén. Protestáns Szemle, 1936. S. 282.

versität und mit ihr das gesamte ungarische Unterrichtswesen unter jesuitischer Führung durchlebt haben, vermehrte, unabhängig davon, unsere geschichtliche Kultur um tiefe, ernste Werte und bildet ein selbständiges und imposantes Kapitel in der Entwicklung der ungarischen Geistigkeit.

Barta István.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ESTERHÁZY PÁL NÁDOR ÉS AZ ERDÉLYIEK KERESKEDELMI TÁRSASÁGA.

I.

Megoldás a szükséghelyzetben.

Kollonics Lipót, miután másfél évig eredmény nélkül próbálkozott az államháztartás rendezésével, 1694 tavaszán megvált az udvari kamara vezetésétől. Utódja, Breuner Seýfridt Kristóf gróf nehéz időben vette át a Habsburg-birodalom pénzügyeinek a vezetését. Keleten és nyugaton szinte megszakítás nélkül folyt a háború, a kincstárnak pedig egyre nagyobb gondot okozott a seregek fenntartása, ez az évről-évre kérlelhetetlenül visszatérő nehéz feladat. A súlyos helyzet lassankint azt a felfogást alakította ki udvari körökben, hogy a háborús kiadások fedezésére minden eszközt fel lehet használni.¹ Hadi célokra fordítottak tehát olyan pénzeket is (a regálék és koronabirtokok jövedelme), amelyeket az évszázados gyakorlat különválasztott a háborús költségekre szánt rendi adószolgáltatásoktól és az állam egyéb feladatai számára tartott fenn. Mivel pedig a háborús viszonyok közepette gyakran megtörtént, hogy máról-holnapra nagyobb összegre volt szükség, nem várhatták meg, míg a jövedelmek befolyának, hanem kénytelenek voltak pénzt kölcsönözni és ellenszolgáltatás-ként egy-egy jövedelmi forrást lekötöni, zálogba- vagy bérbeadni. Ezzel a szükségmegoldással a legtöbb regále hasznosítása kicsúszott az állam kezéből és az udvari kamarára mint állandó súlyos gondok nehezedtek a folyvást szaporodó adósságok, a bérlők visszaélései és mindenek előtt új hitelezők, új kölcsönök előteremtése.²

¹ Az udvari kamara leirata, Hofkammerarchiv (HKA.), Siebenbürgen (Sieb.) 1615—94. 1694. márc. 24.

² Mindezt részletesebben, irodalommal együtt ld. Sinkovics I.: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, (Budapest, 1937.) 505. s köv. l.

1694 márciusában az udvari kamara új vezetője szinte megoldhatatlan nehézségek elé került. A Rajnánál és Délmagyarországon a császári seregek hadműveleteik megkezdése előtt állottak, a kincstár pedig üres volt és teljesen felkészületlen.³ Breuner ebben a súlyos szűk-ség helyzetben igyekezett minden módon új pénzforrásokat előteremteni. Így esett a választása a sóregáléra, a „nemes kamarai kincsré”, amely kimeríthetetlenül gazdag mennyiségben várta a munkáskezeket Lipót császár újonnan szerzett tartományában, Erdélyben. Conzin János Volcart gróf elnöklete alatt Mayer Jakab Theobald és Aichpichl Károly Gottlieb báró udvari kamarai tanácsosok még március végén megkezdtek tanácskozásait, hogy miként volna lehetséges minél hamarabb hasznosítani az erdélyi só eladását Magyarországon. Megvizsgálták a felmerülő terveket és arra az álláspontra jutottak, hogy a kincstár szemszögéből legelőnyösebb lesz, ha az ú. n. Vorster-féle próba tanulságait vonják le. Vorster Kristóf „General-Feldproviandmeister” ugyanis 1692–93-ban a saját pénzén Magyarországra hozott közel 100.000 mármárosi és erdélyi sókő eladásával megmutatta, hogy a sókereskedelemből kellő intézkedések mellett nem jelentéktelen haszon teremthető elő. A Conzin-bizottság meghallgatta Vorster elgondolásait és eleinte azt javasolta, hogy az erdélyi só magyarországi árusítását az udvari kamara felügyelete alatt Vorster irányítsa. A terv azonban hamarosan hajótörést szenvedett azon, hogy a kincstárnak még a vállalkozás megindításához szükséges pénz sem állott rendelkezésére.⁴ Egyedüli választásnak csak az maradt, hogy kölcsönt vesznek fel és az adósságot a sóeladás fogja lassankint letörleszteni. Erre az udvar nem kisebb hitelezőt talált, mint Esterházy Pál herceget, Magyarország nádorát.

A nádor megbizottjai és az udvari kamara közötti tárgyalások április 18-án szerződés-kötéssel fejeződtek be.⁵ Esterházy herceg elvállalta a megállapított kötelezettségeket és ezzel különféle jogok élvezetéhez jutott. Kötelezte magát, hogy azonnal 250.000 forintot ad a kincs-

³ Aigentliche Information und Wahrhafte Beschaffenheit..., HKA, Salzwesen von Ungarn und Siebenbürgen, é. n. (s. d. 1692 ápr. 17.); a Lichtenstein-bizottság jelentése, HKA, Hungarn (Hung) 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.).

⁴ A Conzin-bizottságra ld. az udvari kamara leiratai, HKA, Sieb. 1615–94. 1694. márc. 24. és Sieb. 1700–1. 1701. ápr. 11., valamint az előbbi jegyzetben idézettek. A Vorster-próbára: Plass F. jelentése, HKA, Sieb. 1615–94. 1694. jan. 15.; Extract aus verschiedenen Rechnungen ..., Sieb. 1700–1. 1701. márc. 31., Vorster jelentése, márc. 20. (s. d. ápr. 11.).

⁵ A szerződés másolatban megvan: HKA, Handschriftensammlung 643. sz.; Conventio super difficultatibus..., HKA, Hung. 1694. dec. 12.; az udvari kamara számvéviségének jelentése, u. o. 1738. máj. 23. (s. d. 1741. febr. 23.).

tárnak a „jelenlegi nagyon súlyos és sürgető szükségletek“ fedezésére, mégpedig rajnai értékben, amely akkor a bécsi csereforgalomban érvényes volt. Ezen az összegben kívül a sókövek szállításakor megfizeti a kőpáronkint 25 garast (75 krajcár) kitevő szokásos harmincadot és felarat, felét a bányáknál, másik felét pedig a behozatalkor érintett harmincadhelyeken. Kötelezte azután magát, hogy a Magyarországra hozott sókockákat az ország különböző részein gyakorlatban lévő áron fogja értékesíteni. E kötelezettségek ellenében haszonbérbe (appaldo, arenda) kapta a magyarországi sókereskedelmet. Az erdélyi sóbányákból 300.000 70—80 font súlyú követ szállíthat magyar földre és ezt a 210—240 ezer mázsa sót a szepesi kamara fennhatósága alá tartozó területek kivételével bárhol szabadon árusíthatja. Minthogy a pénzt Bécsben 52 és fél krajcárra leszállított értékű rajnai forintokban kellett megfizetni, amelyek ugyanakkor Magyarországon 60 krajcárt értek, a 250 ezernél így előálló 31.250 forintnyi veszteségért a kincstár még külön 25.000 sókövet bocsátott a herceg rendelkezésére. Ez után a sómennyiség után kövenként mindössze öt garas járt a kamarának bánya-üzemeltetések címén. A 325 ezer erdélyi sókocka eladásáig Esterházy nádor a sókereskedelmet ugyanazzal a joggal fogja bírni, mint a szerződést megelőzőleg a kincstár (*Jure regio nostro fiscali*). Vagyis korlátozás nélküli monopóliuma lesz az átengedett magyar területek sószükségletének ellátása, és a behozott sókockák után sem egyháziak, sem katonai hatóságok vámot nem szedhetnek. Igéretet nyert továbbá a nádor, hogy az állam védő keze kíséri őt vállalkozásában. Az erdélyi gubernátor és az Erdélyben állomásozó seregek főparancsnoka fognak gondoskodni arról, hogy a szállítás megindulását a bányáknál semmi zavaró körülmény meg ne akadályozhassa. A szerződést az uralkodó mindannyiszor, ahányszor csak Esterházyék kívánják, teljesen díjtalanul fogja rendeletekkel és leiratokkal védelmezni. A sókereskedelem alapos berendezésére pedig a helyzetet jól ismerő kamarai embert bocsát a nádor rendelkezésére. Végül a szerződés Esterházy hercegre ruházta a bérlőket általában megillető jogokat.⁶ Tetszése szerint jelölhette meg országszerte a sóeladás helyeit és választhatta meg azokat az embereket, akik a 300 ezer sókö szállításának valamint értékesítésének munkáját fogják végezni. Hogyha a herceget a sókereskedelemben akadályoznák, az ebből eredő kárt a bányáknál természetben fogják neki megtéríteni. Arra az esetre viszont, ha ellenség törne az országra, a bányák elpusztulnának, a sószállítás

⁶ Sinkovics, i. m. 519—521. l.

Erdélyből végleg megakadna, a kincstár kötelezte magát, hogy a nádor 250.000 forintját kamatokkal egyetemben mindenképpen visszafizeti, amire a magyarországi kamarai birtokokat és jövedelmeket jelölte meg biztosítékkal. Elsőbbsége lesz a nádornak mindenki előtt, ha a 300 ezer kősó eladása után az uralkodó továbbra is bérlők kezében fogja hagyni Magyarországon a sókereskedelmet. Amennyiben pedig Esterházy herceg a szerződéssel reáruházott jogot egy harmadik személynek akarná átengedni, akadálytalanul megteheti, csak azt köti ki a kincstár, hogy ez ellen a jogutód ellen valami különös kifogás ne merüljön fel.

A szerződés Erdélyben nagy nyugtalanságot keltett. Az udvar cselekedeteit a Diploma Leopoldinum mértékével mérő erdélyiek szerint ellenkezik a császár adományozta Diplomával, amely megígérte, hogy a fejedelmek korabeli szabadkereskedelmet az új uralom is változtatlanul érvényben hagyja. Az izgalmat még fokozták a váratlan intézkedés nyomában járó találgatások és hírek, hogy az udvari kamara az erdélyiek mellőzésével németeket készül behozni a „res salinaria” vezetésére. Pillanatnyilag azt tartották leginkább sérelmesnek, hogy hosszú évekre elvész a sókereskedelem haszna, mikor más kiviteli cikke az országnak alig volt. A gubernium felterjesztésében kifejtette, hogy a „szegény tartomány” is hozott akkora áldozatokat a kincstárért, mint a nádor. Az elmúlt és a mostani évre százezer köböl gabonát előlegeztek, a hadbiztosság több százezer forinttal adósuk. Ha a szerződés nem is veszélyeztetné a Diplomát, hanem pusztán a két hitelezőt: Esterházy nádort és Erdélyt állítanák mérlegre, akkor az összehasonlítás mindenképen az utóbbi javára történne. Az erdélyieknek elsőbbségük van nemcsak az idő jogán, mert követelésük a kincstárral szemben régebbi, de a hely jogán is, a só ugyanis Erdély földjének terméke és kincse. Mindezek ellenére sem kívánták, hogy az uralkodó visszavonja a nádornak adott szavát, hanem olyan megoldást igyekeztek találni, amelynél a Diplomát és az erdélyi érdekeket sérelem nem éri. Azt kérték, hogy a nádorral kötött szerződésben körvonalazott jogok és feltételek mellett Erdély ugyancsak 325 ezer sókövet szállíthasson át Magyarországra. A 650.000 kősó eladásáig a magyar területre hozott sószállítmányok jövedelmében egyformán részesüljenek Esterházy herceg és az erdélyiek. A sókereskedelmet lebonyolító tisztviselők személyét a nádorral való megegyezéstől teszik függővé, csupán azt kötik ki, hogy Erdély határain belül idegenek ne nyerhessenek alkalmazást. A nádor és az erdélyiek sómennyiségének elszállítása és elárúsítása után pedig a sókereskedelemben állítsák

vissza a fejedelmek alatti helyzetet, amely az átalakuló Erdély előtt az élet minden vonatkozásában a legjobb megoldást jelentette.⁷

A bécsi udvar ebben az időben nagyon óvatosan bánt a csak nem régiben Habsburg-fennhatóság alá került távolkeleti országgal, amelynek a közvetlen szomszédságában folyt a háború. Messzenézó politikai megfontolások parancsára igyekezett a Diplomát meg nem sérteni és az új alattvalók kívánságainak a lehetőség szerint eleget tenni.⁸ Bekapcsolódásukat a nádori sókereskedelemben tehát nagyobb nehézség nélkül kész volt megengedni, annál is inkább, mert belátta, hogy ellenkező esetben az erdélyiek könnyen feltartóztathatják a nádor sószállító hajóit és szekereit, ami által menthetetlenül útját állhatják a szerződés megvalósulásának.⁹ Ez előtt az érv előtt Esterházy hercegnek is meg kellett hajolnia. Szentkereszti András, aki az erdélyi érdekeket képviselte és a nádor megbízottjai: Vorster Kristóf és Wertheimber Sámson igyekeztek a két álláspontot közelebb hozni. A herceg emberei kifejtették, hogy uruk a sóvágásra, szállításra és a harmincadvámra 100.000 forintot fizetett ki és így az erdélyiek mindaddig nem kívánhatnak a sókereskedelem jövedelméből egyenlő részesedést, amíg a nádor költségeinek egy részét magukra nem vállalják. Az erdélyiek erre hajlandónak mutatkoztak, hogy a közös sót szárazon Debrecenig és Fehérvárig, vizen pedig Szegedig a maguk pénzén fogják szállítani, amíg csak kiadásai a nádor befektetéseit el nem érik. Megegyeztek, hogy azután egyforma mérték szerint részesülnek a haszonban és ugyanúgy fogják elviselni a költségeket, valamint az esetleges károkat. Miután a közös ügyekben (a tisztviselők kérdése, a befektetési tőke felhasználásának ellenőrzése) megállapodásra jutottak, megfogadták, hogy kölcsönös megértés és bizalom jegyében igyekeznek majd a nádori szerződést megvalósítani, egyszerűen az útban álló akadályokat elhárítani.¹⁰ Megegyezésükhöz az udvar is hozzájárulását adta és beleegyezett, hogy az erdélyiek szintén 300.000 sókövet árusítsanak el Magyarországon, ilyen módon pedig a kincstár — a nádori szerződés feltételeit véve alapul —

⁷ A gubernium felterjesztése, HKA. Hung. 1694. aug. 22. (dec. csomó); Wertheimber válasza a magyar sóügyben kirendelt commissióhoz, u. o. é. n. (1695. dec.); Gehorsambe Erinerung von der Kaÿs. Hung. Salz Administration..., u. o. 1696. febr. 11. (s. d. máj. 25.); a Hofkammer felterjesztése, 1696. nov. 3. (s. d. 1699. jan. 7.)

⁸ Sinkovics, i. m. 508—509. l.

⁹ Az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. nov. 3., ld. még a 7-ik jegyzetben idézettek.

¹⁰ *Conventio super difficultatibus...*, HKA. Hung. 1694. dec. 12. A nádor kártalanítására vonatkozó tervek: a Hofkammer leirata Bánffihoz, illetőleg Szentkeresztihez, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. dec. 15.

437.500 forintot (250.000 forint és kövenként a harmincad valamint felár címén járó 37 és fél krajcár) törleszt le tartozásaiból.¹¹ Ezzel a nádor és az erdélyiek közös vállalkozása, ahogyan az egykorúak nevezték: Societas Transylvanico-Palatinalis, megindult a megvalósulás útján.¹²

Az udvar és a hitelezők egyaránt úgy számították, hogy a 600 ezer sókő értékesítése kb. három-négy esztendeig fog tartani.¹³ Az eladás üteme azonban nem felelt meg a várakozásoknak. Az erdélyiek bekapcsolódása előtt a nádor alig huszonötezer követ tudott Magyarországra szállítani, és a Társaság által behozott kőszemennyiség is csak egyik évben haladta meg a százezret, nem egyszer azonban 40—50 ezer körül mozgott.¹⁴ Az udvari kamara már 1696-ban észrevette, hogy az appaldo a kincstár nem csekély károsodásával beláthatatlan ideig is elhúzódhat. Igaz ugyan, hogy a két év előtti nehéz helyzetben az államháztartásnak nagy segítséget jelentett a sókereskedelemre felvett kölcsön, a sóregálét azonban sokkal jobban lehetne hasznosíthatni, ha a magyarországi sóeladást az állam venné a kezébe. Az állandó pénzzavarokkal küszködő kamarai tanácsosok képzeletében egészen valóságyszerűen jelent meg a jövő, amikor magyar földön is — miként Gmundenben vagy Prágában — az udvari kamara fennhatósága alatt álló hatalmas hivatalszervezet fogja intézni a sókereskedelmet. Hogy a Magyarországon fogyasztott különféle sófajták egymás eladását ne zavarják, ez a központi hivatal egységesen szabályozott áron fogja piacra hozni az erdélyi, mármarosi, sóvári és lengyel sót. Ilyen körülmények mellett nem is túlzott remény évi 500 ezer kocka eladására számítani, ami közel 700.000 forintnyi hasznot hajtana az államháztartásnak. E messzemenő terveknek ugyan egyelőre útjában van a nádorral kötött szerződés, ez azonban nem leküzdhetetlen akadály. Bizonyosra vehető, hogy Esterházy Pál minden nagyobb nehézség nélkül le fog mondani a szerződésről, ha be-

¹¹ Az udvari kamara jóváhagyása, HKA. Hung. 1694. dec. 14. (s. d. dec. 12.). A megegyezés ratifikálásáról: az udvari kamara leiratai, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. dec. 12., dec. 23., Lipót császár leirata, HKA. Hung. 1694. dec. 14. (s. d. 1741. febr. 23.), az udvari kancellária átirata, u. o. 1694. dec. 24. (s. d. 1695. jan. 15.)

¹² A Társaság történetére sok adat található Bíró V. munkájában: Altörjái gróf Apor István és kora. (É. n.)

¹³ Aigentliche Information..., HKA. Salzwesen von Ungarn und Siebenbürgen, é. n. (s. d. 1692. ápr. 17.); Motiva In Sachen des Assocyrten SalzCommercij..., HKA. Hung. 1698. márc. 26. (s. d. 1694. okt. 26.); a Lichtenstein-bizottság jelentése, u. o. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.).

¹⁴ Gehorsambe Erinnerung..., 1696. febr. 11. (s. d. máj. 25.); Summarischer Entwurff, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1699. szept. 30.).

fektetéseit kamatostól megtérítik és a jövőben remélt nyereségét valami módon kárpótolják. Az erdélyiekkel szemben még könnyebb a kincstár helyzete. Velük ugyanis annak idején szerződést nem kötött, így tehát nem szerződésszerűen (per Contractum) kapcsolódtak be a sókereskedelembé, hanem csak követeléseik visszafizetéseként (per modum solutionis) nyertek részesedést a magyarországi sóeladás hasznából. Következően a kincstár tetszése szerint más állami jövedelmekből is kielégítheti őket. Végül pedig az ország lakossága szónéklül bele fog nyugodni a tervezett berendezésbe, amely ellen nem is lehetne ellenvetést tenni, hiszen a sókereskedelem a magyarországi törvények szerint a fejedelem joga és az új rendszer csak könnyíteni fogja a mindennapi életben nélkülözhetetlen só beszerzését, amennyiben az eddigi áraknál olcsóbban és mindig megfelelő mennyiségben fogja a fogyasztóközönség rendelkezésére bocsátani.¹⁵

Lipót császár kedvezően fogadta az udvari kamara terveit, mivel úgy találta, hogy azok sem a magyaroknak, sem az erdélyieknek nagyobb panaszra nem adhatnak okot, nem sértik meg a Diplomát és a zilált helyzetben lévő kincstár előtt a pénzszerzés beláthatatlan lehetőségeit tárják fel. A császári döntés egyszersmind megszabta a további teendőket: az eddigi helyzet alapos megvizsgálását, az új rendszer részletes kidolgozását és megbízható emberek kiválasztását, akik majd a sóregále hasznosításán fognak munkálkodni.¹⁶ A kamara által felvetett gondolat tehát azzal, hogy az uralkodó hozzájárulását adta, útnak indult, addig azonban még hónapoknak, sőt esztendőknél kellett elmulnia, amíg valósággá lehetett.

A magyarországi és erdélyi helyzetet jól ismerő Aichpichl báró vezetése alatt külön kamarai bizottság kezdett tárgyalni a Nádori Társaság érdekeltjeivel a sókereskedelem átengedéséről. Minthogy a herceg megbízottja és az erdélyiek a kamara számítása szerint minden nagyobb ellenvetés nélkül készen voltak a sóappaldóról lemondani, semmi akadály nem állott már a rendszerváltozás keresztülvitele előtt. A nehézkes ügymenet mellett mégis nagyon sokáig elhúzódott a dolog. Több, mint két évig egymást érték a tanácskozások, ismételten meghallgatták Vorstert, Wertheimbert, megbeszélést folytattak magával Esterházy nádorral, a magyar kancelláriával, az erdélyi guberniummal.¹⁷ A tárgyalások folyamán az lépett elő középponti kér-

¹⁵ Az udvari kamara jelentése, HKA. Hung. 1696. nov. 3. (s. d. 1699. jan. 7.).

¹⁶ U. o.

¹⁷ Az udvari kamara leiratai, HKA. Hung. 1696. dec. 19., HKA. Sieb. 1695—99. 1697. jan. 26.; Wertheimber jelentése, HKA. Hung. 1697. júl. 9. (s. d. 1699. szept. 30.); az udvari kamara leiratai, u. o. 1698. ápr. 9., HKA. Sieb. 1695—99. 1698. ápr.

déssé, hogy a sókereskedelem visszavétele miatt kifizetetlenül maradt adósságait a kincstár melyik jövedelméből és hogyan adja meg Esterházy hercegnek, valamint az erdélyieknek. Az utóbbiak nem okoztak sok gondot a kamarának. Az erdélyi élet irányítói: Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár és Apor István kincstartó, akik éppen abban az időben tartózkodtak a császárvárosban, hamarosan beleegyeztek, hogy az erdélyi hitelezők az ottani bányákból magyar területre hozott és eladott kősó minden egyes mázsája után a tervezett három forintos eladási ár egynegyed részét (45 krajcár) kapják meg követeléseik teljes letörlesztéséig. A behozott sómennyiség ellenőrzésére és a megszabott pénzüsszegek felvételére a pesti főpénztárhoz, valamint az erdélyi határon lévő lerakóhelyekre: Somlyóra és Szegedre saját embereiket állíthatják.¹⁸

Az udvarban azt szerették volna, hogyha a nádorral szemben fennálló tartozásokat is maga a magyarországi sókereskedelem róná le és nem kellene egyéb jövedelmi forrásokat megterhelni. Hogy pedig a lefizetés annál gyorsabban végetérjen, a kamara nemcsak az erdélyi, hanem a mármarosai és lengyel só után is felajánlotta mázsánként a 45 krajcárt és elzárkózott Wertheimber javaslata elől, hogy az adósság egy részét hárítsák a sóeladásra, nagyobbik részét pedig más jövedelmekből (tisztviselők kölcsöne, Magyarország adószolgáltatása) térítsék meg.¹⁹ Esterházy herceg meghatalmazottja azonban semmiképen nem akart belemenni az erdélyiek által elfogadott megoldásba. Mint-hogy ugyanis a sókereskedelemhez jelentős befektetésekre lesz szükség, az eladás kezdetben nem fog nagy hasznot hajtani, következésképp az a veszély fenyeget, hogy a herceg kifizetése akár évekig is elhúzódhat. A nádor azonban nem várhat olyan sokáig a pénzre, hiszen annak idején nagyrészt kereskedelmi hitelre vette fel és évi 12 %-os kamatot fizet utána. A kincstár a szerződés időelőtti felmondásával magára vállalta, hogy a sókereskedelemben fektetett összegeket kamattól visszafizeti, így tehát közvetve az uralkodó érdeke, hogy mielőbb

22., HKA. Hung. 1698. nov. 5.; a titkos kamarai bizottság jelentése, u. o. 1698. szept. 20. (s. d. 1699. jan. 7.); az udvari kamara leiratai u. o. 1697. júl. 17., 1699. jan. 7., HKA. Sieb. 1695—99. 1697. dec. 19., jan. 7.; az erdélyi gubernium felirata, u. o. 1699. márc. 31.

¹⁸ Az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1695—99. 1699. jan. 7.; a titkos kamarai bizottság jelentése, HKA. Hung. 1698. szept. 20. (s. d. 1699. jan. 7.); az erdélyi udvari kancellária feliratai, HKA. Sieb. 1695—99. é. n., HKA. Hung. 1699. nov. 21., 1700. febr. 4. (a két utóbbi s. d. márc. 2.); az udvari kamara leiratai, u. o. 1699. júl. 24., aug. 18.

¹⁹ A Hofkammer leirata, HKA. Hung. 1698. ápr. 9.; Wertheimber jelentése, u. o. 1697. júl. 9. (s. d. 1699. szept. 30.).

megszabaduljon ettől a rendkívül súlyos kamattehertől.²⁰ Ezt a kamara is belátta és azért úgy egyezett meg a herceg emberével, hogy pontosan számítsák ki: mit költött a nádor a sókereskedelemre és ebből mi térült meg. A kifizetetlen tételeket Esterházy herceg nem a sókereskedelem bizonytalan jövedelméből fogja megkapni, hanem a Habsburgországok jövőévi adójából. A kamat pedig kétféle lesz: a befektetés idejétől egészen az elszámolás megtörténteig (1698 június vége) évi 12 %-ot fizet a kincstár, 1698 júliusától kezdve azonban a tőke teljes megtérítéséig évenként csak 9-et.²¹ Így azután 1701 végén, ameddig ennek a veszedelmesen növekedő adósságnak a rendezése elhúzódott, a tőke és a kamat már nem kevesebb, mint 746.637 forint 32 krajcárt tett ki.²²

Igen nagy árat kellett tehát fizetni a sókereskedelem visszaváltásáért. Az udvari kamara egyrészt kénytelen-kelletlen beleegyezett a 12 %-os uzorakamatba, bár a világ előtt úgy magyarázta a dolgot, hogy csak a magánfelek között szokásos 6 %-ot adja kamat címén a másik 6 % — illetőleg 1698 júliusától 3 % — azért jár a nádornak, mivel a szerződés megszüntetése őt nem csekély nyereségektől fosztotta meg. Sőt még ezenfelül hatezer mázsa só is kellett ígérnie ellenszolgáltatásként Esterházy hercegnek, amiért a sóappaldóról lemondott.²³ Másrészt az adósság lefizetésének terhét a camerale nem bírta el és azért kénytelenek voltak a másik nagy jövedelemcsoportra, a militárré-ra hárítani, azzal a megokolással, — aminek a háború folyamán legtöbbször a camerale-ra utalt állami feladatok látták kárát — hogy az uralkodó érdekének megfelelően használhatja fel különböző jövedel-

²⁰ Az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1695—99. 1698. ápr. 22.; a titkos kamarai bizottság jelentése, HKA. Hung. 1698. szept. 20. (s. d. 1699. jan. 7.).

²¹ Az udvari kamara leiratai, HKA. Sieb. 1695—99. 1698. ápr. 22., jún. 16.; az alsóausztriai számvevőség jelentése, u. o. 1699. aug. 1. (s. d. szept. 30.); a titkos kamarai bizottság jelentése, HKA. Hung. 1698. szept. 20. (s. d. 1699. jan. 7.); a Lichtenstein-bizottság jelentése, u. o. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.). Kivételt az egész összegből csak 60.000 forint jelentett, amely után Wertheimber megelégedett a 6 %-os kamattal.

²² A Hofkammer számvevőségének jelentése, HKA. Hung. 1738. máj. 23. (s. d. 1741. febr. 23.), valamint a csatolt mellékletek közül az E és F jelzetűek. Az előbbiből kitűnik, hogy Wertheimber 1699 júliustól 1701 novemberig — azzal a megokolással, hogy ő is 12 %-ot kénytelen fizetni hitelezőinek — a kikötött 9 % mellé még 3-mat felszámított. A számvevőség szerint az említett összeg kifizetése tényleg megtörtént.

²³ Az udvari kamara jelentése, HKA. Sieb. 1695—99. 1698. ápr. 22.; a titkos kamarai bizottság jelentése, HKA. Hung. 1698. szept. 20. (s. d. 1699. jan. 7.); a Lichtenstein-bizottság jelentése, u. o. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.)

meit.²⁴ Ezen áldozatok és nehézségek ellenére sem engedett a kamara Vorster kísértésének, aki az udvar elgondolásával szemben gazdaságosabb megoldásnak találta, hogyha a Társaságnak még 1—2 évet adnak a hátralékban lévő sómennyiség értékesítésére, egyúttal azonban kikötik, hogy ezen határidő lejártá után az állam fizetési terhek vállalása nélkül veheti kezébe a magyarországi sókereskedelmet.²⁵ Az udvari kamara azonban ekkor szabadult meg valamelyest a háború nyomása alól, a nyugati harctereken már több, mint egy éve szélcsend volt, a törökkel béketárgyalások folytak, így tehát hallani sem akart arról, hogy a gazdag sóregále, amelynek jövő hasznosításához olyan nagy reménységeket fűztek, továbbra is idegeneké maradjon.²⁶

Miután az előkészítés befejeződött, 1698 őszén a titkos kamarai bizottság Lipót elébe vihette a terveket az eddigi helyzet megszüntetéséről és a kamarai sóeladás bevezetéséről. A császár azt kívánta, hogy ezt a nagyfontosságú ügyet az ő jelenlétében a titkos konferencián is alaposan vizsgálják felül, csak ennek megtörténte után adta jóváhagyását.²⁷ Most már az utolsó lépés volt hátra: a következő év elején a Társaságtól kamarai tisztviselők vették át a sókereskedelmet.²⁸ Ezzel a nádor és az erdélyiek vállalkozása végetért, a szükségmegoldás átengedte helyét a többi Habsburg-tartományokban működő állami berendezésnek, amely egybefogta a nádor és a szepesi kamara eladási területét. Az alapok nagyrészt változatlanul ugyanazok maradtak, amelyeket még Vorster Kristóf épített ki a saját próbájakor és azután mint a nádori sókereskedelem irányítója. „Mások számára teremtettem elő a kenyeret, — írja a mellőzött emberek keserűségével — magamnak pedig éhen kell vesznem!”²⁹ A régi rendszerrel azonban neki is mennie kellett.

²⁴ A titkos kamarai bizottság idézett jelentése.

²⁵ Motiva In Sachen des Assocyrten SalzCommercy..., HKA. Hung. 1698. márc. 26. (s. d. 1694. okt. 26.); Aigentliche Information.... HKA. Salzwesen von Ungarn und Siebenbürgen, é. n. (s. d. 1692. ápr. 17.)

²⁶ Ld. a 23-ik jegyzetet.

²⁷ U. o.

²⁸ Az udvari kamara leirata a nádorhoz, Dizent L. Mihályhoz, a pesti főbeszedőhöz, HKA. Hung. 1699. jan. 7., az erdélyi udvari kancelláriához, HKA. Sieb. 1695—99. 1699. jan. 7.; 1699. ápr. 3-án már a volt nádori sóadminisztrációról ír a kamara, HKA. Hung.

²⁹ HKA. Sieb. 1700—1. 1701. márc. 20. (s. d. 1701. ápr. 11.).

Tulajdonosok, haszonélvezők, tisztviselők.

A 600,000 sókocka eladása 1694-től 1699-ig a Societas Palatinalisban érdektársakká tette Esterházy Pál nádort és az erdélyieket. A Társaságban kétségtelenül a nádoré volt az elsőbbség. A magyarországi sókereskedelmet ő nyerte el szerződészerűleg, az erdélyiek csak később kapcsolódtak be a haszonélvezetbe és velük szemben nem kötötte szerződés az udvart. Esterházy Pál herceg személyileg nagyon kis szerepet játszott a kezéreadott sóregále értékesítésében. Kezdve a szerződéskötés előkészítésétől az utolsó tárgyalásokig meghatalmazottjaira bízta „az soval valo kereskedés“ ezerféle gondját. Nagyritkán felszólal ugyan, főleg hogyha valami sérelem éri a szerződést, de különben a hozzáfordulókat Oppenheimerhez, Wertheimerhez vagy Vorsterhez utasítja azzal a megokolással, hogy nem ismeri az ügyet.³⁰ Nem volt tehát nehéz észrevenni, hogy Esterházy herceg inkább csak a nevét adja oda, a valóságban alig avatkozik a sókereskedelemben.³¹ Azonban csak a szerződés megszűnése után került napvilágra, hogy mi volt a herceg kikapcsolódásának az oka. Esterházy nádor ugyanis néhány nappal azután, hogy az udvari kamarával megegyezett, titokban másik szerződést is kötött, mégpedig Oppenheimer Sámuellel, a felszabadító háború legnagyobb hadseregszállítójával. Oppenheimer magára vállalta a 250 ezer forint kifizetését, a nádor pedig átengedte neki mindazokat a jogokat és előnyöket, amelyek az udvarral kötött szerződés értelmében a 325 ezer sókő eladásáig őt megillették. Külön kiemelték, hogy Oppenheimer tetszése szerint alkalmazhat a sókereskedelemben keresztényeket vagy zsidókat, sem a nádornak, sem másnak felelősséggel és számadással nem tartozik. A magyarországi sóeladásra nyert jogát teljes szabadsággal átruházhatja egy harmadik személyre, vagy társat vehet maga mellé. A herceg arra is kötelezte magát, hogy Oppenheimert mindenkivel szemben a legmesszebbmenő támogatásban részesíti, „nádori tekintélyével és méltóságával“ fogja a sószállítást Magyarországon előmozdítani. Ellenszolgáltatásként Oppenheimer a sómennyiség teljes eladásáig jelentős összeget, évi

³⁰ HKA. Hung. 1695. jún. 21. (s. d. jún. 22.); Országos Levéltár (O. L.), Pozsonyi Kamara levéltára, Benignae Resolutiones 1695. jún. 22.; Esterházy hercegi levéltár (E. L.), Pál nádor iratai, Prot. XVI. 46., 154., 245. l.; Hont, Nógrád; Zólyom megyék beadványa, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. jún. 2.).

³¹ Az udvari kamara jelentése, HKA. Hung. 1696. nov. 3. (s. d. 1699. jan. 7.).

15.000 rajnai forintot ígért neki.³² Mielőtt azonban a nádor és az udvar közötti szerződés lejárt volna, az uralkodó — mint láttuk — visszavette a sókereskedelmet és vállalta, hogy a nádornak befektetett tőkáját kamatokkal együtt megtéríti. Ez a változás természetesen nem befolyásolta Oppenheimber helyzetét, mert Esterházy herceg külön is biztosította jogutódját, hogy az egész összeggel, amelyet a kincstár fizetni fog, mint sajátjával szabadon rendelkezhet.³³

Az erdélyiek mellett tehát csak névleg a nádor, a valóságban Oppenheimber Sámuel volt a magyarországi sókereskedelem haszonélvezője. Ő maga ugyan teljesen háttérben maradt és a sóeladás vezetésének a „nádori rész“-re eső feladatait átengedte rokonának és munkatársának, Wertheimber Sámsonnak. Wertheimbernek, aki a világ előtt állandóan mint a nádor meghatalmazottja (fürstlicher Balatinischer (!) beuolmöchtigter, Plenipotentiarius Palatini) szerepelt, végig jelentős része volt a Társaságot érintő fontosabb kérdések megoldásában. Principálisa, a nádor nevében levelez, tárgyal, vitatkozik a különböző hatóságokkal, bizottságokkal; vigyáz, hogy a sókereskedelem zavartalanul folyék és a szerződésben biztosított előnyök veszendőbe ne menjenek. Ezt a nem könnyű munkakört nagyon ügyesen látta el. Mikor személye ellen kívülállók köréből kifogás merült fel, a nélkülözhetetlen emberek öntudatával válaszolta az udvari kamarának, hogy nagyon boldog volna, ha felmentenék, mert a sókereskedelem neki csak gond, munka és fáradság.³⁴

A kifogásra tulajdonképpen az adott alkalmat, hogy Wertheimber és Oppenheimber, a nádor titokban tartott szerződésének főszereplői, zsidók voltak. A zsidóság nagy része a Habsburg-országokban a keresztény társadalomtól élesen elkülönítve, nehéz viszonyok között tengette életét, egyesek előtt azonban élelmességük és szerencsésük megnyitotta a nagyurak, fejedelmek sőt a császár barokk udvarát. Mint hogy pedig ezek az „udvari faktor“, „udvari zsidó“ néven szereplő és a ghejtóban maradt társaikkal szemben teljes védelmet élvező választottak széles szétágazó összeköttetések segítségével a legreménytelenebb helyzetben is pénzt tudtak előteremteni uraik különféle vállalkozásaihoz, hatalmuk és befolyásuk szinte határtalanul megnövekedett. Wertheimberék ezek közé a zsidók közé tartoztak, a nehéz

³² A szerződésnek három másolatát ismerem, kettőnek a kelte ápr. 20., a harmadiké ápr. 26. HKA. Hung. 1694. ápr. 20. (s. d. okt. 26.), u. o. (s. d. 1699. szept. 30.) illetve 1694. ápr. 26. (s. d. 1741. febr. 23.) V. ö. Esterházy Mihály herceg levele a Hofkammerhez, u. o. é. n. (s. d. 1741. febr. 23.).

³³ HKA. Handschr. 648. sz. (1701. dec. 31.).

³⁴ HKA. Hung. 1696. jún. 4. (s. d. aug. 4.).

háborús időkben milliókat kölcsönöztek a császári seregek fenntartására. Így nem csoda, hogyha Bécsben mindent keresztül tudtak vinni.³⁵ Bethlen Miklósnak a saját kárán kellett szégyenkezve és keserűen tapasztalnia, hogy az udvarban többet adnak magára Oppenheimber zsidóra, mint a szent Diplomára és egész Erdélyországra.³⁶

Felmerül a kérdés, hogy Oppenheimber és Wertheimber miért nem vette bérbe közvetlenül az udvartól a sókereskedelmet, hiszen a kamaránál egyáltalán nem csináltak lelkiismereti kérdést belőle, hogy kitől és hogyan szerzik a pénzt. Meg kellett azonban hajolni — legalább látszat szerint — az ország törvényei előtt, amelyek tiltották, hogy a sóregále zsidó kezekben legyen. Hiszen még Kollonics Lipót is, a törvényt nem éppen a legnagyobb tisztelettel kezelő abszolútizmus híve, felháborítónak tartja, hogy az aranybulla és a királyi eskű megszegésével zsidók intézzék Magyarországon a sókereskedelmet.³⁷ Oppenheimberék tehát a háttérbe húzódtak és Kollonics tiltakozására a Társaság azt a kitérő választ adta, hogy sem az aranybulla megfelelő intézkedését, sem pedig a király eskűjét sérelem nem éri, hiszen az uralkodóval a nádor és az erdélyiek kötöttek szerződést és ők is irányítják a sóeladást. Hogy pedig Esterházy nádor éppen Wertheimbert választotta meghatalmazottjának, az semmit nem változtat a helyzeten.³⁸ Az udvarban megelégedtek ezzel a magyarázattal.

Oppenheimbernek nemcsak a törvények miatt volt szüksége Esterházy herceg nevére. Vorster sokatígérő próbája óta ugyanis erős versengés folyt a nagyfontosságú sóregále megszerzéséért. A szepesi kamara és még inkább a Budán működő kamarai adminisztráció szerette volna mindenképpen a maga számára lefoglalni a magyarországi sóeladást, de mellettük nem csekély pártja volt a sókereskedelem korlátlan szabadságának is. Végül pedig számolni kellett a sóregále forrásával, Erdéllyel is, amelynek népe féltékenyen ragaszkodott az ország jövedelmeihez. Mindezekkel olyan nevet és méltóságot kellett szembeállítani, amelynek kellő súlya volt.³⁹ Esterházy Pál herceg, az

³⁵ Virág István: A zsidók jogállása Magyarországon (1657—1780), (Budapest, 1935. Értkezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 3. sz.) 20., 21., 30., 31., 32. l.; David Kaufmann: Samson Wertheimer, der Oberhoffactor und Landesrabbiner, und seine Kinder. (Wien, 1888.), Főleg a 4., 7., 8., 19—25., 37. l.; Max Grunwald: Samuel Oppenheimer und sein Kreis, (Wien und Leipzig, 1913.) 221—222. l.; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, (Wien 1878.). V. 77., 78., XI. 34. l.

³⁶ Levele, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. okt. 2.

³⁷ HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. máj. 6.).

³⁸ HKA. Hung. 1696. jún. 4. (s. d. aug. 4.).

³⁹ Érdekesen világít reá a helyzetre Esterházy Pál herceg fiának, Mihálynak a véleménye: „... in derley Vorfahlanden begebenheiten, und wichtigen Conjunctu-

ország nádora évi 15 ezer forintért — még a törvények megszegésével sem törődve — vállalta a strohmann szerepét. Igaz, hogy azokban a nehéz napokban, amikor nem igen lehetett válogatni az eszközökben, a nádor nagy segítségnek tartotta a kincstárnak adott majd ötödfél-százezer forintos kölcsönt és azon volt, hogy a sókereskedelem berendezésénél az udvar és az ország érdeke legyen az első helyen.⁴⁰ Arra nem számított, hogy Oppenheimerék, visszaélve a nádori méltóság hatalmával — a kamarával kötött szerződés és Esterházy tilalma ellenére — lényegesen felemelik a sóárakat. Ez az áremelés a nádor nevében olyan könnyen ment, hogy az eredmények láttára Esterházy sókereskedelmét Felsőmagyarországra is ki akarták terjeszteni, hogy mint az „ország első embere“ ott is ellenállás nélkül bevezethesse a magasabb árakat.⁴¹ A nádornak kétségtelenül fájt, mikor a megyéktől egymás után érkeztek a panaszok, hogy a nagy drágaság és sóhiány miatt a szegény nép még a legnélkülözhetetlenebb sómennyiséget sem tudja beszerezni.⁴² Wertheimberre emiatt meg is haragudott, Vorstert, a sókereskedelem adminisztrátorát figyelmeztette, hogy a megyéknek ne adjon többé panaszra alkalmat. Mikor pedig látta, hogy a lakosságnak országszerte mekkora terhet jelentenek a magas árak, bevallotta, hogy ez szándéka és parancsa ellenére történt. Megbízható megyei emberek segítségével kerületenkint vizsgálatokat tervezett, hogy

ren sothanne Cessionanten zu Ihrer weith aussehenden Vorsorg Einen solchen Repraesentanten jederzeith zuerwöhlen auch Vorzustellen, und gemeiniglich zu ihrer Vortheilhaftigkeit zu denominiren pflegen, worauf man Einen sondern Regard entweder aus seiner habenden Dignitaet, oder Charge haben mus, und hette der Samuel Oppenheimer meines Erachtens keinen bessern zu bewerckhstelligung seiner weith aussehenden obsichte ersundencken können, als meinen abgelebten H. Wattern, welcher Eben dazumahlen in Dignitate Palatinali, und andern ansehentlichen Chargen gestanden.“ HKA. Hung. é. n. (s. d. 1741. febr. 23.)

⁴⁰ Kérése az udvari kamarához, HKA. Hung. 1694. máj. 28.

⁴¹ Kollonics idézett levele; az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. okt. 22.; a felsőmagyarországi bizottság jelentése, HKA. Hung. 1694. dec. 9.; A. gr. v. Brandis, J. Th. v. Maýeren, J. D. v. Palm tanácsosok véleménye u. o. é. n. (1695. dec. csomó.); a Lichtenstein-bizottság jelentése, u. o. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.)

⁴² A magyar udvari kancellária jelentése, HKA. Hung. 1695. júl. 28. (s. d. aug. 5.); Hont, Nógrád, Zólyom megyék beadványa, u. o. é. n. (s. d. 1696. jún. 2.); v. ö. Bethlen Miklós levelét: „De azonn bizony szívem szerent busulok, hogy az az Herczegséged, és az en Edes Hazám contentatiojara valo Soo olyan szaporatlanul jeő ki Erdélyből, és hogy e miatt, a mint sokaktól hallom a Magyarországi nemes Varmegyeknek sok panaszsa és hertzegségednek mind a maga pénzbeli kára, mind (a melyet tudom nagjobbna tart) a sok panaszokra nézve nagy busulasa vagyon.“ E. L. Esterházy Pál herceg levelezése, 1417.

ki lehessen deríteni a sódrágítás okait és okozóit.⁴³ Ahhoz azonban már nem volt ereje, hogy gyökerestől megszüntesse a bajt. Így azután nem volt alap nélküli a bécsiek vádja, hogy a magyar nádor évi 15 ezer forintért zsidóknak áldozta fel az ország érdekeit.⁴⁴

Oppenheimeréknek a nádor nevében vezetett magyarországi sókereskedelem kétségtelenül nem volt rossz üzlet. Azt híresztelték róluk, hogy a 325 ezer sókocka eladásából az összes költségek levonása után több, mint hatszázezer forint hasznuk maradt, ők viszont ennek csak az egytized részét ismerték be.⁴⁵ Az igazság valahol a két véglet között lehetett. A bérbeadó és a bérlők között időnként másként és másként oszlott meg a sóregále jövedelme. Mikor a sót rendes áron értékesítették, a kincstár minden egyes nádori kő után 1 forint és húsz krajcárt kapott tisztán, míg Esterházyéknak kb. háromnegyed forint volt a haszna. A só megdrágításakor azonban a bérlők javára lényegesen eltolódott az arány.⁴⁶ A sókereskedelem időelőtti visszavételével Oppenheimert szintén nem érte veszteség, minthogy nagyobb átalakítások nélkül a bérlettől már úgy sem lehetett sokat remélni, viszont a régi rendszertől szabadulni akaró kincstár a nádorék minden követelésének megtérítését magára vállalta.

A nádor társaiként szereplő erdélyiek között különböző emberek voltak, szegények és tehetősek egyaránt. Miután eddig hiába várták a császári katonaság eltartására éveken keresztül hitelbe szállított gabona visszafizetését, nagy reménységeket fűztek a háromszázezer sókocka eladásához, amelynek segítségével követeléseiknek legalább egy részét — 437.500 forint — megkapják. Mint meghatalmazottjuk, az erdélyi udvari kancellária képviseli és védelmezi az erdélyi érdekeket. A legnagyobb szerep azonban Bethlen Miklós grófnak, az európai műveltségű és látókörű kancellárnak jutott, a rendek ugyanis őt bízták

⁴³ Wertheimer levele, E. L. Esterházy Pál hg. levelezése 4238.; Vorster levele, u. o. 4209.; a nádor levele a magyar kancelláriához, ill. Vorsterhez, E. L. Esterházy Pál nádor iratai, Prot. XVI. 154., 155. l., Litterae Palatinales, Comitatus Sonantes in negotio pretij Salis, u. o. 431. l.

⁴⁴ A Lichtenstein-bizottság jelentése, HKA. Hung. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.).

⁴⁵ Entwurf was herrn General ProviantMaister Vorstern... pro Lucro verbleibt, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1694. nov. 3.); Gründliche Gegenanmerkung..., u. o. é. n. (1695. dec.)

⁴⁶ Az előbbi jegyzetben idézettek kivül: Aigentliche Information..., HKA. Salzwesen v. Ungarn u. Siebenbürgen, é. n. (s. d. 1692. ápr. 17.); Extract aus verschiedenen Rechnungen..., HKA. Sieb. 1700—1. márc. 31. (s. d. ápr. 11.); a Lichtenstein-bizottság id. jelentése.

meg az adminisztrálás nem könnyű feladatával.⁴⁷ Az erdélyiek és Esterházy herceg között nem volt hosszú életű az egyetértés. A sókereskedelemmel járó költségek és az eladásból befolyó jövedelmek felosztása már az első évben kirobbantotta az ellentéteket. Egymás ellen csaknem ugyanazokat a kifogásokat hozzák fel, a sószállítás megakadásáért egyik a másikra hárítja a felelősséget, amiből nyilvánvalóan látszik, hogy mind a ketten hibásak voltak. A rendek amiatt panaszkodtak, hogy ezeket ölték a sókereskedelembé, az erdélyi szegénység „véres verítékkal” szállította a sót, a nádor emberei pedig csak ígérgetnek, az erdélyieket jogosan illető pénzt más célokra fordítják. Egyik hónap a másik után kihasználatlanul mulik el, a nyomorúságos helyzetben lévő tartomány pedig hiába várja követeléseinek megfizetését.⁴⁸ Wertheimber és Vorster viszont az erdélyiekben látják a hibát. Kötelezettségüket, hogy az első időkben — amíg a nádor által befektetett pénzt elérik — saját költségükön szállítsák a sót, nem teljesítik. A bányák fenntartására egy krajcárt sem adnak, minden kiadást el akarnak magukról hárítani, a sószállításra küldött összegeket egyébre költik.⁴⁹ Az ellentéteket nem sikerült áthidalni, pedig következményeik nemcsak a nádort és az erdélyieket érintették. A kincstár számításaival ellentétben ugyanis a sókereskedelem bérlete vég nélkül elhúzódott, az erdélyi bányáktól elszéledtek a fizetetlen munkások, Magyarország népe pedig súlyosan megérezte a sóhiányt.

A sókereskedelemhez fűzött reményeik nem teljesülése mellett az is nagyon bántotta az erdélyieket, hogy helyzetük a Társaságban nem volt egyenrangú a nádoréval. Nekik a kamara nem adott a 300 ezren kívül külön 25.000 kockát, ami költséget alig okozott, nyereséget azonban annál nagyobbat hozott. Pedig, ha a kölcsönzött pénz összegét

⁴⁷ Az erdélyi udv. kancellária felterjesztése, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. jún. 16.); Bethlen M. beadványa, HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; Önéletrajza II. (Magy. Tört. Eml. II. 3.) 239., 278. l.

⁴⁸ Bethlen M. levele, E. L. Esterházy Pál hg. levelezése, 1417.; Bethlen M. beadványa, HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; az erdélyi udv. kancellária felterjesztése, u. o. 1695.

⁴⁹ Wertheimber beadványa, HKA. Sieb. 1695—99. 1695. jún. 15.; Gehorsambe Erinerung..., HKA. Hung. 1696. febr. 11. (s. d. máj. 25.); J. A. gr. v. Brandis, J. Th. v. Maÿeren, J. D. v. Palm véleménye, u. o. é. n. (1695. dec.); Wertheimber és Vorster levele, E. L. Esterházy Pál hg. levelezése, 4238., ill. 4209.; az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1696. nov. 29.; a nádori adminisztráció leirata, u. o. 1698. márc. 3. (s. d. 1699. jan. 8.). A sóbányákra fordítandó összeg ügyében az udvarnak is vitája volt az erdélyiekkel: a Hofkammer leirata, HKA. Hung. 1695. jún. 22.; J. C. Hueber jelentése, u. o. júl. 8. (mellette Lipót cs. 1694. dec. 24-én kelt rendelete); az udvari kamara válasza, u. o. 1695. aug. 10.; v. ö. Lipót cs. rendelete a Hofkammerhez, u. o. 1694. dec. 14. (s. d. 1741. febr. 23.).

vagy az időbeli elsőbbséget veszik irányadónak, akkor legalább 25 ezerre, sőt még többre volna jogosultságuk.⁵⁰ Ugyanígy kezelték őket a nádoriak részéről. Eleinte még nagyon felháborodtak, amikor Vorster Kristóf a közös pénzen megkérdezésük nélkül gabonát vásárolt a hadsereg számára, pedig később is lépten-nyomon kellett tapasztalniok, hogy a nádori adminisztráció úgy bánik Erdéllyel, mint patronus a vasallusával.⁵¹ Ilyen körülmények között nem csoda, hogyha az erdélyiek már az első év után belátták, hogy a Nádori Társaság számukra nem megoldás, azért országuk gazdag jövedelmi forrását másként szerették volna értékesíteni.⁵² Mivel azonban az udvar a nádorral kötött szerződés miatt ragaszkodott az eddigi helyzet fenntartásához, egyre jobban kikapcsolódtak a közös munkából. Még Bethlen Miklós is, aki eleinte nem tartotta áthatolhatatlannak az akadályokat, terveket dolgozott ki és a nyugati országokban látott mintára az erdélyi folyók hajózhatóvá tételével akarta fellendíteni az el-elakadó sószállítást, belefáradt a sok hiábavaló küzdelembe. „Én bizony kegyelmes Úr — vallja be a nádornak — úgy el untam ezt a tövisses materiát, ha szegény Hazám consolatioját, Hertzegséged meltosagát nem nézném, en bizony keszebb volnék mit szenvedni, mint sem bele is szollani.”⁵³ A közös vállalkozás megszűnésére tehát nagyon megért a helyzet, nemcsak az államháztartás, de az erdélyiek szempontjából is.

A sókockák szállítását és eladását külön adminisztráció (Hochfürstliche Palatinisch- vndt Siebenbürgische SalzAdministration) intézte, amely közel száz tisztviselőnek adott munkát. E hatalmas hivatalnoksereg irányításának gondja az egész szervezet felett álló adminisztrátorra és helyettesére, az inspektorra nehezedett. A központi hivatal Bécsben működött, itt volt a főbeszedő, aki az egész sókereskedelem bevételeit és kiadásait kísérte figyelemmel, mellette a különböző elszámolásokon dolgozó számvevőség. A Pesten felállított fiók-

⁵⁰ Projectum de Quaestu Salis Transylvanici et Maramarosiensis, 31. pont, HKA. Sieb. 1695—99. 1695. aug. 6. (s. d. dec. 14.)

⁵¹ Bethlen M. beadványa, HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; az erdélyi udvari kancellária felterjesztése, u. o. é. n. (1697. márc.)

⁵² Extractus Memorialis N. de Bethlen..., HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; Lipót cs. válasza a guberniumnak, u. o. 1695. ápr. 25.; Substantia Conferentiae Priuatae inter E. D. Camerae Praesidem C. Breüner et Cancellarium N. Bethlen die 29. January A. 1696. habitae, u. o.; az id. Projectum de Quaestu Salis..., u. o. 1695. aug. 6. (s. d. dec. 14.); Extractus vel Compendium Magni Projecti de Sale..., u. o. é. n.

⁵³ Projectum de Quaestu Salis...; Bethlen M. levele, E. L. Esterházy Pál hg. levelezése, 1417.

hivatalnak (Substituirtte SalzAdministration) a helyi vonatkozású, kisebb ügyek elintézése volt a feladata. A bécsi és a pesti adminisztráció mellett külön hivatalnokok látták el a levelezés és az irattár teendőit. A sószállítás vezetése Erdélyben és Magyarországon, az elárúsító helyek működésének ellenőrzése foglalkoztatta a különböző szállítási tisztviselőket, vizsgáló biztosokat és felügyelőket. Állandó kiküldött volt a hányáknál, hogy a szállításra kerülő sókockák előkészítését semmi se nehezítse meg. A nádor és az erdélyiek szolgálatában álló emberek zöme az ország különböző pontjain felállított sóraktáraknál végezte a reájutó munkát. A sókövek őrzésére, a fogyasztóközönség ellátása, a nádori kereskedelem monopol-helyzetét veszélyeztető idegen só terjeszkedésének megakadályozása helyenkint nem egyforma számú tisztviselőt kívánt meg. A kisebb forgalmú helyeken egy ember is teljesen elegendő volt, a főlerakatoknál azonban vagy a nádori só eladási területének határain a megnövekedett feladatok nagyobb személyzet alkalmazását tették szükségessé. Az ilyen lerakó helyeken a munkát vezető főtisztviselő (Salzverwalter) és ellenőre (Gegenhandler) mellett rendszerint még 2, 3, 4 ember szolgált, akik részint a sóeladásnál segédkeztek, részint pedig az volt a dolguk, hogy a meg nem engedett sóbehozatalt feltartóztassák.⁵⁴

A nádori adminisztráció a sókereskedelem ellátására különböző helyekről gyűjtötte össze embereit. Legnagyobb részük a Feldproviantwesen tisztviselői közül került ki, akik a reájuk váró új feladatok mellett régi foglalkozásukat is megtartották. Esterházy nádor ugyanis még a szállítások megkezdése előtt az udvarral úgy állapodott meg, hogy a sóeladás berendezésére és irányítására egy hozzáértő kamarai embert fog kapni. Erre a munkára Vorster Kristóf volt a legalkalmasabb, aki nemrégiben végzett próbájával eléggé igazolta rátermettségét és aki a nádori szerződés megkötésében is jelentős szerepet játszott. Minthogy Vorster egyszersmind General-Feldproviantmeister is volt, magától kínálkozott a megoldás, hogy alárendelt tisztviselői lássák el a sókereskedelem különféle teendőit. A Proviantwesen hivatalnokainak felhasználását Esterházyék és az udvar egyformán nagyon sikerteljes választásnak tartotta. A nádor remélte, hogy a sókövek értékesi-

⁵⁴ Lista der bey dem ... Stein Salz Commercio in Hungarn ... angestellten officianten ..., HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; Nógrád vm. felirata, HKA. Hung. 1694. okt. 25. (1695. dec. cs.); a nádori adminisztráció rendelete, u. o. 1698. márc. 3. (s. d. 1699. jan. 8.); az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. jún. 7. A tiltott só elkobzása miatt vita folyt a sóadminisztráció és a budai kamarai adminisztráció között, O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1694. dec. nr. 41., 1695. ápr. nr. 87., jún. nr. 33., júl. nr. 3., 24.

tése megbízható kezekben lesz, a kamara pedig különösen azt ítélte felbecsülhetetlennek, hogy a sóregále hasznosítását állandóan figyelemmel kísérheti és a bérlet megszűnése után nem kell mindent előlről kezdenie, mert azonnal rendelkezésére fognak állani a dolgukat jól értő tisztviselők.⁵⁵ Az udvari kamarának alárendelt Proviantwesen hivatalnokai a sóadminisztrációnak valósággal állami színezetet kölcsönöztek, ami a „Käyserliche vnd fürstliche Palatinische vber das Siebenbürgische Salz Commercium bestellte Administration“ elnevezésben is jelentkezik.⁵⁶ A nádori sókereskedelem adminisztrátora természetesen Vorster Kristóf lett, aki nagy igyekezettel és hozzáértéssel irányította embereinek munkáját. Wertheimber mellett övé a legnagyobb szerep és a legnagyobb felelősség, mindenről tudomása van, tárgyalásoknál nélkülözhetetlen, nem alap nélkül tekintette tehát az udvar az egész vállalkozás lelkének.⁵⁷ Pedig a kettős foglalkozás nagyon nagy teher volt egy személy számára, különösen amikor a császári csapatok élelmezése majdnem minden idejét lekötötte. Tavasztól őszi Magyarországon dolgozott a hadsereg mellett, télen Bécsben a felsőhivataloknál készítette elő a jövőesztendei hadjáratot, ami nem egyszer hosszú hónapokig elszólitotta a sókereskedelem időszerű kérdéseitől. Mikor tehát az erdélyi rendek bekapcsolódása folytán kétszeresen megnövekedtek a gondok, a nádorék szükségesnek tartották, hogy egy vezető-tisztviselő állandóan kéznél legyen. Így került a hivatalnoksereg élére — az adminisztrátor vezetőhelyének érintetlenül hagyásával — második tisztviselőnek (inspektor) Räckh (Räckhenfels) Mátyás Lipót, Vorster titkára, aki tökéletesen ismerte a helyzetet és aki mögött akkor már tíz évi hadseregszolgálat volt. Inspektori állása mellett mint Ober-Proviantcommissär a pesti és budai magazinoknál is teljesített szolgálatot, ahol a hadjáratok kezdetekor és végén nagyon összezsúfolódott a munka.⁵⁸ Vorster és Räckhenfels mintájára azután a hadseregélelmezés több kisebb-nagyobb tisztviselője szolgált két úrnak: Esterházy nádornak és az udvari kamarának.

⁵⁵ Esterházy Pál kérése, HKA. Hung. 1694. máj. 28. (s. d. jún. 7.); az udvari kamara leiratai, u. o. 1696. szept. 12., HKA. Sieb. 1695—99. 1697. jan. 27.; Vorster beadványa, HKA. Hung. é. n. (1695. dec.).

⁵⁶ Az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1698. okt. 14.

⁵⁷ Bethlen M. beadványa, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1695. nov. 22.); a Hofkammer jelentése, u. o. 1696. nov. 3. (s. d. 1699. jan. 7.).

⁵⁸ Räckh kérvénye, é. n., Vorster véleménye, 1695. jan. 9., az udvari kamara jelentése, jan. 11., Räckh újabb kérvénye, — valamennyi HKA. Hung. s. d. 1695. febr. 8.; az udvari kamara leiratai, u. o. 1695. febr. 8., márc. 30.

A nádornak átengedett sóeladásban szereplő emberek között voltak néhányan, akik már a Vorster-próba és a nádor szerződése között lefolyt idő alatt a Budán működő kamarai adminisztráció által vezetett sókereskedelemben hasonló munkát végeztek. Ezeket a sóregále bérbeadásakor a budai adminisztráció csak addig tartotta vissza, amíg a megmaradt sókészlet eladása szükségessé tette, azután szélnek eresztette őket. Közülük egyesek természetesen előbbi kenyéradójuk utódjánál a nádori adminisztrációnál kerestek elhelyezkedést, Esterházyék pedig mint a viszonyokkal ismerős embereket rendszerint eddigi állomáshelyükön hagyták őket. Így került pl. a nádorék szolgálatába Eybegger János, Reyer Gábor, Seeau Miksa vagy Spurger János, akinek felvételéért maga a budai adminisztrátor járt közbe a tisztviselők alkalmazását szinte korlátlan hatalommal intéző Vorsternél.⁵⁹

A bérbeadott sókereskedelemhez jöttek szerencsét próbálni olyanok is, akik azelőtt más életutakon haladtak. Herdegen Bernát pl., a budai adminisztráció harmincadosa, Vorsterhez fűződő rokoni kapcsolatai segítségével a harmincadosság mellé megszerezte magának Esterházy szegedi sóeladásának vezetését. Minthogy azonban éppen a budai adminisztráció szegedi harmincadosának volt a feladata, hogy a nádorék által behozott sómennyiséget ellenőrizze, a két állás egy ember kezében semmiképpen nem fért össze. Az udvari kamara ugyan minden aggodalom nélkül beleegyezését adta Herdegen új tisztségéhez, a budai adminisztráció azonban hallani sem akart a dologról. Kizártnak tartotta ugyanis, hogy egyszerre két különböző érdeket lehessen szolgálni az egyik vagy a másik feláldozása nélkül. Hiába ígérte meg Herdegen, hogy a császárral szemben kötelező esküjét a legkisebb sérelem sem fogja érni, az adminisztráció csak a vagy-vagy megoldást ismerte. Herdegen tehát kénytelen volt belenyugodni a változhatatlanba és visszalépett a nádori kereskedelemről.⁶⁰ A volt belgrádi harmincados, Felber Zsigmond sokkal inkább reászorult, hogy a sóadminisztráció alkalmazza. Állását és vagyonát ugyanis Belgrád elestekor elveszítette, azóta nem tudott sehol sem elhelyezkedni, így tehát végső nyomorúságában fordult a nádorékhoz. Minthogy azonban egy üres

⁵⁹ Kaÿs. HofCamer Registraturs vndt taxAmbts Erindern..., HKA. Hung. 1694. febr. 5.; Reyer G. kérvénye, u. o. é. n. (s. d. 1695. dec. 22.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. aug. nr. 35., okt. nr. 31., 1695. dec. nr. 8., ápr. nr. 22., 97., 1696. ápr. nr. 47., 1698. ápr. nr. 20., nov. nr. 42., Bericht. u. Schr. 1694: dec. nr. 20., 70., 72., 1695. jan. nr. 86., ápr. nr. 54. Az 54. jegyzetben idézett Lista:

⁶⁰ Az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1694. júl. 14.; O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. aug. nr. 59., dec. nr. 47., 1695. jan. nr. 2., 7., 29., 35., 48., 65., Bericht. u. Schr. 1694. dec. nr. 41., 1695. jan. nr. 1., 10, 28., 61.

hely sem volt, Vorster ígéretnél többet nem tudott adni, azt mégis ki-
vitte, hogy az udvar ideiglenesen néhány száz forintot juttasson évente
a szerencsétlen embernek. Felbernek azonban nagyon sokáig kellett
várakoznia a legközelebbi üresedésre, mert csak a nádori kereskede-
lem megszűnése után sikerült neki a tokaji sólerakatkánál állást szerez-
nie.⁶¹ Ugyancsak hosszú idő múlva érte el a célját Simoni András, mi-
kor kerek 28 esztendei katonáskodás után betegségei miatt kénytelen
volt valami nyugodtabb foglalkozást keresni. A nádori adminisztráció
megszervezése akkor még a kezdet kezdetén állott, Vorster azonban
Simonit alkalmasnak találta a Guta vagy Érsekújvár környékén ter-
vezett sóelárusítások egyikének vezetésére. Eleinte azonban Esterházy
vállalkozása csak az Erdélyhez közelebb eső országrészeket tudta el-
látni, s mikorra a nádori só elérkezett a Kisalföldre, addigra Simonit
már régen elfeledték és az említett lerakóhelyekhez másokat állítottak.
Simoni azonban ebbe a mellőzésbe nem tudott beletörődni, hanem
addig bolygatta a dolgot, amíg csak reá nem bízta az illavai sóeladás
intézését.⁶²

A sókereskedelemben szereplő tisztviselők, egy-kettő — pl. a ma-
gyarul levelező Darvas János — kivételével, valamennyien idegenek
voltak. Mivel azonban évek óta szolgáltak a magyar földön, értették a
nép nyelvét, ismerték az országot, így tehát feladatukat nagyobb ne-
hézség nélkül tudták ellátni. Vorsterék legalább ennyit megkívántak a
sóadminisztráció alkalmazottjaitól, az udvari kamara azonban, mikor
a nádor és az erdélyiek vállalkozása után kijelölte a sóregále új tiszt-
viselőit, elsősorban a képességeket nézte, a magyar nyelv tudása pedig
nem volt kikerülhetetlen feltétel.⁶³

A szolgálatba lépő tisztviselőnek le az ellenőrökig, mivel a só-
kereskedelem jövedelme kezükön ment keresztül, óvadékot (Ambtsdar-
lehen, Ambtscaution) kellett letenniük. Az elárusító helyek vezetői a
gondjukra bízott sómennyiség szerint 1000—5000 forintig terjedő ösz-
szegeket fizettek; a nádorék összesen 66.580 forintot vettek be ezen
a címen.⁶⁴ Az adminisztráció tisztviselőikara munkájáért megfelelő

⁶¹ Kérvénye, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. nov. 2.); az alsóausztriai szám-
vevőség jelentése, HKA. Sieb. 1695—99. 1698. nov. 11.

⁶² Kérvénye, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1697. febr. 8.); az idézett Lista.

⁶³ Darvasra ld. Nógrád megye felirata, HKA. Hung. 1694. okt. 4. (s. d. okt.
2.); Räckh kérvénye, u. o. é. n. (s. d. 1695. febr. 8.); Paumgartner kérvénye HKA.
Sieb. 1700—1. é. n. (s. d. 1700. ápr. 12.); az alsóausztriai számvevőség jelentése,
HKA. Sieb. 1695—99. 1698. nov. 11.

⁶⁴ A „Reducierte fürstl. Palatin. Salzoffizianten“ kérvényéhez csatolt Specifi-
catio, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1700. márc. 8.); az alsóausztriai számvevőség jelentése,

ellenszolgáltatásban részesült. Az adminisztrátornak évente 3000 forint volt a fizetése, az inspektoré 2000, a központnál szolgálók 600—700 forintot kaptak, a felügyelő biztosoknak és a sószállításoknál szereplő tisztviselőknek pedig 500, illetve 300 forint járt. A lerakóhelyek vezető tisztviselőinek a dolog és a felelősség arányában 300 és 500 forint között ingadozott az évi járandósága, egy ellenőrnek 300—350—400 forintot fizettek, míg a kisegítő személyzet 120—144—180—240 forintból élt. Az adminisztráció személyi kiadásai évenként 34.390 forintra mentek fel.⁶⁵ A Proviantwesen tisztviselői, akik a nádor szolgálatába állottak, a sókereskedelemben végzett munkájukért külön fizetést húztak. Előfordult azonban különösen azoknál, akik egyidőben nyerték el a két állást, hogy meg kellett elégedniük a sóadminisztrációtól kapott pénzzel. Így pl. a lévai tisztviselő hiába érvelt azzal, hogy ő kétféle feladatot teljesít, az udvar egy krajcárt sem volt hajlandó fizetni, mindaddig, amíg a sóeladásért Esterházyéktól megvan a rendes fizetése.⁶⁶

A sókereskedelem összes tisztviselői abban a kiváltságos helyzetben voltak, hogy a sóadminisztráció, illetve az udvari kamara igazságszolgáltató hatalma alatt állottak. A magyar megyék és városok természetesen nem egyszer próbálkoztak ennek a jognak a keresztültörésével. Esztergom város pl. önhatalmúlag beleavatkozva az egyik polgára és Hütter Szilveszter sóelárusító közti viszályba, a nádor tisztviselőjét elfogta, tömlöche vetette és emberhez nem méltó módon bánt vele, a megye pedig pénzbüntetést szabott ki reá, és végrehajtással fenyegette, úgy hogy a császári katonaságnak kellett közbelépnie.⁶⁷ Ebben az esetben mindenki elítélte az esztergomiak cselekedetét, Eybegger komáromi tisztviselő ügyének hovatarozásáról azonban már megoszlottak a vélemények. Mikor ugyanis Eybegger József egy közösen lebonyolított vállalkozás után nem akart üzlettársaival elszámolni, a károsultak — két komáromi ember — Komárom városához fordultak. Mivel Eybeggernek háza és földje volt Komáromban, viselte a polgárságra nehezendő terheket és élvezte az előnyöket, a város illetékesnek tartotta magát az ügy eldöntésére. Ezt azonban Eybegger ön-

u. o. 1699. aug. 1. (s. d. szept. 30.) és a mellékletek közül a B jelzetű. V. ö. az alsóausztriai számvevőség jelentése, az előbbi jegyzetben; az udvari kamara jelentése, HKA. Hung. 1698. dec. 12. (s. d. dec. 24.)

⁶⁵ Lista . . . , HKA. Sieb. 1695—99. é. n.

⁶⁶ Esterházy kérvénye, HKA. Hung. 1694. máj. 28.; az udvari kamara leirata, u. o. 1695. febr. 8.; Lehman P. kérvénye, u. o. é. n. (s. d. 1697. márc. 10.)

⁶⁷ Vorster és Räckhenfels felterjesztése, HKA. Hung. 1698. ápr. 3. (s. d. ápr. 14.)

tudatosan utasította vissza, kijelentvén, hogy ő nem komáromi paraszt vagy polgár, hanem kamarai tisztviselő, következésképpen a várost bírójának nem ismeri el. Vorster adminisztrátor természetesen védelmébe vette emberét és felhívta az udvar figyelmét, hogy a kamara alárendeltjeire a jövőben miféle kellemetlen következmények származhatnak abból, ha Komáromnak sikerül a maga álláspontját keresztülvinnie. Az udvari kamara eleinte a nádori adminisztrációra bízta az ügy elsimítását. Mikor azonban már majdnem egy félév telt el minden eredmény nélkül és a komáromiak nem engedték elaludni a dolgot, hanem kijárták, hogy a város kényszeríthesse a nádor emberét elégtételadásra, Eybeggert választás elé állította: vagy kiegyezik volt társaival, vagy pedig a városi bíróság fogja rendezni a régóta húzódo vitás ügyet.⁶⁸

Az adminisztráció emberei nem egyformán haladtak előre. Egyeseket a szorgalom, tehetség és a szerencse kiemelt a többiek közül, az eredeti munkahelyről magasabbrendű és nagyobb felelősséget kívánó állásba. Leistner Ignác pl. felügyelőbiztosból a pesti adminisztráció első embere lett, Koop Györgynek, a szegedi sólerakat ellenőrének, a lelkiismeretesen teljesített munka nemsokára megszerezte a csegei, majd ároktői főlerakóhely vezetését. A leggyorsabban talán Lehner Miklós ment előre, aki mint zsolnai sóelárusító kezdte és azután a nádori vállalkozás főbeszedője mellé került ellenőrnek.⁶⁹ Viszont, aki a reábízott feladatoknak nem felelt meg, mint pl. a budai adminisztrációtól átvett Reyer Gábor, annak mennie kellett.⁷⁰ A sóbérlet megszűnése után szintén szétváltak a nádori adminisztráció alkalmazottjainak útjai. Nagyrészüket használni tudta az új berendezés, egyeseknek azonban az elbocsátott tisztviselők keserű sorsa jutott. Az udvari kamarának nem volt pénze, hogy óvadékukat visszatérítse, így Wertheimerre bízta annak kifizetését. Ez azonban nagyon sokáig elhúzódozott és a szerencsétlen emberek még évek mulva sem kaptak egyebet üres ígéreteknél.⁷¹

A nádor és az erdélyiek sókereskedelmével kapcsolatban előjövő különféle ügyek intézésében a bérlet tulajdonosai és az adminisztráció

⁶⁸ A magyar udvari kancellária felirata, HKA. Hung. 1696. júl. 31. (s. d. dec. 14.)

⁶⁹ Leistnerre: Vorster jelentése, HKA. Hung. 1696. márc. 28. (s. d. jún. 2.), az idézett Lista; Koop kérvénye, HKA. Sieb. 1695—99. é. n. (1697. ápr.); Lehnerre: az idézett Lista.

⁷⁰ A budai kamarai adminisztráció felterjesztése, HKA. Hung. 1698. jún. 23.

⁷¹ Kérvényük, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1700. márc. 8.); az udvari kamara leiratai, u. o. 1699. nov. 13., 1700. márc. 8.; Lipót leiratai, u. o. 1699. márc. 16., 1702. júl. 15.; az alsóausztriai számvevőség jelentése, u. o. 1702. júl. 29. (az utóbbiak s. d. 1741. febr. 23.)

egyaránt résztvettek. Az egész vállalkozást érintő nagyfontosságú kérdések mindkettőjüket foglalkoztatták,⁷² különben az ügyek természete szerint, amennyire csak lehetett, megosztották egymás között a munkát. Mikor a sókereskedelem alapját, a szerződést fenyegeti veszedelem, vagy éri sérelem, akkor rendszeren a bérlők tiltakoznak a kamaránál, a nádor nevében Wertheimber, az erdélyi urak részéről pedig Bethlen Miklós vagy az erdélyi udvari kancellária.⁷³ A tisztviselők személyével és működésével kapcsolatos ügyeket viszont csaknem teljesen átengedték az adminisztrációnak. Ilyen esetben nemcsak a sókereskedelemmel alig törődő nádor, hanem még Wertheimber sem, aki-nél senki nem ismerte jobban a bérlet valamennyi fontos kérdését, tud semmit sem mondani Vorsterék megkérdezése nélkül.⁷⁴ Így azután az udvar egyenesen az adminisztrációhoz, gyakran névszerint Vorsterhez, néha Räckhenfels inspektorhoz küldi le az egyes ügyeket véleményezés végett.⁷⁵ A nádori sóadminisztráció, amelyet a Proviantwesen kamarai tisztviselőinek felhasználása az udvari kamarával szemben is alárendelt helyzetbe állított, közvetlenül érintkezett udvari felettes hatóságával. Vorster adminisztrátoré a közvetítő szerep, ő viszi az udvari kamara elébe a tisztviselők és a lerakóhelyek panaszait és rajta keresztül mennek az udvar rendeletei a sókereskedelem összes alkalmazottjaihoz.⁷⁶ A magyar hatóságoknak (kancellária, kamara, megye) viszont semmi beleszólása nem volt az adminisztráció dolgaiba.

III.

A bányától a fogyasztóig.

Esterházy Pál herceg és társai a magyarországi piacokon eladásra kerülő sót Erdélyből hozták be. Hogy a bányákban megakadás nél-

⁷² Pl. az erdélyiek belépése, *Conventio super difficultatibus*, HKA. Hung. 1694. dec. 12.; F. gr. v. Mollart kérvénye, HKA. Sieb. 1695—99. é. n. (s. d. 1697. máj. 11.); a Hofkammer leirata, HKA. Hung. 1696. okt. 2.

⁷³ HKA. Hung. 1696. márc. 20. (s. d. ápr. 21.), jún. 4. (s. d. aug. 4.); néha külön: u. o. é. n. (s. d. 1698. febr. 27.).

⁷⁴ Kovács L. kérvénye, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1694. dec. 30.); a magyar kamara beadványa, u. o. 1695. szept. 12. (s. d. szept. 26.); a magyar udvari kancellária beadványa, u. o. 1695. júl. 28. (s. d. aug. 5.).

⁷⁵ Zichy I. kérvénye, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. okt. 12.); a magyar udvari kancellária beadványa, u. o. 1695. júl. 28. (s. d. aug. 5.)

⁷⁶ Az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1695. febr. 8.; a nádori adminisztráció beadványa, u. o. é. n. (s. d. 1699. ápr. 30.); az udvari kamara leirata, u. o. 1694. okt. 2.; O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1695. júl. nr. 24.

kül folyék a munka, a nádornak előre minden kőpárért 12 és fél garast kellett lefizetnie, a sóvágás azonban továbbra is az állam felügyelete alatt maradt.⁷⁷ A nádor embereinek működése a bányák szájánál kezdődött a sókockák átvételével. Az udvarral kötött szerződésnek megfelelően a dési, kolosi, tordai, széki és vizaknai bányákban a Társaság részére 70–80 font súlyú köveket fejtettek. Természetesen gyakran előfordult, hogy a sókockák nem érték el ezt az átlagos súlyt vagy messze túlhaladták. A hiányzó fontokat megfelelő mennyiségű só hozzáadásával pótolták, míg a megengedettnél nehezebb kövek után a nádorék a súlytöbblet szerint nagyobb összeget voltak kötelesek fizetni. Így azután Vorster emberei gyakran 90, 100, sőt 125 fontot nyomó sókockákat is hoztak Magyarországra, azonban azt szerették volna, hogy a fizetésnél ezek is egyforma elbírálás alá essenek a megállapodás szerinti kövekkel.⁷⁸ Nagyobb ellentéteket teremtett a bányák és a sókereskedelem bérlői között az a mulasztás, hogy a szerződésben egyáltalán nem mondták ki, hogy a sókockák súlyát bécsi (német), magyar vagy erdélyi fontban kell-e érteni. Pedig óriási különbség volt, hogy melyik szerint vágják a köveket, hiszen száz bécsi font 120 magyarral és 125 erdélyivel ért fel. A Társaság 625 ezer sókockája bécsi fontban mérve 500.000, míg erdélyiben 100 ezerrel kevesebb mázsát tett volna ki. A nádor és az erdélyiek az utóbbi megoldást túlságosan nagy veszteségnek tartották, ragaszkodtak tehát a bécsi fonthoz. A másik álláspont viszont azt hozta fel, hogy súlyban kisebb köveknek sokkal könnyebben megy a vágása és szállításuk is hasonlíthatatlanul egyszerűbb feladat. Végül azonban mégis a Társaság vitte keresztül az akaratát, úgy okoskodva, hogy a szerződéskötés Bécsben történt, tehát a felek természetesen az ottani súlyra gondoltak, már csak azért is, mert ez nemcsak a nádornak, hanem az országnak is érdeke. A szegény népet ugyanis nagyon súlyosan érintené, hogyha ugyanazt az árat kellene, hogy fizesse és 80 bécsi font helyett csak 80 erdélyit kapna.⁷⁹ Az átvett sókövek számáról és a harmincad fe-

⁷⁷ HKA, Handschr. 648.; az udvari kamara leirata, HKA, Hung. 1694. aug. 2.; Haller I. beadványa, HKA, Sieb. 1615–1694. é. n. (s. d. 1694. okt. 22.); E. L. Pál nádor iratai, Prot. XVI. 34. l.

⁷⁸ *Puncta quaedam, officium in Trans. Thesaurarj concernentia*, HKA, Sieb. 1695–99. 1696. aug. 20.; HKA, Handschr. 648.; a Hofkammer leirata, HKA, Sieb. 1615–94. 1694. máj. 3.; J. A. gr. v. Brandis, J. Th. v. Maÿeren, J. D. v. Palm véleménye, HKA, Hung. é. n. (1695 dec.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. okt. nr. 27., 28., 1698. jún. nr. 32., Bericht. u. Schr. 1695. jan. nr. 52.

⁷⁹ A felsőmagyarországi bizottság jelentése, HKA, Hung. 1695. ápr. 17. (s. d. 1694. dec.); *Projectum de Quaestu Salis...*, HKA, Sieb. 1695–99. 1695. aug. 6. (s. d. dec. 14.); J. A. gr. v. Brandis, J. Th. v. Maÿeren, J. D. v. Palm véleménye,

lének megfizetéséről a kincstartó vagy a bányák adminisztrátora a nádor embereinek írást adott, azután a szállítmány elindulhatott Magyarország felé.⁸⁰

A sókockák szállítására szárazföldi és vízi utat egyformán felhasználtak. Az előbbi úton a jobbágylakosságtól felfogadott szekerek vitték a sót Somlyó—Debrecen—Szolnok, majd később Debrecenből Ároktó felé, egy-egy paraszt fuvar 40—70 követ.⁸¹ A viziszállítás útvonala pedig a Maros folyó volt, elsősorban Fehérvártól Szegedig. A só szállítása különböző hajókon történt, a nagyobbakra 500—600 követ is reáraktak, a kisebbek azonban csak legfeljebb 200—300-at bírtak el. Egy-egy csoportban 8, 9, 15, 30, 50 hajó érkezett Szegedre, ahonnan azután visszavontatták őket az elindulási helyre.⁸² Minthogy az elhanyagolt állapotban lévő szárazföldi utakon nagyon nehezen ment a szállítás, szívesebben választották — miként a nyugati országokban is — a vízi utat, amely olcsóbb is volt. Amíg egy sókocka a bányáktól Debrecenig jutott, belekerült 64—75 krajcárba, míg vízi úton ugyanennek összes költségei Szegedig csak 46—58 krajcárt tettek ki.⁸³ Így azután nagyon életre való gondolat volt, hogy a Szamost, medrének kitisztításával, Dés és a Tisza közötti szakaszon tegyék hajózhatóvá. Az udvar is helyeselte a vállalkozást, próbát csináltak, a munkát a Náadori Társaság és a szepesi kamara pénzén akarták elvégezni, az egész azonban csak terv maradt.⁸⁴ A szállításnak szárazföldön és vizen egyformán nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. A szegény népet,

HKA. Hung. é. n. (1695. dec.); Humillima replica..., HKA. Sieb. 1695—99. 1696.; a Lichtenstein-bizottság jelentése, HKA. Hung. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.)

⁸⁰ Puncta..., HKA. Sieb. 1695—99. 1696. aug. 20.; O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. júl. nr. 7.

⁸¹ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1695. máj. nr. 25., jún. nr. 24.; Unterthänigste, gehorsambste Erinderungen von mir J. Chr. Prezner..., HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; az udvari kamara leiratai, HKA. Ung. Münz- u. Bergwesen, 1696. máj. 25., HKA. Sieb. 1695—99. 1698. júl. 12.

⁸² A szepesi kamara jelentése, HKA. Hung. 1694. márc. 19. A. melléklet; az idézett Projectum de Quaestu Salis...; O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1695. júl. nr. 7., 1694. dec. nr. 44., jún. nr. 39., 1695. jún. nr. 33., máj. nr. 68.

⁸³ Gründliche Gegenanmerkhung von Seithen des fürstl. Palatin. Salzcommercij..., HKA. Hung. é. n. (1695. dec.); Entwurf..., u. o. é. n. (s. d. 1696. máj. 25.).

⁸⁴ Projectum de Quaestu Salis...; az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1695—99. 1696. jan. 24.; E. L. Esterházy Pál herceg levelezése, 1417.; a Hofkammer leirata, HKA. Hung. 1696. jan. 17., a szepesi kamara jelentése, u. o. 1696. márc. 3. (s. d. márc. 20.); a Hofkriegsrat átirata, u. o. 1697. ápr. 15. (s. d. ápr. 20.); Gügkell, G. P. jelentése, HKA. Sieb. 1700—1. é. n.

mikor a szárazföldi utak leghasználhatóbbak voltak, teljesen lekötötte a mezőgazdasági munka, úgy hogy semmi áron nem lehetett szekereket kapni. Viszont a tavaszi és őszi esőzések idején a feneketlen sárban szintén lehetetlen volt szállításra gondolni. Nem maradt tehát több idő, mint december, január és február, két-két és fél hónap a tavaszi esők és az aratás között s azonkívül szeptember vége és október eleje.⁸⁵ A vízi útnak viszont nagy hátránya volt, hogy a fehérvári kikötő, a hajók kiindulási pontja aránylag messze esett valamennyi bányától. Ezen az útszakaszon kénytelenek voltak szekereket bérelni, ami 6—12 krajcárnyi költséget jelentett kövenként. Bethlen Miklós kísérleteket végzett és úgy találta, hogy könnyen lehetne segíteni a bajon, hogyha Fehérvártól felfelé nem hagynák kihasználatlanul a Marost. Kisebb hajók egészen Kotsárdig felmennének és így a sókereskedelem sokkal kevésbé szorulna reá a szárazföldi szállításra.⁸⁶ Azonban ez elgondolás is a Szamossal kapcsolatban felmerült tervek sorsára jutott.⁸⁷ A vizen még egyéb akadályok is nehezítették a szállítást, olyanok, amelyek ellen nem volt segítség. A hajósok gyenge alkotmányaikkal csak kifogástalan időben mertek az útra vállalkozni és még így is majdnem minden szállítmányból tönkrement egy-egy hajó rakományával együtt. Az utazás Gyulafehérvártól Szegedig a legjobb esetben is eltartott 30—35 napig, ha esős, szeles idő érte útban a hajókat, napokig kellett vesztegelni, hogy a biztos pusztulástól megmeneküljenek. A rossz időjárás azonban nemcsak a hajóút időtartamát nyújtotta meg, hanem a sószállítmányt is erősen megviselte. Nem egyszer történt meg, hogy mire Szegedre értek, a kövek átlagos súlya alig volt 70 font. A vízi utat sem lehetett az év minden szakában felhasználni. Nyáron az alacsony vízállás miatt akadt meg hosszú hónapokra a szállítás, télen pedig szintén gyakran kellett szünetelnie a hajózásnak, mivel a folyókat jégtakaró fedte.⁸⁸

Amikor a kősót-hozó szekerek Szolnokra, a hajók pedig Szegedre érkeztek, a budai kamarai adminisztráció emberei felülvizsgálták a szállítmányokat. Első dolguk volt, hogy a bányánál kiállított hivatalos kísérőlevél alapján ellenőrizték a behozott sókockák számát. Ha a só ilyen igazoló írás nélkül jött, akkor menthetetlenül lefoglalták az egész rakományt, ez alól csak a szállítás megindulásakor volt kivétel,

⁸⁵ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1695. júl. nr. 40.; *Projectum de Quaestu Salis* . . .

⁸⁶ *Projectum de Quaestu Salis* . . .

⁸⁷ Thavonath, Eckhler jelentése, HKA. Sieb. 1700—1. 1699. dec. 7.

⁸⁸ *Projectum de Quaestu Salis* . . . : O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1694. jún. nr. 56., 1695. jún. nr. 24., 33., 47.

mikor a nagy sóhiány miatt nem lehetett olyan mereven ragaszkodni a szabályokhoz, és a nádori adminisztráció teljes felelősséget vállalt. A sóköveket azután egytől-egyig lemérték, hogy vajjon 80 fontnál nem súlyosabbak-e. Vorster sokáig hiába kérte, hogy ezzel a hosszadalmas művelettel ne várakoztassák a szekereket és ne rabolják el a parasz-
tok drága idejét, a budai adminisztráció csak évek múlva látta be, hogy 15—20 különböző kő leméréséből megfelelő pontossággal lehet következtetni az egész szállítmányra. Miután a nádor emberei a behozott sómennyiség után a szerződés értelmében lefizették a harmincad esedékes második felét és erről az adminisztrációtól írást kaptak, a sókövek egy részét mindjárt a határállomásokon el kezdték árusítani, nagyobb részüket azonban széthordták a többi eladási helyekre, hogy a lakosság ott se maradjon ellátatlanul.⁸⁹

Az erdélyi kősót Esterházy herceg és társai Magyarország nagy részén akadálytalanul értékesíthették, csak a szépesi kamara fennhatósága alatt álló megyékbe nem vihették be, mert azok máshonnan szereztek be a mindennapi életben szükséges sómennyiséget. A nádor eladási területéhez tartoztak a Duna—Tisza köze a Szerémségtől fel Nógrádig és Borsódig, az egész Dunántúl, továbbá a Vág és Nyitra folyók mentén fekvő megyék.⁹⁰ Ezen a körzeten belül igyekeztek kiválasztani a sószállítmányok raktározására és árusítására legalkalmasabbnak ígérkező helyeket. Mivel pedig sok tisztviselő egyszersmind a hadseregélelmezésnél is szolgálatot teljesített, elsősorban azokban a városokban rendezték be a sóeladást, amelyekben a császári katonaság részére gabonaházak voltak.⁹¹ A lerakatok és eladási helyek végleges formában csak hosszabb-rövidebb kísérletezés után alakultak ki. Az ország több pontján megpróbálkoztak, és hogyha a forgalom nem váltotta be a reményeket, egyszerszen abbahagyták az árusítást. Így fejlődött vissza a sóeladás pl. Somorján, Mohácson vagy Vukováron. Ha

⁸⁹ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. júl. nr. 8., okt. nr. 27., 28., 1697. ápr. nr. 2., okt. nr. 71., nov. nr. 32., Bericht. u. Schr. 1696. jún. nr. 18.; Exped. 1694. nov. nr. 9., 1695. jan. nr. 2., 8., 35., 52., Bericht. u. Schr. 1694. jún. nr. 39., dec. nr. 44., 65., 1695. jan. nr. 52.; Exped. 1695. jan. nr. 75., máj. nr. 34., 1698. ápr. nr. 33., Bericht. u. Schr. 1695. jan. nr. 39., máj. nr. 25., Exped. 1694. jún. nr. 84., 88., 89., júl. nr. 7., 47., aug. nr. 72., 1695. febr. nr. 23., ápr. nr. 135., dec. nr. 51., 1698. okt. nr. 59., Bericht. u. Schr. 1695. jún. nr. 26., 56.; az udvari kamara leirata, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. máj. 3.

⁹⁰ HKA. Handschr. 648.; az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1695. ápr. 29. (s. d. szept. 22.); Repartitio Districtuum, u. o. (s. d. 1696. máj. 25.); a Felsőmagyarországon működő bizottság jelentése, HKA. Hung. 1695. ápr. 17. (1694. dec.).

⁹¹ Esterházy Pál kérvénye, HKA. Hung. 1694. máj. 28.; a Hofkammer átírata, u. o. 1695. jún. 9.

A SOCIETAS TRANSYLVANICO-PALATINALIS ELADÁSI TERÜLETE ÉS ELÁRUSÍTÓHELYEI.

valahol a kereskedelem érdekeinek inkább megfelelő megoldás ígérkezett, oda költöztették át a lerakóhelyet. A szárazföldi sószállítás főútvonalán fekvő Szolnokról, mivel a környéke nagyon elhagyatott volt és a Tisza áradásai miatt gyakran kellett szünetelnie a forgalomnak, egyszerűen feljebbvitték a sókészletet. Itt azután két közelfekvő helyen raktározták el a sót, a Tisza bal partján Csege faluban és a jobbparti Ároktőn, az egi káptalan birtokán. Ilyen módon gondoskodtak a sószállítmány megmentéséről arra az esetre, amikor a Tiszán lehetetlen az átkelés. Minthogy Csege a szepesi kamara területén feküdt, ezen a tiszántúli állomáshelyen — miként Debrecenben, ahol a szárazföldi szállítás megkönnyítésére Esterházy szintén sólerakatot rendezhetett be — a nádori tisztviselők csakis a só raktározására kaptak engedélyt, eladni egy kockát sem volt szabad. A Tiszán áthozott sót Ároktőn kezdték rendszeresen árulni, bár szigorúan véve itt is tilos lett volna, hiszen a falu már Borsódba esett és a nádor eladási területe csak a megyehatárig terjedt. A Csege—Ároktő-megoldás azután véglegesnek bizonyult. Debrecenből erre szállították a sót, nem pedig Szolnok felé. Az ellenőrzőhatóság, a budai adminisztráció is hamarosan alkalmazkodott az új helyzethez és Ároktő faluba felügyelőt állított.⁹²

A sóeladás berendezésekor a nádor embereinek gyakran nem kis nehézségekkel kellett megküzdeniök. A budai adminisztráció, amelynek nagyon fájt a sókereskedelem elveszítése, megtagadta az előbbi raktárak átengedését. Újakra kellett gondoskodni, mégpedig minél előbb, azért tehát úgy oldották meg a dolgot, ahogyan lehetett. Gácson a só egy részét a várban, másik részét pedig a váralatti városban helyezték el, Ároktőn parasztházakban tartották, Győr külvárosában egy meszterember házát vásárolták meg sólerakatnak. Magyaróvár eleinte me-reven elzárkózott, a nádoriakkal nem is tárgyalt, hanem hagyta a sójukat a város előtt pusztulni esőben, szélben. Csak az udvari kamara közbenjárásával sikerült szerezni a plébániatemplom mellett egy üres telket, ahová azután a Társaság a saját költségén épített raktárat a sókészlet számára.⁹³ A só elhelyezésére felhasznált polgári házak to-

⁹² Vorster kérvényei, HKA. Hung. 1696. máj. 9. (s. d. jún. 8.) és szept. 1. (s. d. szept. 15.); Koop L. kérvénye, HKA. Sieb. 1695—99. 1697. ápr.; az egi káptalan jelentése, HKA. Hung. 1696. okt. 23. (s. d. nov. 5.); a budai kamarai adminisztráció jelentése, u. o. 1696. nov. 3. (1697. márc. 2.); az udvari kamara leirata, u. o. 1697. jan. 14.; a felsőmagyarországi kamarai adminisztráció jelentése, u. o. 1697. febr. 5. (s. d. máj. 28.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1696. aug. nr. 58., nov. nr. 7.

⁹³ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1695. jan. nr. 52., Bericht u. Schr. jan. nr. 61.; Nógrád, Hont, Zólyom megyék felterjesztése, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696.

vábra is adókötelesek maradtak, amihez a megye szigorúan ragaszkodott, nemfizetés esetén végrehajtással fenyegetőzött, sőt ha rajta múlt volna, még katonai beszállásokkal és a sójövedelem megadóztatásával is megpróbálkozott volna.⁹⁴

Ezekhez a nádori raktárakhoz jött azután a környék népe, hogy a maga és állatállománya számára sót vásároljon. A lerakóhelyek különböző mennyiségű sót árusítottak ki. Voltak olyanok, amelyek pár száz követ tudtak pénzzéteni évente, viszont némelyiknek a tíz, sőt húsz ezer kockát is meghaladta az évi forgalma.⁹⁵ A sóárak természetesen az ország különböző pontjain nem lehettek egyformák, mert a kövenként változatlan alapköltségeket a szállítás a lerakóhelyek közelségtávolsága szerint növelte meg. Ugyanazt a sót, amelyet Szegeden vagy Szolnokon négy forintért árultak, Esztergomban, Mohácson már csak négy és fél forintért lehetett megkapni, mire pedig Szombathelyre, Magyaróvárra vagy Pozsonyba érkezett, már öt forint volt az ára.⁹⁶ Hogy a nádor és az erdélyiek évről-évre a vártnál sokkal kevesebb sót tudták a magyarországi piacokra hozni, nagyon kellemetlenül érintette a fogyasztóközönset. A néha veszedelmes méreteken fellépő sóhiány egyformán okozott gondot az embereknek Szegeden, Pécsen, Kanizsán, Komáromban vagy Egerben.⁹⁷ A nagy kereslet azután a vele arányban nem lévő sómennyiség árát mindenfelé erősen felemelte. Az udvari kamara ugyan Esterházy nádornak lelkére kötötte, hogy a sót az eddigi áron értékesítse. Hogy azonban ezen a Vorster-i próba alacsony árait értette-e vagy pedig amilyeneken a magánkereskedők adták a sót, az érdekelték előtt homályos volt.⁹⁸ A Nádori Társaság megállapított eladási ára (1 mázsa 4—5 forint) középen maradt a két véglet között. A bajt tulajdonképpen az okozta, hogy a tisztviselők ettől a hivatalos ártól eltérve, helyenkint 30, 50, sőt 80 %-kal drágábban árulták a sóköveket. Az ország különböző részeiről jövő panaszok-

jún. 2.); az egri káptalan jelentése, u. o. 1696. okt. 23. (s. d. nov. 5.); a sóadminisztráció beadványa, u. o. é. n. (s. d. 1699. ápr. 30.); Vorster és Rackhenfels jelentése, u. o. 1698. szept. 12. (s. d. okt. 2.); Wertheimber beadványa, u. o. é. n. (s. d. 1695. aug. 23.).

⁹⁴ A nádori adminisztráció beadványa, HKA, Hung. é. n. (s. d. 1699. ápr. 30.); az udvari kamara átírata, u. o. 1699. ápr. 30.

⁹⁵ Extract aus denen Hung. SteinSalzCommercij haubtrechnungen..., HKA, Hung. é. n. (s. d. 1741. febr. 23.)

⁹⁶ Specification..., HKA, Hung. é. n. (s. d. 1696. jún. 2.).

⁹⁷ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1694. dec. nr. 44., Exped. 1695. nov. nr. 45., Bericht. u. Schr. 1695. dec. nr. 17., jan. nr. 43., ápr. nr. 25.

⁹⁸ HKA, Handschr. 648.; a Lichtenstein-bizottság jelentése, HKA, Hung. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 23.).

ban, amelyek a sóarak kétszeres, háromszoros, sőt négyszeres emelkedéséről beszélnek, sokszor nagyon kevés volt a túlzás.⁹⁹ Még jobban elmérgesítették a helyzetet a sóeladással kapcsolatos visszaélések. A pécsi lerakatnál a só ellenében csakis gabonát fogadtak el, természetesen kisebb értékben, mint ahogyan a szegény nép hasznosítani tudta volna. Máshol viszont nem akarták a vevők szemeláttára lemérni a sót, aránytalanul keveset nyomó köveket kényszerítettek rájuk, az árat viszont az utolsó krajcárig követelték.¹⁰⁰ Mivel a sóraktárak gyakran állottak üresen és az árat a háború súlyát sokszorosán érző falvak számára megfizethetetlenül magasak voltak, a lakosság nem egy helyen maradt só nélkül. A sóhiány nagyon megnehezítette az állattenyésztést, a török hódoltság által erősen visszavetett ország megélhetésének főforrását.¹⁰¹ Az az aggodalom sem volt alaptalan, hogy a sótlan kenyérnek és a sótlan ételeknek az egész országot fenyegető járványos betegségek lehetnek a következményei.¹⁰² A Társaság hiába igyekezett takarni a sóhiányt, hiába vitatta, hogy az árat a kövek súlyával arányosan növekedtek meg, a drágítás felelősségét hiába hárította a közvetítő kereskedelemre, ettől még nem multak el a bajok.¹⁰³ A velük szemben tehetetlen nádori rendszer megszűnésével tehát az országnak nem volt vesztenivalója.

⁹⁹ Extract..., HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. jún. 2.); Specification, u. o.; a nádori adminisztráció jelentése, HKA. Hung. 1696. márc. 15. (s. d. jún. 2.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1695. júl. nr. 24. nov. nr. 45., febr. nr. 23., Bericht. u. Schr. jan. nr. 52.; a magyar udvari kancellária felterjesztése, HKA. Hung. 1695. júl. 28. (s. d. aug. 5.); Kollonics jelentése, u. o. é. n. (s. d. 1696. máj. 26.); Nógrád, Hont, Zólyom megyék jelentése, u. o. é. n. (s. d. 1696. jún. 2.); a garamszentbenedeki konvent vizsgálata, u. o. 1696. febr. 6. (s. d. jún. 2.); O. L. Pozsonyi Kamara lt.-a, Exped. Aul. Cam. nr. 1., 1696. jún. 9.

¹⁰⁰ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1696. febr. nr. 8.; Nógrád megye vizsgálata, HKA. Hung. 1696. jan. 9., a garamszentbenedeki konvent vizsgálata, u. o. 1696. márc. 3., mindkettő jún. 2. dátum alatt.

¹⁰¹ O. L. Pozsonyi Kamara lt.-a, Exped. Aul. Cam. nr. 1., 1696. jún. 9.; a magyar udvari kancellária felterjesztése, HKA. Hung. 1696. febr. 21. (s. d. jún. 2.)

¹⁰² A magyar udvari kancellária id. felterjesztése; O. L. Cam. Adm. zu Ofen Bericht. u. Schr. 1695. ápr. nr. 25.

¹⁰³ Räckh jelentése. HKA. Hung. 1695. aug. 14. (dec. cs.); Aigentliche Notturfts-handlung, u. o. é. n. (1695. dec.); Extract..., u. o. 1695. aug. 6.; Mezberger I. jelentése, u. o. 1696. márc. 22. (s. d. jún. 2.); Nógrád, Hont, Zólyom megyék jelentése, u. o. é. n. (s. d. 1696. jún. 2.); az erdélyi udv. kancellária és Wertheimber beadványa, u. o. 1696. jún. 4. (s. d. aug. 4.)

IV.

A kereskedelem akadályai.

Miben van a hiba? vetették fel udvari körökben a kérdést, mikor már világosan látszott, hogy a nádor nevében vezetett vállalkozás eredményes befejezésére semmi remény nincs. A magyarországi sókereskedelem, melyből tervszerű gazdálkodással egy esztendő alatt ki lehetett volna hozni a kölcsönvett 4—500 ezer forintot, öt év alatt sem tudta letörleszteni az adósságot. A kincstár évekig elesett a sóregále hasznától és a végén mégis ugyanannyival tartozott, mint az első napon. A felelettel hamarosan készen voltak: az eredménytelenség a bérlők bűne.¹⁰⁴ Valóban a nádor és az erdélyiek közötti ellentéteknek tagadhatatlanul nagy része volt abban, hogy a bérlet olyan sokáig elhúzódott és 600 ezer sókocka mégsem került ki a magyarországi piacra. Azonban a szerződés elgondolásainak valóraválását nem csekély mértékben nehezítették olyan okok is, amelyek a bérlőkön kívülállottak és amelyekkel szemben gyakran a Társaságnak minden erőfeszítése kevésnek bizonyult.

Sok nehézséget gördítettek a sókereskedelem útjába a vetélytársak, akik szintén pályáztak a sóregále hasznára és Esterházy nádorral szemben alulmaradtak. A legtöbb baj a szepesi kamarával volt, amely ugyan Tokajon továbbra is jónéhány megye lakossága számára árulta a sót, de még fokozni szerette volna az eladását és most attól félt, hogy az erdélyi bányákat a nádor és társai kizárólag maguknak foglalják le. Az ellentétek akkor kezdődtek, amikor Vorsterék a nádori szállítások megindulásakor sólerakatokat rendeztek be Hontban, Nógrádban, a bányavárosokban és egyszersmind megakadályozták minden másfajta sónak a behozatalát. Minthogy a szerződés csak nagy általánosságban határolta el egymástól a nádor és a kamara eladási területét, mindketten maguknak követelték ezt a vidéket. Az egyik álláspont azt vitatta, hogy Hont és Nógrád megyék több, mint egy századra visszanező gyakorlat szerint a felsőmagyarországi kamarai igazgatás alá tartoznak, a nádorék előtt akadálytalanul szállították a sót Tokajtól Léváig és Nyitraig. Vorster felfogása szerint viszont Nógrád és Hont megye már Alsómagyarország, a szepesi kamara csak úgy tudta kiterjeszteni eladását a bányavárosokig, hogy az ország visszahódításakor a budai adminisztráció nem ismerte a helyzetet.

¹⁰⁴ Az udvari kamarai bizottság jelentése, HKA, Hung. 1698. szept. 20. (s. d. 1699. jan. 7.)

Hogy a meddő vitának véget vessenek, legjobb megoldásnak látszott a két terület egykézbevonása. Ezzel a tervvel csaknem egyszerre jöttek elő az udvari kamara Felsőmagyarországon működő kiküldöttjei és Vorster, a nádorék álláspontjának képviselője. Megvalósulásától nemcsak a határok miatti ellentét megszűnését várták, hanem egyúttal a felsőmagyarországi sókereskedelem hasznának lényeges emelkedését is. Eddig ugyanis a tokaji lerakatnál magánkereskedők vették át a sót és szállították tovább a fogyasztókhoz, a szepesi kamarának pedig kőpáronkint mindössze harminc krajcár volt a haszna. A nádori sókereskedelem tehát, ahol két kő után közel két és fél forint tiszta jövedelem maradt, sokkal inkább megfelelt a kincstár érdekeinek. Az egyesítéssel Felsőmagyarországon nádori mintára lehetne berendezni a sóeladást, aminek az a haszna is megvolna, hogy a háromszázhuszonezer kocka értékesítése lényegesen rövidebb ideig tartana és így az egységes alapokra fektetett sókereskedelmet a kincstár nemsokára vagy saját kezelésébe vehetné, vagy pedig jelentékeny összegért bérbeadhatná. A terv keresztülvitelében azonban az udvari kamara, illetőleg Vorster és Wertheimber nem tudták összeegyeztetni a különböző érdekeket. Az udvar azt szerette volna, hogy a nádor és az erdélyiek Társasága mintájára Esterházy Pál Felsőmagyarországon a kincstárral ossza meg a sóeladás hasznát. Vagyis a kamara 300 ezer kockával bekapcsolódik a nádor vállalkozásába, viseli a költségek felét és ugyanakkora részt kíván a jövedelmekből. A nádorék azonban az erdélyiekkel közösen vezetett alsómagyarországi sókereskedelemből okulva, semmi áron nem akartak még egy ilyen tehertételt magukravállalni. Az ő ajánlatukat viszont, hogy a nádori sókereskedelmet a szerződésben megszabott feltételek mellett kiterjesztik a szepesi kamara megyéire is, az udvarban nem találták a kincstár szempontjából kedvező megoldásnak.¹⁰⁶

¹⁰⁶ A felsőmagyarországi kamara felterjesztése, HKA. Hung. 1694. aug. 7. (s. d. okt. 2.); Vorster jelentése, u. o. 1694. okt. 15. (s. d. okt. 26.); Nógrád vármegye beadványa, u. o. 1694. okt. 25. (s. d. 1695. dec.); Hofkammer leírata, u. o. 1694. okt. 26.; a szepesi kamara jelentése, u. o. nov. 12.; a Felsőmagyarországon működő kamarai bizottság jelentése, u. o. 1694. dec. 9.; Vorster jelentése, u. o. é. n. (1695. dec.); J. A. gr. v. Brandis, J. Th. v. Mayeren, J. D. v. Palm véleménye, u. o. é. n. (1695. dec.); az alsóausztriai számvevőség jelentése, u. o. 1695. febr. 21. (s. d. 1695. dec.); Aichpichl báró levele, u. o. 1695. márc. 17.; a felsőmagyarországi kamarai bizottság jelentése, u. o. 1695. márc. 21.; az udv. kamara leírata, u. o. 1695. márc. 30.; az udvari kamarai bizottság utasítása Wertheimberhez, u. o. 1695. ápr. 8.; a felsőmagyarországi bizottság jelentése, u. o. 1695. ápr. 17. (s. d. 1694. dec.); Wertheimber jelentése u. o. é. n. (1695. dec.); Eventual Project Über die ober Hungarische Salz-Versilberungseinrichtung, u. o. 1695. ápr. 27. (1695. dec.).

Miután a két különböző eladás tervezett összevonása nem sikerült, az ellentétek megszüntetésére az udvari kamarának döntenie kellett a vitás területek sorsáról. Hogy a határ megállapítása mindkét fél megelégedésére történjék, legjobbnak látszott, ha Kis-Hontot és Nógrádot Esterházyéknak engedik át, a szepesi kamara pedig Nagy-Hontot és a bányavárosokat kapja, valamint egy jelentékeny új eladási területet a Tiszántúlon, kárpótlásul az alsómagyarországi kereskedelemnek ítélt megyékért. Minthogy azonban Nagy-Hontnak és a bányavárosoknak megközelítése a közbeékelte nádori megyék miatt csak nagy kerülővel történhetett, a két Hont megye hovatartozását felcserélték. A szepesi kamara azonban egyik felosztásba sem tudott belenyugodni, hanem tovább dolgozott az elveszített területek visszaszerzéséért és segítő társakat talált a nádorhoz kapcsolt megyékben, amelyek a szabadkereskedelemnek végetvető új helyzettel sehogyan sem akartak kibékülni. A Társaság minden lehető elkövetett e nagyfontosságú piacok megtartásáért. A tokaji sóeladás forgalmának csökkenéséért panaszkodó kamarától huszezer kockát vásárolt meg az alsómagyarországi kereskedelem számára. Hont és Nógrád megyében leszállította a sóárakat, visszatérítette a területviták során lefoglalt sóköveket és megengedte a lakosságnak, hogy mindenki szabadon hozhat be bármilyen sót, ha a nádor tisztviselői eltérnek a megállapodásszerinti ártól, vagy hibájukból sóhiány lépne fel. A nógrádi és honti nemeseknek mindig joga van saját házuk szükségletére a sóadminisztráció tudtával idegen sót használni. Minthogy azonban a nádorék még ezekkel a messzemenő engedményekkel sem tudták megváltoztatni a hangulatot, kénytelenek voltak lemondani a megyékről. Kétévi huzavona után Losoncon megszűnt a nádori eladás és ezzel e fontos terület végleg elveszett számukra.¹⁰⁶

A szepesi kamara máshol is igyekezett akadályozni a Nádori Társaság munkáját. A szárazföldi utat választó sószállítást Debrecenben feltartóztatta és addig nem engedte tovább a szekereket, amíg minden

¹⁰⁶ J. A. gr. v. Brandis, J. Th. v. Maÿeren, J. D. v. Palm véleménye, HKA. Hung. é. n. (1695. dec.); az udvari kamara leirata, u. o. 1695. ápr. 29. (s. d. szept. 22.—1694. dec.); *Puncta so beÿ der zu Torda des Siebenbürgischen und Marmaroschen SalzCommercÿ halber den 9. August gehalten Commission proponiret...* worden, u. o. 1695. (s. d. 1694. dec.); Vorster jelentése, u. o. 1695. jún. 14. (1694. dec.); a magyar udv. kancellária felterjesztése, u. o. 1695. júl. 28. (s. d. aug. 5.); Räckh jelentése, u. o. 1695. aug. 14. (1695. dec.); a felsőmagyarországi kamara jelentései, u. o. 1695. szept. 22. (1694. dec.), nov. 19. (1695. dec.); J. A. gr. v. Brandis jelentése, u. o. é. n. (s. d. 1695. dec. 26.); az udvari kamara leirata, u. o. 1695. dec. 26.; a magy. udv. kancellária felterjesztései, u. o. 1696. febr. 21., máj. 7.; a megyékkel tervezett megegyezés, máj. 15., 17.; Vorster jelentése, máj. 31.; az udvari kamara

kőpár után háromnegyed forintot nem fizettek neki. Esterházyék csak az udvari kamara ismételt közbelépésére szabadultak meg ettől a súlyos tehertől.¹⁰⁷

A nádor emberei nem egyszer találkoztak a megszüntetett szabadkereskedelem híveinek ellenállásával. Magánkereskedők, megyék, városok, katonai hatóságok, földesurak, akiket kellemetlenül érintett a sóeladás hasznának elvesztése, amikor csak lehetett szembefordultak az új rendszerrel és minden áron a régi helyzetet szerették volna visszaállítani. A tisztviselők működését lehetetlenné tették, a sóadminisztrációtól egyáltalán nem akartak vásárolni, ezt másoknak is megtiltották és a nádorék rovására előmozdították a meg nem engedett sóbehozatalt.¹⁰⁸ A vetélytársak közül a töröktől visszafoglalt területek életét irányító kamarai adminisztráció nem adott komolyabb panaszokra okot, bár szintén nem szívesen mondott le az alsómagyarországi sókereskedelemtől és alig várta az időt, amikor ezt a gazdag jövedelemforrást újra visszaszerezheti.¹⁰⁹

A szerződés értelmében a 325 ezer kocka eladásáig a magyarországi piacokra Esterházy Pálon kívül senki sót nem hozhatott be. A kizárólagos monopol-helyzet azonban csak papíron volt meg. A fogyasztó közönség sószükségletét ugyanis nemcsak a nádori szállítmányok fedezték, melletteük nem kis mennyiség jött Magyarországra az erdélyi bányákból, sót idegenből is. A lakosság szempontjából nem volt káros, mert egyes helyeken ilyen módon védekezni tudott a megfizethetetlen árak ellen és nem érezte a sóhiány következményeit, még hogyha a nádori lerakatok üresen állottak is. A Társaság üzletét azonban nagyon rontotta, mivel a mások által árult só olyankor is elhódította a vevőket, amikor a nádori eladás egymaga is kellő mennyiséggel

leirata, jún. 2. (a többi iratok is ez alatt a dátum alatt találhatók); Wertheimber levele, E. L. Esterházy Pál hg. levelezése, 4238., Vorster levele, u. o. 4209.; a felsőmagyarországi kamara felterjesztései, HKA. Hung. 1696. júl. 3., aug. 30. (s. d. szept. 15.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1696. jún. nr. 26.; Exped. 1696. jún. nr. 60., 61.; az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1696. júl. 20.; O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1696. júl. nr. 95., 95.

¹⁰⁷ Wertheimber beadványa, HKA. Sieb. 1615—94. 1694. okt. 8. (s. d. okt. 22.); az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1694. okt. 22.; Vorster beadványa, u. o. 1695. ápr. 7.; az udvari kamara leirata, HKA. Ung. Münz- u. Bergwesen, 1695. szept. 5.; a felsőmagyarországi kamara jelentése, HKA. Hung. 1695. okt. 15.

¹⁰⁸ Az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1694. szept. 18.; Wertheimber beadványa, u. o. é. n. (s. d. 1695. aug. 23.); Extract..., u. o. 1695. aug. 6.; Motiva In Sachen des Assocyrten SalzCommercy in Hungarn, u. o. 1698. márc. 26.; (s. d. 1694. okt. 26.); Oppenheimber beadványa, u. o. 1695. aug. 18. (s. d. aug. 20.)

¹⁰⁹ A budai adminisztráció jelentése, HKA. Hung. 1694. ápr. 24.; O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. aug. nr. 35., 1697. jún. nr. 78., 1698. jún. nr. 27.

tudta volna ellátni a fogyasztást. A Salzkammergutból hozott só (Küf-felsalz), amelyet a budai adminisztráció árusított az első időkben, míg a megmaradt készlete tartott, nem volt komoly versenytárs. A Bosznián és Horvátországon keresztül magyar földre kerülő velencei, a Szerémségben és a Duna-Tisza közén terjedő oláh vagy török só ellen lehetett védekezni.¹¹⁰ Annál nagyobb veszedelmet jelentett a Lengyelországból jelentékeny mennyiségben jövő kősó, amellyel szemben minden próbálkozás hiábavaló volt. A lengyel sóbehozatal Árva, Liptó és Turóc megyékben, amelyeket más sókereskedelem csak nagy fáradsággal és költséggel tudott megközelíteni, régi multra tekintett vissza. A nádorék, ámbár ez a terület is az ő eladásukhoz tartozott, nem akarták bolygatni ezt a százados és a törvény által megerősített gyakorlatot. Azonban elviselhetetlenül súlyos veszteségnek tartották, hogy a kereskedők lengyel sóval árasztották el Nyitra, Pozsony megyéket, sőt a Dunántúlnak is egy jelentékeny részét. Minthogy a só mázsája után csak 15 krajcár vámot fizettek, olcsóbban tudták adni és így a nádori eladás nem bírta velük a versenyt. A védekezés pedig szintén lehetetlen volt, mert ezek a területek a magyar kamarához tartoztak, a lengyel sókereskedelem legnagyobb pártfogójához. A nádorék hiába számították ki, hogy a kincstárnak minden mázsa erdélyi sóból közel másfél forinttal van több haszna. Hiába járták ki, hogy az udvar Mayer János Ádámtól, akinek az északi megyékben öt éves bérlete volt a lengyel sóeladásra, időelőtt visszavette a sókereskedelmet. Az Erdélyből hozott só forgalmát sehogyan sem tudták fokozni. Sőt az utolsó kísérlet is, amikor a Társaság maga vette kezébe a lengyel sóbehozatalt, a Vág mentén lerakatokat rendezett be és a magyar kamara minden mázsa után a 15 krajcár harmincadon kívül még 45 krajcár felárat fizetett, csaknem teljesen csődöt mondott. A magánkereskedelem a kamara támogatásával változatlanul meg tudta tartani a lengyel só legjobb piacait.¹¹¹

A monopol-helyzetet nem kis mértékben sértette, hogy az erdélyi sót mások is behozhatták a nádornak adott magyar területekre. A bu-

¹¹⁰ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1695. márc. nr. 77., Exped. aug. nr. 3., dec. nr. 69., 1696. jan. nr. 47., Bericht. u. Schr. júl. nr. 84.; az erdélyi sóadminisztráció beadványa, HKA Hung. 1697. ápr. 15.; Lista der... officianten..., HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; Thavonath, Eckhler jelentése, u. o. 1699. dec. 7.

¹¹¹ Wertheimer beadványa, HKA. Hung. é. n. (1694. dec. 24.); O. L. Pozsonyi Kamara lt.-a, Benignae Resolutiones, 1694. dec. 24.; a magyar kamara jelentése, HKA. Hung. 1695. szept. 12. (s. d. szept. 26.); az udvari kamara leiratai, u. o. 1695. ápr. 12., 1696. máj. 4., jún. 26., júl. 6., okt. 2., 1697. márc. 15., ápr. 4., 5.,

dai adminisztráció ugyan a Tiszánál feltartóztatta az udvari kamara engedélye nélkül érkező szállítmányokat. Az udvarban azonban a szerződéssel és a Társaságnak okozott veszteségekkel nem sokat törődve, néhány száz vagy több tízezer sókocka behozatalát egyformán megengedhetőnek tartották.¹¹² Mivel pedig a sókereskedelem nem volt rosszul jövedelmező üzlet, az engedélyért folyamodók száma nem akart csökkenni. A nádorék különböző módon ítélték meg a kéréseket. Olyanok esetében, akiket földönfutóvá tett a háború és akik pár száz kocka eladásából szeretnének annyi pénzt előteremteni, hogy a töröknek járó váltságdíjat magukért és rokonaikért lefizethessék, vagy amikor a kanizsai katolikusok Erdélyben összekoldult sőt akarnak Magyarországra hozni, hogy árából a negyven esztendeig pogány kezekben pusztuló templomukat újjáépítsék, nem lehetett a szerződés betűihez ragaszkodni.¹¹³ Voltak egyesek, akik még a nádori szerződés előtt kapták engedélyüket, mire azonban a szállítmányukkal megérkeztek, megváltozott a helyzet. Minthogy pedig többnyire nem a saját hibájukból jártak így, igazságtalanság lett volna nagy veszteségeket okozni nekik. Kovács Lukácsnak pl. Vorster azt ajánlotta, hogy Szegeden megállapodásszerinti áron engedje át a sókockákat a nádornak, ilyen módon ugyanis egyik érdeket sem kell feláldozni. A kincstár azonban a maga hasznát állítva az első helyre, Kovács készletét a budai adminisztrációnak adatta el.¹¹⁴ A többi kérésekkel szemben mereven elutasító volt Esterházy embereinek az álláspontja. A kamarával kötött szerződésre hivatkoztak, elpanaszolták, hogy a nádori eladásnak

júl. 10., szept. 24., 1698. márc. 24., máj. 15., O. L. Pozsonyi Kamara lt.-a, Exped. Aul. Cam. nr. 1., 1696. jún. 9.; J. V. gr. v. Conzin jelentése, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. aug.); Benyovszky Gábor és Ferenc kérvénye, u. o. é. n. (s. d. 1696. nov. 6.); J. A. v. Nentwich jelentése, u. o. 1697. aug. 8. (s. d. aug. 25.); Bánffi Gy., Bethlen M., Apor I. jelentése, Vorster és Rackhenfels jelentése, u. o. é. n. (s. d. 1698. febr. 27.); Motiva In Sachsen des Assocyrten SalzCommercÿ..., u. o. 1698. márc. 26. (s. d. 1694. okt. 26.)

¹¹² O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1694. júl. nr. 68.; F. gr. v. Mollart kérvénye, HKA. Sieb. 1695–99. é. n. (hozzácsatolva az alsóausztriai számvevőség véleménye, 1697. máj. 11.).

¹¹³ Chr. Chilko kérvénye, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1696. aug. 6.); Canisae existens Status Catholicus kérvénye, u. o. é. n. (s. d. 1697. aug. 5.).

¹¹⁴ Kovács Lukács kérvénye, HKA. Hung. é. n. (s. d. 1694. dec. 30.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1695. jan. nr. 29., 57., 62., márc. nr. 25., 64., 68., 79., ápr. nr. 5., 10., 29., 30., 87., 99., 131., máj. nr. 63., Bericht. u. Schr. 1695. ápr. nr. 37., 40., máj. nr. 3., 25., 50., jún. nr. 24., júl. nr. 21. Ugyancsak korábban kaptak engedélyt: Bethlen Miklós 17.000 kockára, Szabó András és Györi Péter debreceni kereskedők 2470 darab kősóra.

lépten-nyomon milyen nagy nehézségekkel kell megküzdenie, az udvar azonban mindezt alig vette valamibe.¹¹⁵

Minthogy a sókereskedelmet Esterházy Pál az uralkodót megillető jogokkal nyerte el, szállítmányai mentesek voltak a magánkereskedőkre nehezedő kötelezettségek alól, az esetleges sérelmekért pedig a kincstár felelősséget vállalt. A szerződés ígéretei azonban itt sem valósulhattak meg teljesen, sőt a budai adminisztráció nyíltan is kimondta, hogy a nádorék a kereskedelmet mint magánemberek gyakorolják, következőleg nem vonhatják ki magukat a szokásos terhek alól. Még azokba a fizetségekbe, amelyekért a sószállítás útjába eső hidak és átkelőhelyek karbantartása volt az ellenszolgáltatás, beletörődött a Társaság, de annál sérelmesebbnek tartotta a katonaság jogtalan követelményeit. A katonai parancsnokok ugyanis minden száz kockából egy-két darabot maguknak foglalva le, csak az első két esztendőben közel 7000 forintnyi kárt okoztak a nádori kereskedelemnek. Miután az udvari haditanács minden intézkedése hiábavaló maradt, Esterházy emberei pedig ragaszkodtak a veszteségekért ígért megtérítéshez, a kamara a parancsnokoknak járó pénzből (adjuta) kezdte levonni az elvett sókövek árát. Sok eredményt így sem lehetett remélni, hiszen a kamarának azokkal szemben, akiknek nem fizetett, semmi eszköz nem volt a kezében. Sőt hogy a nádorék magukra ne vonják a katonaság haragját, a végén még Vorster kérte a kamarát, hogy semmit se tartson vissza az egri parancsnok pénzéből.¹¹⁶

A vállalkozás sikertelensége nem utolsósorban a háborús világ bűne. A háború ugyanis gyakran állított a kereskedelem útjába akadályokat, amelyek a béke éveiben egészen elmaradtak volna. Ismételten előfordult, hogy amikor a török ellen harcoló katonaságnak halaszthatatlanul kellett a gabona, a mindenből kifogyott kincstártól pedig semmit nem lehetett várni, a végső szükségben Vorster, akire egyúttal a hadseregélelmezés gondja is nehezedett, kénytelen volt hozzányulni

¹¹⁵ A nádori adminisztráció véleménye, HKA. Sieb. 1695—99. 1697. márc. 27.; F. gr. v. Mollart id. kérvénye és a hozzácsatolt különféle vélemények, u. o. 1697.

¹¹⁶ O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Bericht. u. Schr. 1695. jan. nr. 39., Exped. 1694. aug. nr. 36., 1695. jan. nr. 75. (ebben van a budai adminisztráció véleménye), aug. nr. 42.; az udvari kamara leirata, HKA. Hung. 1697. jan. 8.; Kollonics jelentése, u. o. é. n. (s. d. 1696. máj. 26.); O. L. Szepesi Kamara lt.-a, Minutae, 1695. júl. 27. (s. d. júl. 11.); a katonaságra: az udv. kamara átiratai, HKA. Hung. 1694. júl. 24., szept. 10., az udvari haditanács átiratai és leiratai, u. o. 1694. júl. 30., szept. 18., Vorster jelentése, u. o. 1695. ápr. 8.; Wertheimber és Bethlen Miklós jelentése, u. o. 1696. márc. 20. (s. d. ápr. 21.); Extract . . . , u. o. 1696. jún. 2. (s. d. aug. 4.); O. L. Cam. Adm. zu Ofen, Exped. 1696. okt. nr. 68., nr. 72., nov. nr. 10., 12., 1697. márc. nr. 12., ápr. nr. 2.

a sókereskedelem pénzéhez. Hogyha a császári csapatok érdeke parancsolta, akkor a hajókat éppen a legnagyobb szállítás idején egyszerűen lefoglalták, a Társaság sóját pedig hagyták pusztulni a Maros partján. Néha meg hadműveletek miatt nem lehetett használni a vízi utat. Mindennek azután az lett a következménye, hogy a bányákban megállott a munka, mert az erdélyiek, nem látva befektetett pénzüiknek és fáradságuknak semmi eredményét, elveszítették a kedvüket.¹¹⁷

Ennyi sokféle hátráltató körülmény közepette nem csoda, hogyha a sókockák szállítása és értékesítése nem ment úgy, ahogyan az akadályok számításbavétele nélkül az elinduláskor tervezték. Bethlen Miklós, aki tisztán látta a legyőzhetetlen nehézségeket, egészen más mértékkel mérte az eredményeket, mint a bécsiek: „Megh köszönnyük Istennek, hogy ennyi soo is jöhetett ki ennyi gonasz között.”¹¹⁸

V.

A szerződés megszűnése után.

A Társaság 1699 elején végérvényesen megszűnt és Magyarország sósükségletének ellátása új rendszernek, új embereknek lett a feladata. Azonban a nádor nevében kötött kereskedelmi bérlet még azután is nagyon sokáig maradt tárgyalások és vitatkozások középpontjában. Az udvarban az volt az általános felfogás, hogy a Társaság működése és a végső elszámolás a kincstárnak felbecsülhetetlen károkat okozott. Az udvari kamara tehát, hogy tisztán lehessen látni a helyzetet, 1700 februárjában Lichtenstein herceg elnöklete alatt egy bizottságnak adta ki az iratokat tanulmányozásra. A bizottság nagyon alaposan majdnem egy esztendeig foglalkozott az ügyvel, felfedezte Esterházy nádornak eddig ismeretlen szerződését, amivel új megvilágításba helyezte Oppenheimernek és Wertheimernek a szerepét. Azonban mindent csak egy oldalról, az udvar szemszögéből ítélte meg és ilyen módon megdöbbentő eredményekhez jutott. A kincstár a sókereskedelem átengedésével milliókról mondott le, azonban nem az áldozatokkal arány-

¹¹⁷ Bethlen Miklós jelentése, HKA. Sieb. 1695—99. é. n.; Bethlen M. levele. E. L. Esterházy Pál hg. levelezése, 1417.; az udvari kamara leiratai, HKA. Hung. 1696. jan. 17., Sieb. 1695—99. 1698. jan. 8. Sökölcsönzés a katonaság részére: Vorster jelentése, u. o. 1696. júl. 13., az udvari kamara leirata, u. o. 1696. szept. 27.; Gehorsambe Erinnerung v. der Kay. Hung. Salz Administration..., HKA. Hung. 1696. febr. 11. (s. d. máj. 25.) az udvari kamara leiratai, HKA. Ung. Münz- u. Bergwesen, 1696. máj. 25., Sieb. 1695—99. 1697. ápr. 16., átírata a haditanáchoz, u. o. ápr. 18.

¹¹⁸ Bethlen M. id. levele, E. L. Esterházy Pál hg. levelezése, 1417.

ban álló ellenszolgáltatásért, hanem mindössze hatvanezer forintért. A nádor által fizetett pénzből az udvari kamara ugyanis csak ennyit látott, a többi egyenesen Oppenheimer és Vorster kezébe vándorolt. Világos tehát, hogy ilyen szerződés, amely az uralkodó érdekét minden vonatkozásban háttérbeszorítani engedte, tiszta úton nem jöhetett létre. Minthogy az elindulástól a végső elszámolásig az ember lépten-nyomon megvesztegetésekkel, visszaélésekkel és az udvar félrevezetésével találkozik, nem volna igazságtalan eljárás az alapszerződés teljes megsemmisítése és ezzel együtt megszűnne minden, ami reá van építve, így a nádor még kifizetetlen követelése is. Ennek a lépésnek nem akadályja, hogy a szerződés a felek megállapodása folytán már nincsen érvényben. A dolgot azonban, számítva az esetleges kellemetlen következményekre, nem szabad elszüntetni, hanem egyelőre csak a sókereskedelem visszavételekor történt elszámolást kell megtámadni. Itt ugyanis száz-ezrekkel tévedtek az udvar kárára, mikor az Esterházyak által Magyarországra hozott sóköveket, amelyek mindegyike után 1 forint 27 és fél krajcár járt a kincstárnak, nem számították az uralkodó által letörlesztett tételek közé. Ezzel kapcsolatban reá lehetne világítani az összes hibákra és egyszersmind előkészíteni az utat a szerződés semmisnek nyilvánításához.¹¹⁹

A bizottság beszámolójának jóformán semmi hatása nem volt, a nádorék megkapták követeléseiket és talán az egész ügy elaludt volna, hogyha Esterházy Pál fia, Mihály herceg közel két évtized múlva nem kívánta volna a kamarától atyja hátralékban lévő nádori fizetésének megtérítését. Az udvar azzal válaszolt, hogy viszontköveteléssel lépett fel Esterházy Pál örököseivel szemben, mivel a sókereskedelmi bérlet rendezésekor a kincstár annak idején, kimutathatólag igazságtalanul, nagy károkat szenvedett. Ez a szembehelyezkedés tehát újra napvilágra hozta az egész ügyet. Egyik bizottság a másiknak adja át mint valami terhes örökséget a nádori bérlet egyre nehezebben áttekinthető iratanyagát. Néha hosszabb-rövidebb időre elfeledkeztek a dolgról, majd ismét elővették, azonban a meddő viták és az egymást ismétlő vélemények nem tudtak végérvényes döntést kieszközölni.

Az érdekeltet elsősorban két kérdés foglalkoztatta. A követelések és a tartozások megállapításakor az uralkodót mekkora károsodás érte? Esterházyhoz vagy pedig jogutódjához, Oppenheimerhez forduljon-e a kincstár elégtételért? A kamaraiak megegyeztek abban, hogy a nádorral az elszámolás nem a kincstár érdekeinek megfelelően

¹¹⁹ A Lichtenstein-bizottság jelentése. HKA, Hung. 1701. febr. 19. (s. d. 1741. febr. 25.)

történt, csak a veszteségek megállapításában tértek el a nézetek. A Lichtenstein-bizottság javaslata, hogy új alapokról elindulva próbálják kiszámítani az uralkodó, illetőleg Esterházy követeléseit, az évek megszűnésében kivihetetlen feladatnak látszott. Nem maradt más hátra, mint hogy az 1698-ban készült elszámolás egyes tételeit vitatták meg és amelyeket annak idején igazságtalanul írtak a nádor javára, azokat levonták, viszont a kincstár követelései sorába felvették a bányákból tényleg kiszolgáltatott sókövek után a szerződésben megállapított összeget, amiről akkor nem vettek tudomást. Az ilyen módon helyesbített tartozik-követel rovatok szembeállításakor mindenki arra az eredményre jutott, hogy a nádornak 1701-ben kiutalt 746.637 forint a jogos igényeket messze meghaladó összeg. A kincstár hátrányára történt tévedést azonban, nem döntve egységesen mindegyik számadási tétel soráról, különbözőnek látták. Egyes elszámolások 235—257 ezerre tették, mások már hatszázezer körül jártak, sőt azt is felvetették, hogy ezen összeg után a nádor kifizetésétől kezdve az udvar is évi 9 %-os kamatot kívánhatna, ami évtizedeken keresztül számítva, majdnem kétmillióra emelné a kincstár követelését.¹²⁰

A másik kérdés, hogy a kamara ennek a veszteségnek a megtérítéséért kivel szemben tegyen lépéseket, már sokkal nehezebb volt. Az udvari álláspont szerint az uralkodó Esterházy Pállal kötött szerződést, következőleg kettőjük ügye ennek a tartozásnak a rendezése. Hogy a nádor egy harmadik személynek engedte át a sókereskedelemre nyert jogait, nem változtat a helyzeten, annál is inkább, mivel ez a jogátruházás a szerződés kikötésével ellentétben az udvari kamara tudomása nélkül történt. Esterházy herceg örökösei viszont, az atyjuk és a zsidó közötti szerződésre hivatkozva, az egész felelősséget szeretnék volna Oppenheimerre hárítani. A harmadik érdekelt fél azonban szintén igyekezett kibújni a súlyos teher alól.¹²¹ A Nádori Társaság ügye ezzel az ismét és ismét előjövő jogi kérdéssel fejtörést okozott a kamarának még a szerződéskötés után ötven esztendő múlva is, mikor Esterházy nádor, Oppenheimer, Wertheimer és a többi szereplők a földi gondokat hátrahagyva már réges régen eltávoztak.

Sinkovics István.

¹²⁰ Az udvari kamara számvevőségének jelentése és a csatolt mellékletek, HKA. Hung. 1738. máj. 23. (s. d. 1741. febr. 23.).

¹²¹ Az udvari kamara leiratai, HKA. Hoffinanz, 1719. okt. 26. és E. L. Rep. 56. fasc. L. N. 241. (1720. jún. 15.); Esterházy Mihály herceg beadványa, HKA. é. n. (s. d. 1741. febr. 23.); az udvari kamara leiratai, u. o. 1736. jún. 18. (s. d. 1741. febr. 23.); Mayer udvari és alsóausztriai kamarai procurator véleménye, u. o. é. n. (s. d. 1741. febr. 23.).

STAATLICHE KLOSTERREFORM IN UNGARN (1814—1827)

Der Staat oder Herrscher, der sich um Religion und Kirche kümmerte — und das war nicht nur während des ganzen Mittelalters, sondern weit in das XIX. Jahrhundert hinein der Fall — mußte naturgemäß auch für das kirchliche Gemeinschaftswesen der Ordensgenossenschaften Interesse bekunden. So entspricht es ganz der europäischen Entwicklung, wenn wir auch in der ungarischen Kirchengeschichte feststellen können, daß die Krone anregend, fördernd oder wenigstens gutheißend stets teilnimmt an jenen Bemühungen, welche die Regelung der Verhältnisse und die Herstellung der etwa gelockerten Disziplin der kirchlichen Orden bezwecken.

Die „gemischte“ Synode von Szabolcs unter König Ladislaus dem Heiligen (1092) betonte die Unterordnung der (Benediktiner) Äbte unter die bischöfliche Gewalt.¹ Um 1104 und 1112 hielt Erzbischof Laurentius als Haupt der ungarischen Kirche und Legat des Papstes in seiner Residenzstadt Esztergom (Gran) zwei Synoden ab, die sich ausschließlich mit kirchlichen Angelegenheiten befaßten. Bezüglich der Mönche beschloß man neuerlich, daß die Äbte der bischöflichen Gewalt unterworfen seien, den Diözesansynoden beiwohnen müßten, keine Seelsorgertätigkeit ausüben und keine bischöflichen Abzeichen tragen dürften. Nur den Angehörigen eines Klosters sei die Mönchskleidung gestattet. König Koloman, dem die Beschlüsse zur Gutheißung und Beförderung unterbreitet wurden, nahm sie an mit Ausnahme eines Punktes: streitende Äbte sollten nicht vor das bischöfliche

¹ Balics L., A római katolikus egyház története Magyarországon (Geschichte der römisch-katholischen Kirche in Ungarn). Budapest, 1885, Bd. I. S. 574. Vgl. auch Galla F., A clunyi reform hatása Magyarországon (Der Einfluß der Kluniazenser Reform in Ungarn), Budapest, 1931, S. 108. ff.

² Balics, a. a. O. Bd. II. 1, S. 54. ff, Galla, S. 118. f. Über die Erfolge der Kluniazenser-Reform und den Sieg der Exemptionsbestrebungen auch in Ungarn ebend. S. 129. ff.

Gericht, wie die Synode beschlossen hatte, sondern vor eine gemischte Kommission kommen.²

Als die königliche Macht in Verfall geriet, konnte sich der päpstliche Einfluß ungehemmt auswirken, ja man versuchte sogar den König zur Annahme von kirchlichen Reformen zu zwingen. Unter König Ladislaus IV. dem Kumanen hielt der Legat des Papstes Nikolaus III., Bischof Philippus von Fermo in der Ofener Burg eine Nationalsynode ab (1279). Er kam mit einem festen Programm und wollte durch die auffallend gut besuchte Synode die allgemeinen kirchlichen Gesetze auch in Ungarn verwirklichen. Er verordnete nach der Synode, daß jedes Domkapitel innerhalb zweier Monate die Beschlüsse abzuschreiben und in Buchform zu binden habe. Dieses Buch müsse dann in der Sakristei angekettet, öffentlich zugänglich gemacht, ja sogar des öfteren vorgelesen werden. Die Synodalbeschlüsse befaßten sich unter anderem sehr eingehend mit der Disziplin der Klöster, u. a. mit Kleidung, Fasten, Klausur, Seelsorge, Jagd, Studium außerhalb des Klosters. König Ladislaus ließ sich zwar zur Anerkennung der Synode herbei, angesichts der traurigen Verhältnissen jener Zeit aber wird es kaum zu einem ernstesten Versuch einer Verwirklichung gekommen sein.³

Die Mitwirkung des päpstlichen Stuhles und der auswärtigen Ordensoberen bleibt in den verschiedenen Klosterreformen der Folgezeit auch während der Erstarkung der Staatsgewalt grundsätzlich und meist auch praktisch nicht ausgeschaltet.

König und Kaiser Sigismund, der doch durch sein Placetum (1404) die völlige Ausschaltung des päpstlichen Einflusses auf die ungarische Pfründenpolitik und damit die theoretische Formulierung des königlichen Patronatsrechtes versuchte, läßt sich 1433 trotzdem noch die päpstliche Erlaubnis geben, um die gesunkene Klosterdisziplin in Ungarn reformieren zu können. In den fünfziger Jahren des XV. Jahrhunderts erhält Erzbischof Dionysius Szécsi von Papst und König zugleich den Auftrag, alle Klöster Ungarns zu reformieren. Auch Reichsverweser Johannes Hunyadi wendet sich an den Papst und läßt zwecks Reform einige Klöster der Marianischen Franziskanerprovinz durch ein päpstliches Machtwort den strengen Observanten übergeben.

Sein Sohn König Matthias Corvinus hält es für Recht und Pflicht des Königs, in die Klosterreform einzugreifen. Er leitet eine großzügige Reformbewegung ein. Aber auch er schließt Rom und die zu-

² Balics, a. a. O. Bd. II. 1., S. 447, 457.; Pauler Gy.; A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt (Geschichte der ungarischen Nation unter den Königen aus dem Hause der Arpaden). Budapest, 1809. Bd. II., S. 357. ff.

ständigen Generalkapitel grundsätzlich und meist auch praktisch nicht aus. Wiederholt (1462 und 1478) wendet er sich an das Generalkapitel der Zisterzienser und läßt zu Reformzwecken nicht nur Visitatoren, sondern einmal sogar über hundert deutsche Zisterzienser in die ungarischen Abteien entsenden. Bezüglich der Franziskaner führt er die Bemühungen seines Vaters weiter.⁴

Auf dem Landtage von 1486 gibt er, ohne die päpstliche Zustimmung einzuholen, den Auftrag, daß die Bischöfe die Klöster ihrer Diözese jährlich zweimal visitieren. Als er freilich 1489 eine, sämtliche Orden berührende Reform einleiten will und dafür eine Richtschnur in 13 Punkten erläßt, wirkt auch der päpstliche Legat mit.⁵

Unter den Jaghellonen vollzieht sich in zwei Orden aus innerem Antrieb eine Reform. Bei den Benediktinern nimmt sie nach ausländischen Mustern der tatkräftige Abt Matthäus Tolnai in die Hand. Er wird dafür vom Papste 1514 zum Erzabt erhoben.⁶ Eine ähnliche kraftvolle Gestalt ist bei den Prämonstratensern Franz Fegyverneky von Ság. 1510 besuchte er in Begleitung des Propstes Uriel Majthényi von Turócz das Generalkapitel des Ordens in Frankreich. Er kam als vom Generalkapitel ernannter Visitor in die Heimat zurück und wirkte — trotz der Schlacht von Mohács — unermüdlich bis zu seinem Tode an der Verbesserung der Ordensdisziplin. Beide Reformbestrebungen waren aber wegen der einsetzenden Türkenherrschaft und der schnell um sich greifenden Reformation nur von kurzer Dauer.⁷

Nachdem die katholische Kirche sich von diesem zweifachen Schlag erholt hatte, setzte in Ungarn eine rege Konzilstätigkeit ein. Auf diesen Synoden wird auch über die Orden gesprochen. Diözesan-, Provinzial- und Nationalsynoden halten sich aber dabei während des XVII. Jahrhunderts in den durch die kirchliche Rechtsentwicklung, namentlich aber durch das Tridentinum gezogenen Grenzen: stets wird die Exemption betont und allfällige Reformen nur bedingt, d. i. mit nachträglicher Gutheißung durch den Hl. Stuhl angeordnet.⁸

⁴ Barta J., *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén* (Staat und Kirche in Ungarn am Ende des Mittelalters), Budapest, 1935, S. 79. ff.

⁵ Barta, a. a. O. S. 81. ff.

⁶ Ebend., S. 82.

⁷ Oszvárd A., *Fegyverneky Ferenc sági prépost, rendi vizitátor 1506—1533* (Franz Fegyverneky, Propst von Ság, Ordensvisitor), in „Emlékkönyv Szt. Norbert halálának 800 éves jubileumára“, Budapest, 1934, S. 51. ff.

⁸ Die Synodalbeschlüsse des XVII. Jahrhunderts s. Péterffy C., *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae — Regno Hungariae celebrata*, Posonii, 1742, Bd. II., S. 207., 257., 310., 365. f., 395.

Die Staatsgewalt erstreckte aber ihren Einfluß im Sinne des absoluten Machtgedankens schon früh auch auf die Orden. In der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts haben wir bereits zahlreiche Beispiele dafür, daß die Regierung in der Steiermark auch staatliche Visitatoren entsendet. Der Wiener Nuntius, der dagegen Klage erhebt, erhält die Zurechtweisung, er möge sich nicht in kaiserliche Rechte mengen.⁹

Im XVIII. Jahrhundert entwickelt sich dann auch bezüglich der Orden das Staatskirchentum. Maria Theresia verordnet 1767 für die gesamte ausländische kirchliche Korrespondenz das königliche Place-tum. Am 17. Okt. 1770 bestimmt sie die Anzahl der Bettelmönche und setzt für die Ordensprofeß das 24. Lebensjahr fest.¹⁰

Joseph II. legte dann den Schlußstein der Entwicklung, indem er nicht nur 134 Männer- und 6 Frauenklöster mit 1484, bezw. 190 Mitgliedern auflöste, sondern 1781 auch den weiter bestehenden Orden jeden Verkehr mit den ausländischen Obern, namentlich mit den Ordensgeneralen in Rom grundsätzlich untersagte und die Klöster den Bischöfen unterordnete.¹¹

Im josephinischen System wurde vorzüglich das Kirchenrecht in streng staatskirchlichem Sinne vorgetragen, die neueren Generationen des Klerus und auch der Hierarchie wurden also bald von diesem Geiste durchdrungen. Seit Josephs Hinscheiden mehren sich ständig, jedoch vergebens die Beschwerden Roms, daß die ungarischen Bischöfe die Exemption der Klöster nicht beachteten und eigenmächtig in das innerklösterliche Leben eingriffen.¹²

Das „Rescriptum repositorium“ des sterbenden Kaisers, mit dem er einige seiner Verordnungen zurücknahm, änderte nichts an dem kirchenpolitischen System der Monarchie als ganzem. Franz, der ihm seine Erziehung verdankte — nach Bibl geschah dies mit dem Stock in der Faust¹³ — und der ihn als seinen zweiten Vater verehrte, machte

⁹ Vanyó T., A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról (Die Berichte der Wiener Nuntien über Ungarn), Pannonhalma, 1935, S. 24.

¹⁰ Marczali H., Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (Geschichte Ungarns von Karl III. bis zum Wiener Kongreß) Budapest, 1898, S. 388., 391., Karácsonyi J., Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban (Kirchengeschichte Ungarns in ihren Hauptzügen), 3. Aufl., Veszprém, 1929, S. 301.

¹¹ Marczali, a. a. O. S. 388., Karácsonyi, a. a. O. S. 302.

¹² Vanyó T., Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona Országainak egyházmegyéiből (Bischöfliche Berichte aus den Diözesen der Länder der ungarischen Hl. Krone), Pannonhalma, 1933, S. 52., 133., 159. f., 176., 226., 234., 282., 295.

¹³ Bibl V., Der Zerfall Oesterreichs, Wien, 1920, Bd. I., S. 55.

sich Josephs Staatsfanatismus „in publico-ecclesiasticis“ ganz zu eigen und verlor seit 1809 vollends den Glauben an die Lebensberechtigung neuer Ideen.¹⁴ Zeitlebens blieb seine Auffassung auch bezüglich der Orden unverändert. Alle Fragen, die mit ihnen zusammenhängen, gehören nach dieser Auffassung zum obersten Patronatsrechte des Königs, folglich in den Bereich der inneren Kirchenpolitik. Praktisch betätigte er diese Auffassung in größerem Ausmaße schon im Jahre 1802, als er mit grundsätzlichem Ausschluß Roms drei Orden (Benediktiner, Prämonstratenser, und Zisterzienser) — in beschränktem Umfange, insofern dies nämlich schulpolitische Rücksichten erforderten — wieder herstellte und ihnen als vorzügliche Aufgabe den Mittelschulunterricht zuwies.¹⁵

Das josephinische Verbot über den Verkehr mit den römischen Oberen wurde unter Franz mit kleinlicher Strenge eingehalten. Man sah es nicht einmal gerne, wenn Ordensleute nach Rom gingen. 1817 bat der Minoritenprovinzial, der ungarischen und deutschen Sprache mächtige Beichtväter nach Rom und Loreto senden zu dürfen. Die ungarische Statthalterei und Hofkanzlei, selbst die Staatskanzlei befürworteten diese Bitte des Provinzials. Der einzige Staatsrat von geistlichem Stande, Martin Lorenz, war aber entschieden dagegen mit der Begründung, daß in Rom wenige Beichtkinder sich finden werden, die nicht italienisch verstünden und „die zu diesem Ende als Beichtväter dahin beordernden zween Minoritenpriester, sie mögen durch weniger oder mehrerer Jahre dort sich aufhalten, werden in den österreichischen Grundsätzen in Absicht auf die Kirchengzucht und Moraltheologie, wie sie dort im Beichtstuhle praktisch ausgeübt wird, und den verdammlichen Probabilismus zur Führerin hat, niemals gestärkt, immer mit etwas heterogenen [Grundsätzen?] in ihr Vaterland zurückkehren“. Der Kaiser nahm dieses abschlägige Votum zwar nicht an, resolvierte aber, daß die zwei Minoritenpatres immer in Italien bleiben müssen.¹⁶

In seine Regierungszeit fällt auch der Versuch einer Klosterreform, den wir hier näher betrachten wollen. Er ist schon deshalb bemerkens-

¹⁴ Treffliche Charakteristik Franzens: Srbik H., Metternich, der Staatsmann und der Mensch, München, 1925, Bd. I., S. 443. ff., 479. f.

¹⁵ Neuestens bearbeitet von Meszlényi A., A tanító szerzetesrendek visszaállítása (Wiederherstellung der Lehrorden): Jahrbuch des Gr. K. Klebersberg-Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien, Budapest, 1933, S. 305. ff.

¹⁶ Staatsarchiv Wien, Staatsrat 6529—1817. Der Resolutionswurf enthielt ursprünglich ein ausdrückliches Verbot der Rückkehr: adeoque in Hungariam amplius haud redeant.“ Dieser Passus wurde aber gestrichen.

wert, weil er bisher der letzte ist, der von staatlicher Seite ausging und gestützt auf das von Joseph ausgebaute System in hermetischer Abschließung nach außen veranstaltet wurde. Rom durfte dabei nicht mitsprechen, der ungarische Episkopat aber mußte nicht nur mittun, sondern, auf des Herrschers Befehl, unter staatlicher Aufsicht den ganzen Akt durchführen. Der Versuch ist also in seiner ganzen äußeren Aufmachung echt josephinisch, gestattet aber auch interessante Einblicke in die Auffassung der ungarischen Hierarchie und weiters des niederen Klerus über das Klosterwesen.

Den Anstoß zu diesem, ein Jahrzehnt sich hinschleppenden, für das franziszeische Regierungssystem so bezeichnend langwierigen und schließlich doch erfolglosen Versuch gab ein ganz geringfügiges Ereignis. Gegen den Regens des unter der Leitung der Prämonstratenser von Jászó stehenden Konviktes in Nagyvárad (Großwardein) wurden gewisse Beschuldigungen erhoben. Als die Schulbehörden darüber eine Untersuchung durchführten, verweigerte ein Ordensmitglied die Aussage mit der Begründung, die Ordensstatuten verböten unter Strafe der Exkommunikation eine Zeugenschaft über innere Angelegenheiten. Der Vorgang wurde natürlich sofort nach Wien gemeldet, wo man der Auffassung war, daß eine solche Bestimmung die Klöster zum „Staat im Staate“ machen würde. Staatsrat Lorenz war der Meinung, daß der Kaiser dies nicht dulden könne. Auf sein Votum verordnete Franz, man möge sich im Geheimen vergewissern, ob in den Prämonstratenserstatuten tatsächlich diese Bestimmung zu finden sei.¹⁷

Ein Jahr darauf dehnte er die Untersuchung auf sämtliche Orden in Ungarn aus. Am 28. Juli gab er den Befehl, die Statthalterei solle durch die zuständigen Bischöfe die Statuten der Orden begutachten lassen und einsammeln. Der Statthaltereiausschuß für kirchliche An-

¹⁷ Staatsarchiv Wien, Kabinet, 355—1814. In den Statuten finden sich zwei Paragraphen: Dist. III. Cap. 7.: *De secretis Ordinis non revelandis: „Nullus Ordinis nostri religiosus secreta Capitulorum, sive objurgationes, correctiones et qui a fratribus committuntur excessus, nec etiam interiores, si quae sint, dissensiones atque discordias vel quaecumque alia, unde ordo infamari vel turbari posset, scienter et cum deliberatione extraneis publicare vel divulgare quocumque modo praesumat“.* Dist. IV. Cap. 28.: *Si qui vero ad saeculare sive laicale tribunal se receperint, ibidemque qualemcumque Ordinis nostri Religiosum sive Praelatum, sive subditum, convenire vel in jus trahere praesumpserint, ipso facto excommunicati, sicut per praesentes excommunicati, decernuntur et declarantur.* (Statua Candidi et Canonici Ordinis Praemonstratensis renovata ac A. 1630 a capitulo generali resoluta. Averbode, 1898). Diese Bestimmungen enthalten nichts, was über das „privilegium fori“ hinausgehen würde. Das Privileg selbst wurde damals allerdings schon als unzeitgemäß betrachtet.

gelegenheiten (Commissio ecclesiastica) hatte das einlaufende Material zu bearbeiten.¹⁸

Es dauerte volle zwei Jahre, bis alle Bischöfe, bezw. Kapitelvikare diesem königlichen Befehl nachgekommen waren. Der Primatialsitz und der erzbischöfliche Stuhl von Kalocsa waren damals unbesetzt, es gab also nur einen Erzbischof in Ungarn, Freiherrn Stephan Fischer von Eger (Erlau). Auch viele andere Diözesen hatten keinen Oberhirten.

Staatsrat Lorenz machte einmal den ungarischen Bischöfen den Vorwurf, daß die meisten von ihnen „aus Respekt gegen die römische Kurie“, der die kaiserliche Aufhebung der päpstlichen Exemptionen „nicht behagte“, „von der ihnen diesfalls zugewiesenen Jurisdiktion keinen Gebrauch machten und die Ordensoberen gleich als ständen sie noch unter den römischen Generalen, ungestört schalten und walten ließen.“¹⁹ Dieser Vorwurf war vielleicht der schon ausgestorbenen, älteren Generation der ungarischen Hierarchie gegenüber berechtigt. Die Bischöfe und Generalvikare dagegen, die zumeist schon aus den josephinischen Generalseminarien hervorgegangen waren, hatten in dem in Frage stehenden Punkte die von oben so oft betonten „ächten Grundsätze“ sich wohl zu eigen gemacht. Unter allen, die jetzt ihr Gutachten über die Reform der Ordensstatuten abgaben, fand sich nur ein einziger, Bischof Petrus Klobusitzky von Szatmár, der erklärte, daß die Ordensregeln und Statuten vom Hl. Stuhl approbiert würden, folglich nach kirchlichem Geiste auch keiner Revision der Bischöfe unterstünden. Aber er begnügte sich mit der theoretischen Feststellung: praktisch handelte auch er staatskirchlich.

Der erste Bischof, der dem königlichen Befehl nachkam, war Joseph Király von Pécs (Fünfkirchen). Er sandte am 4. Dez. 1815 die Statuten der Franziskanerprovinz vom Hl. Johannes Kapistran ein.²⁰ Er fand besonders an dem Strafkodex der Statuten vieles auszusetzen. Als er diesen Teil gelesen habe, so schreibt er, „sacro horrore correptus in medio Hispanae crudelitatis constitutus mihi esse videbar“. Der Provinzial versichere zwar in einem Begleitschreiben, daß dieser Strafkodex mit dem kaiserlich verbotenen Carcer nicht mehr in Gebrauch sei und daß nach kaiserlichem Befehl auch mit dem Ordensgeneral keine Verbindung mehr bestehe, doch wäre es besser, man würde den

¹⁸ Staatsrat, 1336—1815, K. ung. Staatsarchiv, Canc. 9277—1816.

¹⁹ Staatsrat, 3318—1818.

²⁰ Die Meldungen befinden sich im Diözesenarchiv von Veszprém, Fasc. VIII. „Reflexiones DD. Episcoporum super statutis Ordinum Relig. in Hungaria existentium“ und „Acta Religiosos Ordines in gremio Dioecesis existentes concernentia.“

Strafkodex einfach verbrennen lassen. In dem Begleitschreiben des Provinzials findet sich eine interessante Bemerkung über die Ursache des Verfalls der Disziplin. Er schreibt, daß eine Strafe gegen die Missetäter kaum wirksam sei, denn diese drohten sofort mit einer Appellation an das weltliche Forum. Kaiser Joseph hatte diese Appellation gestattet. Allgemein war die Klage, daß dadurch das Ansehen der Ordensvorsteher und die Disziplin viel gelitten hätten.

Am 8. Jan. 1816 sandte Generalvikar Paulus Nagy von Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) die Statuten der Kapuziner von Mór ein. Er hatte sie durch zwei Domherren, einen Theologieprofessor und einen Dechanten begutachten lassen. Einmütig ging ihre Auffassung dahin, dass in diesen Statuten schon vieles veraltet und in der modernen Zeit undurchführbar sei. Sie beanständeten besonders die allerdings nicht mehr befolgte Bestimmung über das Verbot des Beichthörens der Laien. Auch in diesen Statuten waren nach kaiserlichem Befehl die „staatsgefährlichen“ Teile über Generalkapitel usw. teils herausgerissen, teils zugeklebt. Ob dies aber in allen Exemplaren geschehen, sei nach den Begutachtern fraglich.

Freiherr Michael Brigido, Bischof der Zips (12. Jan.) hatte in seiner Diözese Barmherzige Brüder, Franziskaner und Minoriten. Bei den Barmherzigen Brüdern wünschte er die Bestimmung, daß in der Frage der Gültigkeit der Gelübde das Diözesankonsistorium zuständig sei. Die Salvatorianerprovinz der Franziskaner besaß ganz neue Statuten aus dem Jahre 1806. An diesen setzt Brigido unter anderem aus, daß die Novizen nur dem Novizenmeister beichten dürften, daß dies möglicherweise zu sakrilegischen Beichten führe und das Beichtgeheimnis gefährde. Die Statuten schloßen Juden, Mohammedaner und verurteilte Ketzer bis zum vierten Grade aus, dies sei gegen das allgemeine Kirchenrecht, das nur drei Jahre der Bekehrung vorschreibe. Einerseits verbäten die Statuten, daß die Novizen mit Auswärtigen, auch mit den Eltern sprächen, andererseits wieder würden sie zum Betteln ausgeschiedt, was doch viel gefährlicher sei. Die Statuten bestimmten, daß die Profess den Orden nicht binde, wenn der Novize z. B. eine unheilbare oder ansteckende Krankheit verheimlicht habe, für den Professoren aber bleibe sie gültig, was nach Brigido ungerecht sei. In diesem Falle gebüher nach seiner Behauptung auch nach ungarischem Gesetz (de regni jure) dem Bischof das Recht der Entscheidung. Die Minoriten hätten nebst einer päpstlichen Konstitution nur die Regel des Hl. Franziskus eingesandt. Der Bischof schlägt vor, ihnen im Geiste der kaiserlichen Verordnungen ganz neue Statuten zu geben.

Sehr ausführlich besprach Bischof Georg Kurbély von Veszprém die Statuten seiner Orden (16. Febr. 1816). Der Benediktinerabt von Zalavár hatte die Regel des Hl. Benedikt eingesandt mit der Bemerkung, sie hätten keine Statuten, obwohl solche sehr zeitgemäß und erwünscht wären. Auch der Zisterzienserabt von Zirc berichtete, daß sie außer der Regel keine Statuten besäßen. Kurbély bemerkt hier, die Regel des Hl. Benedikt komme nicht in Diskussion, bezüglich der Statuten werde er bei der Visitation beider Abteien entscheiden, ob solche nötig seien. Er werde sie dann ausarbeiten und der königlichen Guttheißung unterbreiten. Bei den Barmherzigen Brüdern fand er nicht viel des Tadels. Umso mehr aber bei den Piaristen. Hier standen noch alle Bestimmungen über die Rechte des Ordensgenerals und der Generalkapitel in Kraft. Über die Zeit der Gelübde sei nur das Tridentinum erwähnt, man rede von privilegierten Altären, unter den Rubriken über Verrechnungen erscheine: „Pro contributionibus Principi ex permissione Papae (!) faciendis“, dies sei gegen das Staatsrecht. Desgleichen auch die Bestimmung über die Entlassung der unverbesserlichen Mitglieder. Die Statuten zählten unter den Gesetzen, die im Gewissen verpflichteten, die Staatsgesetze nicht auf. Hingegen finde er bei den Piaristen, Barmherzigen Brüdern und auch bei den Franziskanern die „leges mere poenales“, die nach Kurbély gar nicht möglich seien. Bei den Franziskanern, die Statuten aus dem Jahre 1803 eingesendet hatten, bestand die Bestimmung, daß das Eigentumsrecht der Besitzungen dem Spender oder dem Hl. Stuhl zustehe, da der Orden nichts besitzen dürfe. Dies sei nach Kurbély gegen die gesunden Prinzipien des Staatsrechtes, denn das Eigentumsrecht falle dem Herrscher zu. Bei den Ladislaiten zählt er eine Reihe päpstlicher Privilegien auf, die den Bischöfen nicht vorgelegt, vom Kaiser teilweise auch verboten worden waren. Sonst seien die Statuten gut und wenn sie die Orden eingehalten hätten, „Respublica utraque, Sacra et Profana vix ac nec vix quidem scandalum Martinovitsii unquam experta fuisset“.

Generalvikar Freiherr Emmerich Perényi von Esztergom (Gran) hatte (12. März 1816) gegen die Statuten der Piaristen und Kapuziner ungefähr dieselbe Aussetzungen, wie die obigen Bischöfe. Die Statuten der Barmherzigen Brüder und Franziskaner der Marianischen Provinz fand er hingegen vorzüglich, die der Barmherzigen Brüder besonders deswegen, weil alle Vorschriften des Herrschers berücksichtigt seien und weil nach diesen Statuten aus 1795 bei Tisch auch die kaiserlichen Verordnungen vorgelesen werden müßten. Sehr viel hatte er bei den Serviten zu tadeln; hier seien zwar einige Abschnitte über

den Ordensgeneral durchgestrichen, aber nicht alle, weiters sei noch über die Vereine der Schmerzhafte Muttergottes und des Skapuliers die Rede, die aber vom Kaiser verboten waren. Im Strafkodex gebe es Bestimmungen über Galeerenstrafe, lebenslängliches Gefängnis, Fesseln, Stockstrafe usw. Die Serviten hatten noch eine gemeinsame Provinz mit den österreichischen Klöstern. Perényi beanständet, daß seit 100 Jahren nur einmal ein Ungar Provinzial gewesen sei. Diese Würde solle abwechselnd ein Österreicher und ein Ungar bekleiden. Bei den Frauenorden (Elisabethinerinnen, Englische Fräulein, Notre Dame, Ursulinen) fand er nichts wesentliches auszusetzen.

Erzbischof Stephan Freiherr Fischer von Eger (Erlau) fand die Statuten der Barmherzigen Brüder (14. März.) ebenfalls deswegen vortrefflich, weil in ihnen alle königlichen Verordnungen berücksichtigt seien, ausgenommen, daß die Statuten nicht im Gewissen, sondern nur unter Strafe (als *leges pure poenales*) verpflichteten, was aber als staatsgefährlich verboten sei und nur zur Zerstörung der Disziplin führe. Die Statuten der Minoriten hingegen seien noch immer nicht den kaiserlichen Verordnungen angepaßt. Sie strafte denjenigen, der ein Ordensgeheimnis verrate, mit Gefängnis, sie verletzten die bischöfliche Autorität, indem sie über einige Vergehen die Exkommunikation bestimmten, was doch ausschließlich bischöfliches Recht sei. Von einer Verbesserung dieser Statuten könne keine Rede sein, es wäre am besten, wenn die Minoriten mit königlicher Gutheißung ganz neue Statuten ausarbeiteten. Im Gegensatz zu Generalvikar Perényi hatte Erzbischof Fischer bei den Statuten der Franziskaner der Salvatorianerprovinz sehr viele Bedenken, ungefähr dieselben, wie bei den Minoriten. In der „*practica crimanilis*“ wünscht auch er die Zuständigkeit des Diözesanbischofs.

Ladislaus Gr. von Eszterházy, Bischof in Rozsnyó (Rosenau) sandte am 26. März die in seiner Diözese befindlichen Statuten ein. Er selbst äußerte keine Meinung über sie, sondern legte ihnen einfach das Gutachten zweier Domherren bei. Diese fanden bei den Prämonstratensern von Jászó bezüglich der Unterordnung unter den Bischof in der Seelsorge und in der Befolgung der allgemeinen und Diözesanfeste manches auszusetzen. Bei ihnen, wie auch bei den Franziskanern der Diözese hoben sie als tadelnswert hervor, daß die Statuten nur „*ad poenam*“ verpflichteten. Auch machten die Domherren eine schüchterne Anspielung, daß die Prämonstratenser früher einen Generalabt, Generalvikare und Ordensvisitatoren gehabt hätten und dies nach ihrer Meinung gut für die Disziplin gewesen sei. Nun sollte dafür eine „ähnliche“ Einrichtung geschaffen werden: die Prälaten

von Jászó und Csorna sollten ihre Abteien gegenseitig visitieren, damit aber jede Nachsicht ausgeschlossen sei, die zuständigen Bischöfe als päpstliche und königliche Kommissäre die Aufsicht führen.

Ladislauß Gr. von Csáky, Generalvikar der Diözese Nagyvárad (Großwardein) sammelte die Statuten der Piaristen, Kapuziner und Ursulinen ein. Bezüglich der Piaristenstatuten bemerkte er, daß manches nicht mehr in die moderne Zeit passe. So werde zur Bewahrung der Reinheit die Kasteiung vorgeschrieben. Dafür seien Fasten und Beten ebenso wirksame Mittel. Veraltet sei es auch, daß der Untergebene mit seinem Vorgesetzten nur kniend sprechen dürfe, es genüge, dies mit gesenktem Haupt zu tun. Die Verbindung mit dem Ordensgeneral beanstandete auch er und schlug vor, S. Majestät solle verbieten, daß die Piaristen, wie in ihren Statuten stehe, unter dem Vorwand der Kanonisationsunkosten ihres Stifters Geld in das Ausland sandten. Die Statuten der Minoriten und Kapuziner beurteilte er gleichfalls ungünstig, die der Barmherzigen Brüder stellte er in kirchlicher und staatlicher Hinsicht als mustergültig hin.

Der Bischof von Kassa (Kaschau) Andreas Szabó (23. Aug. 1816) bleibt mehr bei Allgemeinheiten. Bezüglich der Seelsorge schlägt er vor, daß ein Ordensmann eine solche überhaupt nicht ausüben solle, wenn er aber im Notfalle doch dafür verwendet werde, solle er nach getaner Arbeit sofort ins Kloster zurückkehren, denn die Erfahrung lehre, daß jene die Disziplin bald vergäßen und dann Störenfriede des Klosters würden. Szabó war fast der Einzige, der daran dachte, daß man in den Statuten der neuen Lehrorden auch das neue Lebensziel des Unterrichtes berücksichtigen müsse. So stellte er auch einen Entwurf zusammen, der, in frommem Ton gehalten, nichts besonders Bemerkenswertes bringt.

Michael Hollósy, Generalvikar von Győr (Raab) entschuldigte sich, daß er die angeforderten Statuten verspätet (28. Sept. 1816) einsende. Ein Grund dafür war, daß manche Klöster kein unverletztes Exemplar vorrätig hatten und erst eines herbeischaffen mußten. Die Statuten der Franziskaner aus dem Jahre 1803 fand er mustergültig, denn sie seien von übertriebener Strenge gereinigt und dem modernen Leben angepaßt. Die königlichen Verordnungen seien überall berücksichtigt. Nach diesen sollte man auch die Statuten der Kapuziner, Serviten, Karmeliter und Dominikaner umarbeiten, an denen er sehr vieles auszusetzen fand. Auch die lobend erwähnten Statuten der Barmherzigen Brüder, dann die der Piaristen und Prämonstratenser von Csorna wurden von ihm vorgelegt. Bei den zwei letzten beanstandete er ihre auswärtigen Verbindungen. Zusammenfassend urteilte er, daß die Orden sich viel

auf ihre Exemption einbildeten. Alle sollten der Aufsicht der Bischöfe unterworfen, die übertriebene Strenge der Statuten und die ebenfalls zu große Macht der Oberen herabgesetzt werden. Besonders in der Wahl der Beichtväter müßten die Ordensleute mehr Freiheit erhalten, denn wenn sie nur den Oberen oder den von diesen bezeichneten Beichtvätern beichten dürften, dann seien unaufrichtige Beichten oder Verletzung des Beichtsiegels zu befürchten.

Der letzte, der noch in diesem Jahre (23. Dez. 1816) dem königlichen Befehl nachkam, war Petrus Klobusitzky, Bischof von Szatmár. Er sandte Piaristen-, Minoriten- und Franziskanerstatuten ein. Wie schon erwähnt, war er der einzige, der sich zu einer Reform theoretisch nicht befugt fühlte, indem er diese als Recht des Papstes bezeichnete. Sofort darauf aber macht er Vorschläge, die ganz in staatskirchlichem Geiste abgefaßt sind. Namentlich solle S. Majestät ehestens die Herausgabe neuer und verpflichtender Statuten verordnen, denn es gebe Ordensleute, die glaubten, daß jetzt alle Statuten aufgehoben seien, und sofort mit einer Berufung an die Statthalterei drohten. Es solle solchen besonders eingeschärft werden, was übrigens Joseph II. dreimal (1783, 1785, 1786) verordnet hatte, daß der Ordensmann zuerst an den Bischof appellieren müsse und nur mit dessen Erlaubnis sich dann an das weltliche Forum wenden dürfe. Auch betont er im Übrigen die Notwendigkeit der Unterordnung der Orden unter die Bischöfe. Unzeitgemäß und weniger einträglich findet er das Betteln. Man solle den Bettelorden als Ersatz Grundbesitz aus dem Religionsfond geben.

In der Einsendung der Statuten trat nun eine Stockung ein. Der Ausschuß der Staathalterei für kirchliche Angelegenheiten begann inzwischen auf Drängen des Hofes mit der Aufarbeitung des schon eingelieferten Materials. Die Diözesanbehörden wurden aufgefordert, die Einsendung der noch ausstehenden Statuten baldigst zu erledigen.²¹ Die meisten antworteten, daß außer den eingesandten keine mehr vorhanden seien. Von einigen Bischöfen jedoch liefen noch neue ein. Unter diesen interessiert uns das Schreiben des neuernannten Bischofs von Székesfehérvár (Stuhlweißenburg), Joseph Vurum, da er in der weiteren Entwicklung der Reformfrage eine wichtige Rolle spielen sollte.

Vurum begutachtete die inzwischen (1817) auf dem Wiener Generalkapitel verfaßten neuen Statuten der Kapuziner. Er stellt fest, daß die Kapuziner ehrlich bestrebt seien, die Statuten zu befolgen, dazu werde ja jeder Kleriker vor der Profeß verpflichtet. Aber dies nütze nicht viel, solange die Alten nicht nach der Regel lebten, denn

²¹ K. ung. Staatsarchiv, Canc. 9277—1816.

die Jungen würden sich stets an ihnen ein Beispiel nehmen. Auch sei es ein Fehler, daß die guten Patres zu sehr an den Buchstaben der Regel hingen. Dies sei aber heute, wo die Orden ganz andere Aufgaben (Unterricht, Seelsorge) hätten, undurchführbar. Einen Hauptgrund für die gesunkene Disziplin erblickt er darin, daß den Aristokraten junge, unerfahrene Ordensleute als Hofkapläne überlassen würden, wobei sie natürlich alle Disziplin verlernten und dann zuhause ewigen Unfrieden stifteten. Auch in den neuen Statuten der Kapuziner gebe es unzeitgemäße Bestimmungen. So sei es grundsätzlich verfehlt, Männer, die sich für das vollkommene Leben verpflichteten, ständig unter Androhung von Strafen zur Einhaltung der Statuten anzueifern. Das Schlafen im Habit sei unreinlich und ungesund. Es sei reine Formsache, wenn die Armut so ängstlich eingehalten werde, daß auf der Reise nicht der Kapuziner, sondern der Kutscher die Auslagen bezahle, denn es sei doch ganz einerlei, „num ex mea bursa per alium, aut meipsum pecunia excipiatur et solvatur“.

Wenn wir diese Gutachten der Bischöfe und Generalvikare überblicken, müssen wir zugeben, daß sie alle einen hohen, ethischen Ernst bekunden. Doch finden wir in ihnen sehr wenig Verständnis für geschichtliche Entwicklung und Tradition. Es kann ihnen auch ein leiser Anflug rationalistischen Denkens nicht abgesprochen werden. Offen oder zwischen den Zeilen sind sie einmütig gegen die päpstliche Exemption der Orden und denken alle mehr oder weniger staatskirchlich.

Als der kirchliche Ausschuß der Staathalterei auf Betreiben des Königs sich zum erstenmale mit den eingesandten Statuten beschäftigte (14. Mai 1816), gruppierte er die Gutachten nach den einzelnen Orden, ohne auf Einzelheiten einzugehen. Nur allgemein wurde bemerkt: da der Wunsch des Königs dahingehe, daß aus den Statuten der Orden alles das wegbleibe, was gegen die kirchlichen und staatlichen Gesetze verstöße, diese Teile aber in den Gutachten der Bischöfe bezeichnet seien, so möge er verordnen, daß jeder Orden seine Statuten mit Auslassung dieser beanständeten Teile gewissenhaft befolge. Es solle nicht sofort erlaubt werden, daß ein Ordensmann durch Säkularisation oder Übernahme einer Beschäftigung außerhalb des Klosters sich der Disziplin entziehe. Die Orden könnten nur durch Wiederherstellung der Disziplin ihren ursprünglichen Bestimmungen entsprechen. Da die Ordensgenerale nicht in Frage kämen, sollten die Orden den Bischöfen unterstellt und durch diese visitiert werden. Da aber die Provinz der Barmherzigen Brüder schon so ausgedehnt sei — sie umfaßte in der ganzen Monarchie 30 Häuser — und die Mitglieder dieses Ordens im allge-

meinen ihrem Berufe entsprechende, aber doch ungelehrte Menschen seien (*homunciones idiotae*), folglich ein solcher Provinzial die ausgedehnte Provinz kaum entsprechend verwalten könne, möge S. Majestät die Aufstellung einer eigenen ungarischen Provinz verordnen. Diese Teilung der Provinz war der einzige konkrete Vorschlag im Vortrag der Kommission. Er wurde ihr an höherer Stelle sehr übelgenommen.²²

Mit den allgemeinen Gedanken der Kommission war natürlich nicht viel anzufangen. Die ungarische Hofkanzlei ließ sich auch jetzt noch nicht in Vorschläge ein.

Als dann die noch ausstehenden Statuten eingelaufen waren, erstatteten beide Landesstellen konkrete Vorschläge. Die Einwände der Bischöfe gegen die beanstandeten Punkte der einzelnen Statuten wurden von Beiden angenommen. Neu war seitdem der Vorschlag des Bischofs Leopold Somogy von Szombathely (Steinamanger), daß der König den einzigen Konvent der Augustiner in Léka (Luckenhaus) wegen völliger Lösung der Disziplin aufheben solle. Dies war aber inzwischen (1817) schon geschehen, so daß dieser Punkt als erledigt galt. Somogy wünschte auch für die Dominikaner eine eigene ungarische Provinz.

Die Statthalterei fügte nun auch einige prinzipielle Bemerkungen und Vorschläge bei. Besonders auffallend ist die Wendung, die sie bezüglich der Ordensgenerale machte. Sie schloß sich dem Vorschlag an, der ebenfalls von Bischof Somogy stammte, daß nämlich ein Herumflicken an den Statuten nicht viel nütze, wenn häufige Visitationen fehlten. Die Gesellschaft Jesu, deren Statuten allen Orden als Richtschnur dienen könnten, habe ihr Ziel immer erreicht. Auch die anderen Orden sollten also einen General in — Rom haben, denn die Disziplin sei gesunken, seitdem die Orden keine Generale hätten.²³ Die Hofkanzlei war gegen diesen Antrag. Sie bestritt zwar nicht, daß die Aufhebung des Verkehrs mit den Generalen und das Sinken der Disziplin zeitlich zusammenfielen. Nach ihrer Meinung konnte man auch die Gefahren, die dem Staate aus der erneuerten Verbindung drohten, dadurch bannen, daß man die Korrespondenz mit den ausländischen Oberen dem Placetum unterwarf. Aber auch die meisten Bischöfe wünschten diese Verbindung nicht. Ebenso könne das Ziel auch dadurch erreicht werden, daß man die Provinziales dem Fürstprimas

²² K. ung. Staatsarchiv, Canc. 9277—1816.

²³ Géfin Gy., *A szombathelyi egyházmegye története* (Geschichte der Diözese Steinamanger), Szombathely, 1929, Bd. I., S. 295. f.

unterstellte, der Vorsitzender der Kirchlichen Kommission der Statthalterei war, zu der ja übrigens die Verwaltung und Organisation der Orden „in Hinsicht auf politische Geschäfte“ gehörten.

Die Staathalterei wies auch auf die weiteren Gründe des Verfalls der Klosterdisziplin hin, welche da seien die allgemein gesunkene Frömmigkeit, das Anwachsen des Freiheitsdranges, die Schulerziehung, die Berufung an das weltliche Gericht und die Strafflosigkeit jener, die unbegründete Klagen vor dem weltlichen Gericht erhoben usw. Dagegen müsse die Autorität der Vorsteher gestärkt, die Appellation an das weltliche Forum hingegen ganz verboten werden. Verweigerung der Säkularisation, jährliche Visitation durch den Provinzial, Einrichtung von Rekolektionshäusern, strenge Handhabung der Klausur wären die weiteren Mittel für eine Besserung. Im Großen und Ganzen stimmte auch die Hofkanzlei diesen Vorschlägen bei. Nur bei der Visitation betonte sie die Pflicht der Bischöfe, die sich dabei um allfällige päpstliche Exemptionen nicht kümmern dürften, da sie schädlich seien und zu Mißbräuchen führten; ihre Aufhebung sei also neuerdings zu betonen.

Bezüglich der Umarbeitung schlug die Statthalterei vor, der König möge diese den Bischöfen Somogy, Kurbély und Vurum übertragen. Sie residierten benachbart und könnten daher leichter zu Beratungen zusammentreten. Außerdem hätten die zwei letzteren bei den Dikasterien gedient, seien also mit den königlichen Verordnungen vertraut. Die Hofkanzlei stimmte gegen diesen Antrag. Die Bischöfe seien schon genugsam beschäftigt, die Arbeit würde sich also auf Jahre hinausziehen, wo doch andererseits die Unruhe, die sich unter den Orden auf die Nachricht von der Statutenreform stark bemerkbar machte, möglichst rasch zu beseitigen sei. Die Umarbeitung sollte den Provinzialen mit den Ordenssenioren anvertraut werden, die Elaborate dann durch die Kirchliche Kommission der Statthalterei geprüft und der Majestät zur Guttheißung unterbreitet werden. Als Grundlinien hätten die Provinziales sich vor Augen zu halten, daß jeder Orden außer dem Streben nach Vollkommenheit auch noch ein bürgerliches Lebensziel habe, das bei jedem Orden verschieden und in den Statuten zu berücksichtigen sei. Auch müßten die Statuten die Pflichten der Vorsteher betonen. Die „peinigenden“ Strafen hätten durchwegs zu entfallen. Rezidive seien zwar einzusperren, aber an einem anständigen Orte, mit der Möglichkeit zur Besserung. In Kriminalfällen solle der Missetäter nach dem Urteile des Bischofs der Landesbehörde ausgeliefert werden. Das Verbot über die Offenbarung der Ordensgeheim-

nisse und über die Appellation an die weltliche Behörde sei ebenfalls wegzulassen.²⁴

So vorbereitet kam die Frage anfangs Oktober 1817 vor den Staatsrat, wo Lorenz darüber sein Fachvotum abgab. Zunächst stellte er fest, daß die verschiedenen Meinungsäußerungen wiederum bewiesen hätten, wie dieser „Quot capita, tot sensus“ — Zustand für ein „zweckmäßig Kirchenregiment“ nachteilig sei. Die in den Einzelheiten sich vielfach widersprechenden Bemerkungen und Urteile der Diözesanoberen stellte er natürlich mit gewissem Vergnügen einander gegenüber. Den Gedanken eigener ungarischer Provinzen lehnte er entschieden ab, da man nach seiner Meinung im Gegenteil „eine mehrere brüderliche Amalgamazion beeder Nationen sehnlichst wünschen soll.“ Selbstredend findet bei ihm auch der Gedanke von der Verbindung mit den Ordensgeneralen keine Sympathien. Nach seiner Auffassung liege der einzige Grund des Verfalles der Orden darin, daß die Bischöfe ihre Visitationspflicht vernachlässigt hätten. Aus dem Vorschlag der Statthalterei griff er nur den einen Gedanken auf, daß „das Geschäft“ den drei genannten Bischöfen übertragen werde, denn nach seiner Überzeugung hätten die meisten Provinziale gar nicht das Zeug dazu, nach dem „gemäßigten“ Vorschlag der Hofkanzlei den modernen Zeiten entsprechende Statuten auszuarbeiten. Lorenz spricht ihnen sogar den guten Willen ab, denn nach seiner Befürchtung würden die meisten die Sache solange hinausschieben, bis sie aus dem Auslande, d. h. wohl von ihren Ordensgeneralen, Hilfe bekämen. Und schließlich würde sich dann nach großem Zeitverlust herausstellen, daß die meisten Elaborate doch unbrauchbar seien. Die Bemerkungen der drei Bischöfe hingegen bezeugten, daß sie befähigt und auch gewillt seien, entsprechende Statuten auszuarbeiten. In prinzipiellen Fragen stimmte aber Lorenz natürlich der Hofkanzlei bei und so bekamen mittels Resolution vom 19. November 1817 Somogy, Kurbély und Vurum den Auftrag, nach den angegebenen Prinzipien sämtliche Statuten zu verbessern oder, wenn dies nicht möglich sei, ganz neue auszuarbeiten. Die Resolution wies auch den Gedanken einer Aufteilung der Provinzen ausdrücklich zurück.²⁵

Leopold Somogy stand seit 1806 an der Spitze seiner Diözese. Er war unter den drei Bischöfen auch an Jahren der älteste und hatte seine Studien noch bei den Jesuiten absolviert. Er war ein heiligmäßiger und sehr eifriger Oberhirte, der die königlichen Dekrete in

²⁴ K. ung. Staatsarchiv, Canc. 14642—1817.

²⁵ Staatsrat, 7657—1817.

„publico-ecclesiasticis“ wohl oder übel ausführte, im übrigen aber vom Josephinismus kaum berührt war.²⁶

Die Hauptrolle jedoch, war nicht ihm, sondern den zwei anderen Bischöfen zugehört. Die Statthalterei hob an ihnen hervor, daß sie aus dem Staatsdienste kamen, mit den kirchenpolitischen Verordnungen also gut vertraut waren. Dies war neben dem Argument der benachbarten Residenzen sicher der ausschlaggebende Grund ihrer Berufung. Georg Kurbély, der seine theologischen Studien 1774 in Wien begonnen hatte, stand als Domherr von Esztergom (Gran) zuerst als Referent bei der Statthalterei und seit 1808 als Hofrat bei der ungarischen Hofkanzlei in Diensten.²⁷ Schon 1809 wurde er zum Bischof von Veszprém ernannt, blieb aber noch über ein Jahr an der Wiener Hofkanzlei. Infolge der französischen Kriege und der Unterbrechung des Verkehrs mit dem Hl. Stuhle konnte er die bischöfliche Konsekration erst im Jahre 1815 empfangen. Bis dahin verwaltete er seine Diözese als Kapitelvikar. Als königlicher Kommissär wirkte er schon 1811 und 1816 in der Erzabtei Pannonhalma (Martinsberg).²⁸ Desgleichen hielt er auch in der Benediktinerabtei Zalavár und in der Zisterzienserabtei Zirc im Auftrage des Königs Visitationen ab (1816).²⁹ Dies alles hatte er stets zur vollsten Zufriedenheit des Hofes durchgeführt. Seine Reflexionen, die er den eingesandten Statuten beifügte, beweisen, daß er auch dieser neuen Aufgabe mit großem sittlichem Ernst, aber auch in voller Übereinstimmung mit den staatskirchlichen Prinzipien nachkam.

Joseph Vurum wurde 1816 zum Bischof von Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) ernannt, als die Einsammlung der Statuten schon in vollem Gange war. Er hatte seine Theologiestudien ebenfalls in Wien und am josephinischen Generalseminar zu Pozsony (Preßburg) absolviert, kam 1810 als Domherr von Eger (Erlau) in die Statthalterei und sodann in die ungarische Hofkanzlei.³⁰ Auch seine theologische Vorbildung und Beamtenlaufbahn garantierten den höheren Stellen seine „ächtigen Grundsätze“ in den Fragen der „jura circa sacra“.

Die Statthalterei handigte den königlichen Befehl den drei Bischöfen erst unter dem 18. Mai 1818 ein. Es war also seit der Resolution

²⁶ Géfin, a. a. O. S. 239. ff.

²⁷ Kollányi F., Esztergomi kanonokok (Domherren von Gran), 1900, S. 404. f.

²⁸ A pannonhalmi Szt. Benedek Rend története (Geschichte des Benediktinerordens von Martinsberg), Budapest, 1916, Bd. VI. A., S. 38. ff. und 52. ff.

²⁹ Diözesanarchiv Veszprém, 183.—186./1816. Vgl. Horváth K., Zirc története, Veszprém, 1930. S. 202. f.

³⁰ Pauer J., Historia Dioecesis Albaregalensis, Albae-Regiae, 1877, S. 299. f.

ein halbes Jahr vergangen. Von nun an schritt allerdings die Arbeit rasch vorwärts. Die Hofkanzlei hatte sich also in ihrer Befürchtung, es könnte durch die Bischöfe eine Verschleppung eintreten, getäuscht. Die treibende Kraft war entschieden Kurbély, der auch seine bischöflichen Mitarbeiter zu rascher Arbeit aneiferte.³¹ Auf sein Ansuchen bestimmte Somogy als Senior für die erste Zusammenkunft den 14. Sept. 1818 in Veszprém. Hier teilten sie untereinander die Statuten auf. Vurum übernahm die Statuten der Franziskaner, Minoriten, Kapuziner, Dominikaner, Serviten und Karmeliten, also die der Bettelorden. Kurbély bekam jene der Zisterzienser, Benediktiner, Prämonstratenser und Piaristen. Den Rest bearbeitete Somogy.

Der jüngste unter den drei Bischöfen war Vurum. Er arbeitete auch am schnellsten. Schon am 28. Apr. 1819 schrieb er an Kurbély, daß er mit seinem Pensum fertig sei. Dieser war durch Krankheit eine Zeitlang an der Arbeit verhindert, im September jedoch haben alle drei Herren ihre Untersuchungen beendet.

Vurum hegte zwar jetzt auch einige Bedenken, ob sie überhaupt das Recht besäßen, die Statuten umzuarbeiten, da diese — wie er in seinem Briefe vom 19. Mai 1819 an Kurbély schrieb — vom Hl. Stuhl approbiert worden seien, und wollte darüber noch eine mündliche Besprechung abhalten. Tatsächlich arbeitete aber auch er ganz in staatskirchlichem Sinne, ließ aus den ihm anvertrauten Statuten die „staatsgefährlichen“ und veralteten Teile aus und schaltete alle königlichen Verordnungen als verpflichtende Norm ein. Ebenso tat es Kurbély, der daneben für die Benediktiner und Zisterzienser, die keine Statuten besaßen, solche in ganz neuer Form ausarbeitete.³²

Ein Jahr nach der ersten gemeinsamen Besprechung dann, am 29. Sept. 1819, traten die drei Bischöfe abermals zusammen, diesmal in Szombathely (Steinamanger). Hier verfaßten sie am 4. Oktober eine gemeinsame Eingabe an den Palatin als den Vorsitzenden der Statthalterei. In dieser Eingabe schilderten sie kurz ihre Arbeitsmethode. Sie betonten, daß die Statuten im allgemeinen gut seien und die Ursachen des Verfalles der Disziplin nicht in ihren Mängeln, sondern darin zu suchen seien, daß die eintretenden Jünglinge schon vom Zeitgeiste angesteckt seien. Sie kämen nicht mit lauterem Beruf ins Kloster und seien unfähig zu gehorchen. Wir dürfen in dieser Beweisführung Bischof Somogys Feder erblicken. Um eine unüberlegte Pro-

³¹ Die Korrespondenz der Bischöfe: Diözesanarchiv Veszprém, fasc. VIII. Reflexiones DD. Episcoporum...

³² Ein Teil der umgearbeiteten Statuten: Diözesanarchiv Veszprém, a. a. O.

feß zu vermeiden, schlugen die Bischöfe vor, die Verordnung des Königs vom 9. Sept. 1817 solle auch weiter in Kraft bleiben, die Profess dürfe also erst nach drei Jahren, keinesfalls aber vor dem 21. Lebensjahre abgelegt werden. In drei Jahren könne der Orden seine Alumnen vollständig kennen lernen, so daß die Bestimmung über die Wichtigkeit der Profess im Falle einer verschwiegenen Krankheit aus allen Statuten weggelassen wurde. Durchwegs gestrichen wurden die Teile, welche die Verpflichtung der Statuten nur unter Strafe, als *lex poenalis*, vorschreiben, wie auch überhaupt betont wurde, daß der Ordensvorsteher längere und schwerere Strafen nur mit Vorwissen des Bischofs verhängen dürfe. Bezüglich der Berufungen wurde bestimmt, daß diese zuerst an den Bischof und dann erst an das weltliche Forum gerichtet werden könnten. Die Entlassung eines geweihten Mitgliedes wurde grundsätzlich verboten, da solche nur Skandale verursachen und dem Weltklerus zur Last fallen würden. Strengstens wurde das Gelübde der Armut eingeschärft und das Almosensammeln geregelt. Die Dominikaner und Karmeliten hätten so wenige Mitglieder in Ungarn, daß es am besten wäre, die wenigen Leute in österreichische Klöster zu versetzen und ihre Häuser anderen Orden zu übergeben. Bei den Barmherzigen Brüdern war auch nach ihrer Ansicht eine selbstständige Provinz erwünscht. Dies wäre ein wirksames Mittel gegen die Zügellosigkeit. Auch sollte bestimmt werden, daß die Priestermitglieder Vorsteher werden dürften, was in diesem Orden bisher verboten war. Bei den Lehrorden wurde in der Ausarbeitung der Statuten auf den neuen Beruf besonders Bedacht genommen.

Wir sehen: die Bischöfe berücksichtigten mit Ausnahme des Punktes der eigenen ungarischen Provinzen jeden Wunsch und jedes Prinzip, das von oben vertreten wurde. Wir finden aber in diesem Elaborat kein Wort über die offene Äußerung, die Somogy einst in der Frage der Ordensgenerale getan hatte. Wenn sie auch etwa in den mündlichen Besprechungen noch vorkam, die zwei anderen Bischöfe waren sicher dagegen. Und so schwiegen sich die Bischöfe über diesen Punkt aus.

Die Kirchliche Kommission der Statthalterei hielt unter Vorsitz des Erzbischofs Fischer über die Eingabe der Bischöfe am 24. Januar 1820 eine Beratung ab. Sämtliche Vorschläge wurden angenommen, nur bei den Barmherzigen Brüdern glaubte die Kommission insoferne eine bessere Lösung zu finden, als überhaupt verboten werden sollte, daß ein Mitglied dieses Ordens die priesterliche Weihe empfinde. Die geistlichen Funktionen in ihren Krankenhäusern könnten unter der Aufsicht des Diözesanbischofs Priester anderer Orden oder aus dem Welt-

klerus verrichten. Die Hofkanzlei stimmte jedoch in dieser Frage mit den Bischöfen überein. Im Übrigen glaubte sie, daß der neuernannte Fürstprimas Alexander Rudnay, der am 12. Juli 1819 den erzbischöflichen Stuhl von Esztergom (Gran) bestiegen hatte, in dieser Frage nicht umgegangen werden könne. Rudnay war inzwischen vom König bezüglich der Abhaltung einer Nationalsynode befragt worden. Er nahm in das Programm der kommenden Synode ebenfalls die Frage der Klosterreform auf. Die königliche Resolution war dementsprechend kurz: Franz befahl am 15. Juli 1820, daß die Statuten dem Primas zu übergeben seien.³³ Die Bischöfe hatten also wohl rasche Arbeit geleistet, durch diese Resolution aber wurde die entgeltliche Entscheidung wieder auf die lange Bank geschoben.

Daran, daß der Gedanke einer ungarischen Nationalsynode nach fast zwei Jahrhunderten wieder aufgetaucht war, hatte Bischof Somogy gewiß seinen Anteil. Gegen ihn lief anfangs 1818, also schon während der Klosterreform, eine der in der franziszeischen Zeit so häufigen, anonymen Anzeigen ein, die den Bischof beschuldigte, er habe durch seine Nachsicht und Schwäche manche Unordnung in seiner Diözese verursacht. Somogy rechtfertigte sich mit vieler Würde und wies auf die Ursachen des allgemeinen Niederganges der Religiosität hin. Franz betraute eine bischöfliche Kommission, die Mittel für eine Besserung dieser Verhältnisse zu untersuchen. Den Vorsitz führte Erzbischof Fischer, die Mitglieder waren unsere drei Bischöfe.³⁴

Diese Kommission beantragte als Abhilfe einige Tage nach der Ernennung Rudnays (20. Juli 1919) die Abhaltung einer Nationalsynode. Es war selbstverständlich, daß die Leitung dieses Gedankens, den der neue Primas ebenfalls aufgriff, in dessen Hände überging.

Aber wieder dauerte es volle drei Jahre, bis die Synode nach Überwindung vieler Schwierigkeiten am 8. September in Pozsony (Preßburg) zusammentreten konnte.³⁵ Damals aber weilte von unseren Bischöfen nur mehr Vurum unter den Lebenden, der inzwischen Bischof von Nagyvárad (Großwardein) geworden war. Erzbischof Fischer, die Bischöfe Somogy und Kurbély waren gestorben.

Die 8 Punkte der Synode wollte Rudnay gründlich durcharbeiten lassen. Er ließ also durch die Bischöfe noch im Jahre 1821 Diözesansynoden abhalten. Diese wiederum wurden durch die Dekanatsver-

³³ K. ung. Staatsarchiv, Canc. 2525—1820. und 8517—1820.

³⁴ Géfin, a. a. O. S. 500 ff., 419. ff., Meszlényi A., A jozefinizmus kora Magyarországon (Das Zeitalter des Josephinismus in Ungarn), Budapest, 1934, S. 250. ff.

³⁵ Meszlényi, a. a. O. S. 253. ff.

sammlungen vorbereitet. So kam also auch die Frage der Klosterreform vom Hof und von den drei Bischöfen herab bis zur Landgeistlichkeit. Es ist nun sehr interessant zu beobachten, wie sich der Dorfklerus zu dieser Frage stellte. Als Beispiel wollen wir die Dekanalprotokolle der Diözese Veszprém anführen, die schon nach dem Tode Kurbély's abgefaßt worden waren.³⁶ Es ist gewiß, daß der Klerus der übrigen Diözesen im Wesentlichen ganz übereinstimmend dachte.

Sechs Dekanate befaßten sich mit diesem Punkte überhaupt nicht, da sie nicht wußten, wo er hinaus wollte. Zwei Dekanate äußerten nur, daß die Statuten durch die Bischöfe zeitgemäß umgearbeitet werden sollten, aber ebenfalls nur zwei wußten von der bisher geleisteten Arbeit der drei Bischöfe. Ein Dekanat wünschte aus den Statuten jeden „Rigorismus und Barbarismus“ entfernt. Es gab Dekanate, die vorschlugen, daß die Orden in drei oder zwei Typen (Lehr- und Krankenpflegerorden) zusammengezogen werden, ja, es fanden sich Dekanate, die überhaupt nur einen Typus haben wollten. Fast einstimmig sprachen sich die Dekanate gegen das Almosensammeln aus und gegen die Seelsorge der Orden; eine Pfarrseelsorge wollten sie ihnen überhaupt nicht anvertrauen. Entschieden und ganz einheitlich war die Auffassung des ganzen Diözesanklerus von der päpstlichen Exemption, die nach Meinung eines Dekanates durch die Orden vom Hl. Stuhle gegen die Intention ihrer Gründer ohnehin nur erschlichen seien. Wir sehen, die Mentalität über das Klosterwesen war damals bei Hof- und Landesstellen, hohem und niederem Klerus auffallend gleich. Das Protokoll der Diözesansynode von Veszprém, welches Generalvikar Hornyik für die Nationalsynode bereitstellte, war natürlich nicht so radikal gehalten. Es betont nur mehr im allgemeinen die Notwendigkeit einer zeitgemäßen Umarbeitung der Ordensstatuten.

Auf der Nationalsynode wurde weiters eine eigene Deputation zur Vorbereitung des 4. Punktes über die Klosterreform gebildet, deren Mitglieder nebst einigen Bischöfen und Domherren die anwesenden Ordensprälaten und Provinziale waren. Nach allem, was wir bisher über dieses „Geschäft“ gehört haben, werden wir es selbstverständlich finden, daß zum Vorsitzenden dieser Deputation Bischof Vurum, der einzige, der schon von Anfang mitgewirkt hatte, ernannt wurde. Das Elaborat dieser Deputation wurde angenommen und mit anderen

³⁶ Die Protokolle im Diözesanarchiv Veszprém: Synodus Dioecesana de Anno 1821.

Beschlüssen in der zweiten öffentlichen Session, in der Erlöserkirche am 29. Sept. verkündet.³⁷

Da wir ja die Auffassung Vurums kennen, bedeutet die entgeltige Abfassung dieses Dekretes keine Überraschung. Es behandelt, angefangen mit den Novizen, in gedrängter Kürze das ganze geistige und wirtschaftliche Gebiet des Ordenslebens. Die Konzilsväter betonen zwar im Dekrete des öfteren, daß einige Beschlüsse nur bedingt seien und nur nach Guttheißung durch den Hl. Stuhl in Kraft treten sollten. Aber im Großen und Ganzen beschließen sie doch entgeltig und unabhängig ganz im Geiste des Elaborates der drei Bischöfe an den Palatin. Namentlich aber wurde beschlossen, daß auch die exempten Orden dem Diözesanbischof unterstellt seien, da dieser nach dem Tridentinum Delegat des Papstes sei. In einem Punkte trat auch die Synode dem königlichen Willen entgegen: sie forderte für die Barmherzigen Brüder eine eigene ungarische Provinz.

Die Beschlüsse dieser letzten ungarischen Nationalsynode traten amtlich nie ins Leben. Sie erhielten die päpstliche Bestätigung nicht, aus dem einfachen Grunde, weil sie niemals zur offiziellen Kenntnis des Hl. Stuhles gebracht wurden. Der Fürstprimas konnte sie nur mit dem königlichen Placetum versehen nach Rom senden. Dieses Placetum erhielten sie aber nie.³⁸

Burgfarrer Frint, dem der König die Beschlüsse zur Begutachtung übergab, trat zwar mit warmen Worten für dieses Placet ein, aber vergebens. Auch betonte er, daß die Guttheißung durch S. Majestät und deren tatkräftige Hilfe bei der Ausführung derselben notwendig sei, damit sie keine „sonderbare Unförmlichkeit“ in der Kirchengeschichte blieben, sondern die gewünschten Früchte trügen. Auch wollte Frint erreichen, daß die Dekrete zuerst nach Rom gesandt und hernach erst vom König approbiert werden, um jede Bloßstellung zu vermeiden, falls sie in Rom nicht angenommen würden. Dies ließ natürlich Staatsrat Lorenz nicht zu.³⁹

Die Dekrete wurden dann der Statthalterei und, insoweit sie rechtliche Bestimmungen enthielten, der königlichen Septemviraltafel zur Besprechung übergeben. Bezüglich der Ordensstatuten hatte weder die Statthalterei, noch die Hofkanzlei etwas auszusetzen. Auch Lorenz

³⁷ Die Beschlüsse der Nationalsynode in zwei Originalexemplaren im K. ung. Staatsarchiv, Canc. B. 1623: *Decreta Synodi Nationalis Hungaricae Posonii.... celebratae.*

³⁸ Roms inoffizielle Stellungnahme zur Synode bei Meszlényi, a. a. O. S. 267. ff.

³⁹ Staatsrat, 5015—1823.

beanständete eigentlich nur die Teilung der Provinz der Barmherzigen Brüder als einen Wunsch der ungarischen „Erznationalisten“ — Priester. Sie wurde auch in der kaiserlichen Resolution, die am 1. Okt. 1826 erfolgte, verweigert. Sonst aber wurde an den Dekreten der Synode viel herumgedreht.⁴⁰

Als Fürstprimas Rudnay dies hörte, wandte er sich an den König und bat, er möge diese Zutaten noch vor der entgeltigen Resolution ihm ausfolgen lassen, damit er zu ihnen Stellung nehmen könne. Das war am 2. Juni 1826. Am 24. März 1827 kam darauf die Antwort: nachdem die königliche Entschließung erfolgt sei, könne sich Rudnay äußern.⁴¹

Zehn Jahre waren verflossen, seitdem das Triumvirat der Bischöfe mit großem sittlichem Ernst, doch nicht immer mit glücklicher Hand an das Werk der Klosterreform gegangen war und fünf Jahre waren es her, seitdem die letzte ungarische Nationalsynode dieses Unternehmen auch mit ihrem Siegel zu beglaubigen gewünscht hatte. Und nun diese Antwort! Rudnay reagierte nicht mehr darauf. Es war ihm scheinbar alle Lust daran vergangen. So endete die Nationalsynode und mit ihr die Klosterreform, wie so manches Unternehmen der spät-josephinischen Zeit, die starr an den Prinzipien festhielt, sich aber auch oft so sehr in den Schlingpflanzen des Bürokratismus verstrickte, daß sie über ein Wollen nicht hinauskam.

In der Frage der Klosterreform wurde ein Jahrzehnt hindurch vom Herrscher, der ersten Autorität des Reiches bis hinunter zum Dorfkaplan der ganze amtliche Apparat in Bewegung gesetzt. Der Erfolg war sozusagen gleich Null. Doch eines ist dabei mit seltener Klarheit festzustellen: wenn auch in Einzelfragen die Meinungen auseinander gingen, in den Grundprinzipien des Kirchenrechtes war man in Wien und in den Büros der Landesstellen, im bischöflichen Palais und im Pfarrhof des entlegenen ungarischen Dorfes sich einig. Kaiser Josephs Saat ging auf und trug üppige Früchte. Er selbst war schon fast ein halbes Jahrhundert tot, aber sein System, der Josephinismus wurzelte noch immer mit unverwüstlicher Kraft in den Seelen.

Aegidius Hermann.

⁴⁰ Ebend. 4185—1826.

⁴¹ Kabineta., 357—1826.

KÍSÉRLET A MONARCHIA KÖZLEKEDÉS-HÁLÓZATÁNAK EGYSÉGES FEJLESZTÉSÉRE I. FERENC KORÁBAN.

(Fejezet az Udvari Kereskedelmi Bizottság közlekedésügyi működéséből).

1816 júliusában I. Ferenc gróf Stadion-Warthausen Fülöp pénzügyminiszter javaslatára felállította az udvari kereskedelmi bizottságot (Kommerzhofkommission).¹

Feladatául azt tűzte ki, hogy a monarchia minden részében tanulmányozza a kereskedelem és ipar helyzetét, mind tartományi, mind külföldi viszonylatban, hogy így e gazdasági ágak érdekeiről és a tennivalókról tökéletes ismeretet és világos áttekintést szerezzen. Ennek alapján tegyen majd indítványokat arra vonatkozólag, hogy 1. miként lehetne a monarchia egyes részeinek kereskedelmi érdekeit összehangolni és melyek egy — az egész államtestet felölelő — kereskedelmi rendszer azon alapelvei, amik ebből az egységesítésből folynak; 2. hogy az új alapelvek a vámrendszernek milyen szabályozását kívánják meg.²

A bécsi kongresszus után a monarchia területállományában jelentékeny változás állott be,³ ami szükségessé tette, hogy Ferenc udvari

¹ Beer A., Die Finanzverwaltung Österreichs 1749—1816. (MIÖG. Bd. XV. 1894. 307—309.) A Kommerzhofkommission felállítása összefüggésben van azzal a küzdelemmel, amelyet Stadion 1814-ben a birodalom pénzügyeinek átvételékor kezdett meg a pénzügygel összefüggő területek egységes irányítása érdekében. Ez a küzdelem az ideiglenesen felállított bizottságok és politikai hatóságok, elsősorban az új és visszaszerzett tartományok szervezésével megbízott udvari központi szervezési bizottság (Centralorganisationshofcommission) hatáskörének korlátozására irányult. (Beer, i. m. 326—332.; Staatsarchiv, Staatsrat-Akten (jelzése: St. R.) 3288, 4423/1814; 1/1815.).

² St. R. 4710/1816.

³ Ficker A., Gebietsveränderungen der öst.-ung. Monarchie 1780—1877. (Statistische Monatschrift Jg. IV. Wien. 1878. 20—55.)

bizottságok által a birodalom különböző tartományainak érdekközöségét vagy érdekellentétét kivizsgálja, az egyes intézményeknek vagy berendezéseknek különböző fejlődési fokát mérlegelje és ennek megfelelően dolgoztassa ki azt a rendszert, amely szerint egy bizonyos ügyben az egész monarchiát egységesen vezetni lehet, — mint mondták — *egységesen a jólét felé*; ne forduljon elő az, hogy a monarchia egyik tartománya nagy előnyöket élvezzen, a gazdagodás feltételeivel bőven rendelkezzen és ugyanakkor a másik, semmit sem kapva, tönkre menjen.⁴

Ez a felfogás: az egység szükségességének és az egységesítés megokolásának ilyen beállítása jellemzőnek látszik a Ferenc-féle pátriárkális abszolutizmus gondolkozásmódjára.

Az udvari kereskedelmi bizottság az ú. n. kommerz-ügyekre nyerte el ezt a szervező munkát.⁵

Problémánkkal kapcsolatban ez azért érdekel bennünket, mert az udvari kereskedelmi bizottság vezetője Stahl Fülöp⁶ és Kraus-Elislagó Antal, az ipar-, konzuláris- és kereskedelmi ügyek előadója⁷ egyformán szükségesnek tartották, hogy az új kereskedelmi rendszer megalkotásánál a közlekedési hálózatnak is fontos szerepet juttassanak. Meggyőződésük szerint ugyanis az új kereskedelmi rendszernek a monarchia határain belül a közlekedés szabadságának helyreállításán, a külföldi államokkal szemben pedig az átmenő kereskedelem lehető legnagyobb megkönnyítésén kellett alapulnia. Egyelőre — amint megállapították — mindkettőnek számtalan az akadály; ahhoz hogy ezeket az akadályokat a bizottság megismerje és megszüntesse két eszközre volt szüksége: 1. célszerű kereskedelmi úttérképekre, 2. megbízható statisztikai adatokra a belső forgalmi viszonyokat illetőleg.⁸

⁴ Hofkammerarchiv, Akten des Commerz-Präsidiiums (jelzése: C. H. K. Präs.) 698/1821.

⁵ A „kommerz-ügy“ fogalmára nézve lásd: Eckhardt F., A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában. Budapest. 1922. Bevezetés.

⁶ Stahl Fülöp (1762—1831; szolgálati ideje 1830-ig tartott). Életére vonatkozólag lásd Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Bd. 37. 90.; működésére: Slokar J., Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien. 1914., Beer A., Die österreichische Handelspolitik. Wien. 1891.

⁷ Kraus-Elislagó Antal (1777—1860; szolgálati ideje 1847-ig tartott). Életére és működésére: Wurzbach, i. m. Bd. 13. 146, Slokar, i. m., Anton Joseph Emanuel Ritter von Kraus-Elislagó „Autobiographie“. Wien. 1849.

⁸ C. H. K. Präs. 12/1821.

Mivel a kereskedelmi bizottságnak egyik sem állt rendelkezésre, elhatározta, hogy ezeket a monarchia összes tartományaival elkészítteti és beküldeti; felszólította egyben a tartományok vezetőit, hogy hozzanak javaslatba olyan utakat, amelyeknek a megépítése az illető tartomány számára szükséges vagy hasznos és a birodalom általános érdekével sem áll ellentétben.⁹ Ezzel az udvari kereskedelmi bizottság a monarchia közlekedés-hálózatának fejlesztése érdekében olyan munkát indított meg, amelynek — mint Stahl és Kraus többször is megemlítik — a multban eddig nem akadt párja.¹⁰

E munka tárgyalása előtt szükséges vázolni, hogy milyen új kereskedelmi rendszer kidolgozásáról és tervbevett bevezetéséről volt szó, továbbá, hogy ennek érdekében az uralkodó milyen hatáskörrel ruházta fel az udvari kereskedelmi bizottságot.

* * *

I. Ferenc 1816-ban az ipar és kereskedelem fellendítése érdekében hathatós reformok bevezetésére készült; ezért állította fel az udvari kereskedelmi bizottságot¹¹ és ezért bízta meg azt új kereskedelmi rendszer kidolgozásával. Stadionnak a Kommerzhofkommission felállítását javasoló indítványából némileg kiderül, hogy milyen szellemű reformok bevezetése állott előtérben. A kereskedelmi bizottság felállítását többek között azért javasolta, mert szerinte azokban az államokban, ahol prohibítív vámrendszer uralkodik, az államkormányzat szükségképpen befolyást gyakorol a kereskedelmi viszonyokra; fontos lenne azonban, hogy ez a befolyás a nemzeti ökonomia helyes alapelvein nyugodjék és a kereskedelem és ipar valódi érdekeire állandóan tekintettel legyen.¹²

A kereskedelmi bizottság tehát a nemzeti ökonomia „helyes” alapelvei szerint befolyásolta volna a monarchia kereskedelmi viszonyait.

Nemzeti ökonomián abban a korban a fiziokratizmust és a smithianizmust kell értenünk. A két rendszer közös alaptanítása a gazdasági individualizmus, vagyis a teljes szabadság a belső és külső kereskedelem terén, szemben a merkantilizmussal, amely a belső kereskedelmet a belső vámok eltörlésével, valamint szárazföldi és vízi utak építésével megkönnyítette ugyan, szabaddá azonban nem tette, mert sohasem az egyén, hanem az állam érdeke lebegett a szeme előtt; a külső szabadságot éppen emiatt eleve kizárta és tekintetét a kereske-

⁹ C. H. K. Präs. 433, 453/1819.

¹⁰ C. H. K. Präs. 266/1821.

¹¹ Slokar, i. m. 69.

¹² Beer, Die Finanzverwaltung ... 308—309; Beer, Die öst. Handelspol. 532.

delmi mérlegre szegezve az aktívát a tiltó- és védő vámrendszerrel akarta mindenáron biztosítani.¹³

Az a tény, hogy Stadionék a prohibitív vámrendszert a nemzeti ökonomia alapelvein szándékoztak felépíteni, elárulja, hogy valahol a kettő, a merkantilizmus és a nemzeti ökonomia rendszere között keresték a megoldást.

Ha figyelembe vesszük azt, hogy Stahl és a kereskedelmi bizottság több tagja II. József gazdasági iskoláját járta,¹⁴ s hogy későbbi fejlődésük számtalan megnyilatkozásuk szerint¹⁵ azt mutatja, hogy a fiziokrata és smithianista elvek bennük — a Ferenc-féle reakcionárius felfogás ellenére és vele folytatott harcban — egyre tovább érlelődtek, akkor valószínűnek látszik, hogy kinevezésükkel Ferenc az 1811-ben kezdődő gazdasági depresszió enyhítésére a liberalizmus gazdasági elveivel tett kísérletet és az új kereskedelmi rendszer kidolgozására szóló megbízás első lépés volt a „laissez faire laissez passer“ elvének hivatalos engedélyezésére a kereskedelmi élet terén.¹⁶

A belső és külső kereskedelmi szabadság között azonban Stahl és Kraus is különbséget tettek. Amikor pl. az angliai állapotokat emlegetik, — ahol gyárak füstölögnek, nagy városok támadnak, az ipar és kereskedelem virágzik, a magántőke állami feladatokra is vállalkozni mer: utakat és csatornákat épít, folyókat szabályoz —, amik a szabadság megtermékenyítő hatásának tekinthetők, s amikor szembeállítják ezzel az ausztriai viszonyokat, amelyeket — nem lévén szabadság — az előbbi eredmények hiánya jellemez,¹⁷ akkor ezen a belső szabadság hiányát kell értenünk: a céhek, a belső vámhatárok, a túltengő út-, híd- és egyéb vámok uralmát, ami megakadályozza a közlekedés belső szabadságának kifejlődését. Az pedig — felfogásuk szerint —

¹³ Srbik H., *Der staatliche Exporthandel Österreichs vom Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien—Leipzig 1907. Einleitung.; Mayr R., *Lehrbuch des Handelsgeschichte auf Grundlage der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Wien 1921. 163.

¹⁴ Příbram K., *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860*. I. 1740—1798. Leipzig 1907. IV. Buch I., II. Kap.

¹⁵ Slokar, i. m.

¹⁶ Ferenc óvatos barátkozása a liberalizmus gazdasági elveivel nem sokáig tartott. 1825-ben egymás után jelennek meg a liberalizmust kárhóztató iratai és a liberalizmus szellemében tett engedményeket visszavonó rendeletei Kraus lelkes liberalizmust védő beadványai ellenére. Kraus-Elislagó, *Aktenmässige Darstellung meiner ämtlichen Leistungen... zur Zustandbringung einer den Fortschritten der Zeit und den Verhältnissen der öst. Monarchie entsprechenden Handels- und Gewerbs Gesetzgebung*. 1819. (Kraus-Elislagó-féle családi levéltár C jelzésű kézirata.)

¹⁷ Hofkammerarchiv Akten der Kommerzhofkommission (jelzése: C. H. K.) 279, 351 ex apr. 1824; Slokar, i. m. 31.

az állam jóléte szempontjából elengedhetetlen.¹⁸ Az új kereskedelmi rendszer a közlekedés belső akadályainak lerombolását tűzte ki tehát célul és az erre vezető utat a gazdasági élet erőinek: a földművelési, az ipari és a kereskedelmi erőknek kölcsönös fejlesztésében látta meg.¹⁹ Azonban ugyanakkor, amidőn a belső szabadság szükségességét annyira kihangsúlyozták, egyben kijelentették azt is, hogy a kereskedelem általános és korlátlan szabadsága a külföld felé a nemzeti ökonomisták jámbor kívánsága marad; ez csakis célszerűen adagolt mértékben válhatik az állam hasznára.²⁰

Kétségtelen, hogy Stahl és Kraus a prohibitív rendszernek elvben ellenségei voltak, gyakorlatilag azonban fenntartása mellett foglaltak állást, mégpedig — mint mondták — azért, mert annak megszüntetése addig, amíg a többi államokban fennáll, Ausztriára nézve veszélyes lenne.²¹

Ezt a prohibitív szisztéma ellenes felfogást világosan igazolja a Kraus által kidolgozott vámrendszer-tervezet is.²²

Közismert tény, hogy a magyar tartományokat az örökös tartományoktól közbeneső vámvonal választotta el, amelynek a megszüntetését a bécsi udvar a magyar feudális alkotmány reformjától tette

¹⁸ C. H. K. Präs. 776/1820; Hudeczek K., Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1815—1848. Wien 1918. 30. (Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte XI. Heft).

¹⁹ Hudeczek, i. m. 27; C. H. K. Präs. 12/8121.

²⁰ C. H. K. Präs. 852/1821.

²¹ Hudeczek, i. m. 26; Abból a jelentésből, amelyben Stahl munkatársának, Krausnak egyéniségét jellemzi, kiténik, hogy Stahl milyen mértékben helyeselte a liberalizmust. „...Kraus gehört nicht zur Coterie jener jungen Geschäftsmänner, die zwar die neueren und besseren staatswirtschaftlichen Prinzipien in der Schule gut erlernt haben, aber eben deswegen, weil sie ohne hinlängliche Erfahrung sind, häufig mit ihren unbedingt liberalen Ideen gerne Experimente machen und daher allen jenen entgegen sind, die reifer denken und nicht zu ihrer jugendlichen Fahne schwören. Die Zeiten der Not aber haben gelehrt, um wie viel diese unbedingte und nicht richtig angewendete Liberalität das Elend mancher Gewerbsklassen vermehrt hat...” (St. R. 73/1819).

²² Kraus-Elislagó A., Entwurf eines neuen öst. Zolltarifes auf Grundlage eines zeit- und zweckgemässen Überganges von dem als nicht länger haltbar anerkannten Systeme der Handelsverbote, zu dem Systeme eines kräftigen Schutzes der inländischen Industrie und eines rechtlichen Handelsverkehrs mit dem Auslande, nebst den dazu gehörigen Vorarbeiten. 1842. — A kereskedelmi bizottság és List Frigyes védő-vámrendszere közti ellentéttel foglalkozik Srbik H., Metternich der Staatsmann und der Mensch. Wien—Leipzig 1925. I. 534; Hudeczek, i. m. 32. — List eszméinek fejlődését tárgyalja Ladenthin E., Zur Entwicklung der nationalökonomischen Ansichten Fridrich List's von 1820—1825. Wien 1912. (Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte VII. Heft.)

függővé.²³ Ezzel a tradicionális felfogással az új kereskedelmi rendszer sem szakított. A Kraus-féle vámrendszer szerint ugyanis csak bizonyos mértékben omlanék le a közbeneső vámvonal, — amennyiben vámentességet nyerne minden iparcikk, — a mezőgazdasági termékekre nézve azonban egyelőre tovább is fenntartatnék a prohibítív vámrendszer.²⁴

Az új kereskedelmi rendszer tehát a külső kereskedelemnek csak elméletben adott szabadságot, Magyarország számára pedig még elméletben sem hozott volna lényeges változást.

* * *

Az udvari kereskedelmi bizottság hatáskörét eredetileg csakis elméleti feladatára való tekintettel vonták meg.²⁵ Az adminisztratív, vagyis az ú. n. kurrens ügyek vezetését az uralkodó kezdetben nem bízta a kereskedelmi bizottságra, hanem az udvari kamara kereskedelmi ügyosztályára. Stahl azonban, Stadion támogatásával kivívta, hogy a kereskedelmi bizottság tisztán elméleti és tanácsadói szerepköre — egyrészt az új rendszer kidolgozása érdekében, másrészt az amúgy is gyakori hatásköri zavarok és az azokból származó tollharcok elkerülése végett — az adminisztrációs ügyek bevonásával kibővüljön.²⁶

Ez az adminisztratív hatáskör, éppúgy mint az elméleti rendszer kidolgozására vonatkozó, az egész monarchia területére, tehát Magyarországra is kiterjedt. Stahl éppen azért azt javasolta az uralkodónak, hogy a Magyarország kereskedelmi ügyeit tárgyaló üléseken való képviselőre nevezzen ki a magyar udvari kancellária tagjai közül egy tanácsost. Stahlnak ezt az indítványát, amely a magyar kancelláriának is kívánsága volt, Stadion (azzal a megokolással, hogy az uralkodónak a kereskedelmi bizottság alapításával amúgyis az volt a szándéka, hogy a kereskedelem ügyeinek vezetését egyesítse) a legmelegebben terjesztette elő, sőt azt ajánlotta, hogy *állandó magyar ülnök* vegyen részt a kereskedelmi bizottság heti ülésein.²⁷

²³ Srbik H., Metternich... I. 468; Eckhardt F., A bécsi udvar gazd. pol... 252—269.; Miskolczy J., Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790—1848. (A Gróf Klebersberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VI. Évf. Budapest 1936. 188—204.). Iványi—Grünwald B., Gróf Széchenyi István Hitele Bp. 1930. Bev. II. (Font. Hist. Ae. R.)

²⁴ Kraus-Elislago, Entwurf eines neuen Zolltarifes...

²⁵ Hudeczek i. m. 22.; St. R. 4710/1816.

²⁶ St. R. 6271/1816.

²⁷ Az erdélyi kancellária részéről szintén állandó ülnök kinevezését ajánlotta Stadion, ezenkívül a haditanács képviselőjének megjelenését is szükségesnek tartotta azokon az üléseken, amelyeken a határörvidék kereskedelmi ügyei szóba jönnek.

Az a kabineti irat, amely a Kommerzhofkommission felállítását elrendelte, Stadionra bízta a hatáskör pontos kiszabását. Stadion nyolc különböző kommerz ügyben állapította meg a bizottság illetékességét: 1. a magasabb kereskedelmi ügyekben, mint aminő a) kereskedelmi szerződések és kereskedelmi viszony szabályozása, b) konszultusok felállítása és elismerése, c) kereskedelmi és ipari táblázatos kimutatások szerkesztése; 2. a vámügyekben általában (vámrendszer, vámtarifa, vámkedvezmények megadása, vámhatárok megállapítása); 3. a tengeri kereskedelmihajózás ügyében; 4. vesztegzár és gyógyhelyi berendezésekre való felügyeletben; 5. kereskedelmi és váltóbírósági ügyekben; 6. magasabb ipari ügyekben, mint pl. a külföldi iparágak bevezetése, találmányok megvizsgálása, kizárólagos privilégiumok adományozása, hasznosabb gyárak és iparágak támogatása; 7. védelmi-, felügyelői- és tanulmányi berendezések felállítására vonatkozó ügyekben: a) kereskedelmi áruk lepecsételése, b) gyárak felügyelete, c) a politechnikai intézet és 8. a közönséges gyári és kereskedelem-ipari élet vezetésében.

A szisztematikus munka mellett tehát a felsorolt vám-, gyár-, ipar- és kereskedelmi vonatkozásokban az összes kurrens ügyek vezetése is az udvari kereskedelmi bizottság feladatává lett. Stadion kívánsága szerint kivételt képeztek mégis a vámmal kapcsolatos visszaélések, a csempészeti ügyek, továbbá a kincstári gyárak és általában minden olyan berendezés és vállalkozás, amely sem közvetve, sem közvetlenül nem tartozott a kereskedelem és ipar vezetésének rendszerébe és adminisztrációjába.²⁸

Az uralkodói elhatározás Stadion előterjesztését jóváhagyta, egyedül a nyolcadik pontban említett közönséges gyári és kereskedelmi ügyek vezetésére nézve intézkedett úgy, hogy a kereskedelmi bizottság az effajta ügyeket a kancelláriával tárgyalja meg, tekintve, hogy azok egy része, nevezetesen a rendőrségi-ipar ügyek, nem az udvari kamara, hanem az udvari kancellária hatásköre alá tartozott.²⁹ A magyar és erdélyi kancellária ülnökére vonatkozólag — Zichy Károly grófnak, Stadion indítványát tekintetbe nem vevő votuma után — az uralkodó úgy döntött, hogy akkor, amikor magyar ügyeket intéz a kereskedelmi bizottság, hívják meg a magyar kancellária képviselőjét is. A magyar kancellária sem kívánt többet, fölöslegesnek tartottak tehát többet adni, mint amennyit kért.³⁰

²⁸ St. R. 6271/1816.

²⁹ A rendőrségi- és kereskedelmi ipar (Polizei- und Commerzialgewerbe) közötti különbségre vonatkozólag lásd: Pflibram, i. m. 38.

³⁰ St. R. 6271/1816.

Feltűnő lehet, hogy a kereskedelmi bizottság hatáskörét kijelölő és a direkt kommerz ügyeket összefoglaló nyolc pont között a közlekedésügy nem szerepelt. A közlekedésügy azonban sohasem tartozott a közvetlen kommerz feladatok közé. Stadion összefoglalásában is a közvetett kommerz ügyek között van és az intézkedés reá vonatkozólag az, hogy a jövőben az ország- és vízi utak, *mint közlekedési eszközök*, a Kommerzhofkommission hatásköre alá tartoznak.³¹

Stadion a kereskedelmi bizottság ügykörének körvonalazásakor az egyes pontoknál megjelölte, hogy az illető ügy melyik hatóság kezéből megy át a kereskedelmi bizottság hatáskörébe. Ebből megállapíthatjuk, hogy egy-egy ügyben néha három-négy hatóságnak volt intézkedési joga. Ami érvényes volt a közvetlen kommerz ügyekre, az még inkább érvényes volt az olyan közvetettekre, mint amilyen a közlekedés.

A közlekedésügyre a 18. század eleje óta, amikor az első lépések történtek az úthálózat fejlesztésére, különböző hatóságok gyakoroltak befolyást. Ezek intézkedési területe között éles határvonalat hiába keresnénk. Az egyszer megszerzett hatáskör állandó jogot adott és csak a hatóság feloszlatásával szűnt meg. Növeli még a zavart az is, hogy a vízi és szárazföldi utak különböző típusúak voltak. Az örökös tartományokban kincstári, tartományi, kerületi, Magyarországon pedig vármegyei; emellett mindenütt magántársaságok által épített utakkal találkozunk, ami azt jelenti, hogy nemcsak a közlekedésügy fejlesztése és gondozása, hanem igazgatása is összetettebb, mondhatnánk, zavarosabb volt.

III. Károly korában a közlekedésügyet tartományonként szervezett útiügyi igazgatóságok gondozták.³² Mária Terézia feloszlatta ezeket és az egyes tartományokban 1762-ben közvetlenül az udvari kancellária fennhatósága alá tartozó útiigazgatókat rendelt.³³ II. Józsefnek nevezetes újítása volt, hogy az útiügyi hatóságokat megszüntette és helyettük bevezette az ú. n. bérletrendszert.³⁴ Az utak bérbe adását egy vegyes polgári-katonai bizottságra bízta, míg a bérleti szerződések pénzügyi oldalának elbírálását az udvari kamara, amelyet 1782-ben az uralkodó a kancelláriával összevont, végezte el. II. József foglalkozott azzal a gondolattal is, hogy az útiügyet a monarchia védelmi rendszerének megfelelő fejlesztése céljából egészen a katonai hatóság

³¹ U. o.

³² D'Elvert Ch., Geschichte der Verkehrs-Anstalten in Mähren und Oesterreich-Schlesien. Brünn 1855. 22.

³³ D'Elvert, i. m. 50.

³⁴ Birk A., Die Strasse, ihre verkehrs- und bautechnische Entwicklung im Rahmen der Menschheitsgeschichte. Brünn 1934. 335.

alá rendeli.³⁵ Elgondolásának kivitelére azonban nem került sor. II. Lipót szakított a bérlet-rendszerrel, új szervezet felállítására azonban nem volt ideje, s így annak gondja I. Ferencre maradt.³⁶

I. Ferenc korában a kapitalista gyáripar fejlődése következtében szükségképpen növekedett a közlekedési hálózatnak, mint a rentabilisabb üzlet előfeltételének és elősegítőjének jelentősége is.³⁷ Az útépitési technika a kereskedelmi érdekek szolgálatában és követelményeinek megfelelően egyre tökéletesedett és így az építési szervek befolyása a közlekedésügyre mindenütt határozottan megnövekedett. A monarchiában is nagy szükség lett volna a technikai építési szerv, az udvari építési tanács hatáskörének tágítására a pénzügyi építési szervvel, az udvari építési számvevőszékkel szemben. Ferenc óvatossága azonban megghusított minden erre vonatkozó kísérletet, s így az egyetlen lehetőséget is az útépitésnek, s általában a közlekedésügynek a pénzügyi szempontok szűkkeblű befolyása alól való felszabadítására.³⁸ Ezért aztán az állami útépités Ferenc korában a nepoleoni háborúk előtt egyáltalán nem, utána pedig egészen jelentéktelen mértékben fejlődött; a magánépítés viszont a magánérdekek szolgálatában (ha ugyan ezt a kettőt: a köz- és magánérdeket ebben az időben a közlekedésügy terén élesen el lehet választani) jelentős mértékben gyarapodott.³⁹ A közlekedésügy terén annyiban történt változás, hogy az uralkodó az örökös tartományokban az építési igazgatóságok mellé önálló hatáskörrel felruházott útépitési (vizi- és szárazföldi) igazgatóságok felállítását rendelte el.⁴⁰ Ez a tény magában véve is a közlekedésügy értékelkedését jelenti.

A monarchia úthálózatának kifejlődését nagyban hátráltatták a háborús viszonyok is. 1804-ben Ferenc szigorúan megtiltotta, hogy a tartományokban a haditanács tudta és engedélye nélkül új utakat építsenek vagy a régieket kijavítsák.⁴¹ A katonai befolyás, amely ebben az időben defenzív vagy offenzív okokból mindig talált kifogásolni valót egy-egy kereskedelmi szempontból jelentős összekötő út építése

³⁵ D'Elvert, i. m. 38.

³⁶ Schemerl J., Ausführliche Anweisung zur Entwerfung, Erbauung und Erhaltung dauerhafter und bequemer Strassen. Wien 1807. Einleitung.

³⁷ Kulischer J., Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. München—Berlin 1929. II. 373.

³⁸ St. R. 2928/1804.

³⁹ Kronos F., Freyh. Anton von Baldacci über die inneren Zustand Oesterreichs. Eine Denkschrift aus dem Jahre 1816. (A. Ö. G. 74. Bd. Wien 1889. 105.); Hudeczek, i. m. 143.

⁴⁰ Birk, i. m. 358.

⁴¹ St. R. 5226/1804.

ellen, kétségtelenül károsan befolyásolta a birodalom úthálózatának kifejlődését.

A katonai felfogással szemben a birodalom legszámottevőbb mérnökei és útigazgatói, mint Wiebeking, Gross, Schemerl⁴² állandóan sürgették a monarchia úthálózatának fejlesztését és erre vonatkozólag terveket is dolgoztak ki. Az udvar mindíg készségesen elismerte a tervek nagyszerűségét és az úthálózat fejlesztésének jelentős voltát, ebből azonban kevés pozitív eredmény született. Ilyennek legfeljebb csak azt az 1803-as rendeletet lehet tekinteni, amelyben az uralkodó — Wiebeking nagyszabású tervezetével kapcsolatban — tartományonként elrendelte a monarchia közlekedési hálózatának felvételét és egyben felszólította a tartományok vezetőit, hogy új utak és csatornák építésére, továbbá folyók szabályozására indítványokat tegyenek.⁴³ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az uralkodó 1820-ban hivatkozik erre a rendeletre, de a Kommerzhofkommission csak az ügy teljes elhanyagolásáról tehet jelentést.

Az idők folyamán tehát négy hatóság nyert befolyást a birodalom közlekedésügyeinek irányítására. E négy hatóság közül kettő a magyar közlekedési hálózat kialakításánál is szerepet kapott. Az egyik az udvari kamara volt, amely egyrészt a magántársaságok vízi- és szárazföldi útpépítéseit részben engedélyezte és ellenőrizte, másrészt a sóár felemelésére és felhasználására gyakorolt befolyást.⁴⁴ A szóbanforgó másik hatóság, a haditanács viszont katonai szempontból érdeklődött a szorosokon átvezető, ebben az időben különösen a Galicia felé irányuló utak gondozása és építése iránt.⁴⁵

A Magyarország közlekedési hálózatának egységes kifejlesztésére irányuló II. József-féle tervekkel a Ferenc korabeli kormányzat sokat

⁴² Birk, i. m. 335, 345, 352; Jekel Fr. J., *Polens Handelsgeschichte*. Wien—Triest 1809. II. 146.

⁴³ St. R. 2928/1804.

⁴⁴ Cziráky A. M., *Conspectus Iuris Publici Regni Hungariae ad annum 1848* (*Historicis animadversionibus illustratus*) Viennae 1851. §§. 581, 587, 588. A felemelt sóár hováfördítése kérdésében: I. II. József rendelkezése — Marczali H., *Magyarország II. József korában*. Budapest 1885/88. III. 205—215; 2. a rendek küzdelme I. Ferenc korában — Domanovszky S., *József nádor iratai I.* 209. pont. (Font. Hist. Ae. R.). A felemelt sóár hováfördítése ügyébe az udvari kamara mellett az államtanács is beleszólt. St. R. 4856/1792.

⁴⁵ A Galicia felé vezető utak iránti érdeklődést a külpolitikai helyzet követelte. Erre vonatkozólag lásd: *Seignobos-Métin, Histoire contemporaine depuis 1815*. Paris (Armand Collin) 1911. 14—16; Fueter E., *Egy mozgalmas évszázad története 1815—1920*. Budapest 1935. 24—40.

foglalkozott, anélkül azonban, hogy pozitív eredményekhez jutott volna.⁴⁶ Épígy elméleti síkban mozgott az országgyűlések kereskedelmi bizottságainak munkássága is.⁴⁷ A magántársaságok által épített vízi- és szárazföldi utak, mint pozitív eredmények mellett, a kormányzat tevékenysége folyószabályozási munkálatokra szorítkozott, amelyek a kereskedelmi érdekek szolgálata mellett a Duna egyre veszélyesebb árvizeinek megakadályozására irányultak.⁴⁸ A magántársaságok és a kormányzat munkálataiban is úgy a kezdeményezésben, mind a kivitelben József nádor játszott jelentős szerepet.⁴⁹

A magyarországi útigazgatást a 19. század közepéig az 1599 : 30. t.-c. írta elő: a vármegyék útjainak gondozását az alispánok intézték.⁵⁰ Ennek megfelelően az egyes vármegyékben igen különbözőképpen alakultak az útviszonyok, s így azokról általános ítéletet mondani nem lehet.⁵¹ Az egyetlen általánosítható ítélet Magyarország közlekedési viszonyai felett az, hogy rendszertelen volt, ami az útügyek központi hatóságának hiányában érthető is. Igaz, hogy a helytartótanács az 1723. országgyűlésen közvetett befolyáshoz jutott, de végrehajtó szerv nélkül tehetetlen maradt. Az építési igazgatóság pedig az ország közlekedésügyének szempontjából alig jött számításba.⁵²

Megismerve tehát a különböző hatóságok befolyását a monarchia közlekedésügyének irányítására, kétségtelenül tévesnek tekinthető ama megállapítás, amely szerint a közlekedésügy a Kommerzhofkommission felállítását után is az udvari kancellária hatáskörében maradt volna.⁵³

⁴⁶ Marczali, i. m. II. 466; St. R. 1547/1787, 1243, 2047/1795.

⁴⁷ Mályusz E., Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—95. Budapest 1926. 131. pont (Font. Hist. Ae. R.); Berényi P., Skerlecz Miklós báró művei. Budapest 1914; Domanovszky, i. m. II. 115. pont (Baldacci votuma); Ujhely G., A vasutügy története. Budapest 1910. 30—33.

⁴⁸ I. Ferenc korában (levéltári adataim szerint) minden jelentékenyebb, a Duna vízgyűjtő medencéjéhez tartozó, magyarországi folyó térképezésére, tisztítására, szabályozására, vagy hajózhatóvá tételére tényleges munka történt, vagy arra legalább is terv merült fel. — Lászlóffy W., A folyók jégviszonyai különös tekintettel a Magyar Dunára. Budapest 1934. 59—62.

⁴⁹ Hóman—Szekfü, Magyar Történet. VII. 37. (József nádor azonban nem emelkedett túl a rendi szemléleten és gondolkodásmódon. Ezt igazolja a publicus fundus kérdésében elfoglalt álláspontja is. St. R. 825, 1883, 1888/1806.)

⁵⁰ Horváth M., Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Budán 1840. 104.

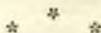
⁵¹ Csaplovics J., Gemälde von Ungern. Pesth 1829. I. Kap. 17.

⁵² St. R. 469/1833. — A magyarországi építési igazgatóság (Aedilis Directio) tevékenysége még nincs kellőleg feldolgozva.

⁵³ Hudeczek, i. m. 23.

1816 előtt az udvari kancellária, az udvari kamara, a haditanács és az udvari építészeti tanács voltak azok a szervek, amelyek a közlekedésügyre befolyást gyakoroltak. Ez a helyzet a Kommerzhofkommission felállítása után csak annyiban változott, hogy a közlekedésügy, mint közvetett kommerz ügy, a kereskedelmi bizottság hatásköre alá is került.

Az új kereskedelmi rendszer kidolgozásának keretében, a belső és külső, illetőleg átmeneti kereskedelem érdekében ezért foghatott hozzá és ezért volt szükséges, hogy hozzá is fogjon az udvari kereskedelmi bizottság az egész monarchia közlekedés hálózatának egységes fejlődésére vonatkozó tervezet kidolgozásához.

Az elmondottak után áttérhetünk tulajdonképpeni tárgyunkra: annak a munkának ismertetésére, amelyet a kereskedelmi bizottság a monarchia közlekedési hálózatának és viszonyainak átalakítása érdekében végzett.

1819-ben, tehát fennállásának harmadik évében, a tartományok vezetőihez, továbbá a magyar és erdélyi kancelláriához és a haditanácshoz küldött elnöki iratában, illetőleg jegyzékében kifejtette a kereskedelmi bizottság, hogy a kereskedelmi utak a kereskedelem legfontosabb feltételei közé tartoznak és azoknak állapotáról való ismeret számára a legnagyobb jelentőséggel bír. Ezért mellékelten megküldte azt a formulát, amely szerint az egyes tartományok az utakra vonatkozó statisztikai adatokat és — amennyiben rendelkezésre áll — az úttérképek pontos másolatát a kereskedelmi bizottság számára minél előbb elkészítsék és beküldjék. E mellett azt is kérte a bizottság, hogy az egyes tartományok főnökei térképpel ellátott külön beadványban javasolják azokat az új utakat, amelyek megépítése a kereskedelem szempontjából már jelenleg is javaslatba hozható, vagy amelyeket később javaslatba lehet hozni, hogy „az igen fontos cél“, a kereskedelem megkönnyítése elérhető legyen. Felhívta ugyanekkor arra is a tartományok vezetőinek figyelmét, hogy ezt a munkát és megbízatást a lehető legrövidebb idő alatt hajtassák végre, mert a beérkező tartományi adatokból egy, az egész birodalomra vonatkozó táblázati kimutatást kell összeállítani.⁵⁴

A formula, amely szerint az adatokat csoportosítani kellett a következő volt:

⁵⁴ C. H. K. Präs. 433, 453/1819.

A KERESKEDELMI UTAK TÁBLÁZATOS KIMUTATÁSA N. TARTOMÁNYBAN.

A kereskedelmi út neve, az útvonal rövid leírása.	Az útvonal hossza és szélessége.	Az útvonal melyik szakasza van egészen kiépítve és melyik nincs; ez utóbbi esetben mi szükséges az útvonal teljes kiépítéséhez.	Egyéb megjegyzések, különös tekintettel az útvonal történetére.

A szóban lévő jegyzék vétele után az egyes tartományok vezetői átiratban biztosították a kereskedelmi bizottságot, hogy kívánságát teljesíteni fogják.⁵⁵ A magyar kancellária is jelezte, hogy a bizottság felhívása értelmében meghagyta a helytartótanácsnak Magyarország kereskedelmi útjaira vonatkozó statisztikai adatok minél előbbi összegyűjtését és beküldését.⁵⁶ Az erdélyi kancellária a magyar kancelláriához hasonló ígéretet és nyilatkozatot tett.⁵⁷ Egyedül a haditanács utasította vissza a bizottság kérését, arra hivatkozva, hogy az utak építése köztudomásúlag az egyes guberniumok vezetése alatt álló polgári útépítészeti igazgatóság útján történik és ez alól az új kereskedelmi utak sem képeznek kivételt. Éppen ezért a dolog természetéből folyik, hogy a kereskedelmi bizottság számára csakis a politikai hatóság adhat felvilágosítást. A haditanács csak annyiban folyik be az útügyek intézésébe, amennyiben azok a monarchia védelmi rendszerével vannak összefüggésben. Igaz ugyan, hogy a haditanács — részben a főparancsnokságok, részben a vezérkar megbízásából a felvételi munkálatoknál dolgozó tisztek jelentése útján — állandóan tudomást vesz az egyes tartományokban folyó útépítésekről, de ezek a jelentések szükségképpen mindig katonai vonatkozásúak és ezért kereskedelmi tekintetben sok értékes adatot nem tartalmaznak. A haditanács tehát mindenképpen csak elégtelen és töredékes adatokat nyújthatna. Ezzel szemben az udvari kancellária, amelynek legfelsőbb vezetése alatt állnak minden ezen munkálatok, biztosan abban a helyzetben van, hogy a formula rubrikáit a legtökéletesebben kitöltheti.⁵⁸

⁵⁵ C. H. K. Präs. 477/1819.

⁵⁶ C. H. K. Präs. 483/1819.

⁵⁷ C. H. K. Präs. 495/1819.

⁵⁸ Kriegsarchiv, Hofkriegsrats-Akten (Jelzése: H. K. R.) G. 3006. 16/16—1819.

Ugyanígy nem tehetett a haditanács javaslatot arra vonatkozólag sem, hogy a kereskedelem megkönnyítése érdekében mely utak építése lenne kívánatos, mert azoknak az okoknak a megvizsgálására, amelynek fogva új kereskedelmi út megépítését javasolják, egyedül a politikai hatóság hivatott. A haditanács nézete szerint — tekintettel arra a nagy költségre, amelyet az összes tartományokban egyidejűleg szükségesnek vagy hasznosnak bejelentett útépítés igényel és tekintettel arra, hogy az államkincstárnak erre a célra csak nagyon korlátolt eszközök állnak rendelkezésére, — az összes útépítési indítványoknak kisebb vagy nagyobb sürgősség alapján való kiválasztására van szükség, aminek elvégzésére ismét csak az udvari kancellária illetékes.⁵⁹

A kereskedelmi bizottság azonban egyelőre nem fordult az udvari kancelláriához felvilágosításért. A haditanácsnak adott válaszában hivatkozott arra, hogy a német, szláv, olasz és magyar tartományok illetékes hatóságai „barátságos együttműködést” jelentettek be, épp ezért újólaj kérte a haditanács segítségét, annál is inkább, mert tisztán arról volt szó, hogy a határőrvidékek kereskedelmi útjairól adjon felvilágosítást.⁶⁰ A határőrvidék ugyanis minden tekintetben, nemcsak katonai, hanem kereskedelmi tekintetben is a haditanács alá tartozott. A második felhívás tényleges eredménnyel járt: a haditanács haladéktalanul elrendelte, hogy a határőrvidékek parancsnokságai a kereskedelmi utakra vonatkozó térképet és a statisztikai adatokat a kívánt formula szerint elkészítsék.⁶¹

Ezzel az egész monarchia területén hol előbb, hol utóbb kezdetét vette a kereskedelmi utakra vonatkozó statisztikai adatok felvételének és az úttérképek elkészítésének munkája. Magyarországon a helytartótanács meglehetősen későn, csak 1820 júniusában küldötte szét leiratát, amelyben a bizottságnak a magyar kancellária útján közlött rendelete értelmében „a kereskedésbeli utak ábrázolatjának” megküldésére szólította fel a vármegyéket.⁶²

Az első térképet és statisztikai adatgyűjteményt Tirol nyújtotta be.⁶³ Ez a tiroli adatszolgáltatás adott alkalmat a kereskedelmi bizottságnak arra, hogy szorosabb érintkezésbe jusson a vezérkarral. Prohaska Ferenc, a vezérkar főnöke kevéssel előbb felajánlotta támoga-

⁵⁹ C. H. K. Präs. 500/1819.

⁶⁰ U. o.

⁶¹ C. H. K. Präs. 604/1819.

⁶² Országos Levéltár helytartótanácsai osztálya. (Jelzése: *Httó.*) 16611/1820: Baranya vármegyei levéltár. (Jelzése: *Baranya.*) 162/1826.

⁶³ C. H. K. Präs. 841/1819.

tását a tervbevett munkálatokhoz⁶⁴ és a kereskedelmi bizottság most megbírálás és tanácskérés végett azonnal átküldötte Tirol térképét és statisztikai táblázatát.⁶⁵ Ugyanígy továbbította a kereskedelmi bizottság a többi tartományokból beérkező anyagot is: Felsőausztria, Stájerország, Karinthia, Alsóausztria, Dalmácia, Erdély, Csehország, Morvaország-Szilézia, Illiria, a Tengeremellék, Galicia, a határőrvidékek és a lombard-velencei királyság térképeit, valamint a beérkezett térképeket-kiegészítő statisztikai táblázatait.⁶⁶

Ezekről az első térképekről és statisztikai táblázatokról majdnem mindig az volt a vezérkar véleménye, hogy hiányosak, a célnak meg nem felelőek, egy szóval újabb átdolgozásukra és kiegészítésükre van szükség. A tartományok különben sem tartották be az előírt formulát, hanem önállóan dolgoztak és így az egyöntetűség is hiányzott a munkákból.⁶⁷

Meg kellett indítani tehát egy második adatgyűjtést. Az új munka első lépéseként a vezérkar az előírt formulától ugyancsak elütő tirol térképpel és úthálózati táblázattal kapcsolatban fejtette ki azokat az elveket, amelyeket az úttérkép és a kiegészítő statisztikai táblázat elkészítésénél figyelembe venni szükségesnek tartott.⁶⁸ Prohaska megjegyzéseit és javaslatait a bizottság mindenben helyeselte és Tirol tartományfőnöke, gróf Chotek számára, — aki úgy látszik az egész munka irányításában vezető szerepet játszott, — egy átiratban összefoglalta az új formula rubrikáinak elkészítésénél és az új térkép megrajzolásánál szem előtt tartandó elveket.⁶⁹

A figyelembe veendő alapelvek a következők voltak: 1. legyenek feltüntetve a térképen azok a községek, amelyek a kereskedelmi út

⁶⁴ C. H. K. Präs. 2/1820; 81/1820.

⁶⁵ C. H. K. Präs. 2/1820. — A bécsi kongresszus (art. 106—116) tette szabaddá a hajózást azokon a folyókon, amelyek több államon keresztül folynak. Ez az intézkedés az Elbe új térképezését is szükségessé tette. A kereskedelmi bizottság ekkor került közelebbi érintkezésbe a vezérkarral.

⁶⁶ C. H. K. Präs. 26, 120; 894; 361, 544; 586, 805; 644, 669, 688; 728, 730, 1102; 958; 1088/1820, 32/1821.

⁶⁷ C. H. K. Präs. 81/1820.

⁶⁸ C. H. K. Präs. 499/1920.

⁶⁹ U. o. — Tirol, mint a monarchiának az átmenő kereskedelem-közlekedés szempontjából legjelentékenyebb tartománya, különös figyelembe részesült. Ez a figyelem a kereskedelmi bizottság munkájában is megnyilvánult. (Hofkammerarchiv, Akten der Kommerzhofcommission Fasc. 15. Nr. 1188 — jelzése: C. H. K. 23. ex Aug. 1819, 116. ex Dez. 1821, 169. ex Dez. 1821. C. H. K.: Präs: 501/1825) A birodalom tranzitó kereskedelmét a XIX. század eleje óta Svájc és a Szardiniai királyság részéről támadt egyre erősödő konkurrencia veszélyeztette. Hormayr J. Geschichte des tyrolischen Strassenwesens und Transito-Handels.

mellett fekszenek, azonkívül a kereskedelmi úton kívül fekvő, de a kereskedelmi út vonzókörébe eső városok is; 2. legyenek feltüntetve a fő kereskedelmi góccok, a be- és kivezető állomások, a vámhivatalok, a tarifa-állomások és minden egyéb, kereskedelmi szempontból nevezetes pont különböző jelöléssel; 3. tüntessék fel a hegyhátakon és folyókon átmenő utakat; jelöljék meg mindazon hegyhátakat, amelyeken előfogatokra van szükség, ugyancsak a folyók mindazon helyeit, ahol az átkelés lehetséges; okvetlen jelöljék meg a tartományi térképeken azt, hogy a hidak fából vagy kőből vannak-e, a táblázatokban pedig azt, hogy hány fa- és hány kőhid van az egyes utakon vámhivataltól vámhivatalig és rajzolják be az utakon mindazon helyeket, ahol nincs a folyó felett híd, mert a hegyi patak gyakran emiatt mossa el az utat és teszi lehetetlenné a közlekedést; 4. tüntessék fel az utak szélességét is, hogy a fő-út ezzel is szembetűnővé váljék; 5. jelöljék meg fő községekkel együtt azokat az útvonalakat, amelyek még nincsenek egészen kiépítve, vagy amelyek újonnan vannak tervezve, úgy szintén külön színnel tegyék feltűnővé az útvonalak azon szakaszait, amelyek kijavításra, vagy valami más változtatásra szorulnak; a statisztikai táblázatokon, amelyek a térképek kiegészítésére szolgálnak, számokban fejezzék ki az egyes községeknek a kereskedelmi utaktól való távolságát.⁷⁰ A tartományok a térképeket 1 hüvelyk = 1 1/2 mér-föld arányú lépték szerint készítsék el.⁷¹

Mielőtt a fentebbi pontok figyelembe vételével az új formulát elkészítették és szétküldték volna, 1820. december 11-én az uralkodótól kézirat érkezett a kancellárhoz, gróf Saurau Ferenchez, amely hangoztatta, hogy a birodalom egyes részeiben előforduló annyira költséges útépitések egyedül a tartományi érdekekre tekintettel és a tartományi előnyök megokolásával nem engedélyezhetők, hanem mindig tekintetbe kell venni az egész birodalom szempontjából a szükségesség mértékét vagy a kisebb-nagyobb sürgősség fokát, s ekként, azaz az egész monarchiára való tekintettel kell az egyes útépitéseket megbírálni. Viszont ez a bírálathoz csak akkor lesz alapos, hogyha a már szóba jött általános terv, t. i. hol szükségesek a monarchiában útépitések, elkészül.⁷² Fel-szólította azért Sauraut, számoljon be, milyen stádiumban van e terv kidolgozása? s amennyiben még semmi sem történt ebben az ügyben, úgy megbízza a kancellárt, hogy az összes illetékes hatóságokkal közösen tárgyalja meg a szükséges tennivalókat és a tárgyalás eredményéről

⁷⁰ C. H. K. Präs. 499/1820.

⁷¹ St. R. 3811/1821.

⁷² Az uralkodó 1803. évi rendeletére hivatkozik. (v. ö. 252. oldal.)

haladéktalanul tegyen jelentést.⁷³ Pár nap múlva, december 23-án egy újabb kabineti irat úgy intézkedett, hogy az udvari kancellária esetről esetre kérjen engedélyt új utak építésére. Hogy azonban az új útépitésekre vonatkozó indítványok ne egyoldalú elbírálás alá essenek, azért az udvari kancellária az udvari kereskedelmi bizottsággal, a haditanáccsal, az udvari kamarával lépjen érintkezésbe és folytasson tárgyalásokat; ugyancsak együttesen állapítsák meg és terjesszék az uralkodó elé azt az összefüggő úthálózati tervet, amelynek megvalósítását szükségesnek tartják.⁷⁴

Saurauról tudjuk, hogy már alsóausztriai helytartó korában élenként érdeklődött a monarchia útügyei iránt és annak jobb gondozása és fejlesztése érdekében már 1810-ben részletes beadványt terjesztett az uralkodó elé.⁷⁵ Valószínű, hogy kancellársága alatt nagyobb gondot akart fordítani erre a kérdésre, mert látta, hogy az osztrák ipar pangását részben a fejletlen közlekedési viszonyok is okozzák.⁷⁶ Sauraunak feltett szándéka volt, hogy a kereskedelmi bizottság munkáját, legalább is az irányítást átveszi. Ezért már december 22-én átiratot küldött Stahlnek, amelyben a tartományok jelentéseire hivatkozva egyrészt „jóleső meglepetéssel” veszi tudomásul, hogy a kereskedelmi bizottság az utak jelenlegi állapotáról és a jövőben megépítendő utakról jelentést és felvilágosítást kért, másrészt viszont megállapítja, hogy ez a munka közvetlenül a politikai hatóság ügykörébe tartozik és így a kereskedelmi bizottság a kancellária hatáskörébe avatkozott be. Értesítette a kereskedelmi bizottságot, hogy az udvari kancellária szükségesnek tartja a kezdeményezés átvételét és a munkálatok további irányítását, ezért jelentést kért az eddig végzett munkáról.⁷⁷ Egy másik, a haditanácshoz intézett átiratban kérte Saurau, hogy a haditanács utasítsa a vezérkart, hogy a megkezdett vagy elkészített térképet, amely a birodalom új útjainak tervét tartalmazza, küldje át a kancelláriának, minthogy ez az illetékes hatóság.⁷⁸

A kereskedelmi bizottság feje, Stahl válaszában kijelentette, hogy a politikai hatóság hatáskörébe beavatkozni nem akart, viszont az 1816 július 11-i uralkodói leirat értelmében joga volt mindazt elvégezni, amit az új kereskedelmi rendszer megszervezése érdekében alkalmas-

⁷³ St. R. 1087/1820.

⁷⁴ C. H. K. Präs. 201/1821.

⁷⁵ St. R. 100/1810.

⁷⁶ Baldacci 1816. évi emlékiratának is egyik alapgondolata a Saurau által hangoztatott nézet.

⁷⁷ C. H. K. Präs. 12/1821.

⁷⁸ H. K. R. G. 1979. 16/9—1821.

nak és szükségesnek látott. Éppen azért joga volt az utak állapotáról is jelentést kérni, valamint a kereskedelem érdekében teendő közlekedésügyi javaslatokról tudomást szerezni.⁷⁹ Mindazonáltal készségesen elismerte a kancellária illetékességét is és összefoglaló jelentésben számolt be a munka addigi fejlődéséről.

A kereskedelmi bizottság és a kancellária között lefolyt további tárgyalások eredményeként a két hatóság megegyezett abban, hogy először a kereskedelmi bizottság által elrendelt és elkezdett munka fejeződjék be a bizottság hatáskörén belül. Erről az *előmunkálatnak* nevezett munkáról — amelyben az anyag összegyűjtését a kereskedelmi bizottság, feldolgozását (az egyes tartományok térképeinek és statisztikai kiegészítő táblázatainak megbírálsát és helyesbítését, továbbá a beérkezett térképekből egy — a birodalmat átfogó és áttekintő térkép, valamint az egyes kiegészítő statisztikai táblázatokból egy összefoglaló statisztikai táblázat szerkesztését) pedig a vezérkar végzi — a kancelláriát a bizottság időről időre értesíteni fogja.⁸⁰

A munka tehát a következőképpen oszlott meg: 1. előmunka, azaz a meglévő birodalmi úthálózat térképekben és a térképeket kiegészítő statisztikai táblázatokban; 2. azoknak az új utaknak a hálózati terve, amelynek a megépítése a birodalom kereskedelmének érdekében szükséges vagy hasznos.⁸¹

Az új utakra vonatkozólag azt az elvet szögezték le, hogy nemcsak azokat az utakat vezetik majd rá az általános kiegészítő térképre és javasolják kivitelre, amelyeket a kereskedelmi bizottság mint kívánivalókat ajánl, hanem az összes érdekelt hatóságok kívánságára is

⁷⁹ C. H. K. Präs. 12/1821.

⁸⁰ C. H. K. Präs. 201/1821. Kraus-Elislago, Kurze aktenmäßige Übersicht meiner ämtlichen Leistungen... zur Zustandebringung der Commercialstrassenkarten und der Strassenstatistik der öst. Monarchie 1819. (Kraus-Elislago-féle családi levéltár B. jelzésű kézirat.)

⁸¹ A statisztika — az egykorú felfogás szerint (Kraus-Elislago, Mein christliches Staatsprinzip. 353; Denkschrift Baldacci's. 138—140) az állam belső és külső erőinek helyes, határozott és megbízható ismeretét közli. Ezért nélkülözhetetlen minden igazi államférfiú számára és megelőz minden államkormányzati tevékenységet. Ez az oka a statisztikus munka akkori nagyrabecsülésének és fejlesztésének. (Ficker A., Skizze einer Geschichtliche des k. k. Statistische Bureau's in den Jahren 1829—1853, und die Darstellung der Tätigkeiten desselben im Jahre 1854 — Mitteil. aus dem Gebiete der Statistik. Herausg. von der Dir. d. adm. Stat. im k. k. Handelsmin. IV. Jg. I. Heft. Wien, 1855.) — A kereskedelmi bizottság több irányba is indított statisztikus munkát. Kraus-Elislagot egyébként is meleg baráti kötelék fűzte báró Lichtensternhez, akit a monarchia egyik legjelentékenyebb geográfusának és statisztikusának tartottak. (Kraus-Elislago, Autobiographie 35.)

tekintettel lesznek. A kereskedelmi bizottság egyrészt a tartományok javaslatait fogja előterjeszteni, másrészt a saját meggondolásait; ezután a monarchia általános javát figyelembe véve állítja össze azokat az utakat, amelyeknek a megépítését vagy halaszthatatlanul szükségesnek vagy ajánlatosnak ítéli, megjelölve egyben a sürgősség vagy a hasznosság fokát is. Ezen vázlat alapján azután tárgyalásokat folytat le a különböző hatóságokkal.⁸²

A december 11-i rendelkezés után a haditanács szerepe jóval jelentősebbé vált az előmunkálatokban is, mint eddig. A haditanács felszólítására Prohaska, a vezérkar főnöke (a vezérkar akkor amúgy is az útirányok katonai szempontból való megállapításával volt elfoglalva)⁸³ kifejtette, milyen irányelveket és egységes megjelöléseket tart szükségesnek a térképek elkészítésénél.

Azzal a már ismert megállapítással kezdte, hogy az eddig beérkezett térképek és táblázatok csak részben felelnek meg annak a tervnek, hogy egy általános áttekintő térképet lehessen belőlük szerkeszteni. A Galiciától, Csehországtól, Tiroltól, a Tengeremléktől, továbbá a lombard-velencei királyságtól beérkezett anyag célszerű és alkalmas; nem ez a helyzet azonban Stájerország, Alsóausztria, a felsőausztriai Salzburgi kerület, Morvaország, Erdély, Illiria, a laibachi kormányzóság, továbbá a klagenfurti kerület, Karinthia és Krajna, Dalmácia és a határőrvidékek esetében, mivel ezek a tartományok nem küldtek elegendő és megfelelő anyagot a térképek mellé; Magyarország részéről pedig még térkép sem érkezett be. Hogy ezeknek a tartományoknak munkáját megkönnyítse, közölte azokat a jellegzetes útmegjelöléseket, amelyeket a katonai felvételeknél jó sikerrel használtak és amelyek így a tartományok útjainak felvételénél is zsinórmértékül szolgálhattak. Észereint az utaknál, nem annyira a rendeltetést (posta-, kereskedelmi-, hadi- stb. út), mint inkább az út minőségét tekintve a következő megkülönböztetéseket lehet tenni:

⁸² St. R. 3811/1821.

⁸³ A monarchia I. katonai felvétele, a II. József-féle felvétel, amely alatt az 1765—1785 közötti (Magyarország 1782—85, Erdély 1769—1773, Temesi Bánság 1769—72, Határőrvidék 1774—75) 1:28000 lépték szerint készült felvételeket kell értenünk. (Paldus J., *Die militärische Aufnahmen vom Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit K. Joseph II. 1765—1785*. Wien, 1919; Nischer E., *Österreichische Kartographen. Ihr Leben und Wirken*. Wien 1925. 84/85; Borbély—Nagy, *Magyarország I. katonai felvétele II. József korában*. Budapest, 1932.) — A monarchia II. katonai felvétele, a Ferenc-féle felvétel 1806—1869-ig tartott és szintén 1:28000 lépték szerint készült el (Magyarország 1819—1869, Erdély 1853—1867, Határőrvidék 1860—1869). A Ferenc-féle felvétel irodalmilag még feldolgozatlan. (Nischer E., i. m. 128.)

1. *Chaussée*: mesterségesen, nagyszabásúan megépített útágy, két oldalán levezető csatornákkal, átereszekkel; nehéz járművek minden fajtájára alkalmas és pedig huzamos ideig. Szélessége szerint két fajtája van. Az elsőhöz tartoznak az 5 öl, a másodikhoz a 3—4 1/2 öl szélességre konstruált utak. Jókarbantartásáról teljes egészében vagy a kincstár vagy egy magán pénzalap gondoskodik. Ide számíthatók azok a fentebbi technikai feltételekkel készült utak is, amelyek egyes magánosok költségén (kereskedelmi vállalkozásuk vagy gyári termékeik szállítása érdekében) chausséeszerű állapotban vannak. A chaussée-k célja leginkább a kereskedelem hordozása a külfölddel és az egymástól távoleső tartományok kereskedelmi pontjainak összekötése.

2. *Az országút* (Landstrasse): minden mesterséges útágy nélküli, szilárd alap híján, itt-ott kövekkel beszórva, néha levezető csatornákkal és áteresszel. Szélessége 3—4 öl. Kizárólag könnyű szállítmányok hordására alkalmas, sőt huzamosabb ideig arra sem használható. Fenntartása az egyes domíniumoktól függ, amelyek az időjárás követelményei és a robotmunka útján gondoskodnak a kavicsozásáról. Ameddig az országutak útágy, levezető csatornák és átereszek nélküliek, a legkülönbözőbb szélességűek maradnak és a községek csak tervszerűtlen időközökben gondoskodnak róluk, aligha lehet szó arról, hogy a kereskedelem magasabb érdekeinek is megfeleljenek.

3. *Ösvények* (Saumwege): a közlekedés szállítói a hegyes országrészekben, legtöbbször köves alappal és a meredek útvonal elkerülése miatt igen sok kanyarulattal. Szinte kizárólag teherhordó állatok képesek rajta közlekedni. A látszólagosnál sokkal nagyobb jelentőségűek, mert ösvények nélkül a hegyek által elválasztott tartományok nem kereskedhetnének, az áruk szállítása lehetetlen lenne, mivel hegyi utak építése roppant nehézségekkel jár.

A jellegzetes útmegjelölések felsorolása mellett a munkálatok megkönnyítése érdekében Prohaska azt is ajánlotta, hogy Magyarország és Erdély, továbbá a határőrvidék a Lipsky-féle, Alsóausztria a Schmidt-, a Salzburgi kerület a vezérkar által kiadott térképet, Morvaország és Szilézia a Bayer-, a laibachi kormányzóság a De Castro-féle, Dalmácia pedig Illiria közigazgatási térképének megfelelő részét használják fel. Prohaska előadásában kifejezte azt az aggodalmat is, hogy az uralkodó kívánságának teljesítése — az előmunkálatok számtalan részlete miatt — erősen el fog tolódni.⁸⁴

A kereskedelmi bizottság Prohaska véleményének megfelelőleg adta ki utasításait, aggodalmára pedig megjegyezte, hogy egyáltalán

⁸⁴ H. K. R. G. 2786. 16/22—1821.

nem kívánja elsietni ezt a fontos munkát, tekintve, hogy az elsietett, téves alaptól kiszámíthatatlan hátrányok származhatnak, viszont a lelkiismeretes és pontos előmunkálat minden időben hallatlanul meg fogja könnyíteni az államkormányzatnak e téren a jövőben végzendő feladatát.⁸⁵ Különben sem jár semmi hátránnyal a munka elhúzódsága, tekintettel arra, hogy a halaszthatatlan útépítések elvégzésére a hatóságoknak engedélye van; tisztán arról van szó, hogy a halasztható útépítéseket tolják ki addig az ideig, amíg az előmunkálat tökéletesen elkészül.⁸⁶

Eközben elkészült a vezérkar már említett megjegyzéseinek alapján az új statisztikai táblázat-minta is.⁸⁷ (Lásd 1. számú melléklet.)

Eszerint a formula szerint elkészítve érkezett be 1821 októberében Tirolból és Vorarlbergből az első két statisztikai táblázat.⁸⁸ Ezt sokszorosították és mintaként minden tartomány számára több példányban megküldték. Magyarország hatvanat, Erdély harmincat kapott, hogy minden vármegyének jusson belőle.⁸⁹ A tirolói jól sikerült táblázat azzal biztatott, hogy a többi tartományok is eszerint a minta szerint hamarosan elkészülnek hasonló munkálataikkal.

Idő- és munkamegtakarítás céljából be akarta kapcsolni a munkába a kereskedelmi bizottság a földbirtok-adót szabályozó udvari bizottságot (Grundsteuerregulierungshofcommission) és ezért megkérte, hogy a folyamatban lévő kataszteri mérések eredményeit engedje át a bizottságnak, illetőleg a tartományok illetékes hatóságainak, amelyek a térképek szerkesztésével és a statisztikai anyag összeállításával vannak elfoglalva.⁹⁰ A földbirtok-adót szabályozó udvari bizottság válaszából kiderült, hogy a kataszteri méréseket a monarchia területének még csak elenyészően csekély részén hajtották végre. Így a kereskedelmi bizottság kénytelen volt lemondani arról, hogy bevárja a kataszteri méréseket, bár tudatában volt annak, hogy tökéletes munkát csak ezután lehetett volna végezni.⁹¹

A kereskedelmi bizottság eddig elért eredményei megelégedést vál-

⁸⁵ A kereskedelmi bizottság állandóan hangsúlyozza, hogy a statisztikai adatgyűjtést az egyes tartományokban csak az illető tartomány viszonyaival ismerős és teljesen megbízható szakemberek végezzék, mert annak minden részletében a legpontosabbnak kell lennie. C. H. K. 129. ex Dec. 1822.

⁸⁶ C. H. K. Präs. 314/1821.

⁸⁷ C. H. K. Präs. 363/1821; A statisztikai táblázatot a helytartótanács által készített fordításban közlöm. Baranya. 18/1823.

⁸⁸ C. H. K. 134. ex okt. 1821; St. R. 6876/1821.

⁸⁹ C. H. K. Präs. 266/1821.

⁹⁰ Nischer, i. m. 128.

⁹¹ C. H. K. Präs. 363/1821.

tottak ki Saurauból. Úgy nyilatkozott a bizottság munkájáról, mint az éleslátásnak, a körülmények pontos mérlegelésének nagyszabású teljesítményéről. Pedig benne is élt Prohaska aggodalma és félt, hogy az előmunkálatok túlságosan szétaprózott volta miatt az uralkodó eredeti tervének és kívánságának végrehajtása hosszú időt vesz igénybe. Többször fel is hívta a kereskedelmi bizottság figyelmét arra, hogy az útépitési tervek kidolgozásánál ne a technikai részletmunkákra fektesse a fősúlyt, hanem azon fő útirányok kivizsgálására, amelyek politikai, kamerális, kereskedelmi vagy katonai érdekből az egész monarchia számára szükségesek vagy hasznosak: a statisztikai adatgyűjtés főképpen erre irányuljon és csak annyira terjedjen ki — hangoztatta — amennyiből megítélhető, vajjon az egyes tartományok belső- vagy külső kereskedelmének érdeke mellett egyszersmind államérdek is-e az új út megépítése?⁹²

Ez az 1820. december 11-i kézirat szellemében készült figyelmeztetés, amely a kereskedelmi szempont mellett még három másik érdek figyelembevételét kívánta, az ügy koncertációra való utalásának természetes eredménye volt. Ennek a négyes érdeknek tökéletes egybehangolásáról akkor és később is csak a legritkább esetben lehetett szó.

Az udvari kereskedelmi bizottság Saurau aggodalmára ugyanúgy válaszolt, mint Prohaskának. Egyáltalán nem csinált titkot abból, hogy a munka — semmiféle előbbi munkálatra sem támaszkodhatván — sokáig el fog húzódni.⁹³

1821 júniusáig valamennyi tartomány küldött már be a bizottságnak némi anyagot, leginkább az előmunkálat első részét: a tartományi térképet. Egyedül Magyarország térképe hiányzott. A kereskedelmi bizottság ezért külön jegyzéket intézett a magyar kancelláriához, amelyben hangoztatta, hogy a többi tartományok részéről már beérkezett a térkép, sőt sok helyről már a kiegészítő táblázat is és így Magyarország úttérképének hiánya mindinkább érezhetővé válik; éppen ezért kérte a magyar kancelláriát, hogy sürgősen intézkedjék a munka mielőbbi beküldése érdekében.⁹⁴ A magyar kancellária készségesen teljesítette a kereskedelmi bizottság kívánságát, a helytartótanács azonban egyelőre nem látta olyan sürgősnek a munkát. A kancellária útján hozzá érkezett december 11-i uralkodói rendeletet és a tiroli mintát is csak 1822. november 22-én továbbította a várme-gyékhez.⁹⁵

⁹² C. H. K. Präs. 230/1821.

⁹³ C. H. K. Präs. 266/1821.

⁹⁴ C. H. K. Präs. 363/1821.

⁹⁵ Httó. 27594/1822; 24236/1824; Baranya 18/1823; 2468/1824.

Az udvari kancellária 1821. június végén tett jelentést az uralkodónak. Az államtanácshoz érkezett aktát Schwizen Zsigmond véleményezte.⁹⁶ Schwizen elismeréssel nyilatkozott az udvari kancellária jelentéséről és magáévá tette azt az indítványát, hogy a jövőben mindaddig, amíg az úthálózati tervezet elkészül, a lehetőség szerint mellőzni kell az útépitéseket. Hiányt a munkában csak ott látott, hogy azt tisztán a szárazföldi úthálózat érdekli, pedig „a lehetőséghez és a helyi viszonyokhoz mérten a vízi utak építése nem kevésbé fontos“. Hivatkozik Moser „Österreich über alles, wenn es nur will“ című könyvére⁹⁷ és „Le Meer“-re,⁹⁸ mint akik a vízi utak nagy jelentőségére a figyelmet felhívták. Amint kifejtette a vízi utaknak az az óriási előnyük van a szárazföldi utakkal szemben, hogy tartósabbak és hogy a kereskedést az olcsóbb szállítás miatt jobban megkönnyítik, mint a szárazföldi utak. Azt ajánlotta tehát, hogy a tervezett térképekre az eddigi és az ezután megépítendő vízi utak hálózatát is vegyék fel.⁹⁹

Az uralkodói elhatározás ennek alapján 1821. július 11-én úgy intézkedett, hogy a munkálat a vízi utakra is terjeszkedjék ki.¹⁰⁰

Stahl azonnal közölte az uralkodó rendeletét a vezérkarral és kérte Prohaska véleményét.¹⁰¹ Prohaska részletesen kifejtette hogyan képzei el a vízi utak térképezését és a vízi utak számára milyen formulát tart célszerűnek. A munka menetére vonatkozólag a következőket ajánlotta: 1. amint az országutaknál, úgy a vízi utaknál is ne a technikai

⁹⁶ Schwizen vagy Schwitzen Zsigmond (1747—1834; szolgálati ideje 1824-ig tartott). Életére nézve lásd: Wurzbach, i. m. Bd. 35. 194; Ficker, Skizze... 3; Hock—Biedermann, Der österreichische Staatsrat 1760—1848. Wien 1879. 673.

⁹⁷ Schwizen Moser nevét valószínűleg összetévesztette Hörnigk nevével. Hörnigk, Österreich über alles, wenn es nur will (1729. kiadás 31. §.) című munkájában ír a vízi utak jelentőségéről a merkantilizmus felfogásának megfelelően.

⁹⁸ Le Meer = Le Maire F. J., Mémoire raisonné sur la circulation interieure du commerce dans les états de la maison d'Autriche. Strassbourg 1786. című munkájában nyolc hatalmas csatorna megépítésének tervét vetette fel, amelyek közül hétnek Bécs a kiinduló pontja. A tervezet teljesen beleilleszkedett II. József centrálisa szemléletébe. Le Mairenek a víziutak és általában a közlekedésre vonatkozó gondolatait gyakran, találó hasonlatait nem egyszer szószerint ismétlik a kereskedelmi bizottság munkálata közben. (C. H. K. 154 ex okt. 1821). — Hörnigk és Le Maire neve 1821-ben csak közlekedéspolitikai szempontjából lehet meglepő, a vízi utak jelentőségének kiemelésére aktuálisá tette nevüket az akkori időszak, amelyet a gazdaságtörténeti irodalom második „canalära“ időszakának ismer. (Sombart W., Der moderne Kapitalismus. München—Leipzig, 1924. II, Das Verkehrswesen.; Kulischer, i. m. II. 519.).

⁹⁹ St. R. 3811/1821.

¹⁰⁰ I. o.

¹⁰¹ H. K. R. G. 6246. 16/63. — 1821.

részletekre, hanem az út irányvonalára fektessék a fősúlyt, a részleteket a statisztikai kiegészítő táblázatokban tüntessék fel; 2. a meglévő csatornákat a szokott jellel jelöljék, a tervezett csatornákat, mint a tervezett utakat is kék színnel tegyék feltűnővé; 3. a nagyobb folyókat, amelyeknek csatornával való összeköttetést tervezik, részletesen rajzolják ki, a kisebb vizeket pedig, amelyek a csatorna táplálását szolgálják a táblázatokba vegyék fel; 4. tekintve, hogy nemcsak a csatorna víziút, hanem minden hajózható folyó, természetesen ezeket is fel kell venni a térképre. A munkálatok elvégzését a vezérkar által kijavított tartományi térképek használata mellett minden tartományban a víziút-építési igazgatóságra ajánlotta bízni Prohaska.

A megépítendő csatornákra vonatkozólag Prohaska általánosságban úgy vélekedett, hogy a monarchia geográfiai felépítése Magyarországon alsó részét és Olaszországot kivéve az elválasztó magas hegyek miatt csatorna építésekre egyáltalán nem alkalmas.¹⁰² A statisztikai adatok számára a fentebbi elvek szerint szerkesztették meg a kiegészítő táblázatot. (Lásd 2. számú melléklet.)

A kereskedelmi bizottság ezután kérte az udvari kancelláriát, hogy utasítsa a hatásköre alá tartozó tartományok főnökeit a vízi utak felvételére is. Ugyanilyen értelmű felszólítás ment a magyar és erdélyi kancelláriához, valamint a haditanácshoz is.¹⁰⁴

A vezérkar főnöke kifejezte azt a véleményét is, hogy a vízrajzi munkálatok felvételét legjobb lesz Magyarországon, Erdélyben és a határőrvidéken elkezdni, ahol — tudomása szerint — semmiféle erre vonatkozó munkálat nem történt.¹⁰⁵

1821. augusztusában az uralkodó ismét érdeklődött a munka állása iránt.¹⁰⁶ A kereskedelmi bizottság válaszában jelentette, hogy jelenleg a kiegészítő táblázatok vizsgálatával van elfoglalva, a vezérkar pedig a katonai felvételeket és a tartományok által beküldött anyagot hasonlítja össze; mindkét munka meglehetősen sok időt követel, mert az általános táblázatot és térképet tökéletesen akarják elkészíteni. Arra a kérdésre, hogy meg tudná-e adni a munka befejezésének időpontját, a bizottság azt válaszolta, hogy az állandóan közbejövő akadályok, így legújabbban a vízi utak felvételére vonatkozó rendelet miatt, a munka ismét újabb halasztást szenved.¹⁰⁷

¹⁰² C. H. K. 142. ex nov. 1821.

¹⁰³ C. H. K. 112. ex apr. 1824.

¹⁰⁴ C. H. K. 134. ex okt. 1821.

¹⁰⁵ C. H. K. 175. ex Dec. 1821.

¹⁰⁶ St. R. 7161/1821; 4132, 4451/1821.

¹⁰⁷ C. H. K. Präs. 698/1821.

A bizottságnak sikerült meggyőzni az udvari kancelláriát, hogy a munka elsietése annak az általános útrendszernek érdekében, mely a monarchia egyetlen tartományának kereskedelmi érdekeit sem akarja figyelmen kívül hagyni, nem kívánatos és így jelentését, mint föltétlenül figyelembe veendő terjesztette az uralkodó elé és azt ajánlotta, hogy a tökéletes munkához szükséges időt annál is inkább adják meg a bizottságnak, mert a birodalom pénzügyi helyzete amúgy sem alkalmas arra, hogy nagyszabású útépitésekhez fogjanak.¹⁰⁸

Bizonytalan hangú jelentése ellenére a kereskedelmi bizottság mindent elkövetett a munkálatok minél előbbi befejezésére. Az első határidő, ameddig a tartományoknak a térképet és a statisztikai táblázatot be kellett volna küldeniük, 1821. október 1-e volt. A vezérkar 1821. decemberében küldte át a bizottságnak a tartományok által beküldött anyag részletes jegyzékét.¹⁰⁹

Áttekintő-táblázat arról az előhaladásról, amely az egyes tartományok kereskedelmi úttérképeinek összeállító munkájában mutatkozik.

I.	II.	III.	IV.	V.	
A litografált térképpel és a kiegészítő statisztikai táblázattal teljesen elkészült	A térképet már ez év ápr. 11-én a tartomány kormányzó-ság felülvizsgálására átadták	A megrajzolt térkép munkába vették	A ker. biz. ez év máj. 14-én (a máj. 14. tétel. Helyes: június 14. C. H. K. Präs. 363/1821) meghatározott elvei alapján az anyagot be küldték	Megjegyzés az anyagot nem küldték be	
Tirol	Stájerország	Galicia Morvaorsz. Ausztria Illiria	Galicia F.-Ausztria Trieszt korm. Lombard- Velencei kir. Csehország Bánáti-, Szláv-, Károly- városi- Varasdi ha- tárőrvidé- kei	Morvaorsz. A.-Ausztria F.-Ausztria Salzburgi k. Magyarorsz. Erdély Dalmácia Erdélyi ha- tárőrvidék	Az erdélyi határörv.-t a magy. orsz.-i és erd.-i keresk. úttérképek közé veszik fel.

¹⁰⁸ C. H. K. Präs. 266/1821.

¹⁰⁹ C. H. K. 99, ex Dec. 1821.

A fenti táblázatból világosan kitűnt, hogy még sok kívánnivaló volt hátra.

A kereskedelmi bizottság szükségét érezte annak, hogy az augusztusi uralkodói kéziratokra való hivatkozással újabb felszólítást intézen a tartományokhoz és abban a munka befejezését sűrgesse. Különösen a magyar és erdélyi kancelláriához intézett jegyzék festette élénk színekkel, hogy a két ország úttérképei és statisztikai táblázatai mennyire szükségesek a két ország belső kereskedelmének és a birodalom többi tartományaival való kereskedelmének és közlekedésének fejlesztésére. Kifejtette azt is, hogy Magyarország és Erdély nem hiányozhat ebből az általános úttrendszerből, hanem annak nélkülözhetetlen integráns részét képezi, tekintettel Ausztriának azokra a különösen fontos kereskedelmi összeköttetéseire, amelyek a Levantéhoz fűzik.¹¹⁰ Újabb határidőül 1822. február végét állapította meg, de ekkorra is alig egy-két tartomány küldötte be az anyag-gyűjtését, míg a legtöbb, a munka nehézségeire hivatkozva, haladékot kért.¹¹¹

Az 1822. év további folyamán Magyarország kivételével valamennyi ország és tartomány beküldötte az úttérképet. A vezérkar kifejezte azt a reményét, hogy az előmunkálatok másik része, a statisztikai táblázatok is elkészülnek 1822-ben.¹¹² A vezérkar reménye azonban, amint ez az 1822. december havi jelentéséből és az addig beérkezett munkákat áttekintő táblázatból kitűnik, nem teljesedett be.¹¹³

Áttekintése azoknak a mellékleteknek, amelyek az egyes tartományokból a kereskedelmi úttérképek összeállító munkája folyamán beérkeztek.

A tartomány neve	A régi minta szerint		Az új minta szerint	
	úthálózati leírás	vízrajzi	kieg. tábl. utakra	kieg. tábl. víziútakra
Csehország	1	1	0	0
Morvaország	1	1	0	0
Galicia	1	0	0	1
Ennsen felüli Ausztria	1	1	0	0

¹¹⁰ C. H. K. Präs. 751/1822. — A levantei kereskedelem érdekében a Kommerzhofkommission külön munkálatokat is indított (St. R. 7767/1820, 2054/1821, 6805/1822, 2221.1823).

¹¹¹ C. H. K. 152. ex Jän. 1822; 217. ex Jän. 1822; 71. ex Febr. 1824; 112. ex Febr. 1824.

¹¹² C. H. K. Präs. 751/1822.

¹¹³ C. H. K. 129. ex Dez. 1822.

A tartomány neve	A régi minta szerint		Az új minta szerint	
	úthálózati leírás	vízrajzi	kieg. tábl. útakra	kieg. tábl. viziútakra
Ennsen aluli Ausztria	1	0	1	0
Stájerország	1	1	1	1
Tirol	1	1	1	1
Lombárdia	1	1	0	0
Velencei királyság	1	1	0	0
Laibachi korm.	1	1	0	0
Illiria				
Trieszti korm.	1	1	1 (nem teljes)	0
Dalmácia	1	1	0	0
Károlyváros-Varasdi Főpar.	1	0	0	0
Bánsági	„ 1	0	0	0
Szláv	„ 1	0	0	1
Bánáti	„ 1	0	0	1
Erdélyi	„ 1	0	0	1
Magyarország	0	0	0	0
Erdély (tartományi)	1	0	0	0

Magyarország megint csak nem szolgáltatott be semmiféle adatot, sem az új, sem a régi formula szerint, amely körülményre Prohaska külön is felhívta a kereskedelmi bizottság figyelmét, de a legtöbb tartomány is hátralékban volt még 1822. év végén az új formula szerint elkészített kiegészítő statisztikai táblázatok beküldésével.

A magyarországi munkálatok be nem érkezésének okát abban látja Prohaska, hogy hiányzik egy vármegyék feletti központi szerv, amely Magyarországon a vármegyék munkáit összegyűjtené és feldolgozná. E hiány pótlására Prohaska azt ajánlotta, hogy a kereskedelmi bizottság dolgoztassa fel Alsómagyarország vármegyéinek beküldött táblázatait és annak alapján készítse el az ott megépítendő úthálózati tervet.¹¹⁴ Azért említette csak Alsómagyarországot, mert Felsőmagyarország számára ezt a munkát a kormányzat megbízásából Lónyay Gábor, Gömör vármegye főispánja és királyi biztosa már elkészítette.¹¹⁵ A kereskedelmi bizottság — Prohaska véleménye szerint — annál inkább megtehetette ezt, mert hatásköre Magyarországra is ki-

¹¹⁴ C. H. K. 129. ex Dez. 1822.

¹¹⁵ A „Lónyay-féle munkálat“-ra, amelyet Lónyay Gábor és Lónyay János készített el lásd: St. R. 1130/1811; 1553, 3355/1826; 5378/1831.

terjedt. A kereskedelmi bizottság azonban Prohaska indítványát nem tette magáévá, megelégedett egy újabb sürgető felszólítással.¹¹⁶

Prohaska fentebbi indítványa elárulja, hogy szeretne volna, ha az előmunkálatokat minél előbb befejezik, hogy így a közlekedés-hálózat hiányait a katonai szempontokhoz igazítva lehessen az úthálózat célszerű és korszerű fejlesztéséről gondoskodni.

A huszas évektől kezdve u. i. az új és régi tartományok között egyre több gazdasági kapcsolat támadt, aminek természetes következménye volt, hogy a közlekedés érdekében igen sok út-terv merült fel, sőt az ismert és még mindig érvényben lévő uralkodói rendelet ellenére¹¹⁷ — a katonai hatóságok tudta és beleegyezése nélkül — különösen a német és az olasz tartományokat elválasztó hegységeken keresztül, az egyes tartományok, kerületek vagy városok-községek útakat kezdtek építeni. Ezek az utak sok esetben beleütköztek abba a védelmi rendszerbe, amelyet János főherceg a vezérkarral a birodalom védelmére kidolgozott és megvalósítani akart.¹¹⁸ Prohaska 1822-ben élesen tiltakozott ezek ellen a felelőtlen és tisztán csak kereskedelmi szempontokat tekintetbe vevő útépitések és útjavítások ellen, amelyek — mint mondotta — a tartományi hatóságok kétségtelen jószándékú pártfogása mellett folynak és a birodalom egyes részeinek érdekeit szolgálták, az egész monarchia érdekeire ellenben hátrányosak voltak, mert egyrészt ellenkeztek a védelmi vonal szellemével, másrészt az erődítményekre szolgáló pénzalap elégtelen volta miatt biztosító berendezésekkel való ellátásukról szó sem lehetett.¹¹⁹

A statisztikai táblázatok beküldésének újabb határidejét 1823 márciusára tűzték ki. Erre az időre a tartományok legnagyobb része elkészült az országutak statisztikájával, a hidrografiai táblázatot ellenben egyedül Tirol küldte be.¹²⁰

¹¹⁶ C. H. K. 129. ex Dez. 1822.

¹¹⁷ St. R. 5226/1804.

¹¹⁸ H. K. R. G. 3009. 16/50. — 1822; G. 836, 1083. 16/21. — 1823; G. 1519, 1584, 16/29. — 1823; G. 1823. 16/63. — 1823.

¹¹⁹ H. K. R. G. 2783. 16/45. — 1822. — Schlossar A., Erzherzog Johann von Österreich. Graz—Wien 1908.

¹²⁰ St. R. 1087/1823. — Az egyes tartományokból beérkezett térképek és kiegészítő statisztikai táblázatok egy-egy példányát a cs. kir. magán-könyvtárban gyűjtötték össze. Ezek a példányok jelenleg a Nationalbibliothek Kartensammlung-jában vannak. (Die Sammlungen der vereinten Familien- und Privat-Bibliothek Sr. M. d. Kaisers. Bd. III. Abt. 1. Nr. 3299, 3299/a.)

A tartományi térképekből és statisztikai táblázatokból szerkesztett összefoglaló térképeket és statisztikai táblázatokot a Kriegsarchiv Kartensammlung-jában őrzik. (K. VII. a. 46.)

Magyarország részéről 1852-ig semmiféle adat nem érkezett be. Alig lehet kétségeink aziránt, hogy Prohaska, amikor egy központi hatóság hiányában találta a hibát, helyesen ítélte a magyar helyzetről. A vármegyék kezdetleges felkészültségükkel teljesen alkalmatlanok voltak a bécsi hatóságok intencióinak kivitelére, sőt sokszor megértésére is. Ezt nemcsak Bécsben állapították meg, hanem a fiatalabb földmérő generáció körében otthon is, a vármegyékben.¹²¹ Csak így érthető meg, hogy 1829-ben — a helytartótanács jelentése szerint — Esztergom, Komárom, Moson, Sopron, Tolna, Vas Veszprém, Zala, Kőrös, Varasd, Zágráb, Bács, Pest, Temes, Heves, Hont, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Ugocsa, Ung, Torna, Turóc, Zólyom vármegyék, valamint a Jász és Kun kerület még mindig nem küldték be a statisztikai táblázatokat.¹²² 1852-ben került először magyar anyag a bécsi hatóságok kezébe: Magyarország kereskedelmi útjainak térképe, amelyet a katonai felvételeknél dolgozó öt katonatiszt a vezérkar megbízásából készített el.¹²³ Kiegészítő statisztikai táblázatok — tudomásom szerint — egyáltalán nem érkeztek Bécsbe.

Az örökös tartományokból 1823- és 1824-ben beküldött anyagot a kereskedelmi bizottság gyűjtötte még össze és továbbította a vezérkarhoz. A munka kezdeti lendülete egy időre ellankadt, amikor 1823 novemberében kitudódott, hogy a kereskedelmi bizottság feloszlása küszöbön áll.

A feloszlást egy jelentéktelennek látszó esemény vezette be. Stahl 1823 novemberében, szokásos hivatali jelentésében, az uralkodótól mind a maga, mind Kraus—Elislagó számára fizetésemelést kért. Ferenc Stadionhoz fordult tanácsért s egyben felvetette a kérdést, vajjon érdekében áll-e a monarchiának a kereskedelmi bizottság további fennállása, nem lenne-e helyesebb, ha feloszlátná azt?

Stadion betegsége miatt csak 1824 márciusában mondott véleményt. Válasza, melyben kijelentette, hogy Stahl nézeteivel és indítványaival nem tud mindenben egyet érteni, de nem akar a differenciák felett céltalan teoretikus harcot sem folytatni, sejtetni engedi, hogy a bizottság, amelyet ő hívott életre, bizonyos mértékig kinőtt a keze közül és éppen Stahl egyénisége miatt nagyobb önállóságra jutott, mint amennyit eredetileg szánt neki és amennyit veszélytelennek tartott. Érthető tehát, ha a kereskedelmi bizottság feloszlását helyeselte, sőt szükségesnek tartotta. Utalt arra, hogy 1816-ban a kereskedelmi bizott-

¹²¹ Baranya 476/1823; 790/1825.

¹²² St. R. 1140/1832; 469/1833.

¹²³ St. R. 6300/1832.

ság felállításának oka az újonnan szerzett, illetőleg visszanyert tartományok viszonyait és szükségleteit a birodalom régi tartományainak érdekeivel összeegyeztető s a belső és külső forgalomra egyaránt tekintettel lévő kereskedelmi rendszer-tervezet kidolgozása volt. Ez a feladat — a törvényes rendelkezéseknek, a vámhatározatoknak, a közlekedésre és iparra vonatkozó berendezéseknek átalakítása — a megváltozott viszonyok között a lehető legnehezebb feladatnak látszott. Az ezer más munkával túlterhelt udvari kamara akkor képtelen volt figyelmét kiterjeszteni a kereskedelmi ügyekre is és éppen azért elengedhetetlen szükségletté vált egy olyan önálló hatóság ideiglenes megszervezése, amely figyelmét osztatlanul a kereskedelmi ügyekre irányítja és nyugodt átgondolással a törvényes intézkedéseket előkészíti és bevezeti. Nyolc év alatt a kereskedelmi bizottság — kereskedelmi ügyekben átvéve az udvari kamara hivatását — sok nehéz kérdést rendezett s összegyűjtötte a végső megoldáshoz szükséges előmunkálatok anyagát. Az idő is megtette a magáét: a régi és új tartományok közötti érintkezés egyre jobban kifejlődött, s — hála a kormány prohibítív vámpolitikájának — sikerült az új tartományokat a külföldi kereskedelmi kötelékektől megszabadítani. Mindezek következtében a kereskedelmi bizottság további fenntartásának szüksége megszűnt.

Stadion véleményét Ferenc mindenben magáévá tette s 1824. április 14-én elrendelte a bizottság felosztatását. Stahl nagy terve, hogy az udvari kereskedelmi bizottságot kereskedelmi minisztériummá fejlessze ezzel összeomlott.¹²⁴

A kereskedelmi bizottság hatáskörét az udvari kamara vette át. Az udvari kamara a többi hatóságokkal: az udvari kancelláriával, a hadi tanáccsal, az udvari építészeti tanáccsal együtt tovább folytatta a kereskedelmi bizottság által elkezdett birodalmi úthálózati tervezet kidolgozásának munkáját.¹²⁵

Pakucs Béla.

¹²⁴ Archiv des Bundesministerium für Finanzen. (Jelzése: F. M.) 1484/1824. Beer, Die öst. Handelspol. 15; Hudeczek, i. m. 25; Uhlirz K., Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer, Böhmen und Ungarn. Graz—Wien—Leipzig, 1930. II. 578. a Kommerzhofkommission felosztatásának ettől eltérő okait helytelenül jelölik meg.

¹²⁵ A munka folytatásáról egy következő cikk ad majd számot.

MAGYAR KULTÚRALIS HATÁSOK CSEHORSZÁGBAN.

1790—1848.

A monarchia két legjelentősebb nem-német népe, a cseh és a magyar, történeti fejlődésének összehasonlítása nemcsak párhuzamos jelenségekre hívja fel a figyelmet, hanem a két nép egymásra való hatásának kutatására is elvezet. Nemcsak a közös uralkodó volt az összekötő kapocs, hanem elsősorban a közös jó- vagy balsors, a közös elnyomással szemben feltámadt közös ellenállás, a nyugalom évei alatt felébredt közös problémák s a közös szellemi felfrissülés nyomán fellépő közös kulturális szükségletek. Mindketten érzik idegenségüket, kultúrátlanságukat, elmaradt voltukat a Nyugattal: mindenekelőtt Németországgal, a német kultúrával s az ezt képviselő Ausztriával szemben. Viszont elhasználatlanabbnak, frissebbnek is érzik magukat, a jövő erőit érzik magukban forrni. Míg azonban Magyarország csak önmagára támaszkodhatott, addig Csehország megtalálta és megkereste a maga szövetségeseit a monarchia határain belül és túl. Nagyon hasonló a német kultúra szerepe a két országban. Végül mindkettőben küzdenek ellene; nálunk egyre erősödő francia hatást, a Morván túl orosz s általában szláv kultúrbefolyást szegeznek vele szembe. Hasonlóak a két ország nemzetiségi viszonyai, de míg Magyarországon a magyar hovatovább az uralkodó faj szerepét kezdi játszani, Csehországban a cseh az elnyomott az uralkodó s egyben kisebbségi nemzettel, a némettel szemben. Lényegesen más már a két ország társadalmi felépítése s más ütemben halad az egyes társadalmi osztályok nemzeti tudatosodása. S épen ezek az ellentétek okozzák, hogy a cseh és magyar fejlődés nem marad párhuzamos; ezért maradnak vissza a csehek, ezért érkeznek a negyvennyolcas fordulóponthoz egy fokkal fejletlenebbül, készületlenebbül s ezzel az elmaradásukkal szembekerülnek a magyarsággal, odaállnak a közös elnyomó, a közös ellenség: a bécsi centralizmus és abszolutizmus oldalára.

A magyar nemzeti érzés elsősorban a nemességnél tudatosodott, a nemesség lett az alkotmányos küzdelmek harcosa, a nemzeti- és szabadságeszmék hordozója. A cseh nemesség — itt elsősorban a főnemességet kell érteni — nem volt cseh nemzeti érzésű, nem lehetett a nemzet vezetője, mint a magyar. A cseh felújulás megindítói és betetőzői majdnem mind a polgári, vagy paraszt-osztályból származnak. Épen ezért hiányzik belőlük — tekintsünk most el a legnagyobbaktól, egy Palackytól, egy Havličektől — a magyar nemesség erős történelmi és alkotmányos érzése. Gondolkodásuk főtárgya a nép és a nyelv. Programjuk szűkebbkörű s kisebb teret ölel fel, mint a magyar. Ebből szinte önként következik, hogy az előbbrehaladt magyar fejlődés példaképen állhatott a csehek előtt. Meg kell állapítanunk, hogy élt-e a két népben a sorsközösség tudata, tudták-e, érezték-e, hogy a magyarság ugyanolyan elnyomás alatt, ugyanazokért az eszmékért küzd mint ők?

Ha a két ország szellemi fejlődésének legfontosabb állomásait párhuzamba állítjuk, önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy vajjon nem hathatott-e a magyar példájával, vagy talán közelebbi, közvetlen összeköttetéseken keresztül is a csehre? Alig alapítják meg 1791-ben a pesti egyetemen a magyar nyelv tanszékét, egy évre rá a cseh rendek hasonló kéréssel fordulnak az uralkodóhoz. A cseh Nemzeti Múzeum (1817) épen olyan arisztokratikus alapítvány, mint a magyar (1802). A Magyar Tudományos Akadémia megalapítását (1825) nyomon követi a cseh Múzeum (1828) és a cseh tudományos társaság (1828) átszervezése, valamint a cseh Matice alapítása (1831). A cseh tudományos társaság szellemében, nyelvében eredetileg német és érdeklődése inkább természettudományos. A nyelv művelés a magyar Akadémia nagy újsága a Dunavölgyében s ez kihatott a szláv nyelv művelő társaságok alapítására is. Más jelenségekben — nyelvújítási mozgalom (Tövisek és Virágok: 1811 — Jungmann: Ztracený ráj 1811), tudományos folyóiratok (Tudományos Gyűjtemény 1817 — Krok 1821), almanachok (Aurora 1822 — Novoročenka 1823) — nehezen tudunk a magyar példa serkentő hatására rámutatni, itt inkább az egyszerre elért kultúrális fok, az egyszerre beköszöntő szükséglet váltotta ki egymástól függetlenül a megfelelő megmozdulásokat. A magyar nyelvnek az iskolákba való bevezetése, később törvényes és hivatalos nyelvvé emelése hasonló, bár jelentékenyen tompított követeléseket ébreszt a cseh kultúrpolitikusokban is. A magyar Nemzeti Színház megnyitása (1837) óta az élénk magyar színpadi élet évtizedeken keresztül sarkalja a cseh népet önálló cseh színház építésére (1881). A magyar rendek bámulatos küzdelme a század negyvenes éveiben felkeltette a cseh

politikusok figyelmét is; Havliček szinte Kossuth-attitűdben lesz újságíró és népevezér. A magyar únió-törekvések is párhuzamosak a Csehország, Morvaország és Szilézia szorosabb összekapcsolását célzó próbálkozásokkal. Végül a negyvennyolcas események sem maradtak serkentő, forradalmasító hatás nélkül a Morván túl: a kremsieri államsínyt Prágában „éljen Kossuth” felkiáltással fogadta a nép, bár, mint mondtuk, ez a forradalom odaát korán jött, a talaj még nem volt készen. Így a forradalmi szellemű Havliček — a csehek és szlávok pillanatnyi gyöngeségére, a magyar, német és orosz veszélyre gondolva — nem a forradalom, nem a szabadság, hanem Ausztria, a Habsburg-ház, s — bár foederalizmust várva és sejtve, — a gyűlölt abszolutizmus és centralizmus mellé állt s ezzel a lépésével a Duna-völgyének új alapokra fektetése hosszú időkre elodázódott.

Ennek a tanulmánynak célja felvázolni a magyar fejlődés ösztönöző hatását a cseh újjászületésre a jőzefinizmus korától 1848-ig. Hogy a magyarországi kezdeményezések hatottak a cseh fejlődésre, eddig sem volt ismeretlen, az egyes korok és intézmények történetírói nem mulasztották el megjegyezni a magyar ösztönzések jelentőségét. (Denis, Hanuš, Heidler, Kaloušek) Igyekeztük az elszórt adatokat egységbefoglalni, kiegészíteni s amennyire lehetségesnek mutatkozott, a magyar hatások szakadatlan sorára 1790-től 1848-ig rámutatni. Nem az adatgyűjtés teljességére, hanem a rendelkezésünkre álló, s nagyrészt már ismert, ha nem is közismert, adatok elrendezésére és értékelésére vetettük a fősúlyt s így igyekeztük a két párhuzamos fejlődés egymásrahatásának történetét megrajzolni, valamint a további adatgyűjtés feladatait kijelölni. Végül — nem utolsósorban — megkíséreltük kiemelni, ahol csak lehetett, a multszázadbéli cseh-magyar tudományos és irodalmi együttműködést.

Mindenekelőtt ismerni kell az utakat és módokat, melyeken keresztül a cseh közvélemény tudomást vesz Magyarországról és az újjáébredő magyar kultúráról. Tudni kell, hogyan ismerik meg a magyar tudományos és irodalmi eseményeket, politikai kezdeményezéseket. A magyar szellem e szétsugárzásának története még nincs megírva. A magyarság arcának alakulása külföldön, elsősorban Németországban, külön monográfia tárgya lenne. Fejtegetéseink itt tehát teljesen vázlatosak s inkább csak néhány kirívóan jellemző adatra támaszkodnak. Tudva, hogy mennyire átjárta a német kultúra és német nyelvtudás egész Csehországot, elsősorban a németiségben kell keresnünk azt a közvetítőt, amely a cseheket a magyarsággal megismertette. A Dobrovskýak és a Sternbergerek, de még a Palackýak és a Jungmannok nemzedéke is német, sőt osztrák-német szemüvegen keresztül

látja a magyarokat. Magyarországról való tudásuk alapjai azok a közkezen forgó munkák, amelyeket magyarországi németek írtak hazájukról, így elsősorban Schwartner sokat idézett, sokat olvasott és sokat dicsért munkája (*Statistik des Königreichs Ungarn, Ofen 1811*). Minden magyarországi kérdésben ő a legmegbízhatóbb forrás. A magyar történelmet Fessler munkáiból, Hormayr *Taschenbuchjából* s Mednyánszky írásaiból ismerik. Eljutnak csehországi kölcsönkönyvtárakba magyar költők német fordításai is¹ s bizonyára olvassák Toldy *Handbuchját*.² Az egész korszak politikai eseményeire első, majdnem egyetlen s legfontosabb forrásuk az *Augsburger Allgemeine Zeitung*. Annyira ismerik és olvassák, hogy Havlicšek lapjában csak olyan külföldi híreket szándékozik hozni, amelyek nincsenek meg az *Augsburger Allgemeineben*.³ Palacký politikai tudását már pozsonyi éveitől kezdve innen szerzi. A francia és angol nyelven hazánkról megjelent munkák kisebb jelentőségűek a csehországi közvélemény kialakítása szempontjából.⁴

A német műveltségnek ez a közvetítő s idegen műveltségek között kiegyenlítő szerepe a Dunavölgyében az egész felújulás korán keresztül eleven. A magyarországi németiség műveltjei hivatást éreztek arra, hogy hazájukat, Magyarországot, a külföld előtt szóban és írásban képviseljék. De ugyanígy gondolkodott a németiség Prágától Bukarestig. Havlicšek és Palacký társaságát épen úgy németek egészítik ki, mint Kisfaludy Károlyét. Havlicšekék is érzik, hogy egy nagy német lap nélkül nem tudnak eredményt elérni.⁵ A kitűnően szerkesztett magyarországi német lapok nemcsak a német kultúra utolsó kirakóállomásai, feladatuk nemcsak a német kultúra terjesztése, hanem egyúttal a magyar műveltség első felvevői is és kifelé a magyar nemzeti érzés hordozói. A német kultúrintézményeknek — kölcsönkönyvtár, színház,

¹ Kisfaludy Sándor: *Tatikájának fordítása* (Wien 1820.) egy példánya Gottlieb Haase Söhne prágai német kölcsönkönyvtára kötésében és könyvtári számával (7744) az Orsz. Széchényi-Könyvtárban. Jelzete: P. o. hung. 951va.

² Kisfaludy Sándor *Himfy' Szerelmei* pontos címét Čelakovský — ha csak az eredeti magyar kiadás nem került a kezébe, vagy magyarokkal nem állott összeköttetésben — csak Toldy *Handbuchjából* vehette. V. ö. *Časopis Českého Musea* (ČČM) 1831. 3. l.

³ Havlicšek: *Politické spisy*, vyd. Tobolka (= Polit. sp.) I. 218. l.

⁴ Beudant művét (*Voyage minérologique...*) említi Palacký: ČČM 1929. IV. 11. l. Bowring anthológiáját (*The Poetry of the Magyars*) ismeri Čelakovský: *Sbírka pramenův ku poznání literárního života v Čechách...* (= Sb. pramenův) Skupina II. sv. 14. 158. l.

⁵ Adolf Maria Pinkas levele Havlicšekhez, 1849. szept. 6. *Korrespondence*, vyd. Ladislav Quis (= *Korrespondence*), 526. l.

újság, — hasonló műveltség-kicserélő szerepük van egész Középeurópában Prágától Bukarestig s Zágrábtól Lembergig. Ezek a német tűzhelyek egyúttal a nyelvileg elszigetelt népek leadó és felvevő szervei. Magyar irodalmi hírek a pesti német újságokon, a Spiegelen, vagy a Pesther Tageblatton keresztül, majd a prágai német újságokon, az Ost und Westen át jutnak a cseh folyóiratokba, a Česká Včelába s a Květybe. S ugyanígy visszafelé. Ami nemzeti nyelven folyik, ami nemzeti nyelven jelenik meg, az Középeurópa közvéleményében ismeretlen marad mindaddig, míg a német lapok felszínre nem vetik s el nem indítják középeurópai útjukra, amely nem mindig követi a földrajzi adottságokat, a legegyszerűbb és legsímább utat. Német lapok nélkül, közvetítő német műveltség, egyszóval: német kisebbség nélkül Középeurópa népei még teljesebb magukbazartságban éltek volna.⁶ A német lapok e szerepét jellemzően illusztrálja az Utolsó Orbita c. novella körül keletkezett plágiumvád története. Ezt a magyar-cseh-szerb tárgyú novellát a cseh Erazim Vocel 1828-ban, Magyarországon írta. Vocel akkoriban a Pallavicinieknél nevelő volt. Azidőtájt nem volt cseh irodalmi folyóirat s így Vocel nem tudta novelláját közölni. 1832-ben végre beküldte a bécsi Jugendfreundba. Ezt a német változatot olvasta egy magyar író, Pintér Endre. Vocel neve számára teljesen ismeretlen és semmitmondó volt, de a tárgy annál inkább érdekelte: Hunyadi harca a szerbekkel s elfogatása a rigómezei csata után. Pintér lefordította a novellát és saját neve alatt kiadta az 1837-iki Aurorában. Véletlenül a cseh eredeti is ebben az évben jelent meg a Květyben. A plágiumot senki sem vette észre mindaddig, amíg 1844-ben a zágrábi német Lunában a novella egy újabb német fordítása napvilágot nem látott. A Pesti Hirlap csak a Lunát olvasta és elhamarkodottan plágiummal vádolja a Lunát és Vocelt. A Luna felel — ebből a feleletből vesznek tudomást az esetről a cseh lapok s így világosodik meg a plágium háttére. Ez a szövevényes, szinte vígjátéki bonyadalmakra emlékeztető irodalmi lopás mindennél jobban mutatja a németségnek s a német folyóiratoknak jelentőségét a középeurópai s különösképen a magyar-cseh kulturális érintkezések terén.⁷

A német mellett meg kell vizsgálnunk a tót közvetítő szerepét is. A tót közvetítés nem kevésbé fontos ugyan, mint a német, de mégse

⁶ A német dráma és a német regény gyakran veszi tárgyát a monarchia népeinek s elsősorban a csehnek és a magyarnak történetéből s fýmódon ébren tartja az érdeklődést a közös mult iránt. Erről s a németség középeurópai szerepéről: Victor Bauer: Zentraleuropa, Brünn—Leipzig, 1936. 125. l.

⁷ Az esetről igen bőven beszámol a Česká Včela (= ČVčela) 1844. 408. l.

olyan friss és élénk. A magyarországi németiség lelkileg és térbelileg benne él a magyarság testében: az érintkezési felület a két nép és két kultúra között sokkal nagyobb, mint az inkább egy tömbben, zárttabban együtt élő tótság és a magyarság között. Csupán a pesti nagy irodalmi központban találkozhatott magyar és tót kultúra, itt, ahol a gazdag magyar kultúrintézmények mellett Kollár szerényebb háza s Doležálek tót vendéglője volt az északi-szláv törekvések centruma, szláv utazók találkozóhelye s lelkes Kollár-imádók Mekkája. Az érintkezés azonban itt sem volt olyan áldásos, mint ugyanitt a magyar és szerb, vagy a magyar és román irodalomé. Kollárnak a magyarsággal szemben tanúsított elutasító magatartása a nyomában induló egész tót és cseh nemzedéknek sajátja lett. Északon a magyar-tót érintkezés inkább csak a nyelvhatárra — tehát néhány vármegyére szorítkozott. — Lelkileg a németiség nem áll ellentétben a magyarsággal. Lenau a magyar földből a magyar tájból, temperamentumból nőtt ki s csak nyelvileg német (ez Beck Károly véleménye!) — de az ugyancsak magyarországi születésű, Pesten élő Kollárt senkinek sem jut eszébe a magyarsággal valamiféle lelki kapcsolatba hozni. A németiség írói a polgárság köréből kerülnek ki s ez a polgárság maga, mint osztály útban van az elmagyarosodás felé. Évszázados hagyományok fűzik már a magyar földhöz. Ellenben a tótság literátorai a legszegényebb, a legelnyomottabb osztályokból kerülnek ki: már ezért sem érezhettek sok közösséget a társadalmilag is felettük álló s emellett még nyelvileg is idegen magyar nemesi irodalmisággal. Látni fogjuk, hogy Palackýt, aki egyenlőként élt ebben a nemesi osztályban, sokkal jobban áthatották a magyar eszmék, mint a társadalmilag elszigetelt Kollárt. Az irodalmilag kevésbé termékeny tót nemesség előbb a magyarság utánzója, majd magyarón lesz. Prága felé a tótok elsősorban nemzeti sérelmeiket tárják fel. A magyar kultúra közvetítését taktikai szempontból is kerülik. A magyart inkább mint műveletlen, pusztai népet igyekeznek bemutatni. A magyarok tót-ellenes viselkedésének jellemzésére és bizonyítására annyiszor idézet „tót nem ember“ közmondás mellett Kollár epigrammája, a sikságot szerető magyarról a kor legkedveltebb szállóigéje.⁸ Amit a magyarokról nyujtanak, az inkább karrikatúra. Pedig a tótok nyelvismeretükkel és helyi ismereteikkel szinte hivatottaknak látszanak az élénk és pártatlan közvetítésre. De ne felejtsük el azt sem, hogy valójában az összeköttetés csehek és tótok között is elég laza,

⁸ „Poustě Maďar libuje, jsou milejší Tatry Slovákům Tak vyvolil dobře, ten země, tento mebe.“ Rozličnost chuti. Spisy Jana Kollára, V Praze 1868, I. 422. l.

gyakran német közvetítéssel jön létre.⁹ Így az érintkezés üteme is majdnem olyan lassú közöttük, mint a magyarok és csehek között. A tótok magyar nyelvismeretének fejlődésére érdekesen vetnek világot a tótok számára készült nyelvtanok, nyelvkönyvek és szótárak. Megjelenésük nyomon követi a magyar nyelv terjesztésének és védelmének országgyűlési határozatait. Az első Szaller György németül és magyarul is megjelent munkája: *Uherská grammatika jazykem slovenským sepsána*, Pozsonyban jelent meg, 1794-ben, tehát az 1790–91-es országgyűlés visszhangjaképen.¹⁰ Az első tekintetbe vehető szótár a Bernolák-féle 1825–27-ből.¹¹ A második, immár „praktikus” magyar nyelvtan 1855-ben jelenik meg.¹² Az elég hosszú szünet utal az alkotmányos élet pangására, de arra is, hogy ebben az időszakban a magyar kultúra beáramlása a Felvidékre gyengébb és hatástalanabb lehetett, mint előtte — tehát a kilencvenes években — vagy utána — a negyvenes években. Karel Bobok és Martin Ďugal nyelvtanát már több kiadást elérő, mondhatnánk népszerű művek követik sűrű egymásutánban. 1837-re esik Jan Očkovský *Prakticki Uher-jének* első kiadása, 1838-ra Melcer „*praktická mluvnice*“-je, 1839-re Očkovský német-magyar-tót beszélgetései, 1840-re a *Prakticki Uher* második kiadása, 1842-re Ludvík Medzihradský iskolakönyve: *Maďarská grammatika pro začáteční slovenskou školskou mládež*. 1846-ban Ludvík Turčany német olvasó és gyakorlókönyvét dolgozza át Josef Procházka, 1847-ben pedig a *Prakticki Uher* eléri a harmadik kiadást, végül 1848-ban megjelenik Jancsovics István *Uj magyar-szláv és szláv-magyar szótára egy tót nyelvtannal*.¹³ Majdnem minden évre esik tehát egy új könyv, vagy

⁹ A Hronkát például bécsi könyvkereskedők közvetítik Prágába: *Květy Česká* (= *Květy*) 1837. 383. l. — Kollár népballada-felfedezéséről a *Česká Včela* a budai német újságon keresztül értesül: *ČVčela* 1834. 126–127. l.

¹⁰ Szaller, Jiří: *Uherská grammatika jazykem slovenským sepsána*. V *Prešpurku* 1794.

¹¹ Antonín Bernolák: *Slovár slovenski česko-latinsko-německo-uherski*, Budae. 1825–27, Typ. typogr. reg. univ.

¹² *Praktycká Uherská gramatyka... skrze Karla L. Boboka a skrze Martina Dugalú*. V *Trnavě* 1835, Wachter.

¹³ Očkovský, Jan: *Prakticki Uher, aneb slovák, kteri všeobecné a k každodenně potrebe služné slova obsahuje*. V *Trnavě* 1837, 1840, 1847, Wachter, — Melcer, Ludvík: *Maďarská praktická mluvnice pro Slováky*. V *Pešti* 1838, Trattner, — Očkovský, Johann: *Deutsch-Slowakisch-Ungarische Gespräche*. Tyrnau 1839, — Medzihradský, Ludvík: *Maďarská grammatika pro začáteční slovenskou školskou mládež*. V *Bánské Bystřici* 1842, Machold, — Turčany, Ludvík: *Školka řeči uherské. Kniha k čítání a cvičení. Dle německého pro slováky vypravována od Jos. Procházky*. V *Kyseku* 1846, Reichard, — Jancsovics István: *Uj magyar-szláv és szláv-magyar szótár*, Szarvas 1848, A. M. Tud. Akadémia kiadása.

legalább egy újabb kiadás. Ebből persze nem következtethetünk a magyar kultúra iránti spontán érdeklődésre. Ezek a művek inkább a praktikus élet segédeszközei szeretnének lenni, a gyakorlati szükségletből fakadnak. Sokszor csak fordítások, vagy átdolgozások.

Csehek és tótok között az újságok és folyóiratok tartják fenn a legélénkebb kapcsolatot. Az utazások ritkák. Moric Fialka 1839-ben Felsőmagyarországon tett utazása sokáig hullámvászonban tartja a cseh közvéleményt. Valaki meg is jegyzi a Květyben, hogy csudálatos, hogy ez a vidék milyen ritkán fordította magára a cseh utazók figyelmét.¹⁴ Ha a folyóiratok előfizetőinek névsorát tanulmányozzuk, ott is feltűnik, hogy Csehországhoz, sőt a nemzeti életben sokkal kisebb szerepet játszott Morvaországhoz és Sziléziához viszonyítva milyen kevés előfizető akad Magyarországon. Ezek is majdnem mind ismert nevek: ők egyúttal a felsőmagyarországi tudósítók. A legnagyobb tekintélye van közöttük természetesen Kollárnak, azután Fejérpataky-nak és Csaplovicsnak — ez utóbbinak főleg elvi nemzetiségi kérdésekben. Mellettük említsük még Bohuslav Nosákot, aki Pestről ad gyakran színes, érdekes és szempontjainkból is figyelemreméltó tudósításokat, Miloslav Hurbant, Samuel Bohuslav Hroboňt, Drahotint, Karel Kuzmányt, Antonin Doležáleket stb. Újságjaikba általában apróságokat adnak: beszámoló egy jólsikerült tót színielőadásról, méltatlankodás egy újabb magyar „túlkapás” miatt, ujjongás egy tót zenész vagy festő feltűnésén stb. Magyar tárgyú hírek alig akadnak anyagukban. Egyedül Bohuslav Nosák vállalkozik a pesti magyar élet ábrázolására is.

Joggal kereshetnénk a magyar hatás nyomait a tót könyvtermésben. A magyar nyelvből készült fordítások egy vármegye igen kis köréhez szólnak csupán s igen ritkán hatnak át a Kárpátokon. Orvosi, jogi, gazdasági, hitbuzgalmi műveket fordítanak és mindenféle kuriózumot.¹⁵ Szépirodalmat keveset. Vidéki papok fordígtatták a magyar irodalomban divatos drámákat és regényeket: ebből nyomtatásban

¹⁴ Květy 1840. 61. l.

¹⁵ Kövy, Alexander: Kratická summa práv Uherských „. do slovenštiny přeložil Bohuslav Tablíc. Ve Vacově 1801, — Tolnay, Alexander: Umění hojení lichvy... do slovenčiny z nařízení zemské stolice Turčanské přeložena skrze Martina Pua. V Bánské Bystrici 1808, Jan Stefany, — Toldy Józsefnek Nemes Magyar hazához tudósítás a méhek rajzásáról c. műve megjelent 1789-ben tótl is. V. ö. Fr. Doucha: Knihopisný slovník, 1865, 267. l. — Egry, Anton: Pomologia. V Trnavě, é. n. (a magyar kiadás: 1852) Spanraff, — Vypsání života a neřesti, které J. Sv. Pius VII. v smutném zajeti francouzském podstoupil a trpělivě snášel. Z uherského od W. h. n. 1815. — Karel Kuzmány a Květyben közöl a Társalkodóból egy állati magnetikus álm esetet s a beteg álmában írt magyar verseit is lefordítja. Květy, 1839. 63—64, 71—72. ll.

csak a Kartigám fordítása jelent meg.¹⁶ Fontosabbak azok az átültetések, amelyek tót írók tollából a központi, cseh lapokban jelentek meg, mint például Samuel Rožnay Kisfaludy Sándor-fordítása vagy Josef Procházka novella-fordítása egy elbeszélés-gyűjteményben.¹⁷ Rendszeres, vagy épen tervszerű fordítói tevékenységről nem lehet még szó. A gazdasági, orvosi, jogi és egyházi iratok fordításában épúgy a gyakorlati szükséglet kielégítését kell látnunk, mint a nyelvkönyvek elszaporodásában. A szépirodalom kiválogatásában sem az érték, hanem a kuriozitás szempontjai vezettek.

Van azonban kérdésünk szempontjából egy más jelentősége is a tótoknak. Azzal, hogy úgy-ahogy ébren tudták tartani a csehek figyelmét problémáik s az állítólagos magyar elnyomás iránt, felkeltették érdeklődésüket a magyarságnak nemcsak a kisebbségekkel, hanem a központi kormánnyal szemben követett módszere iránt is.

A közvetlen érintkezések magyarok és csehek között elég ritkák. Bécsben, a birodalmi fővárosban, vagy Pozsonyban természetesen meg voltak a találkozás lehetőségei. Mégis, az összeköttetések élénkebbek voltak a XVIII. század végén meg a XIX. század első évtizedében, mint később. Szép számmal akadtak Csehországban átutazó magyarok, de már kevesebb a Magyarországon utazó csehek száma. Ezek az érintkezések a szomszédság és a közös politikai összetartozás természetes következményei. Nem élénkebbek és nem sűrűbbek, mint bármely más két hasonló helyzetű európai ország között abban az időben. Jelentkezésükben nem láthatunk semmi meglepőt, vagy jellegzeteset.

Josef Hanuš nagy munkájában (Národní Museum a naše obrození) rámutatott az arisztokrácia nagy szerepére a cseh felújulás előkészítésében. A cseh újjászületést meg kellett előznie a frissebb nyugati kulturális áramlatok behatolásának, a művészet és a tudomány iránti érdeklődésnek s főleg a történettudomány új alapokra fekteté-

¹⁶ Andrzej Kucharski leveléből: „Tu (v Trnavě) sem nalezl kněze Plachtoviče... majčího v rukopisu několik romanů a divadelních kousků, přeložených z německého neb maďarského.“ ČČM 1828. II. 127. l. — Samuel Černánský lefordítja a magyar irodalomban oly ismert Svédi grófnét (K. F. Gellert regénye): Příběh švedské hraběnky. Kéziratban maradt. Lehetséges, hogy magyarból fordított. V. ö. Jungmann: Historie literatury české, 1849², 445. l. — Pri dobytí Budinského zámku... Kartigám... které v uherském jazyku Ignac Mésároš, v slovenském pak Michal Semiam vydal. V Prešpurku 1790. Löwe.

¹⁷ Rožnay Kisfaludy-fordításait említi: Jaroslav Vlček: Dejiny literatury slovenskej 1923², 44. l. A fordításokat nem tudtam megkapni. — Královský vézeň, historický obraz, z maďarského od Jos. Procházky. Bibliotheka zábavného čtení VI. V Praze 1837, 69—83. ll. Ez Br. Mednyánszky Alajos, A fogoly herceg c. novellájának (megjelent az 1833-iki Aurorában, 91—98. ll.) fordítása.

sének. A modernebb világnézeti és tudományos áramlatok a cseh főnemességnél találtak befogadásra, a cseh főnemesség volt nemcsak az újra meginduló tudományos kutatás ösztönzője, hanem a nemzeti érzés főntartója is. A nemzeti érzés egyrészt a cseh föld és kincsei, meg a cseh történelem iránti érdeklődésben, másrészt a cseh nyelvnek bizonyos hivatalos, ünnepies alkalmakkor való használatában nyilvánult. II. József uralkodása utolsó éveiben megerősítette ezt a nemzeti érzést az abszolutizmussal és a germanizációval szemben fellépő visszahatás, amelyre ismét a magyar nemesség hasonló mozgalma lehetett jelentékeny hatással.¹⁸ A nemzeti öltözet és nemzeti nyelv érdekében Magyarországon meginduló mozgalom hasonló megmozdulásokat váltott ki a tótok között s innen eljutott a híre a prágai újságokba is.¹⁹ II. József halála után ennek a nyomás alatt megerősödött nacionalizmusnak első ízben volt alkalma hatalmát és erejét megmutatnia. „In Prag hatte der Druck, welchen Kaiser Joseph den Ständen empfinden liess, einen Nationalismus erweckt, der lange geschlummert hatte. K. Joseph, der alles centralisieren wollte, suchte auch die tschechische Zunge zu unterdrücken; dieses Palladium der Nationalität läßt sich aber kein Volk rauben. Unverabredet hörte man in den Vorsälen bei Hofe alle, die der Muttersprache mächtig waren, böhmisch sprechen“ — írja Kaspar Sternberg, a múzeumalapító erről a korról.²⁰ Az 1790/91-iki országgyűlés egyik legjelentősebb eredménye volt a magyar nyelvi tanszék felállítása a pesti egyetemen. A következő években valószínűleg a magyar kívánság sikerén felbuzdulva, a cseh rendek is elérik, hogy a prágai egyetemen a cseh nyelvnek tanszékét állítsanak fel. Biztos adatunk arra, hogy valóban a magyar tanszék felállítása ösztönözte a cseheket hasonló lépésre, nincs, de egy magyar utazó, aki 1794-ben jár Prágában, tanúsítja, hogy a csehek ennek tudatában vannak: „A Tsehek magok meg vallják — írja — hogy őket a 'Magyarok' példája gerjesztette fel anyai nyelveknek gyarapítására s az azt tanító professzoroknak bé hozására.“²¹

¹⁸ „Za Josefa II. a zejména za posledních let jeho vlády opposice ta roste s vývojem absolutismu a germanisace a tuším i vlivem podobných snah šlechty uherské.“ Hanuš: Národní Museum a naše obrození, Praha 1920—1923, I. 154. l.

¹⁹ „Jakož nyní v Uherském národu najednou láska k starému kroji obživla, tak také i láska mezi našimi Slováky k domácímu jazyku rozmnožila se na ten způsob, že není času v letopisech k nalezení, aby kdy Slovenský Národ tak horlivě své řeči byl se ujimal jako nyní.“ Pražské Postovní Noviny Krameriusa 1790. febr. 27.

²⁰ Autobiographie Kaspara Sternberka, vyd. Palacký 38. l.

²¹ Magyar Hirmondó 1794 24. sz. (424. l.). V. ö. Hanuš, i. m. I 154. l.

A cseh és magyar nemesség általában jól megértette egymást. Természetes, hogy Bécsben magyar és cseh urak között baráti összeköttetések szövődhettek. Ez a barátságos érdeklődés kiterjedt ennek az osztálynak szélesebb értelemben vett házanépére, a tudós Hofmeisterekre s a főúri házzal már lazább kapcsolatban álló tudósokra is. Így kerülhetett az egész főúri támogatásra és kezdeményezésre meginduló cseh tudomány érintkezésbe nemcsak a magyar arisztokráciával, hanem az akkori magyar tudományos élettel is. Mivel ekkor még a nemzeti nyelv nem szigetelte el annyira a cseh és magyar tudományt, az együttműködés ezen a téren is könnyebben létrejött. Ne felejtjük el azonban azt sem, hogy ekkor még a politikai ellentétek sem választják el egymástól a két népet. Palacký vallomása szerint a magyarosításra — tehát arra a mozgalomra, mely ellentéteket lett volna képes állítani a két nép viszonyában — először Schwartner hívja fel a külföldi közvélemény figyelmét.²² A politikai ellentéteknek nagyobb jelentősége csak a húszas évektől s főleg Kollár fellépésétől kezdve van. A XIX. század első két évtizedében ezzel a választófallal a két nép között még nem kell számolnunk. Még megvilágításra vár Széchényi Ferencnek és Dobrovskýnak szerepe a cseh és magyar tudományos érintkezés terén. Széchényi meglátogatta Dobrovskýt Prágában²³ és érintkezésben állott az erdélyi születésű Born Ignáccal, a cseh felújulás egyik legérdemesebb előkészítőjével.²⁴ Dobrovský foglalkozik a magyar nyelvrokonság kérdésével²⁵ hiszen északi útján volt alkalma megfigyeléseket tenni, szívesen fogadja az őt meglátogató magyar tudósokat, Gyarmathy Sámuel ajánlja barátjának, Zlobitzkynek s kéri, ismertesse őt meg a bécsi nyelvészekkel.²⁶ Durich kéri egy alkalommal Dobrovskýt (ez még 1787-ben történt!), hogy legyen segítségére Horányi Eleknek: „Is te humanissime salutatum cupitet rogatum, si quid notitiarum habes de Hungaris vel Provincialibus in Bohemia commorantibus, quo laudatae Memoriae augeri possint, velis benigne communicare“.²⁷ A cseh tudományos világ ílymódon szakadatlan, élénk összeköttetésben állott a magyarral. A magyar tudományos

²² Palacký: *Ze Slovanských Uher*, ČČM. 1828. III. 137—139. 1

²³ Naplója a Széchényi-levéltárban, Országos Levéltár.

²⁴ Levele Born Ignáchoz, ugyanott.

²⁵ „Hungarorum originem mihi detexisse videor, examinando dialectos linguae finnicae, praecipue permensium, qui se Komi appellant“. Levele Durichnak, *Petropoli* 9. Oct. 1792. *Sb. pramenův* II. 2. 262. 1. és Bécsi Magyar Hirmondó 1794. 33. sz. (598—599. 1.) V. ö. Orbán Gábor: *A Magyar Nyelv*, Prága 1955. 29. 1.

²⁶ Levele Zlobitzkynek: 22. Oct. 1798. *Sb. pramenův* II. 8. 143. 1.

²⁷ Levele Dobrovskýnak: *Viennae* 28. Maji 1787. U. o. II. 2. 62—63. II.

munkák ismereteseek Prágában is s a cseh tudósok bennünket érdeklő megállapításai eljutnak a magyar közvéleményhez.²⁸

Széchenyi Ferenc legnagyobb alkotása, a Magyar Nemzeti Múzeum is élénk érdeklődést kelthetett a cseh főúri és főúri-tudományos körökben s így egyik ösztönzője lett a cseh Múzeum alapításának.²⁹ Joachim Sternberg — akinek érdekes magyarországi útleírásával még foglalkozni fogunk — már 1807-ben meglátogatja Széchenyi gyűjteményét, 1808 febr. 28-án kelt levelében Ribay beszámol róla Dobrovský-nak. A morva Nemzeti Múzeum alapítólevelében így emlékeznek meg a pesti Múzeumról: „Es ist wohl Niemanden das erste und größte Beispiel dieser Art unbekannt, jenes des ungarischen Reichs-Oberstkammerers Grafen Franz Szechenyi, Gründers des Nationalmuseums in Pest, gewisz eines der ersten Instituts dieser Art im gesammten Europa.“ (1816. febr. 27.) Megemlékezik a Magyar Nemzeti Múzeumról Kolovrat rendelete is, mellyel a cseh Múzeumot életre hívta. (1818).³⁰ A két intézmény látszatra merőben különböző természetű. Széchenyi gyűjteményéből elsősorban a könyvtár volt az, mely leghatározottabban megadta az egész alapítvány jellegét. A Széchenyi-gyűjtemény anyagát tekintve nemzetibb volt, mint Sternbergé. Sternberg könyvtára is elsősorban természettudományi szakkönyvtár s csak másodsorban tartalmaz bohemicákat. A cseh könyvek e különös megbecsülésében talán szabad Széchenyi könyvtárának közvetlen hatását látnunk. Tudjuk, hogy Sternberg a gráci Johanneumot választotta mintául, a Johanneum alapítása adott neki közvetlen lökést — mennyi része volt e gondolat megizmosodásában a pesti Múzeumnak ma már meg nem állapítható. — A cseh Múzeum alapítása után azonnal igyekezett felvenni az összeköttetést a pestivel. Fr. X. Berger, a prágai Múzeum részéről, levéllel fordul Múzeumunkhoz. Erre a levélre Miller rendkívül barátságosan és előzékenyen válaszol és följánlja a Múzeum duplumaiból a cseheket érdeklő anyagot a prágai Múzeumnak. Millernek ez a

²⁸ Dobrovský tud Széchenyi könyvtárának katalogusáról: levele Durichnak, Pragae 15 Julii, 1799. U. o. II. 2. 444. l., Engelről: levele Durichnak, Pragae 30. Aug. 1795. U. o. 288. l.

²⁹ Ezt Hanuš is készségesen elismeri: „Z této známosti dalo by se usuzovati, že oba ústavy, české museum Kinského s zvláště Národní museum peštské, působili hlouběji na vznik a celou organizáci musea Šternberkova. Ale v pramenech posud známých nenacházime potvrzení toho. Nelze ovšem pochybovati o tom, že krásný čin hr. Kinského a Borna i hr. Széchenyiho svým dílem přispěl ke vzniku nebo aspoň k posílení myšlenky Šternberkovi; ale vlivu jiných tu asi nebylo.“ i. m. II. 31. l.

³⁰ Az adatokat összegyűjtötte Hanuš i. m. II. 30—31. II.

szándéka — nem tudni mi okból — nem valósult meg s ezután az összeköttetés is megszakadt a két intézmény között. A későbbi tudományos kapcsolatok igen gyérek: A magyarok inkább csak magyarul publikálnak, ami a csehek számára hozzáférhetetlen. Egyedül Jan-
kovich Miklós küldte meg Sternbergnek két munkáját.³¹

A kölcsönös megbecsülés szelleméről legjobban a korabeli útleírásokból alkothatunk magunknak fogalmat. Magyar részről legérdekesebb talán Sándor István prágai útinaplója, melyhez ajánlatos elolvasni Berzeviczy Pál latin költeményét a prágai könyvtárhoz;³² cseh részről méltó felelet ezekre Joachim Sternberg grófnak, Sternberg Gáspár testvérenek, útirajza Magyarországról. Sternberg 1807-ben utazta be a felvidéki bányavárosokat. Bár elsősorban a bányaművelés érdekli, nem megy el érzéketlenül a magyar tájak szépsége mellett sem és kiváló figyelmet fordít mindenütt az iskolákra s más kulturális intézményekre. Útjában mindenütt a legnagyobb elismeréssel emlékezik meg a tudományok iránt annyira fogékony magyar népről. Hazatérőben még tíz napot töltött Pesten s itt alkalma volt a magyar tudományosság s a magyar nemzeti szellem központjaival, az Egyetemmel, az Egyetemi Könyvtárral és legfőképpen a Nemzeti Múzeummal megismerkednie. Részt vesz az országgyűlés ülésein is — így elég kerek és összefüggő képet nyert a magyarságról. Pesten megismerkedik Millerrel, Széchényi könyvtárosával, Batthyány gróffal, Széchényi vejével, Schwartnerrel, Schediusszal a valószínűleg még másokkal is a magyar arisztokrácia s tudományos élet köréből. Nagyon érdekes már az is, amit Pestről és Budáról, mint városról ír: „da diese Stadt in ihren Raum das einschlieszt, was nicht nur für diesen Augenblick sie zu einer der interessantesten Städte macht, sondern für die Zukunft auch noch ein groszes Vorwerk abgibt, welches selbst einen Strahl hervorleuchten lässt, dasz bey günstigen Umständen, wozu vielleicht eben der Saame schon keimt, diese Stadt im mehr als einer Rücksicht eine der wichtigsten werden wird.“³³ Dícsérő, magasztaló kifejezések kíséretében emlékezik meg a Nemzeti Múzeumról: „Wahrlich Groszes und eben so seltenes Institut“-nak nevezi, a gyűjtemények a legjobb rendben vannak felállítva, s különösen a kéziratgyűjtemény gazdag: „Die Zahl der Manuscripte dürfte nicht leicht irgend wo vollständiger

³¹ Adatok Hanušnál, i. m. II. 240—241. ll.

³² V. ö.: Sárkány Oszkár: Magyarok Prágában, Apollo 1936. V. köt. 237—256. ll.

³³ Joachim Graf von Sternberg: Reise nach den ungarischen Bergstädten Schemnitz, Neusohl, Schmölnitz, dem Karpatengebirg und Pesth im Jahre 1807. Wien 1808, 92—93. ll.

angetroffen werden...“ Innen az Egyetemi Könyvtárba megy: „Diese Bibliothek, welche mit der ältern Litaratur anfängt, reicht mit den vorzüglichsten Werken bis an den gegenwärtigen Zeitpunkt.“³⁴ A legnagyobb lelkesedéssel és csudálattal azonban a magyar alkotmányról ír: az országgyűlés „einen Eindruck von Würde und Erhabenheit machen musz.“ Sok hasonlóság van az angol és a magyar alkotmányosság között. „Man hört bündige und gründliche Redner: man sieht Würde und hohes Ansehen bey den Magnaten; tiefes Vertrauen der Nation in die Klugheit und Anhänglichkeit ihrer Stände für Constitution und ihren König.“ „Diese edle Nation wuzte, bey der gröszten Anhänglichkeit an ihren König, sich bis auf den heutigen Tag in der Verfassung ihrer Vorältern zu erhalten, und hatte das Glück, den Folgen mancher Constitutions-Veränderungen anderer Staaten ruhig zugesehen zu haben...“³⁵ A konvencionális és felületes dícséreték mögött is meg kell éreznünk Magyarországnak kultúrájának és alkotmányának irigykedve csudáló elismerését. Sternberg nem fedezi fel sem a magyar kultúrát, sem a magyar alkotmányosságot — láthatólag hagyományos attitűdben rója le előtte az elismerés adóját. A magyar kultúrának és alkotmányosságnak megbecsülését ez az osztály átszármaztatja Palackýn keresztül az új vezetőgenerációra is. Így lett a magyar alkotmányosság és a magyar tudományosság két olyan dolog, amelyre a józan fejek Csehországban mindig megbecsüléssel és utánzási vágygal tekintettek fel.

Alig két évre rá, hogy a cseh főnemesség egyik legtisztéletreméltóbb alakja, Joachim Sternberg annyi csudálattal és magas elismeréssel írt a magyar iskolákról, egy morvaországi iskolamester, Jiří Palacký is a trencsényi gimnáziumba küldi fiát, Františeket. Három év múlva, 1812-ben František Palacký a gyenge trencsényi iskolából a nagy hírű pozsonyiba kerül. Nem akarunk a két esemény — Sternberg tanulmányútja és Palacký iskolába-küldése — között semmiféle szorosabb összefüggést keresni. Feltételezhetjük azonban, hogy a fiát magyar iskolába küldő hodslavicei tanítót ugyanazok a megfontolások vezették erre, mint Sternberget a magyar iskolákat és tudományos intézeteket magasztaló sorok megírására. Élt Jiří Palackýban is az meggyőződés, hogy a magyar iskolák kitűnőek, tudta azt is, hogy a magyar polgárok meg tudják becsülni, hogy milyen előnyöket élvez-

³⁴ U. o. 95—97. ll.

³⁵ U. o. 102—105. ll.

nek országukban.³⁶ Fia előmenetelével, a konviktusi rendszerrel s mindennel általában annyira meg volt elégedve, hogy másik fiát is magyarországi iskolákba, előbb a soproniba, majd a pozsonyiba, küldi. Természetesen lehetett annak még más oka is, hogy fiait magyarországi iskolába küldte: mint hű protestáns, protestáns iskolát keresett számukra, másrészt féltette őket a túlságos német befolyástól s ezért adta őket latin iskolába. Akár mi is indította Jirí Palackýt arra, hogy fiait magyarországi iskolába küldje, ez a lépése döntő fontosságúvá vált František fia szellemi fejlődése szempontjából: életének legfogékonyabb korát, ifjúságát magyar és német környezetben töltötte, egyéniségének kialakulását Magyarországon s magyar kulturális ösztönzések hatása alatt érte el. Mintegy belenevelődött a pozsonyi németnyelvű, német humanista kultúrájú, arisztokratikus világnézetű hungarizmusba. Megismeri Magyarországot, a magyarokat, a magyar kultúrát. Ismeretei alaposabbak, mint Sternbergéi, így megengedheti magának a magyar társadalmi és kulturális viszonyok kritikáját is, egészen véve azonban — mint látni fogjuk — szemlélete nem sokban különbözik az előzőekben megismert arisztokratikus magyarság-szemlélettől.

Palacký közel tizenegy évet töltött Magyarországon, főleg Pozsonyban, de megfordul Trencsén, Nyitra, Komárom, Bars megyékben is, sőt egyízben Hevesbe is eljut. Környezete nagyrészt magyar és német. 1800-ban írja Kollárnak, hogy pusztán magyar és német társaságban élven, nem hall tót szót, legfeljebb a parasztoktól, az utcán.³⁷ Már a kollegiumban megismerkedhetett az ország legkülönbözőbb tájairól felkerült ifjakkal, köztük főleg sok dunántúlival is, ismerőseinek nagy része azonban a környező megyék — Pozsony, Nyitra, Komárom, Bars — nemességéből került ki. Bizalmasabb társasága egy körhöz tartozik, mégis ez a kör annyiféle embert egyesített, hogy még sem nyújtott a magyar nemességről egyoldalú képet. Szellemi fejlődésére is ez a társaság, Zerdahelyiné Baloghy Anna és Géczyiné köre hatott elhatározóan.

Ez a pozsonyi társaság a jénai szellemű német műveltségéből táplálkozott. Ezen a tejen nőttek föl Palacký barátai is, Benedikti, Kollár, Šafařík — mindhárman jénai diákok. Ez a humanista műveltség, mint Kollár vagy Šafařík esetében, csak erősítette szláv nemzeti

³⁶ „mohu uherští obyvatelé povážiti, jakých oni předností ve své vlasti požívají.“ Sb. pramenův II. 5. l. l.

³⁷ „V prostředí pouhých Magyarů a Němců nelze mi ani doslechnouti hlabolů libé Slovančiny, kromě u sedláků na ulicy.“ U. o. II. 5. 51. l.

érzését: Nina is Herdert adja neki ajándékba. Ez az idősebb nemzedék még a Sternbergék és Széchényi Ferencek kortársa: a nemzeti és nyelvi ellentétek még gyengék. Itt valóban a más nyelvének és nemzetiségének megbecsülésében nőhetett fel. A kollegiumban még négy nyelven írják és szavalják az üdvözlő verseket, az öreg rokon kedvéért tótul beszélnek s Nina szívesen megtanulja Palacký cseh költeményét. A Zerdahelyi-féle társaság másként is hatott szellemi fejlődésére: angol, francia könyveket kap kölcsön,³⁸ dolgozhat a vidéki könyvtárakban, ahol elsősorban a magyar történetírók kerülnek a kezébe.³⁹

A fiatalokban egy új nemzedéket ismert meg, azt a generációt, amely majd vele együtt vezető szerepet fog vinni a nemzet életében. A szinte kizárólag németül, vagy latinul beszélő apák fiai a szabadságért és a nemzetiségért lángolnak és magyarul tanulnak. Palacký ezt a változást örömmel és rokonszenvvel látja, sőt lelkesítő példának tekinti. Ezek a fiatal magyarok egyrészt nevelőtársai, — másrészt fiatal nemesek, pártfogóinak rokonságából és ismeretségi köréből. 1820 januárjában szemlét tart barátai során. Van közöttök egy lelkes magyar is, Ghyczy Miklós, Ghyczy Pálnak, a nyitrai alispánnak fia. Ebben az időben Pesten van patvarián s amint Palacký jellemzi, „a haza s jog iránt dícséretes lelkesedéssel eltelt ifjú“,⁴⁰ aki „mérhetetlenül lelkesedik a hazáért, a szabadságért és emberiségért“.⁴¹ A pesti környezetben teljesen előtérbe kerül a haza, a nemzeti nyelv, „Meine Beschäftigungen haben keinen anderen Endzweck, als daß ich mich in der vaterländischen Sprache übe“⁴² — írja Pestről. A hevesebb, tüzeesebb Ghyczy éleszthette fel a nyugodtabb Palacký lelkében újra meg újra a tüzet, míg Palacký Ghyczyre fékezően, mérséklően hatott: „halten Sie Ihr patriotisches Herz verschlossener“ — írja Palacký 1820 januárjában.⁴³ Barátságuk alapja ugyanaz a lelkesedés, ugyanaz a felbuzdulás, csak épen rajongásuk tárgya más: „Ich hoffe mit Zuversicht — írja Ghyczy — daß unsere Freundschaft, die sich auf gleiche Meinungen, Wünsche und Hoffnungen gründet, werde nur

³⁸ U. o. II. 4. 49. l.

³⁹ Igy 1823. jan. 2-án a kislalui könyvtárban egész nap Fesslert olvassa: U. o. II. 4. 79. l.

⁴⁰ „Mladík plný horlivosti chvalitebné pro právo a pro vlast.“ U. o. II. 4. 61. l.

⁴¹ „Horlivý nad míru pro vlast, pro svobodu a pro člověčenstvo...“ U. o. II. 4. 71. l.

⁴² Ghyczy levele, Pest, 1820. febr. végén, u. o. II. 5. 47. l.

⁴³ U. o. II. 16. 41. l.

mit unseren Leben aufhören.“⁴⁴ A huszonnégyes Palacký fontosnak tartotta mindazt, amit pesti barátja írt — levelének főgondolatait naplójába is feljegyzi s fontosnak, vallomásszerűnek érzi azt is, amit ő ír Ghyczynek: ebből is napló lesz. Őszinte részvéttel és megbecsüléssel nézi barátja küzdelmét s úgy érzi, hogy sokat ígér hazájának, az emberiségnek s ígérését be is fogja váltani. Őszinte megbecsülés fűzi Kovacsóczy Mihályhoz is, aki beavatja őt irodalmi terveibe s általában nagyon szívélyes tisztelettel viseltetik iránta. Beszámol Palackýnak irodalmi terveiről, elbeszélgetnek a magyar nyelv és irodalom ügyéről, a cenzuráról, tehát népük művelődésének közös akadályairól is.⁴⁵ Nagyon fontos szerepet tölt be életében nevelőtársa, Virozsil Antal. Prágai eredetű családból származik, de már nem érzi magát csehnek, nem Prága és nem Bécs, hanem Pest felé tekint. Barátságuk később levelezésben folytatódik s Virozsil lesz Palacký legfontosabb informátora magyar kérdésekben. Rajta keresztül tartja fenn az összeköttetést Prágába költözése után Magyarországgal.⁴⁶ Bécsben, majd Prágában is alkalma volt magyar ismeretségi körét még inkább kiélesítenie.⁴⁷

Megismerhette a magyar parasztot is, bár idők folyamán teljesen átvette környezetének arisztokratikus gondolkodásmódját és elvesztette minden érdeklődését a népi iránt. Mégis, utazás közben, vidéki nemesi kúriákon, vagy mikor a Tisza mellett a napkeltét nézte, meg kellett látnia a magyar jobbágyot is, hallania kellett beszédét, énekét. Sőt olykor-olykor a közelebbi érintkezést sem kerülhette el. Bars és Nyitra kevertlakosságú vidékein, a nyelvhatáron, alkalma lehetett a magyar és a tót paraszt összehasonlítására. Egyszer Ghyczy Miklóssal, télen, hóban Csúzról Komáromba és vissza szánkáznak. A magyar parasztok háromszor is eltévednek a mély hóban, rosszkedvűek, mordak — a tótok minden baj nélkül vezetik a szánt s nem fogynak ki a jókedvből.⁴⁸ Az összehasonlítás tehát a tót paraszt javára dőlt el. Még egy későbbi megjegyzésből is következtethetünk arra, hogy a magyar parasztot tényleg megfigyelte. A Radhostban említi, hogy a magyarok egy különös virtuózitással tűnnek ki, a káromkodással.⁴⁹

⁴⁴ U. o. II. 5. 46. l.

⁴⁵ U. o. II. 4. 51. l.

⁴⁶ J. Borovička: Palacký a Virozsil: Bratislava. 1928, 362—389. ll.

⁴⁷ Palacký pozsonyi életéről részletes képet nyújt naplója és levelezése a Sb. pramenův II. 4. 5. és 16. kötetében. (Névmutató!)

⁴⁸ Sb. pramenův. II. 4. 81—82. ll.

⁴⁹ „Mezi národy europejskými, které já znám, vynikají nad jiné zvláštní virtuositou: Maďarí ve klení..“ Radhost III. 302. l.

Hogy ezt a megfigyelést nem Ghyczy nádorhelyettes vagy az Apponyi grófok, vagy a pozsonyi széplelkek, hanem a parasztság körében tette, nagyon valószínű,

Palacký tudott magyarul. 1834-ben az Akadémiához intézett levelében ugyan szabadkozik, hogy csak a magyar nyelv alapismereivel van tisztában — ez azonban csak szerénykedés.⁵⁰ Mikor 1812-ben Pozsonyba kerül, Stanislaides professzor még egyszer ismételteti vele a syntaxist, mert nem tud jól magyarul fogalmazni.⁵¹ Tehát a nyelv „alapelemeit” már ekkor ismerhette, sőt ismernie kellett, hiszen az érvényben lévő törvények már minden magyarországi középiskolai tanulótól megkívánták a magyar nyelv valamelyes ismeretét. Sokat azonban pozsonyi syntaxis-éve alatt sem tanulhatott. Csak 1819-ben kezd komolyabban foglalkozni a magyar nyelvvel, tehát abban az időben, mikor Czúzyékhoz került nevelőnek, abban az időben, mikor Zerdahely Nina befolyása alatt állott. Talán e két család hatásának lehet tulajdonítani a magyar nyelv iránt ébredő érdeklődését. Először a Ráday grófok nevelőjétől, bizonyos Papptól tanult,⁵² majd augusztusban nap-nap mellett jár Scheffer kapitányhoz magyar leckéket venni. Fennmaradt egy több mint féllapnyi dolgozata, amelyet érdemesnek tartott arra is, hogy naplójában megörökítsen. Mutatóba álljon itt egy-két mondat: „A mostani szomorúságomnak oka, Második Ferdinánd Császárnak példája. Ezen természetéből jó fejedelem egészen elpusztította hazámat, sok ezer jó embert öletetet és elkergette az atyai jószágaiból és drága nemzetemet úgy annyira erőtlennítette, hogy a mái napig nem emelkedhetett.”⁵³ A kis gyakorlat szórendje bonyolult és helyenkint nem is magyaros, akadnak benne helyesírási hibák (talán későbbi leírási vagy sajtóhibák is!), nyelvtani botlások, nehézkességek, de dicsérnünk kell szókincsét és stílusának magyarosságát, plaszticitását, erejét, gyakran valóban találó kifejezéseit („egy egész lapot bemázolhat, tanult fecsegő”), 1820 elején, szemlét tartva nyelvtudása s az elmúlt évben szerzett ismeretei felett, már beszámol magának a magyar nyelv megtanulásáról: „a magyar nyelvet pedig egy kicsit otthon, egy kicsit némely ismerősöm nevelőjénél és Scheffer kapitány-

⁵⁰ „Obgleich ich zu ihren nächsten Zwecke, der Bildung der ungrischen Sprache und Literatur, nichts beizutragen vermag, da ich nur einiger Anfangsgründe derselben mächtig bin.“ Prag den 21. Oct. 1835. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. Közölve a Prágai Magyar Hírlap 1937. márc. 28-iki számában.

⁵¹ Sb. pramenův II. 4. 5. l.

⁵² „Máje se učiti uherskému jazyku, chodival sem k p. Pappovi...” u. o. II. 4. 34. l.

⁵³ u. o. II. 4. 53—54. ll.

nál sajátítottam el“.⁵⁴ Ebből látjuk, hogy Czúzyéknál néha magyarul is beszélhettek. Ismerősei, akikkel ebben az időben magyarul beszélgetett Kovacsóczy Mihály, nevelőtársai, Papp és Macskási, Ghyczy Miklós s esetleg Virozsil lesznek. Említett magyar fogalmazványa arra enged következtetni, hogy olvasott is magyarul. Sűrűn használ irodalmias kifejezéseket és fordulatokat: környülállás, igyekezet, erőtlenség, sugallás. Valószínűleg magyar barátaitól és tanítóitól kapott magyar könyveket. Tudjuk, hogy Palacký sokat és rendszertelenül olvasott, ami épen a kezébe került. Egyízben említi, hogy Macskásitól megkapta olvasásra a Hermes 1819-iki évfolyamának első felét⁵⁵ — valószínűnek tartjuk, hogy magyar könyveket is kölcsönöztek neki magyar kollegái.

Magyar irodalmi ismeretei azonban sokkal régebbiek. Úgy sejtjük, hogy legelőször valamelyik tanára, Bader, Stanislaides, vagy Zsigmondy hívta fel a figyelmét egyes magyar költőkre. Első költői kísérleteit latinul írta, majd a német mintájú hangsúlyos verseléssel próbálkozott a cseh nyelvben: 1816-ban, Tablíc nevenapjára írta az utolsó hangsúlyos klasszikus formájú költeményét.⁵⁶ Az 1815. és az 1816. évben foglalkozott a legtöbbet és a legalaposabban költészettel, ekkor olvasta — saját szavai szerint — „minden nemzet emlékezetesebb költeményét — „čtěl sem všecy památnější básně všech národů“⁵⁷ — 1817-ben írja meg első nagyobb művét: Počátkové českého básnictví obzvláště prosodie. A munka novemberre már készen van. Ebben a művében többször határozottan kijelenti, hogy az időmértékes, kvantitatív klasszikus verselésre négy nyelv alkalmas; a görög, a latin, a magyar és a cseh. Szerinte a magyar nyelv a modern nyelvek közül a legalkalmasabb a klasszikus időmértékes verselésre, mégis inkább a latinhoz áll közel, míg a cseh a göröghöz.⁵⁸ Magyar prozódiai kérdésekben meglepően tájékozott, a latin és a görög mellett rendszeren magyar analógiákra hivatkozik.⁵⁹ Megállapítja, hogy az időmértékes verselés legjobban a magyaroknál virágzik, mégis, csak az újabb időben élnek vele s nem általánosan.⁶⁰ Mint a magyar időmértékes költészet reprezentánsát, Berzse-

⁵⁴ „pak uherčině navykl sem pomalu jak doma, tak u pěstounů některých mně známých a u kapitána Scheffera.“ U. o. II. 4. 58. l.

⁵⁵ U. o. II. 4. 60. l.

⁵⁶ U. o. II. 4. 10.

⁵⁷ U. o. II. 4. 59. l.

⁵⁸ Spísy drobné (= Spísy) III. 42. és 240. ll.

⁵⁹ U. o. III. 12, 35. ll.

⁶⁰ „... časoměrnou sobě v novějších časích Uhři mezi všemi národy nejdokonaleji a nejšťastněji přiosobili.“ U. o. III. 28. l. V ö. még III. 45. l.

nyit említi.⁶¹ Mindebből kitűnik, hogy Palacký minden valószínűség szerint 1816-ban vagy 1817 elején megismerkedett a magyar időmértékes verseléssel, értesült Berzsenyi fellépéséről, felismerte a két nyelv bizonyos hasonlóságát s egyforma alkalmasságát az időmértékes verselésre. Szeretné — valószínűleg a magyar sikereken felbuzdulva s saját, hangsúlyos kísérleteinek sikertelenségétől is ösztönözve — ezt a verselést a cseh költészetben újra meghonosítani. Kétségkívül Berzsenyi példája lebegett a szeme előtt akkor is, amikor maga is letért a hangsúlyos verselésről és az időmértékeléssel kezdett kísérletezni. Palacký és Šafařík közösen írt munkája a cseh irodalomban élénk visszhangot keltett és heves vitákat támasztott. Íme egy cseh irodalmi mozgalom, mely, bár a régi cseh költői hagyományokra is támaszkodhatott, a magyar irodalom példájának hatására indul meg. Még eldöntendő kérdés marad, hogy hogyan ismerte meg Palacký Berzsenyit s mennyire értette meg akkor még minden bizonnyal fogyatékos magyar tudásával. Palacký dunántúli kultúrkörnyezetben élt, ahol a klasszikus műveltségű emberek — s ilyen legtöbb tanára — ismerték, sőt olvasták Berzsenyit. Berzsenyi költői szépségei fogyatékos nyelvtudása számára bizonyára hozzáférhetetlenek maradtak, annál inkább tanulmányozta verstani szempontból. Hogy Berzsenyivel való megismerkedése milyen élmény volt számára, azt mutatja az is, hogy évek múltán is őt tartja Vörösmarty mellett a legnagyobb magyar költőnek.⁶²

Hogy a magyar kultúrális és irodalmi viszonyokról milyen képet nyert, azt leginkább az O národech uherských zvláště Slovanech c., a cseh Múzeum folyóiratában 1829-ben megjelent cikkéből rajzolhatjuk meg magunknak. A magyarországi irodalmi és kultúrális helyzetet általában kedvezőtlennek tartja, kevesen s keveset olvasnak, mert amit a magyar ír, azt nem olvassa a német, mit a német ír, azt meg a magyarok nagy része nem érti meg. A magyarországi kultúra terjedésének első akadálya a többnyelvűség. A kiadók és nyomdák nem fizetnek honoráriumot, sőt az írók gyakran maguk adják ki műveiket. Megnehezíti az élénkebb irodalmi élet kialakulását a nagyobb városok hiánya is. Mindezt s még sok más okból a műveltség Magyarországon alacsonyabb fokon van, mint a többi európai államban. A magyar tudósok legsikeresebben még azon munkálkodnak, hogy országuk történetét és földrajzát megismertessék: ezen kívül még a hazai jog

⁶¹ „Uher, protra sobě fousy, uchýli se k Berženimu svému, z jehožto madarské líry antyčtí líbezní plynou hláholove „Ignoti nulla cupido“ — myslí a mlč.“ U. o. III. 49. l.

⁶² ČČM 1829. IV. 29. l.

ismeretére fektetnek különösen súlyt, hisz a jog is a nemzeti történettel függ össze. A történelmi kutatás azonban még mindig abban a szellemben folyik, mint a csehknél Balbin idejében. Nincs történelmi kritika; nem is lehet ott, ahol a mesemondó Anonymust még mindig igazi történetírónak tekintik s ahol Horvát Istvánnak országos hatása és befolyása van. Remélhetőleg a közelmúltban megalapított, de még meg nem nyílt Magyar Tudományos Akadémia változtatni fog ezen a helyzeten, mint ahogy már a Nemzeti Múzeum is áldásos hatást fejtett ki. Az iskolák sem kielégítőek, kiemeli ugyan a pesti Egyetem gazdagságát, de nincs megelégedve szakiskoláink számával és igazgatásával. A szépművészetek, festészet és zene, még fejletlenek, de annál örvendetesebben virágozik a legújabb időkben a szépirodalom, főleg a magyar.⁶³ „A magyar költészet a sikerült alkotások számát, a formák sokféleségét tekintve, mind tárgyában, mind stílusában annyira fellendült, hogy mi a mi költői kincseinkkel a magyarokkal nem versenyezhetünk.“ „A magyar nyelv inkább illik a költészethez, mint a prózához, ott bizonyos magvas, kifejező, tüzes, itt ezzel szemben, ahol elvont fogalmakra és kifejezésekre van szükség, nem elég hajlékony, hanem terjengős és a sok egyforma magánhangzós szótag miatt unalmas.“ Gazdagságát és műveltségét tekintve, nem lehet ugyan összehasonlítani a csehvel, de el kell ismernünk, hogy a legnagyobb lelkesedéssel és ugyanilyen sikerrel terjesztették. Halhatatlan érdemeket szerzett magának ebben Kazinczy Ferenc, a magyar írók veteránja, aki először tört új utakat a magyar nyelvnek s először kezdte formában és tartalomban terjeszteni és művelni. Újításai sok ellenzést váltottak ki, a nemzet jobbjai s a Múzsák néhány felkentje, mint Berzsenyi és Vörösmarty, sokkal teljesebb győzelmet biztosítottak neki igyekezetükkel, mint amilyen a mi hasonlóképpen érdemes literátorunknak megadatott. Különben a magyar irodalom már csak azért is szerencsésebb, mint a cseh, mert van két írója, két testvér, Kisfaludy Károly és Sándor, akiknek munkáit, bár geniálitásukkal nem múlnak felül másokat, mégis, mivel nemzeti szellem van bennük, az egész nemzet

⁶³ „... Ale v Uhřích... málo se čítává... Spisovatelé uherští, tak jako i naši čeští, posavad nic ze vzdy nepíší; není knihkupců a knihtiskárů, kteří by jím... slušnou za práci odplatu podávali... za těmi a jinými příčinami učenost v Uhřích, zvláště činná i plodná, vůbec na nižším stupni zavěšena jest, nežli v jiných zemích evropských... Nejdarněji pracovali posavad učenci uherští v tom, co se známosti vlastí jejich, jak historické tak i zeměpisně dotýče...“ stb. ČČM 1829. 26—28. II.

örömmel olvassa s ezáltal felkeltik a szeretetet a hazai Múza iránt.“⁶⁴

A magyar tudományos és irodalmi viszonyoknak ezt a kis jellemzését alapján véve helyesnek tekinthetjük. Látszik, hogy írója a magyar viszonyokat nem könyvekből, hanem a való életből ismeri. Világosan látja a magyarországi művelődés legfontosabb akadályait, a többnyelvűséget, a rossz nyomdai és kiadói viszonyokat, az irodalmi központok hiányát. A magyar tudományos törekvések természetét is jól ismeri és jól jellemzi: a Haza, ennek földrajza, történelme és jogviszonyai állnak az érdeklődés középpontjában. Ki kell emelnünk a cikk nyugodt, tárgyilagos hangját, ami Palackýnak sajátja: megállapításai Magyarországra s a magyarságra nem mindig kedvezőek, de a valódi értékét mindenkor örömmel elismeri, így elsősorban a magyar irodalom magas színvonalát. Cikkének ez a szakasza igen rövid, vázlatos, de a leglényegesebbeket mégis tartalmazó ismertetése irodalmunknak. Ilyen tömör összefoglalásra csak az vállalkozhatott, aki éveken keresztül Magyarországon, félig-meddig magyar környezetben élván, legalább távolról szemlélhette a nyelvújítási harcot s akihez eljutott Berzsenyi s a Kisfaludyak sikereinek híre. Ez a méltatás is bizonyítja, hogy Palacký tudott a magyar irodalom minden fontosabb megmozdulásáról, sőt érdeklődése a magyar költészet iránt Prágába költözésével sem szűnt meg: ezt sejteti Vörösmarty nevének említése.

⁶⁴ „Tím utěšeněji prokvetá v novějších časích pěkná literatura, zvláště maďarská, Básnictví maďarské v tomto století co do hojnosti zdařilých plodů, rozmanitosti forem, a barevnosti národní, jak v předmětech tak i ve slohu, tak vysoce vyniká, že my již s našimi poklady básnickými v závod s Maďary jítí nemůžeme. Reč jejich vůbec více ku poesii nežli ku prose se hodí; tamté zajisté jádrná, důrazná, ohnivá, zde naproti tomu, kdež odtazených poněti a slov potřebí, jaksí neohebná, rozvláčitá a mnohoslabičnosti stejnozvukých slov unavující. Ačkoli pak bohatstvím a vzdělaností svou jazyku našemu nikoli vrovňati se nemůž, vyznati se však musí, že naproti tomu i s větší horlivostí, i s prospěchem větším vzdělávána byla. Nesmrtedlných zásluh dobyt sobě v tom ohledu Frant. Kazincy, šlechtic uherský, veteran literatury maďarských; on nabyv zběhlosti v literatuře západních národů, a důvtipem nevšedním obdařen jsa, první počal po skrytých žilách jazyka svého skoumati. nové dráhy klesiti, a mluvu domácí, co do forem i do látky, rozšiřovati a šlechtiti. Novoty jeho zbudily mezi krajany odporů mnoho; lepší však hlavy v národu a někteří zasvěcenci Musy, jako Berženi a Vörösmarty zjednali snažnostem jeho vítězství mnohem dokonalejší, nežli se to zdařilo našemu rovně zasloužilému literatoru, kteréhož jméno vlastenci s uctou jmenovati povinni jsou. Ostatně literatura maďarská i v tom šťastnější jest naši, že dva básníky má, bratří Alexandra i Karla z Kisfaludi, kterýchžto díla, ač genialnosti nad jiné nepředčí, předce za příčinou ducha národního, který v nich zavívá od celého národu s oblíbením se čtou, a tím i lásku k domácím Musám mocně vzbuzují.“ ČČM 1829. IV. 29. 1.

Feltűnő, hogy Kazinczy kivételével csak dunántúli írókat említ. Ez is arra mutat, hogy tudása nem könyveken alapszik. Pozsony magyar irodalmi szempontból a dunántúli körhöz tartozik, egy Csokonai vagy egy Kölcsey híre úgy látszik, nem jutott el Palackýhoz. A kiemelt írók kiválasztásában és értékelésében — eltekintve dunántúliasságától — csudálnunk kell biztos ítélőképességét. A cikk írásakor legújabban feltűnt írók közül is milyen biztonsággal ki tudta választani a legnagyobbat, Vörösmartyt! A nyelvújításnak csak érdemeit emeli ki, ami — tekintve dunántúli irodalmi műveltségét — elég feltűnő. Itt talán egyéni állásfoglalásra gondolhatunk egy mozgalom mellett, amelyet a cseh irodalomban is pártol és szükségesnek tart. El tudja választani az igazi értéket a népszerűtől, Berzsenyit és Vörösmartyt a Kisfaludyaktól, de ugyanekkor felismeri e népszerűbb irány nagy érdemeit a nemzeti irodalom széleskörű megkedveltetése körül. Valószínű, hogy Palacký az említett költők műveiből ismert egyet-mást s ítéleteit nem csak informátorai véleményére alapítja. A magyar költői nyelv találó, tömör jellemzése ismét megerősít bennünket abban a — már fentebb hangoztatott — feltevésünkben, hogy Berzsenyit, bár küzdve a nehézségekkel, elmélyedően tanulmányozta. A „magvas (jadrná)“ és a „nyomatékos (důrazná)“ jelzők különösen Berzsenyi költői nyelvét jellemzik találóan. Végül a magyar irodalmat a csehvel összehasonlítva Palackýnak el kell ismernie, hogy a magyar gazdagabb, változatosabb, tárgyában és stílusában fejlettebb, mint a cseh s a magyar nyelvújítás sikeresebb volt a hasonló cseh mozgalomnál. Ez nem csak Palacký igazságérzetének és józan szemléletének bizonyítéka, hanem jele egyúttal annak is, hogy Palacký mindkét irodalmat, főleg azok újabb fejlődését ismerte annyira, hogy összehasonlításukra vállalkozott. Nem valószínű, hogy irodalmunk csak egészen felületes ismerete alapján Palacký, mint jó hazafi, épen a cseh irodalomra kevésbé előnyös megállapításokat tett volna. Mivel pedig Palacký többször hangsúlyozta, hogy más nemzetek munkájának megismerése mennyire fontos a csehek számára,⁶⁵ egészen bizonyos, hogy elismerve irodalmunk értékeit, igyekezett minden magyar könyvet elolvasni, ami a kezébe került. Valószínűleg a nyelvtanulással egyidejűleg, esetleg már előbb, de minden esetre már 1822 előtt hatolt be ilyen mélyen a magyar irodalom szellemébe. 1822-ben a cseh irodalomról írt, de csak ötven évvel később megjelent tanulmányában megállapítja, hogy a cseh irodalomnak még nem sikerült a nemzeti szellemet kifejezésre juttat-

⁶⁵ Sb. pramenův II. 16. 56. 1.

nia, mint a magyarnak.⁶⁶ Palacký fentebb ismertetett cikke az első a cseh irodalomban, amely rámutat a magyar kultúra s főleg a magyar irodalom értékeire s bár csak burkoltan, a magyar példa követésére is buzdít.

Érdeklődését kora ifjúságától kezdve a költészet mellett a politika köti le. Politikai érdeklődése még kétségkívül a Palkovič mellett eltöltött újságíró-inas évekből származhat. Mikor a huszas évek elején Magyarországon is élénkebb politikai élet indul meg, Palacký már nincs Pozsonyban, de még élénk összeköttetésben van magyar ismerőseivel és tőlük kap híreket. Épen az annyira mozgalmas 1825-ös és 1826-os években gyakran nyílik alkalma Bécsben és Prágában magyarokkal találkoznia, főként régi ismerőseivel, ezenkívül levelekből, röpiratokból s újságokból is értesült a fontosabb magyarországi eseményekről. Már 1823-ban, midőn Palacký még Bécsben él, megkezdődik a politikai megmozdulás. Csúzy Károly beszámol neki a barsi eseményekről.⁶⁷ Valószínű, hogy Palacký maga is érdeklődik, maga is kér híreket egy fenn nem maradt levélben, legalább erre következtethetünk Csúzyné válaszából: „Ich hätte Ihnen gerne die Banater Representation an (den) Kaiser zugeschickt... Zu schreiben darüber ist nicht rathsam.“⁶⁸ 1825 elején (március 7-én) egy miskolci borkereskedővel, bizonyos Elek nevű nemessel és kísérfőjével, dr. Szilágyival sokat beszélget Magyarországról és Csehországról.⁶⁹ Júniusban egy régi magyarországi ismerőseivel, Uzsovich Jánossal, aki az országgyűlésen követ is volt, találkozik Prágában. Tőle is kap híreket a magyarországi eseményekről.⁷⁰ A pozsonyi országgyűlés lefolyásáról sokáig semmit sem hallanak Prágában. Virozsil, aki már az előző évben is ellátta hírekkel, nem ír: „... es scheint Sie sind so mit sich selbst und Ihrem Vaterlande beschäftigt, daß Sie darüber alle entfernten Theilnehmer gänzlich vergessen.“ Kéri, hogy írjon magáról s „von der Verhandlungen in Ihrer Stadt, wovon wir hier kaum einige verworrene Gerüchte hören.“⁷¹ Virozsil felel is erre a levélre, de válasza tele van

⁶⁶ „Dagegen muss aber auch gestanden werden, dass der neuböhm. Literatur im Ganzen noch jenes lebendige nationale Colorit abgeht, welches ihr erst einen eigenen Charakter, eine Individuelle Haltung verschaffen sollte... In dieser Hinsicht steht er seinen Nachbarn, dem Polen und dem Magyaren... nach.“ Palacký: Gedenkblätter, Prag 1874. 36. l.

⁶⁷ Sb. pramenův II. 5. 142. l.

⁶⁸ U. o. II. 5. 125. l.

⁶⁹ U. o. II. 4. 94. l.

⁷⁰ U. o. II. 4. 106—107. ll.

⁷¹ 1825. nov. 19.: u. o. II. 16. 104—105. ll.

elégedetlenséggel: sokat várt az országgyűléstől, de az nem váltotta be reményeit. Az önző, csak előjogaira hivatkozó arisztokrácia nem elégíti ki, nincs megelégedve az országgyűlés — szerinte — kevésbé parlamentáris menetével sem s ilyen viszonyok között nem tartja csudálatosnak, hogy mindeddig még semmi sem történt s valószínűleg nem is fog.⁷² A következő év februárjában Palackýt Bécsben találjuk, ahol Czernin Eugen gróffal tárgyal a család történetének megírásáról. A gróf egy könyvet kölcsönöz neki a magyarok nyelvi és irodalmi követeléseiről, az országgyűlésen. Czernin — még a régi típusú arisztokratához tartozik — eszerint szintén érdeklődött a nyelvkérdés, mint politikum iránt s fontosnak tartotta, hogy a fiatal Palacký is megismerkedjék ezekkel a követelésekkel.⁷³ Ugyanekkor magyarokkal is találkozik: Ghyczy Antal magyar gárdistával, Géczy Istvánnal és Péterrel.⁷⁴ Hosszú beszélgetéseik során valószínűleg az országgyűlésre is ráterelődött a szó. De sokkal hitelesebb helyről is értesült a magyarországi eseményekről: Majláth személynőktől, akitől megkapja az országgyűlés emlékiratát is.⁷⁵ Életének más szakaszából nem állnak ilyen bőséges adatok rendelkezésünkre, de ez is elég annak bizonyítására, hogy Palacký milyen élénk figyelemmel kísérte a magyar országgyűlések tárgyalásait s a magyarság alkotmányos küzdelmeit. A magyar alkotmány megbecsülését és alapos ismeretét mutatja az is, hogy Idea státu Rakouského c. munkájában, az újjászervezett Ausztria foederativ államainak is a magyar alkotmány átvételét ajánlja.⁷⁶

Megkíséreltük megállapítani azokat a magyar hatásokat, amelyeket Palacký másfél évtizedes magyarországi tartózkodása alatt felszívott magába. Magyar példák — mint már láttuk is — közvetlenül is hatottak irodalmi és szervező működésére. Így egy tudományos folyóirat terve is kétségkívül a Tudományos Gyűjtemény példájára fogamzott meg benne. Először 1817-ben merül fel ez a terv, a Šafaříkkal Pozsony környékén tett sétákon. a Tudományos Gyűjtemény első számainak megjelenése idején.⁷⁷ A Magyarországon töltött évek azonban nemcsak ilyen konkrét formában hatottak rá. Az előzőkben

⁷² Pressburg, den 28. Dec. 1825. u. o. II. 5. 245. l.

⁷³ U. o. II. 4. 136. l.

⁷⁴ U. o. II. 4. 137—138, 141. ll.

⁷⁵ U. o. II. 4. 142. l.

⁷⁶ Spísy I. 255—257. l.

⁷⁷ Sb. pramenův II. 4. 7. l. — A múzeumi folyóiratokra magyarországi előfizetőkkel is számol: „Ich hoffe auch in Ungarn werden sich Pränumeranten finden... Bei der ewigen Berührung der ungrischen Geschichte mit der böhmischen, wird sie denn doch auch Interesse für die Ungarn haben.“ Levele Virozsilnak,

igyekeztünk megrajzolni azt a képet, amit Palacký a magyar társadalomról és a magyar kultúráról nyerhetett. Láttuk, hogy mennyire hozzáidomult arisztokratikus környezetéhez, láttuk, hogy magyar barátjaival együtt lelkesedett a hazáért, a nemzeti nyelvért s minden szépért és nemesért. Átéltte mellettük a nemzetiesedés élményét. Elég hosszú időt töltvén Magyarországon, alkalma volt a magyarosodás egyre dagadó folyamát megfigyelnie s felismernie ebben a nemzeti szellemű magyar irodalom szerepét. Prágába érve már szilárdul meg van győződve nemzeti és irodalmi céljairól és feladatairól. A magyar arisztokraták köréből cseh arisztokratákhoz kerül. Magyarországon tanuja volt az arisztokrácia és a nemzet összeforrásának: ezt akarja elérni Csehországban is. Tisztán látja a hiányokat és világosan ismeri feladatát. A hiányokon elsősorban a történelmi szellem elmélyítésével, az irodalom nemzetiesítésével s a kultúrintézmények átszervezésével kell segíteni. A történelmi szellem a magyar tudományosság gerince — de felszívódott az egész nemességbe. Láttuk, hogy vidéki könyvtárakban is alkalma volt a magyar történetírókat olvasnia. Egy irodalom nemzetivé válását a magyar irodalomban láthatta, a kultúrintézmények átszervezése meg azt jelenti, hogy a magyar típushoz kell őket közelebb hozni: be kell vezetni a nemzeti nyelvet igazgatásukba s a természettudományok helyett a nyelvet és a nemzeti történelmet kell az érdeklődésük középpontjába állítani. A történelmi szellem elmélyítését saját életfeladatának tekinti, a kultúrintézmények nemzetileg hatásossá tételét, a tudományos társaság és a Múzeum elcsehesítését maga kezdeményezi, végül a nemzeti szellemű irodalom kialakítását szolgálja többek között a tudományos folyóirat, a Múzeum folyóirata. Ennek megalapítása s szerkesztése szintén Palacký műve. Palacký reformjainak jelentősége csak hatásaiban mutatkozik teljes nagyságában. Hogy a cseh fejlődés ezeket a jelentős lépéseket megtehetette, nagy része van a magyar fejlődés Palackýn keresztül ható példájának is.⁷⁸

Sb. pramenův II. 16. 116. l. — A Múzeum német folyóiratát megküldi a Tudományos Gyűjteménynek tiszteletpéldányként. A Tudományos Gyűjtemény hasonlóval viszonzza a figyelmet és részletesen ismerteti a folyóirat számait. Tud. Gyűjt. 1827. X. 116—118. ll. stb.

⁷⁸ Ebben az értelemben és szellemben ír Hanuš is, i. m. II. 339. l.: „Palacký, jenž přišel do Prahy přes své mládí jako hotový muž ucelené, žulové povahy a pevných, jasných názorů na svět i na život, přinesl si již z Uher také pevné přesvědčení a jasný názor o úkolech a cílech národně i literárně buditelských.“ Denis is kiemeli, hogy Palacký Magyarországon látta az arisztokrácia és a nemzet összeforrását. Ezt akarja Csehországban is megvalósítani. La Bohême depuis la Montagne blanche, Paris 1903. II. köt. 198. l.

A huszas években megváltozik a cseheknek a magyarságról alkotott véleménye. Herder, Kollár és Šafařík nyomán egy romantikus magyarság-kép alakul ki. A romantikus nemzedék magyarság-szemlélete határozottan pánszláv jellegű, délibábosan optimista, felületes és elfogult. Ennek a képnek kialakításában egyrészt önáltatás, másrészt gyűlölet vezet. A magyar népet ázsiaiak, barbárnak nevezi, kultúráját igyekszik vagy agyonhallgatni, vagy mint szláv, illetve német terméket tüntetni fel. A magyar nyelv szegény, fejletlen s csak ordítózásra, meg szónoklásra való.⁷⁹ Ilyen korban, amelyben a nyelv olyan nagy szerepet játszik, valóban lesújtó érv! A magyar tudomány teljesen ingatag alapon áll. Hiszen Anonymus dajkameséit a magyarok történeti tényekként fogadják el. A magyar történetírás magyarmániában szenved.⁸⁰ Horvát István személyét és műveit ez a romantikus iskola, s főleg Kollár, jól ismeri. Kollár sokat is tanult a magyar délibábos filológiától!⁸¹ A rajongó magyar tudósok mindenfelé keresik a magyar őshazát s magyarokat fedeznek fel Svájtól Kínáig.⁸² A magyar irodalomról hasonlóan kicsinylő felfogása van. Magyarul nem tanulnak s ha tudnak, nem olvasnak. Az elismerés mellett nem marad el soha a lekicsinylés, Kamaryt 1829-ben valahonnan értesült arról, hogy a magyarok kezdenek az irodalomban is kitűnni. Hírül adja Čelakovskýnak, megjegyezvén, hogy sok sikerük nem lesz külföldön: „A magyarok is kezdenek az irodalomban kitűnni, de én azt hiszem, hogy más nemzeteknél, ami az irodalmat illeti, nem nagy kedveltségben lesz részük, a nyelvük nem csak, hogy kevésbé hajlékony, de még újításokra is törekszenek, — s ha valami különösen kiváló lesz, a figyelem feléjük fog fordulni.”⁸³ A magyar nép népdalalkotó képes-

⁷⁹ A sok példából álljon itt Jakub B. Malý véleménye: „Jazyk Maďarů jest chudý sice...“ ČVčela 1844. 178. l. — Érdekesek Daňkovský Gergely magyar etymologiai szótárának kommentárjai. Daňkovský szerint ugyanis 1988 idegen szóra esik 195 magyar szó a magyar nyelvben. U. o. 1835. 280. l.

⁸⁰ Anonymust Palacký is elítéli. Ugyanígy Bohuslav Tablic, ČČM 1842, 579—594. ll., s különösen J. F. Holovacký halicsi pap (ČČM 1841. 312. l.), akinek északkelet-magyarországi útleírása különben is a romantikus magyarság-szemlélet csudabogaraival van tele. Szerinte a magyarok Kálvint is magyarnak tartják (u. o. 1842. 55. l.). Ő is ír Horvát Istvánról, akinek egy művét német fordításban olvasta is. Karrikatúrát ad a magyar szógyártásról („kovárny maďarského jazyka“ u. o.) stb.

⁸¹ Vlad, Šmilauer: Maďarské plývy na filologii Kollárovu, Slovenská Miscellanea, Bratislava 1931, 180—182. ll.

⁸² Lumír 1852. II. 744. l. és Květy 1847. 356. l.

⁸³ „Maďarí také počínají v literatuře vynikati, ale tuším, že u jiných národu mnoho lásky nezískají (co do literatury), an jejich řeč příkrá, lečby dychtení po novotě a bude-li co zvláště vyborného, pozornost na se obrátilo.“ Sb. pramenův II. 14. 8. l.

ségét különösképen szeretnék elvitatni. 1846-ban a Kisfaludy-Társaság népdalkiadványával kapcsolatban megjegyzi, hogy a tiszta magyar megyék küldték a legkevesebb magyar népdalt.⁸⁴ A magyarság általában idegen tollakkal ékeskedik: nyelve szláv, irodalma szláv, zenéje szláv (Csermák!), miért akarják hát a szlávokat elnyomni, mikor szlávok nélkül — vagyis szláv jövevényszavak nélkül — nem is tudnának élni? Később járul ehhez a képhez a magyar feudalizmus túlzott rajza.⁸⁵ Általában gombostűre tűznek minden magyar furcsaságot.⁸⁶ Így figurázzák ki a Védegylet-mozgalmat.⁸⁷ A magyar nevetséges, pusztuló nép, hiszen születési arányszáma alacsonyabb, mint a környező népeké. Félni a magyaroktól nem kell, mert bármennyit is kiabálnak, népük nyomtalanul el fog tűnni Európa térképéről, hogy helyet adjon az egységes nagy Szláviának. A józanabb fők a magyart a német szövetségeseinek tekintik. A romantikus német-szláv ellentétre felépített világképükbe igyekeznek a magyarokat is elhelyezni s őket a németiség mellé állítják, mint a szlávok másik született ellenségét. Ez a felfogás is Kollár Slávy dcerájában gyökerezik. Így alakul ki a század második negyedében a magyar-szláv, közelebbről a magyar-cseh ellenségességről szóló tanítás.⁸⁸ Ezt a tanítást, legalább magyar-cseh viszonylatban, mi magyarok nem ismerjük. Ép úgy, mint a németek, a magyarok is antiszemiták. Ez a barbár vonás természetesen nem fér össze a szláv humanizmussal.⁸⁹ A magyarosítás túlkapasait ez a szemlélet még inkább túlozza, így a magyar-tót, s közvetve a magyar-cseh viszony elmérgesedéséhez nagyban hozzájárul.

Kollár mellett Čelakovský ennek a kornak legünnepeltebb költője és egyik legjellegzetesebb alakja. Nem kimagasló eredeti tehetség: legnagyobb sikereit orosz és cseh népdalok átköltésével érte el. Sokat dicsért munkája, a *Růže stolista* (centifolia), filozófikus szerelmi költemény, melyben egy késői, de Középeurópában a XIX. század elején egymástól függetlenül minden irodalomban megújuló petrarkizmus nyomait érezzük. A szonett nehézségeivel Čelakovský nehezen tud

⁸⁴ ČVčela 1846. 196. l.

⁸⁵ Havlíček: *Duch národních novin* (= *Duch*), V Jilemnici 1898, 51 l. — *Pražské Noviny* 1846. 67. sz.

⁸⁶ Magyar hölgyek egyesülete akik megfogadták, hogy csak magyarul beszélő férfiak nyújtják kezüket — ČVčela 1844. 340. l. — Sok magyar azt hiszi, hogy egyedül a magyar nyelv jut el az égbe s ezért az imádságokban ezt kell használni. Fr. Doucha: *Které pouze řeči Pánbuh. rozumí?*

⁸⁷ V. ö.: *Květy* 1845. 60. és 133. l. *Pražské Noviny* 1844. 92. sz. 1845. 24. sz.

⁸⁸ Különösen élesen: Fr. X. Kampelík: *Plán a stroj bývalé ministerské vlády...* 1848. 12. l. — Havlíčeknél *passim*.

⁸⁹ Josef Václav Frič: *Paměti* II. 200—201. ll.

megbírkózni, ezért inkább Kisfaludy Sándor versszakát használja. Ez a forma nagy sikert arat a cseh költészetben, sokan utánozzák s Čelakovský-szonettnek is nevezik.⁹⁰ Čelakovský már ezért is megérdemli érdeklődésünket, itt-ott elejtett nyilatkozataiból pedig érdekes képet alkothatunk magunknak egy romantikus cseh költő magyarság-szemléletéről. Čelakovskýt semmi személyes sérelem nem tüzeli a magyarság ellen. Sejtjük, hogy érdeklődött a magyar irodalom iránt, tehát inkább elismerést várnánk tőle. — Majdnem minden nép költészetéből fordított, valószínűleg érdekelte a magyar népköltészet is, de nem talált alkalmas darabokat. Kétségkívül ismerte Kisfaludy Sándor valamelyik német fordítását, ismerte Bowring anthológiáját (*The Poetry of the Magyars*) és minden bizonnyal Toldy Handbuchját is, hiszen a Himfy' Szerelmeinek pontos magyar címét, amint azt 1831-ben a Časopis Českého Museaba idézi, csak innen, vagy a mű eredeti magyar kiadásából vehette. Ez utóbbi magyarázat azonban valószínűtlen, mert egyébként nem sok nyoma van annak, hogy Čelakovský tudott volna magyarul.⁹¹ Bár Bowring és Toldy könyvéből ismerhette valamennyire a magyar irodalmat, a magyarságra lesajnálással, lekicsinyléssel, lenézéssel tekint. Főként ifjúkorában ír ilyen hangon a magyarságról. Mielőtt még magyar népdalt olvasott volna, 1822-ben, már lesajnálással említi. 1822-ben egy hivatalos népdalgyűjtési vállalathoz cseh népdalokat küld: „Azok lesznek aztán népdalok! csehek, tótok, olaszok, morvák, oroszok, kisoroszok, szerbek, lengyelek, szorbok, vendek — németek — ohi jam statis! — nem tudsz többet? — Én sem — kivéve a magyarokat és a cigányokat.“⁹² A magyart nem véletlenül említi a cigánnyal együtt utolsó helyen. A levél mesterkéltné közvetlensége is arra mutat, hogy a sorrendben értékítélet van! Bowring anthológiájában olvashatott néhány magyar népdalt. Čelakovský a népdalnak alapos ismerője volt s megérezte, mi valóban népdal, mi csak mű-népdal. Véleményét és kritikáját meg is írta Bowringnak, aki válaszában elismeri, hogy igaza van: „You are right in saying that many of the Magyar poems were hardly entitled to the epithet popular and it was not for me to profess to know more about the matter than and I felt it, but my Hungarian friends arranged them under this name,

⁹⁰ A Kisfaludy-strófát Čelakovskýn kívül főleg Vincenc Furch használja, előfordul még J. Drbohlav és Peška költeményeiben.

⁹¹ ČČM 1831. 3. l.

⁹² „To bude písni! české, slovenské, valašské, moravské, ruské, maloruské, srbské, polské, vindické, vendické — německé — ohi jam statis! — nevíš o žádných více? — Já taky ne — leda uherské a cigánské!“ Sb. pramenův II. 10. 146. l.

they knew.⁹³ Ezeket a mű-népdalokat Rummy küldte Bowringnak. Čelakovský később lapjában, a Česká Včelában is megmondja véleményét Rumynak, mikor az a Lunában népdalgyűjtő tevékenységéről nyilatkozik. Kiténik ebből a cikkből az is, hogy Čelakovský el tudta választani az igazit az utánzattól s a Hasznos Mulatságokból fordított népdalokat valóban jóknak és nemzetieknek tartja.⁹⁴ — Bowringgal folytatott levelezésében gyakran szerepelnek a magyarok. Sajnos Čelakovskýnak épen számunkra legérdekesebb levelei veszttek el, vagy lappanganak s csak Bowring válaszait ismerjük. Ezekből kiténik, hogy Čelakovský lekicsinyléssel írhatott a magyarokról: „You must not look down upon the less cultivated Hungarians. The spirit of songs is a generous spirit — flying about on the wings of philanthropy from bosom to bosom — and brooding wherever it can mate warmth and find virtue.”⁹⁵ Čelakovský úgy látszik összehasonlította az angol és a magyar történelmet. Bowring nem fogadja el mindenben állításait. Érdekes, úgy látszik épen Čelakovský hívta fel Bowring figyelmét Kisfaludyra, akiben Čelakovský magához hasonló szellemű költőt látott. „I would give much for a Hungarian Čelakovský.”⁹⁶ — A magyarosítás előrehaladását figyelemmel kíséri s a magyarok túlkapásait a tótok ellen élesen elítéli.⁹⁷ Különösen ellenségesen aposztrofálja a magyarokat 1848-ban.⁹⁸ Aki ilyen élénk érdeklődéssel kíséri egyrészt a magyar irodalom fejlődését, másrészt a magyar politikai életet, az előbb-utóbb talál valami utánzásra méltót, valamit, ami a cseh és magyar viszonyok összehasonlítására indítja. 1822-ben, valószínűleg Bécsben, kezébe kerül Gaal mesegyűjteménye. Ezzel kapcsolatban írja: „De még ezt is: úgynevezett meséket gyűjteni. Sok nemzet már megpróbálkozott ezzel és mi, mint rendesen, még egyáltalában nem.”⁹⁹ Később, 1825-ben, a magyar nyelv terjesztéséről hallva, élénk felháborodással ostorozza a cseh nemességet: „De a mi nemességünk! pfuj! A magyarok már ebben bevezették minden hivatalba és

⁹³ Paris, 4 April 1831, u. o. II. 14. 158. l.

⁹⁴ ČVčela 1834. 182—183. ll.

⁹⁵ London, 8. Oct. 1827. Sb. pramenův II. 10. 324. l.

⁹⁶ London, 20. Dec. 1827. u. o. II. 10. 331. l.

⁹⁷ U. o. II. 14. 285. l.

⁹⁸ „A což Maďarkové! psí národ! ale myslím že si liščí srst spálí!“ Ve Vratislavě, 10. Března 1848. u. o. II. 21. 534. l.

⁹⁹ „Ale tohle taky: tak nazvané pohádky (povídačky) sebrati. Musaeus Volksmährchen. Mährchen der Magyaren etc Mnozí národové již se o to pokusili a my jak obyčejně ještě nic?“ 29 listopadu 1822. u. o. II. 10. 157. l.

iskolába a magyar nyelvet.¹⁰⁰ A magyar nemesség áldozatkészsége máskor is a csehekre kevésbé kedvező összehasonlításra ad alkalmat. Bowring írja, hogy magyar anthológiájából a magyar nemesek 100 példányra fizettek elő. Čelakovský reméli, hogy a csehek 50 példányt át tudnak venni a csehből.¹⁰¹

A romantikus magyarságszemlélet főbb vonásait megtaláljuk Palackýnak és Havličeknek a magyarságról alkotott képében is. Az ötvenes-hatvanas években a szélsőséges romantikus felfogás sokat veszít irányzatosságából és szabályos magyar pusztaromantikává alakul át. A romantikus magyarság-képhez hozzátartozott a pusztaromantika, mint tájháttér. Az ötvenes években ez a „háttér“ kerül az érdeklődés előterébe s a pusztán, a pusztai romantikán keresztül közelednek végre megértőbb szellemben a magyarsághoz.¹⁰²

A meginduló szellemi fejlődésnek mintákra, példákra van szüksége. Így volt ez a magyar fejlődés kezdetén is. Bessenyeieék a franciákra, angolokra és a németekre, a magyar államnyelvért folyó küzdelmekben pedig egyesek a dánokra, mások a hollandokra hivatkoznak. De maga a német irodalomtörténet is tud korokról, amelyekben a francia, vagy a holland fejlődés volt mintaképe. A csehek is hivatkoznak a nagy nyugati népekre, de sokkal eredményesebbnek látják

¹⁰⁰ „Ale naše šlechta! — pfuj! — Uhmí již letos uvedlí do všech uradů a škol svůj maďarský jazyk.“ 28. března 1825. u. o. II. 10. 253. l.

¹⁰¹ 18. srpna 1850. u. o. II. 14. 102. l.

¹⁰² A magyart és a pusztát már Kollár fentebb idézett epigrammája is összekapcsolja. Érdekes a pusztaromantika kialakulása szempontjából Bohuslav Nosák egy színes tudósítása a magyar írók Köréről (ČVěta 1844. 220. l.). A magyar pusztaromantika mint irodalmi tájháttér Erazim Vocel fentebb említett novellájában, az Utolsó Orbitában (1828—1837), majd a Květy egy ismeretlen író tollából származó novellájában (Cikán houslista, 1845. 281. skk. II.) fordul először elő. Az ötvenes években a szabadságharc romantikus eseményeinek emléke még csak növeli az érdeklődést a magyarság festői motívumai iránt. A gulyás, a csikós, a csárda a pusztaromantika, sőt Kossuth gyakran szerepelnek a novellákban és a költeményekben. Már akadnak költők, akik a pusztát tartják a legszebb tájnak („nad pustu že neni země krašší“ — éneklí František Schwartz Na pustě c. költeményében, Lumír 1860. II. 793. l.). Divatba jön a pusztaromantika és a csikós mellett a cigány is (Lévy: Žid a Cikán, Lumír 1861. I. 560. skk. II., B. J. Cidlinský: Soud cikánův, u. o. 1857. I. 529—532. II., Na pustě, u. o. 1862. II. 817. l.). Különösen jelentősek azonban Božena Němcova útirajzai (Zpomínky z cesty po Uhmích, Lumír, 1854. I. 17. skk. II. stb.), Josef Procházka magyarországi képei (Obrázky z Uher, Lumír 1855. II. 1075—1887. II.) és Neruda néhány műve (Divoký zvuk, Máj 1859, 311—331. II.). Népies iratkáknak is hálás témája a Kossuth-kor (Košutova nevěsta... Dějina z nedávných dob maďarských. V Jindřichově Hradci 1853.). Végül ebből a pusztaromantikából ébred komolyabb érdeklődés a magyar irodalom iránt.

az összehasonlítást az épen ekkor új életre ébredő kis népekkel. Palacký már 1821-ben írja Jan Svatopluk Preslnek, hogy a cseh népnek meg kell mutatni, mint dolgoznak más népek;¹⁰³ a múzeumi folyóiratok tervezetében már nem francia és német példákra hivatkozik, hanem Európa „másodrendű“ népeire: „Ebben az időben, midőn majdnem minden másodrendű nép Európában úgyszólván versenyezve tér vissza a nemrégén még elhanyagolt nemzeti nyelvéhez, mint létének legszentebb palladiumához s azt jelentős intézményekkel igyekszik megvédelmezni — (elég rámutatni a lengyelekre, a magyarokra, a hollandokra, dánokra, finnekre és másokra) — a csehek sem maradhatnak a saját ügyükben egészen a többiek mögött.¹⁰⁴ A kiemelt kis népek sorában, mindjárt a szláv lengyelek után, a második helyen említi a magyart. Néhány évvel később, 1828-ban, már a Múzeum cseh folyóiratának hasábjain az Európában újjáéledő nemzeti érzésről írván, majdnem ugyanezek a népek szerepelnek példaképen: „Hogy arról ne is beszéljek, hogy más kisebb nemzetek, mint a hollandok, a dánok, a svédek, lengyelek, magyarok és így tovább milyen erőteljesen felkarolják mindazt, ami valamiképen létüket, fejlődésüket és nemzeti érzésüket illeti.“¹⁰⁵ Más alkalommal, a levéltári kutatások fontosságáról írván (1837-ben), hivatkozik ezek előrehaladottságára egyes országokban: „Ami Németországban, Oroszországban, Turinban, Magyarországon, Dániában, Belgiumban és másutt erre a célra történik, azt itt részletesen elmondani nem tudjuk.“¹⁰⁶ De ugyanilyen szellemben említi más nemzetek közt a magyart Antonin Jungmann: „Mert nemcsak minden nemzet, de minden nemzetiség is, csehek, lengyelek, tótok, románok, magyarok stb. most nyelvüket a művészet eszközévé igye-

¹⁰³ „Jak užitečné byloby v takové krátkosti a zřetelnosti oznamovati také dale, co se děje v Evropě i v jiných třídách vědomosti lidských! Národu našemu jen ukázati potřebí, co dělají cizinci, jsem té k němu důvěry, že uslechtilou řevnivosti zachycen s nimi brzi v závod poběží.“ Sb. pramenův II. 16. 56. l.

¹⁰⁴ „V době, kdy skoro všichni národové druhého řádu v Evropě tak říkají o závod navracují se ku svým ještě před nedávnem zanedbaným jazykům národním jako k nejsvětějšímu palladiu své bytnosti a snaží se chrániti je znamenitými ústavy s velikým nákladem zařízeními, — (postačí poukázati jen na Poláky, Maďary, Nizozemčany, Dány, Čudy a j.) — slušelo by se Čechům, aby ve vlastní věci nezůstávali zcela za ostatními.“ Spisy III. 267. l.

¹⁰⁵ „At nedím, jak úsilně jiní národové menší, jako Nizozemci, Dáni švédí, Poláci, Maďari a t. d. o vše se zasazují, co se dotýče jakkoli jejich bytu, prospěchu a cti národní.“ Literární zprávy z Prahy na počátku měsíce dubna 1828. u. o. III. 597. l.

¹⁰⁶ „Co v Němcích, Rusích, v Turině, v Uhřích, Dánech, Belgii a j. k témuž cíli se děje, podrobně vypravovati zde nemůžeme.“ U. o. III. 666—667. II.

keznek emelni és tótul, oláhul bölcsekednek és írnak drámákat...¹⁰⁷ Šebastián Hněvkovský meg épen a francia és az olasz után említi a magyart, mint olyan nemzetet, amely csak a saját nyelvét akarja beszélni: „A franciát hallod beszélni, s hallgasd az olaszt: barátaival csak a saját nyelvén beszél. Így tesz a magyar, az orosz s a lengyel is együttérezve hazájával, mindegyik lelkesen őrzi nemzetiségét. S te cseh! miért szégyelsz nyilvánosan csehül beszélni? tán a te nyelved nem hasonlítható össze az idegennel?”¹⁰⁸ Ezekben a mintákban a magyar mindig csak más kisebb vagy nagyobb nemzetekkel együtt szerepel, mint ösztöngző mintakép. Az író rendszeren felsorolja Európa újjáéledő nemzeteit — ezek legtöbbször a magyar, a lengyel, a dán, a holland — megemlíti, mit tettek nemzeti nyelvükért és nemzetiségükért, majd kérdés, vagy felkiáltás formájában szólítja meg saját nemzetét, a csehet, hogy miért nem tett még semmit, hogy miért nem vesz példát ezektől a nemzetektől. Itt még a magyar példára való hivatkozásnak nincs különösebb jelentősége. Arra mutat, hogy a magyar nyelv fejlesztése és védelme érdekében hozott intézkedésekről és intézményekről, a magyar nyelvi és nemzeti újjászületés tényéről elég általános tudomásuk van. Az ilyen hivatkozások ezt a műveltebb réteg szélesebb köreiből is köztudattá tették.

Olyan korban, amikor lenézéssel, sőt lesajnálással tekintett a többség a magyarságra, ez a burkolt elismerés is sokat jelent. Van azonban a romantikus kornak egy sajátos gesztusa is, amellyel serkentő céllal rámutat a magyar fejlődésre. Jellemző példa erre Prav. Kaubek egyik tanítókölteményéből: „Ahol a magyar már megpróbálkozott, miért ne merészkedjék ott a szláv?”¹⁰⁹ Ez a fajta összehasonlítás mintha egy évszázados cseh-magyar versengésre utalna. Lám már a magyarok is haladnak, pedig... — s ehhez hozzá kell gondolnunk mindazt, amit a romantika korában a magyarokról tartottak, — miért marad hát hátra a cseh? Így állítja a cseh mellé a magyart Josef Jungmann 1806-ban a Hlasatel Českyben is: „Ha a magyar jobban fenn tudja

¹⁰⁷ „...Nebot netoliko každý národ, ale i každý národek, Čechové, Poláci, Slováci, Valaši, Magyarové a t. d. snažuje se nyní jazyk svůj vyvyšiti k prostředku neb strojdlu umělosti, a filosofuje a dramatuje slovácky, vlasky...“ Ant. Jungmann: Kdo činí kdo trpí křivdu? Krok I. 3.: 62. l.

¹⁰⁸ „Franka slyš řečit, poslechni hovorit Vlacha; Mluví s soudruhy pouze jen v jazyku svém. To koná Uher, Rus též Polák v soucitu vlasti, Každý své šetrí srdečně národnosti. Čechu! proč veřejně česky se mluvíti štítiš, Což se tvůj jazyk cizinským nevyrovná?“ Šeb. Hněvkovský: Neslušný zvyk, ČVčela 1839. 5. l.

¹⁰⁹ „...jestli se tam již Maďar odvážil, Proč by sem tam Slovan neopovážil?“ Prav. Kaubek: Spisovatel a Recensenti. Květy 1834. 301. l.

magát tartani s jobban virágzik, mint ahogy azt a külföldiek elképzelik, miért ne tehetné ezt, ha akarja, a cseh is... Követni kell a magyarokat abban, hogy szeretik nyelvüket és megőrzik nemzetük eredetiségét.¹¹⁰ A magyar nyelvszeretet és nemzetiség-védelem ténye tehát igen korán és igen széles körben ismert volt. Magukat az intézményeket és az országgyűlés nyelvi követelményeit a huszas és harmincas évek folyamán ismerik meg. A törvényhozás nyelvi természetű döntései váltottak ki kétségkívül a legszélesebb körben érdeklődést. Elsősorban nem mint követendő példát, hanem, mint az ellenséges fél hadműveleteit kísérték figyelemmel. Már említettük Eugen Czernin és Palacký érdeklődését az 1825-ös országgyűlés iránt. A magyar reformországgyűlések valószínűleg másokat is élénken érdekeltek. Így Plánek írja 1833-ban Čelakovskýnak: „Tudassa velem mindazt, amit a magyar országgyűlésről tud, mert ezek fontos dolgok...”¹¹¹ S máskor, ugyan ebben az évben, így ír: „Isten tudja, mikor kapunk hírt arról, amit a magyarok határoznak...”¹¹² 1839-ben a porosz hivatalos lapból adnak hírt a magyar nyelvtörvényről a Česká Včelában.¹¹³ Ezek a gyér adatok arra engednek következtetni, hogy az érdeklődés is meg lehetőségen elszigetelt volt, a hírszolgálat bizonytalan, egyik barát a másiknak adja tovább a híreket, vagy fél Európa megkerülésével, külföldi újságokból értesülnek arról, ami a szomszédságukban történik.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Színház voltak kétségkívül azok a kultúrintézmények, amelyek a cseh közvéleményt leginkább érdekelték s amelyek munkája és programja leginkább buzdíthatott az utánzásra. Itt ismerjük fel a német lapoknak, elsősorban a kitűnő Ost und Westnek jelentőségét. A magyar kulturális eseményekről és a kultúrintézmények munkájáról ez a lap rendszeresen beszámol. 1837-ben hosszabb cikkben ismerteti a Tudományos Akadémiát, összefoglalja az akadémiai törekvéseket és ismerteti a korábbi kísérleteket.¹¹⁴ 1838-ban újra kiemeli az Akadémia fontosságát a ma-

¹¹⁰ „... müželi vsak Magyar vdržeti se a zkvetati vice, než, cyzozemci sobě predstavují, proč, chtěje též, nemohlby Čech? Nedáli jemu zdvořilost jeho, aby jako Magyar spolníky sve nazyval přípletkami, měltby ovšem ho následovati v tom, aby miloval jazyk svůj, a zachoval původnost národu svého...” J. J.: O jazyku českem. Hlasatel Český 1806. III. 342. l.

¹¹¹ „Co Vám známo o Maďarském sněmu dejtě mě vědět neb jsou to důležité předměti...” 8. ledna 1833, Sb. pramenův II. 14. 291. l.

¹¹² „O čem se Madarove (!) usnesou bůh ví jesly nám k známosti přijde...” 16 února 1833, u. o. II. 14. 293. l.

¹¹³ ČVčeľa 1839. 392. l. Az országgyűlésekről a Pražké Noviny is beszámol: 1843. 30. és 44. sz. 1844. 90. sz.

¹¹⁴ Ost und West (OuW) 1837. 24. l.

gyar irodalom életében: a magyar Akadémia t. i. igen nagy súlyt fektet a szépirodalom támogatására,¹¹⁵ 1839-ben a drámabíráló-osztály működését dícséri s szinte Németországnak ajánlja követésre: „Wo ist je in Deutschland so etwas zur Beförderung der Nationalliteratur geschehen? — Man sieht, daß die Magyaren ihre Sprache ungemein lieben.“¹¹⁶ Ugyanígy nyomon követik a pesti színház fejlődését. 1838-ban a Pesti Nemzeti Játékszíni Zsebkönyv nyomán hírt adnak a színház megnyitásáról, tagjairól. A pesti tudósítók, így különösen Rumy és Chownitz, később is igen sűrűn beszámolnak a színház életéről.¹¹⁷ A lap az Akadémia és a Nemzeti Színház fontosságát a nemzet életében gyakran egész határozottan kiemeli, 1838-ban például Gaal Peleskei Notáriusának sikeréről írva: „Die Ungarische Gelehrten-gesellschaft und das Nationaltheater können zwei mächtige Hebel zur Emporbringung der magyarischen Literatur werden...“¹¹⁸ Sőt gyakran már az Ost und West is példaképen állítja a magyar írók és tudósok munkáját a csehországiak elé: R. G. például egy Nachahmungswerte Gesellschaft c. cikkében Balogh Pál javaslatáról egy népies kézikönyveket szerkesztő társulat tárgyában, megjegyzi: „Auch in Böhmen thäte eine solche Gesellschaft Noth und hier wäre ein äußerst fruchtbares Feld der Thätigkeit für die böhmischen Literatoren.“¹¹⁹

Ha a két vezető cseh folyóirat, a Česká Včela és a Květy České kisebb-nagyobb híreit összeállítjuk, fogalmat nyerhetünk a magyar Akadémia és a Nemzeti Színház iránt megnyilvánuló szakadatlan érdeklődésről. A Květy 1834-ben — megalapítása évében — már hírt ad az Akadémia vagyonáról, összehasonlítva azzal az összeggel, amely a cseh irodalom támogatására szolgál. 340.000 áll itt szemben 11.000 forinttal. Ez az összehasonlítás tehát nem csak a Magyar Tudományos Akadémia gazdagságára vet világot, de sarkalólag is kíván hatni, a cseh kultúrintézmények, főleg a Múzeum támogatására akar buzdítani.¹²⁰ Ugyanebben az évben már a Česká Včelában is szóba kerül az Akadémia: egy pesti német lapból fordított cikkben olvashatjuk, hogy

¹¹⁵ OuW 1838. 334. l.

¹¹⁶ OuW 1839. 264. l.

¹¹⁷ Rumy cikke: OuW 1838. 122. l., v. ö. még Chownitz: Mittheilungen aus Pesth 1838. I. u. ö. 1839. 383. l., 1839. 96, 132. 11. stb. (A Peleskei Notáriusról és a Tisztújításról:) OuW 1843. 294. l.

¹¹⁸ OuW 1838. 398. l.

¹¹⁹ OuW 1841. 52. l., v. ö. még: 1840. 312. l. (Es ist bekannt, dasz die Magyaren ausserordentlich viel zur Emporbringung ihrer Sprache und Literatur thun.) 1846. 63—64. 11. (Wenn doch auch in andern Ländern ausgezeichnete Dichter so beschenkt würden.)

¹²⁰ Kvety 1834. 318. l.

az Akadémia erőteljesen pártolja az irodalmat.¹²¹ 1836-ban, szintén talán nem minden célzatosság nélkül ad hírt a Květy arról, hogy az Akadémia kiadta a filozófiai fogalmak magyar neveit:¹²² a cseh terminológia a cseh tudományos köröknek is nehéz kérdése volt. 1836-ban, ugyanebben a lapban, Just. Michl cikksorozatot szentel a nevezetesebb tudományos és irodalmi köröknek. Az első természetesen a cseh Tudományos Társaság, a második a Magyar Tudományos Akadémia. A kétlapos cikk az akadémiai törekvéseknek és az Akadémia történetének, valamint alkotmányának igen jó, használható összefoglalása. Hangja lexikonszerű, tárgyilagos, egyéni megjegyzéseit a szerkesztő csak jegyzetben fejt ki. Az Akadémia egyik feladatához, nyelvészeti tanulmányútak rendezéséhez fűzi a következő megjegyzést: „Igen dicséretreméltó vállalkozás! Nálunk Csehországban és Morvaországban is kellene ilyen tanulmányútakat rendezni.”¹²³ Az Akadémia gazdagsága, élénk tevékenysége a negyvenes évek folyamán is felkeltette a csehek irigységét. A cseh nemesség nem volt olyan áldozatkész, olyan lelkesen nemzeti szellemű, mint a magyar. Így a Květy bécsi levelezője 1846-ban a Maticce szép fejlődéséről elmélkedve megjegyzi, hogy nincsenek ugyan olyan jövedelmi forrásai, mint például a magyar Akadémiának. Felsorolja, hogy a magyar főurak mekkora összegekkel járultak hozzá az Akadémia megalapításához.¹²⁴ Az Akadémia tudományos tevékenysége, előadásai is többször felkeltik önzetlen érdeklődésüket.¹²⁵

A pest-budai színházi életről az első részletesebb tudósítást a Česká Včelában olvassuk, 1834-ben. A hosszabb beszámolót a Spiegelből fordították.¹²⁶ 1837-ben a Květy -j- jelzésű munkatársa, aki gyakran fordít híreket magyar és magyarországi német lapokból, számol be a Nemzeti Színház megnyitásáról. A helyárák elég magasak voltak, mégis sokan kénytelenek voltak visszatérni, nem kapván már jegyet, egyesek már délután három órakor odaálltak a színház elé, sőt nyolc ember már előző nap elbújt a székek alatt, hogy tanúja legyen a megnyitásnak „To jest láska k jazyku národnímu!“ „Ez aztán a nemzeti nyelv szeretete!“ — jegyzi meg a cseh újságíró.¹²⁷ Az Akadémiáról és

¹²¹ ČVčela 1834. 104. l.

¹²² Květy Příloha 1836. 4. l.

¹²³ „Velmi chvalitebné podnikání! I u nás v Čechách, v Morave měloby se takové cestování zříditi...“ u. o. 1836. 78–79. ll.

¹²⁴ Květy 1846. 35. l.

¹²⁵ ČVčela 1844. 368. l. és Květy 1845. 115. l.

¹²⁶ ČVčela 1834. 183. l.

¹²⁷ Květy 1837. 269. l.

a Nemzeti Színházról közölt hírek forrása legtöbbször valamelyik pesti német újság, a Spiegel, vagy a Pesther Tageblatt.¹²⁸ 1840-ben kívánatosnak tartják, hogy a cseh színpadokon is játsszanak a kiváló külföldi drámaírók műveiből, mint ahogy ez a pesti színházban történik.¹²⁹ De nem csak követésre méltó dolgokat tudnak a hírekből kiolvasni. Egyre többet hallani a Nemzeti Színház gyér látogatottságáról, sőt a negyvenes évek folyamán hanyatlásáról is: inkább nyelviskola, mint színház.¹³⁰ Nemcsak az Akadémia, a színház gazdagsága is irigységgel tölti el őket. Olvassák valamelyik magyarországi lapban, hogy 12.000 forint segélyt kap a rendektől. Ha nekik színházuk és pénzüik lenne!¹³¹ Így a magyar színjátszásról beérkező hírek nyomán egyre követelőbben állandóan felmerül a cseh nemzeti színház — a pesti mintára anyagilag független, csak csehül játszó állandó színház — szükségességének gondolata. Látva a pesti Nemzeti Színház keltette élénk irodalmi pezsgést, olvasva a sikeres drámapályázatokról, egyre határozottabban megérlelődik a cseh közvéleményben az eszme, hogy nekik szükségük van Prágában állandó cseh színházra. „Várhatnak-e valami hasonlót a mi drámaíróink is? — írja 1845-ben a Květy egy magyar drámapályázattal kapcsolatban. — Egy dolog él most legújabb reménységünkben, t. i. a saját cseh színház Prágában.”¹³² Az ötvenes években a vezető szépirodalmi folyóirat, a Lumír figyelme is a magyar színjátszásra tapad.¹³³

A csehek érdeklődése nem szorítkozik erre a két intézményre. Felkeltették figyelmüket a magyar szellemi élet legváltozatosabb megnyilvánulásai és utánzásra, megvalósításra buzdítottak. Székács József szerb népdalfordításáról az Ost und Westen keresztül vesznek tudomást. Jiří Jan ze Staré Prahy a Květyben ezt fűzi a német lap cikke után: „Ebből látjuk, mennyire kívánatos az, hogy valaki sikerült fordításokat nyújtson nekünk is a rokonnép oly gazdag dal- és elbeszél-

¹²⁸ Květy, Noviny 1840. 44. l., ČVčela 1834. 183. l.

¹²⁹ Květy, Noviny 1840. 44. l.

¹³⁰ Květy 1845. 51., 1845. 112, 360 ll. stb.

¹³¹ „Kdyby nám chtěl někdo ročně takovou summu obětovati — kde bychme se v krátkém čase octnuli?...” U. o. 1842. 32. l.

¹³² „Zda-liž pak se něčeho podobného také naši dramatikové dočkají?... Jedno žije ted v naši nejnovější naději—totiž vlastní české divadlo v Praze.“ u. o. 1845. 148. l.

¹³³ Hírek a Lumírban a magyar színházak vagyónáról, új darabokról, színészekről: 1851, 837, 933, 958, 1125, ll., 1852, Příloha 16, 32; 36; 48. ll.; 1853. Příloha 44, 48, 52, 76. ll., 1855, 599. l., Příloha 110, 119. ll., 1856; 744—745. ll.; 1858; 120, 240, 480, 720. ll., stb.

lés-kincséből.¹³⁴ Nem kerüli el figyelmüket az sem, hogy a magyarok egyesületet akarnak alapítani, melynek feladata lehetne a népnek könyvet adni a kezébe.¹³⁵ Ez az eszme később megfogant a cseheknél. — A magyar közmondásgyűjtemények felkeltik irigységüket: vajha a cseh közmondásokat is összegyűjtené valaki.¹³⁶ — Miroslav Kőrösi Csoma Sándor alakját szinte a haza s nyelv szeretet példajaként állítja a cseh közönség elé: „Új, szokatlan példát adott korunkban az anyanyelv iránti dícséretreméltó szeretetre az erdélyi magyar Kőrösi Csoma Sándor, aki az anyanyelve iránti felébredt szeretetből egész életét annak felvirágoztatására és fejlesztésére áldozta.“¹³⁷ Van azonban egy másik magyar férfiú is, aki mindenkinek fenntartás nélkül ideálja lehet, akit a Květy csak tisztelettel és elismeréssel tud említeni, s ez Széchenyi.¹³⁸ — Olykor azonban csípős megjegyzéseket fűznek a magyarországi hírekhez. Így tesz a Květy az Akadémia által kiadott nyelvtannal kapcsolatban. Majd komoly hangnembe csap át s megállapítja, hogy egy jó nyelvtan épen nekik sem ártana.¹³⁹ Gondosabb utánjárással még szaporíthatnánk a példák számát. Nem maradtak kétségkívül teljesen hatástalanok azok a megjegyzések sem, amelyeket egyes kisebb útleírásokban a magyarok nyelv szeretetéről olvashatunk. Így Burián főhadnagy, a Květyben beszámolva soproni kirándulásáról, csudálkozásának ad kifejezést, hogy milyen örömmel beszél mindenki magyarul, még a szépnem is.¹⁴⁰

Megállapíthatjuk, hogy a cseh közvélemény a harmincas és a negyvenes években érdeklődéssel kísérte a magyar kulturális mozgalmakat. Ez az érdeklődés nem volt azonban sem különösképen mély, sem különösképen alapos és nem is rendkívüli. A szláv hírek sokkal nagyobb helyet foglalnak el. A magyar fejlődésből csak néhány vonást ragadnak meg, csak néhány jelenséget állítanak utáncandó példa-

¹³⁴ „Z toho poznáváme, jak žádouci i nám Čechům jest to věc, aby nám někdo zdařilé převody tak bohatých písní a pověstí zpřizněného národu podal.“ Květy, Příloha 1839, 36. l.

¹³⁵ Květy 1841, 99. l.

¹³⁶ „Kdy asi nám se zjeví náramný poklad národu slovanského v důkladné a uplné sbírce jeho hlubokomyslných přísloví?“ Květy, Příloha 1839, 24. l.

¹³⁷ „Nový, neobyčejný příklad chvalitebné lásky k mateřčině dal nám za našich dob Maďar Alexander Csoma z Kőröse, Sedmihradčan, jenž od krásné doby probuzené obliby na své mateřčině celý život svůj, aby zkvětla a zmocnila se, obětoval.“ ČVčela 1842. 302—303. ll.

¹³⁸ Květy 1843. 15. l.

¹³⁹ U. o. 1844. 32. l.

¹⁴⁰ U. o. Květy 1839. 216. l.

ként közönségünk elé. Sokkal fontosabb Vinarický, Kampelík és Kolovrat állásfoglalása.

Karel Vinarický 1832-ben egy tervezetet dolgozott ki a cseh nyelvnek az iskolába való bevezetésére. Eszerint az elemi iskolákban a tanítás nyelve mindenkor az anyanyelv, a középiskolában pedig mindkét nyelvet, csehét és németet tanítanak. Tervezetében hivatkozik a monarchia más nemzeteinek, elsősorban a magyarnak hasonló törekvéseire.¹⁴¹ Vinarický tehát nemzeti küzdelméhez a monarchia határain belül keres példát és szövetségest. A magyar-cseh sorsközösség gondolata itt már elevebben él s innen már csak egy lépés kell annak a felismerésére, hogy Csehország és Magyarország majdnem teljesen hasonló helyzetben, hasonló célokért küzdenek, tehát a küzdelem módjai is kell, hogy egyformák, vagy hasonlóak legyenek. S ezért kell a cseheknek a nemzeti küzdelemben előrehaladottabb magyaroktól tanulniok. A magyarok példaadó hazaszeretete és nyelvművelő törekvései előtt hajtja meg az elismerés zászlaját Fr. K. Kampelík: „Más dícséretreméltó érdemeiken kívül még az is meg van a fiatal magyarokban, hogy nemzetüket szeretve és nyelvüket művelve kiemelkedni igyekeznek, hogy az európai nemzetek sorában semmivel sem maradjanak szégyenben.”¹⁴² Ugyancsak a magyar példa, az egész módszer és kultúrális program lebeghetett Kolovrat miniszter szeme előtt, mikor a cseh Akadémiának a magyarok követését ajánlja. 1840-ben ugyanis a cseh Akadémia egy küldöttsége, melynek tagjai Palacký, Jungmann és Kalina voltak, üdvözölte az Akadémia elnökét, Kolovratot. Václáv Staněk Vinarickýhez intézett levele szerint Kolovrat többek között ezt mondta a küldöttségnek: „Törődnünk kell a cseh nyelvvel, különben elpusztulunk. Tekintsünk a magyarokra!”¹⁴³ Kolovrat tehát épen a magyarokat ajánlja a cseh nemzet szellemi vezetőinek figyelmébe, mint követendő példát. Most tehát Vinarický, Kampelík és Kolovrat már nem egy-egy dícséretes jelenségre hívják fel a csehek figyelmét, hanem az egész módszerre, az egész program utánzására. A következők meg fogják mutatni, mennyire fogadták meg a csehek a jótanácsot.

¹⁴¹ V. Ot. Slavík: Z literární pozůstalosti Kan. K. A. Vinarického, ČČM 1872. 352–353. ll.

¹⁴² „Mimo jiných chvalných cností i tu do sebe mají mladí Maďaři, že svůj národ milují a svou řeč vzdělávajíce vyniknouti se snaží, by mezi Evropskými národy v žadu nezůstali ku své hanbě.“ Listy poslané Moravanům od Fr. Kampelíka, Moravana. Ve Vídni, 6. ledna 1837. — Hronka 1837, díl II: sv. I. 25. l.

¹⁴³ „My se musíme ujímati českého jazyka, sice zahynem; podívejme se na Maďary!“ V Praze dne 12. října 1840. Sb. pramenův II. 11. 349. l.

A negyvenes években a magyar alkotmányjogi és reformküzdelmek — egyes történetírók, mint Denis, Heidler és Kaloušek megállapításai szerint — jelentős hatást gyakoroltak a cseh alkotmányos érzés fejlődésére.¹⁴⁴ Ezt tagadni látszik egy kortárs, Josef Václáv Frič kiváló forrásértékű emlékirataiban. Frič a prágai forradalom egyik vezéralakja volt, összeköttetésben áll a magyarokkal, később pedig komáromi fogsága és deési száműzetése még inkább összekapcsolják a magyarsággal. Ő maga csodálja a magyarok alkotmányos küzdelmeit, a márciusi forradalmat — ő maga is ilyesfélét szeretne csinálni Prágában. Emlékirataiban megállapítja, hogy a negyvenes évek folyamán a magyar alkotmányos küzdelmeknek nem szentelt senki sem figyelmet Csehországban, legfeljebb a Védegylet-mozgalmon gúnyolódtak; hogy a magyar országgyűlésen a kisnemesség áldozatos harcot folytatott az abszolutizmussal és az arisztokráciával szemben a jobbagységért, ez a csehek nem érdekelte. Az általános adózásért megindult harcról nem vettek tudomást, pedig minderről hírt adott Kossuth lapja, a Pesti Hírlap: ez azonban számukra lepecsételt könyv maradt.¹⁴⁵ Frič megállapításaiban kétségtől sok igazság van. A magyar politikai hatás nem volt olyan erős, hogy öt, vagy akár tíz év alatt átformálhatta volna a cseh népet, nem volt elég erős arra, hogy alkotmányos és történelmi érzést kelthetett volna a népben, melynek — megállapítása szerint — nem volt olyan áldozatkész, a nemzettel együttérző, öntudatos nemessége, mint a magyarnak. A cseh közvélemény érdeklődésének továbbra is csak a nyelv és irodalom maradt a tárgya s ennek a veszélytelen törekvésnek védelme alatt igyekeztek a csehek a rájuk szakadt nagy időkben ügyesen kivezetni az országot a háborgó vizekről, melyeken hajózni sem hajójuk falai nem voltak elég erősek, sem kormányosaik elég gyakorlottak.

Frič szerint a Pesti Hírlap lepecsételt könyv, „kniha zapečetená“ maradt. Ezzel szemben megállapíthatjuk, hogy nem csak az Ost und West, hanem a Květy és a Včela szerkesztőségében is igen jól ismerik Kossuth lapját, olvassák és híreket is vesznek át belőle. Az Ost und West kiemeli a lap nagy olvasottságát és elterjedtségét.¹⁴⁶ A Květy 1841 óta ad híreket a Pesti Hírlapból. Különösen egy P. W-y jegy alá

¹⁴⁴ Ernest Denis: *La Bohême depuis la Montagne blanche* II. 202. l. — Josef Kaloušek: *České státní právo*, Praha 1892² 534. l. — Jan Heidler: *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*, V Praze 1920, 163—164, 205. ll.

¹⁴⁵ Paměti II. 236—238. ll.

¹⁴⁶ *OuW* 1844, 48. és 108. l.

rejtőző munkatársa fordít a Pesti Hírlapból.¹⁴⁷ A Česka Včela 1844 óta figyeli a lapot. Ennél az újságnál egy *ist* jelzésű munkatárs jegyzi a legtöbb cikket.¹⁴⁸ Ez az újságíró kétségkívül tudott magyarul; pesti híreit közvetlenül a magyar újságokból szerzi, nem másodkézből. A Lant és Kard c. folyóirat tervéről például a Budapesti Híradón keresztül ad hírt, nem az Ost und Westen s ennek forrásán, a Pesther Tageblatton keresztül.¹⁴⁹ A Pesti Hírlapból átvett hírek azonban a legritkábban politikai természetűek, A csehek túlnyomó nyelvi és irodalmi érdeklődéséhez híven inkább irodalmi és kulturális események, meg apró jellemző esetek érdeklik őket. Havliček mindkét lapja, a Včela és a Pražské Noviny¹⁵⁰ ismeri a Pesti Hírlapot. Erre még más összefüggésben rátérünk. Kossuth lapja nem volt tehát ismeretlen a cseh közvélemény legfontosabb irányítói előtt. A többi magyar újságot azonban ugyanígy ismerik ezekben a szerkesztőségekben s nincs jele, hogy a Pesti Hírlapnak különösebb érdeklődést szentelnének; ez az újság eljutott ugyan a cseh irányadó körökhöz, de ott nem tette azt a hatást, amit joggal el lehetett volna várni.

Senki sem fordult olyan érdeklődéssel a magyar alkotmányos küzdelmek és általában a magyar reformkor eseményei felé, mint Karel Havliček Borovský. Havliček a romantikus ideológiában nőtt fel, majd meglátogatta Lengyelországot és Oroszországot. Egy évi oroszországi tartózkodás után az oroszokban és a tartalmatlan pánszlávizmusban mélyen csalódva tért vissza hazájába, s a cseh politikai realizmus s az ebből fakadó austroszlávizmus hirdetője lett. Járt Magyarországon is: beutazta a Felvidék északi részét. Híve a cseh és tót nép egységének, sőt ő egyike az elsőknek, akik komolyabban kezdenek érdeklődni a tótok életkörülményei és sorsa iránt, egyike a keveseknek, akiknek a csehszlóvákság nem csak jelszó. Magyarországról kezdetben ő is az általános romantikus felfogást vallotta, aminek nyomait megtaláljuk későbbi írásaiban s lapjainak a magyarsággal szemben használt hangjában. A magyarságot — a romantikus felfogáshoz híven — a szlávok s még inkább a csehek ellenségének tartja, de még sem olyan veszedelmes ellenségnek, mint az oroszokat és a lengyeleket. „Ugyanis abban a helyzetben vagyok, hogy bebizonyíthatom, — s kedvem is van hozzá — írja 1844-ben Moszkvában — hogy az oroszok és mutatis mutandis a lengyelek nem testvéreink, mint ahogy őket nevezjük,

¹⁴⁷ Květy 1841, 24. 88. 152. ll., 1843, 56. l. 1845, 260. l., 1847, 295. l. (az ősiségről)

¹⁴⁸ ČVčela 1844, 125. l., 1846, 16, 188. ll.

¹⁴⁹ U. o. 1844, 243. l.

¹⁵⁰ Pražské Noviny 1846. 56. sz.

hanem sokkal inkább ellenségeink és veszedelmesebb nemzeti-ségünkre nézve, mint a magyarok és a németek.“¹⁵¹ S hasonlóan ír két évvel később.¹⁵² A magyarokat a tótokon keresztül ismerte meg, tehát elsősorban a magyarosítás túlkapásairól hallhatott, de ugyanekkor megtudhatott olyasmit is, a magyar alkotmányos és nyelvi küzdelmekről, ami felkeltette érdeklődését. Hallhatott olyan tót hangokat is, amelyek őszinte megbecsüléssel szóltak a magyarságról s a magyarság nagy férfiairól.¹⁵³ A magyarosításról, a magyar alkotmányos küzdelmekről, Széchenyiről ugyan már előbb tudomása lehetett: 1843-ban egyik barátja, Girgl ír neki minderről. Feltételezhetjük, hogy a magyarországi események már a negyvenes évek elején is Havliček és barátainak beszéd tárgyai voltak. Amint a romantika útvesztőjéből kivezető utat keres népe számára, a magyarok példája lebeg a szeme előtt. Az ő célja épp úgy a nemzeti és alkotmányos függetlenség, mint a magyaroké, ugyan azon az úton akar ő is haladni, mint a magyarok. Ezt bizonyítja egyik barátjának, Vácsláv Zelenýnek szóbeli közlése, melyet Josef Kaloušek jegyzett föl: „Karel Havliček, ennek az évtizednek a közepén — (1845 körül) — meg volt arról győződve s ezt ki is jelentette barátai, fiatal hazafiak körében, hogy ha az országgyűlés ebben az ütemben halad, akadályok nélkül, tíz éven belül a cseh alkotmány oly jól biztosítva lesz, mint a magyar.“¹⁵⁵ Ez az adat azt mutatja, hogy Havliček, kétségkívül magyar hatásra, letért a teljesen szűkkörű nyelv- és irodalomművelés programjáról és élénk figyelemmel kísérte a magyar alkotmányos küzdelmeket. Még határozottab-

¹⁵¹ „Jsem totiž v stavu a mám chut dokázat, že Rusové a mutatis mutandis Poláci, nejsou naši bratři jak je jmenujeme, ale mnohem větší nepřátelé a nebezpečnější naši národnosti než Maďari a Němci.“ Levele Zappnak: Moskva, 22. 5. 1844. Korrespondence 146. l.

¹⁵² „Přiznávám se, že mi Maďari, co zjevně nepřátelé Čechů i Ilířů, jsou milejší než Rusové, kteří s Jidášským políbením přicházejí — nás vstřít do kapsy.“ Polit. sp. I. 64. (Slovan a Čech).

¹⁵³ Hogy a tótok befelé elismerték egyes magyar törekvések önzetlenségét és egyes magyar álamférfiak nagyságát, azt a Hronka egy — sajnos — anonym cikke is bizonyítja. Innen vesszük ezt a pár mondatot: „... jsou i mezi Maďarmi mužové, kteří „sluší čest a dika“ a které upřímně ctí nejen vlast Uherska, ale cela Evropa...“ Hronka Dílo I. sv. I. 61. l.

¹⁵⁴ Korrespondence 50—51. II. Girgl ismeri Thun művét is: Über die Stellung der Slowaken in Ungarn. u. o. 45. l.

¹⁵⁵ „Karel Havliček v polovici toho desítiletí byl přesvědčen a předpovídal v kruhu přátel svých, mladých vlastenců, že půjde-li sněm tím chodem bez přetržky, za deset let bude ústava česká tak dobře opatřená, jako uherská.“ Kaloušek: České státní právo, 534. l.

ban mutat rá Havliček arra, hogy a magyar eseményeket figyelemmel kell kísérni s a magyaroktól, bár ellenségek, tanulni kell, egyik levelében, melyet a Pesten tartózkodó Vojtěch Weidenhofferhez intéz, 1845-ben, tehát előbbi nyilatkozatával körülbelül egyidőben, még mielőtt újságírói pályáját megkezdte volna: „Ott Pesten, remélem, meggyőződik arról, hogy mit kell nekünk, cseheknek országunkért tennünk, hogy abból a megvetésből, melybe esett, kisegíthessük. A magyarok először megtanítják Önt arra, hogy kell nyelvünket és hazánkat szeretnünk és jogait megvédenünk. Megnyílik a szeme, hogy mi hiányzik még nekünk cseheknek, hogy a többi nemzetek sorába állhassunk: és meggyőződik, hogy nem bolondok azok, akik a cseh nyelvet felkarolják, mint ahogy őket a mi szegény, elvakult és műveletlen honfitársaink nagy része nevezi.“¹⁵⁶ A levél igénytelen magánlevélnek készült. A címzett nem tartozott a cseh felújulás jelentékenyebb alakjai közé; Havliček földije volt, jó cseh, de úglátszik, inkább gazdasági érdeklődésű ember, később gyáros lett Német-Bródon és képviselőséget is vállalt. Pesten a fiatal Weidenhoffer meglehetősen elszigetelve érzi magát, nem talál megfelelő cseh társaságot. Havliček e levélben ajánlja neki, hogy kiket keressen fel. A levél épen a címzett jelentéktelensége folytán általánosabb érdekességet nyer: Havliček itt az átlag-csehnek ajánlja, hogy járjon nyitott szemmel Magyarországon, igyekezzék megfigyelni, hogyan dolgoznak a magyarok, tanulja meg tőlük, hogyan kell a hazát és nyelvét szeretni, hogyan kell jogait megvédeni. Azonban nemcsak tanulni lehet Magyarországon, hanem egy kicsit a jövőbe is lehet látni. Magyarország a nemzeti fejlődésben előbbre van, mint Csehország, ott a csehek megláthatják tehát annak a nemzeti küzdelemnek, melyet most folytatnak, az eredményeit s akkor el kell ismerniök, hogy nem bolondok azok, akik a cseh nyelvért és irodalomért lelkesednek és dolgoznak. Ezzel a tanulsággal kell járnia minden cseh számára egy magyarországi tanulmányútnak. Az a Havliček, aki minden átlag-csehnek ilyen tanulságok levonását ajánlja a magyar fejlődésből, kétségkívül maga is levonta ezeket a tanulságokat, talán épen felvidéki útján, melynek emlékei ebben a levélben is vissza-

¹⁵⁶ „Tam v Pešti, jak doufám, přesvědčíte se, co my Čechové pro svou zem činiti musíme, abychom jí opět z opovrzení do kterého padla, pomoci mohli. Maďari Vás teprv naučí, jak svůj (přetržené slovo) jazyk a vlast svou milovati a svá práva hájiti musíme... Otevrou se Vám teprv oči co nám Čechům ještě schází, abychom se vedle jiných národů postaviti mohli: a přesvědčíte se, že nejsou ti lidé, kteří se tak češtiny ujimají, blázny, jak je větší část našich ubohých, zaslepených a nevzdělaných krajanů jmenuje.“ V Brodě Něm. 4h září 1845, Korrespondence 751. l.

csengenek. Hogy a magyar példa állandóan, mint ösztönzés, buzdítás állt előtte, elég még csak egy jellemző kijelentést idéznünk. Jakub Malý egy röpiratára felelve lapjában, a Pražské Novinyban, egy különben döntő jelentőségű cikkben mondja ezeket: „Nincs talán alkalmunk csehül tanulni? vagy nemzetiségünket szeretni? Hát ki parancsolja nekünk, hogy együnk, hogy bálba, színházba menjünk?... Ki parancsolja a magyaroknak, hogy magyarul tanuljanak és szeressék nemzetiségüket és nyelvüket?”¹⁵⁷ Cikkei, levelei elárulják azt is, hogy a magyarországi eseményeket nemcsak nagy általánosságban — mint legtöbb kortársa — hanem részletesen is ismeri, így például a jobbágyszabadítás különböző próbálkozásairól is értesült: „Épp így senki sem akadályozza meg a községet abban . . . , hogy közös erővel kiváltsa magát a jobbágyságból (amint azt most Magyarországon sok község teszi.)”¹⁵⁸ Idézetünk egyúttal azt is igazolja, hogy Havliček eszméire a magyarországi reformeszmék közvetlenül is hatottak.

Havliček lapjai élénk érdeklődéssel kísérik a magyar nyelv, irodalom, kultúra és politika eseményeit. Magyarországi hírei nemcsak a német újságokból, hanem közvetlenül a magyar hírlapokból is származnak. Havliček nem tudott magyarul, de bizonyára voltak környezetében olyanok — esetleg tótok — akik a magyar lapokat figyelemmel kísérték és az érdekesebb hírekre Havliček figyelmét is felhívták. A magyar híryanag kiválasztásában már nem a véletlen vezeti a szerkesztő kezét, hanem bizonyos határozott szempont. Érdekes bizonyítékot ad Havliček a kezünkbe arra, hogy Csehországban voltak a negyvenes években magyarul is beszélő csehek. Schnabel német statisztikus megkísérelte megállapítani a Csehországban élő németek számát. A németekhez számította mindazokat, akik foglalkozásuk kapcsán kénytelenek németül beszélni: hivatalnokokat, kereskedőket stb. Havliček ezt a tételt ad absurdum vezeti: mindenki olyan nemzetiségű, amilyen nyelven beszél. Így vannak Csehországban latinok, angolok, franciák, héberek, „de tudunk néhány magyarról is — ba vime i o několika Maďarich.”¹⁵⁹ Havliček tud tehát magyarul is beszélő csehekről. A Včela szerkesztőségében már a —j— és az *ist* jelzésű munkatársakról feltételeztük, hogy tudtak magyarul. Havliček szer-

¹⁵⁷ „Což pak nemáe přiležitost učít se česky? aneb milovat národnost svou? Kdo pak nám nařizuje jíst, na bály, do divadla chodit atd?... Kdo pak Maďarům nařizuje učít se maďarsky a milovat jazyk a národnost?” Polit. sp. I. 98. l.

¹⁵⁸ Co jest obec? u. o. I. 150. l.: „Rovněž tak by nikdo nepřekážel obcím... kdyby se společnou podporou z poddanství vykupovaly (jako to nyní v Uhřích mnohé obce činí).“

¹⁵⁹ U. o. I. 296. l.

kesztősége alatt ezekkel a jelekkel nem találkozunk többé, de valószínű, hogy ekkor is volt valaki a munkatársak között, aki magyarul értett. A magyartárgyú cikkekhez gyakran fűznek magyar szólásokat, szavakat, főleg gúnyos hangon: Isten engem, Isten hírével, hogy az isten úgy segítjen, éljen.¹⁶⁰ Jancsovics István magyar-tót szótárára a Včela szerkesztősége útján is elő lehet fizetni, mint a lap írja. Nem volt tehát idegen a gondolat, hogy egyes cseheknek szükségük lehet magyar szótárra.¹⁶¹

Szemlét tartva a Včela magyartárgyú hírein, mindenekelőtt egy kis cikket kell bemutatnunk, amely Havliček felfogására rendkívül jellemző, s amely mindazt, amit Havliček és a magyarok viszonyáról mondtunk, még csak alátámasztani látszik. Egy szellemes kis cikket vesz át a Pesti Divatlapból — Havličeknek igen nagy érzéke volt a szellemesség, irónia és a karrikatúra iránt — mely a természettudósok Söpronban megtartandó gyűlése alkalmából természetes és természetellen dolgokról cseveg.

„Először is nem találok természetesnek Magyarorszáiban a német-természetet; nálunk pedig ez uralkodik; hogy ez rajtunk nem természetes nyavaja, azt tudom; ha önök tudnak rajta segíteni, önöket a haza fogja megáldani; és ez természetes. Másodszor, hogy bizonyos urak takarékpénztári részvényesek, az természetes, de ellenben, hogy éppen azon urak a takarékpénztárból a szegény adózónak biztosíték mellett sem adnak törvényes kamatra pénzt; ez nem természetes...” S így cseveg tovább Sodrófa. A cikk fordítója és kommentátora — ez utóbbi talán éppen Havliček — ehhez megjegyzi: „Mutato nomine de te fabula narratur t. j. v. Čechách a v Uhrích jsou mnohé podobnosti.”¹⁶² Azaz Csehországban és Magyarorszáiban sok hasonlóság van. Amit tehát a magyarok meg tudtak valósítani, azt miért ne tehetnék meg a csehek is, hiszen nekik éppen úgy szükségük van rá. Így kísér saját népét buzdító, serkentő, gyakran gúnyosan ostorozó megjegyzéseivel minden magyar kezdeményezést Havliček lapja. Ezek a megjegyzések — főleg a gúnyosak — gyakran éppen a szerkesztő tollából származnak.

A Včela olvasóközönségét állandóan értesíti a magyar irodalom újdonságairól. A Česka Včela volt az első cseh lap, mely — még 1844-ben — a cseh irodalomban először, említette Petőfi nevét.¹⁶³ 1846 legelőjén beszámol több kisebb irodalmi hír között arról is, hogy Petőfi

¹⁶⁰ ČVčela 1839, 284. l., 1846, 124. l., 1847, 352. l.

¹⁶¹ U. o. 1847. 316. l.

¹⁶² Pesti Divatlap 1847, 351. l. — ČVčela 1847, 124. l.

¹⁶³ Bohuslav Nosák pesti levelében 25 června 1844. U. o. 220. l. (Petőfy).

nyomorba jutott és kénytelen volt beállni katonának s a kaszárnyában írta verseit.¹⁶⁴ A kis hírből nem világlik ki, hogy vajjon közlője tisztában van-e a költő életrajzi adatainak egymásutánjával. Maga Havlicek is tudomást szerez Petőfiről. A Hóhér kötele megjelenésének hírére ő fűz a regény címéhez vitriólos megjegyzést: „Kétségkívül a magyarországi nem-magyar nemzetiségeknek a magyarokhoz való viszonyáról és a magyar türelmességről lesz benne szó — legalább a cím erre mutat.¹⁶⁵ Egy évvel később, az 1847. évi második szám címlapján jelenik meg az első cseh Petőfi-fordítás. A fordító csak S. betűvel jelzi magát, kilétét nem tudtuk megállapítani, az Etelkéhez, Fa leszek, ha... és Az én szerelmem c. költeményeket tolmácsolta.¹⁶⁶ A fordítások jól sikerültek, általában hűek, bár az Etelkéhez c.-ben ok nélkül szaporítja a jelzőket. Jelentőségük az, hogy még a forradalmak előtt felhívták a cseh közönség figyelmét Petőfire s költészetének természetét bemutatták. Havlicek lapja máskor is tanújelét adja annak, hogy a magyar irodalmi viszonyokban tájékozott.¹⁶⁷

Egy magyar folyóiratban egy magyar úr felveti egy történelmi arcképcsarnok tervét. A Včela Med a Vosk — Mész és Viaszk — című rovatában részletesen ismerteti a tervet, megjegyezve, hogy ilyesmi Csehországban sem ártana.¹⁶⁸ Galgóczy Gábor 1846-ban kiad egy könyvet: „Tévedések a nyelv körül az egész magyar irodalomban,“ A Med a Vosk rovat megjegyzi hozzá: „Azaz: magyar nyelvtisztító, olyasmi, amit nálunk is elvárunk...“¹⁶⁹ A következő évben herceg Esterházy elrendelte, hogy az alája tartozó uradalmakban a hivatalos nyelv kizárólag a magyar legyen. A hír közlője azonnal arra gondol, hogy mutatis mutandis... De a cseh főnemességtől, amely iránt már a romantika korától kezdve egyre erősödő ellenszenvvel viseltetnek a cseh hazafiak, ilyesmit nem lehet várni: „Mikor rendel el egy cseh főúr valami hasonló szükséges dolgot?“¹⁷⁰ A moldvai csángók érdekében meginduló mozgalom sem kerüli el figyelmüket s itt is az idegen

¹⁶⁴ U. o. 1846. 15. l. („Mladý bujný lyrik Petöfy“).

¹⁶⁵ Bezpochyby se v něm bude jednat o poměru národnosti nemaďarských v Uhřích k maďarské, a o snášelivosti maďarské — aspoň titul na to ukazuje“ u. o. 1846, 124. l. („Oslavený v nejnovejších časech maďarský básnik Petöfi...“).

¹⁶⁶ U. o. 1847, 5. l. („Petöfi náleží nyní mezi nejvítečnější lyriky národu Maďarského“).

¹⁶⁷ Pld. a magyar folyóiratok ismeretéről tanúskodik a következő kis cikk: 1847, 52. l.

¹⁶⁸ „U nás by něco podobného také neškodilo.“ 1846. 172. l.

¹⁶⁹ „To jest: brus jazyka maďarského, takový, jako se u nás očekává...“ 1846. 188. l.

¹⁷⁰ „Kdy asi některý náš pán něco tak prospěšného naridí?!“ 1847. 168. l.

országban szétszórtan élő szlávokra gondolnak: „Még nagyobb számban élnek fajtestvéreink Poroszországban, és mi semmit sem tudunk róluk, sőt Magyarországon élő honfitársainkkal sem törődünk.”¹⁷¹ 1847-ben egy magyar operaegyüttes meglátogatja európai körútra indulva Prágát, ahol előadja a Hunyady Lászlót és több magyar népdalt. Havlicékre nagy hatással volt a magyarok látogatása. Újra felébred elkeseredése honfitársainak nemtörődömsége fölött. Hiszen a csehek nemzetiségüket még hazájukban is szégyenlik, nemhogy külföldre mennének vele büszkélkedni! „El kell ismernünk, hogy nekünk mértéktelenül tetszik ez a magyar vállalkozás és kimondhatatlan fájdalommal gondolunk a mi közönbösségünkre és nemtörődömségünkre. Hol vannak a magyar népdalok a mi szeretett, tarka, kedvesen egyszerű nemzeti dalainktól és hogy tele lenne a világ a mi dicséretünkkel, ha mi csehek is hasonló módon indulnánk bemutatni azokat más nemzeteknek! Miért nem vállalkoznak nálunk ilyesmire?”¹⁷² Máskor azt olvassák, hogy Berlinben már magyar egyesület van. Keserű hangon fűzik hozzá, hogy soha sem hallottak arról, hogy külföldön élő csehek — az egy Varsót kivéve — egyesületekbe szervezkedtek volna. „Épen ezért nagy különbség is van köztünk és a magyarok között s még nagyobb lesz ezután, ha nem igyekszünk jobban.”¹⁷³ Eddig a csehek és magyarok hasonlóságáról hallottunk, most már különbség van közöttük. Mintha felismerték volna lassan, hogy a magyar fejlődésnek nem érnek a nyomába. De másrészt ez a különbségre hivatkozás is serkentő célzatú.

Nemcsak ilyen nagyobbszabású magyar kezdeményezések ragadják meg a figyelmüket. Minden utánzásra méltó apróság felkelti érdeklődésüket. Pesten például — az a hír járja — berlini mintájú kocsik fognak közlekedni. Prágában már régen beszélnek ilyesfajta vállalkozásról — „de csak beszélnek.”¹⁷⁴ Bécsben a magyaroknak külön kávéháza van, melyre magyarul is ki van írva: kávéház. A csehek

¹⁷¹ „Ještě větší počet našeho kmene žije v Prusích — a my ani o nich nevíme; ba ani o rodáky naše v Uhrích hrubě nepečujeme!!“ 1847. 240. l.

¹⁷² „Musíme se vyznati, že se nám nad míru líbí takové podniknutí maďarské, a s nevysovnou bolestí myslíme na vlastní netečnost ba nedbalost svou. Co jsou maďarské národní písně proti našemu milému, různobarevnému, prostomilému zpěvu národnímu, a jak by svět naplnil se pochvalou naší, kdybychom se i my Čechové podobným způsobem šli ukázati jiným národům? Což se u nás nenajdou hlavy podnikavé k takovému činu?“ 1847, 268. l.

¹⁷³ „Proto však také jest velký rozdíl mezi námi a Maďary-bude čím dále ještě větší, nepřičinimeli se lépe.“ 1847, 332. l.

¹⁷⁴ 1846, 328. l.

miért nem próbálkoznak meg az ilyesmivel?¹⁷⁶ A példákat még szaporíthatnánk, azonban ennyi is elég annak bizonyítására, hogy Havlíček és környezete a magyar fejlődésre függesztette szemeit s igyekezett Csehországban is bevezetni mindazt, ami nálunk bevált s igyekezett a követésre méltó magyar vállalkozásokra minél szélesebb rétegek figyelmét felhívni. Hogy minden tervük nem valósul meg, ez egyáltalában nem csökkenti a magyar hatás jelentőségét.

De nem egyedül Havlíček állt magyar hatás alatt. A Slovo v čas o vlastenectvi, o češtině a o národu českoslovanském (Lipsko 1845.) c. röpirat szerzője, akiről csak annyit sejtünk, hogy pap volt,¹⁷⁶ szintén a magyarok példájára hivatkozik, mikor a cseh nyelv fejlesztésének és használatának alkotmányos biztosítását ajánlja nemzete figyelmébe. Ő sem mentes egészen a romantikus magyar-cseh összeméréstől, bár nála ez inkább retorikai fogás. Ha a magyaroknak, akiknek a nyelve pedig soha hivatalos, vagy tanítási nyelv nem volt s egyáltalában szegényes és műveletlen, sikerült most nyelvüket hivatalos nyelvvé tenni, miért ne sikerülhetne a cseheknek, hisz az ő nyelvük már a tizenötödik században hivatalos nyelv volt s olyan tökéletességi fokra emelkedett, hogy semmi más szomszéd nyelvvel össze nem hasonlítható.¹⁷⁷ A kiélezett ellentét igen hatásos. Az ismeretlen szerző különösen kiemeli a magyar nyelv harcát a német ellen. Különösen ebben — a német elleni harcban — legyen a magyar példa. Ennek kiemelésével rokonszenvet igyekszik kelteni a magyarság iránt: „A magyarok jól felfogták az őket megsemmisítővel fenyegető német nyelv túlkapásainak és betörésének lényegét. Ha tehát csak ezért karolták fel nemzetiségüket és a latin s a helyette uralkodni akaró német helyett nemzeti nyelvüket politikai és hivatalos nyelv méltóságára emelték, dicsérni kell őket. Ők emelték az első erős gátat és földhányást a német áradás és özönlés ellen, és megmutatták nekünk a lehetőségét annak és meggyőztek arról, hogy a mi cseh nyelvünk részére ugyanazokat a politikai és hivatali jogokat, melyekkel már annak idején rendelkezünk, s melyek most már az olaszoknak és a magyarnak is megvannak, mi is megszerezhetjük, sőt ennek a német fordulatnak

¹⁷⁶ 1847, 544. l.

¹⁷⁶ Heidler, i. m. 120—121. ll.

¹⁷⁷ „Povedlohi se to Maďarům, jichžto řeč nikdy ouředni, nikdy ve školách nebyla, a sama v sobě chudá, nevzdělaná jest: tím více se to musí podařiti nám, an česká řeč již v patnáctém století v úřadech kvetla, a vzdělaní došla, že se ji v tom málo která jiná sousední řeč toho času vyrovnati může.“ Slovo v čas... 12. l.

megfékezésére ki is kell azokat vívnunk.¹⁷⁸ A Slovo v čas o vlastenectví szerzője nagyon jól meglátta a magyar példa valódi jelentőségét. Végeredményben Havliček ugyanígy látja a dolgokat s ilyen volt az a hatás is, mely Palackýt átjárta. Nem annyira egyes intézkedések, vagy kezdeményezések közvetlen hatása a fontos, mint inkább az a felügyelés, melyet az egész többévtizedes harc a nemzeti nyelv jogaiért és az alkotmányos szabadságért keltett. Ennek a nagyszerű nemzeti küzdelemnek a látványa magával sodorta a monarchia határain belül élő kisebb népeket.

Senkit sem ragadott el annyira ez a fejlődés, mint a már említett Fričet. Ő kétségkívül ismerte a kor reformeszméit, olvasta a Pesti Hírlapot s figyelemmel kísérte a magyar országgyűlés tárgyalásait. „A magyarok ellenségeink — írja — és talán azok is maradnak, erre igen gyakran magunk elég okot adtunk — de épen ezért szükséges lett volna őket figyelemmel kísérrnünk és tanulnunk tőlük, hogyan lehetett volna és kellett volna idehaza mutatis mutandis eljárunk!”¹⁷⁹ 1848-ban átjön Magyarországra, hogy itt egy kicsit tanulmányozza a levegőt, hogy tót barátaival találkozzék. Felkeresi régi ismerősét, Janko Kalinčjakot, aki egy pozsonykörnyéki faluban tanít — tót diákokat magyarul a magyar történelemre. S itt, ebben a kis elemi iskolai tanteremben ébred a Csehországban és a Magyarországon uralkodó szellem lényeges különbségére: „Egy szempillantás alatt megértettem, hogy a hozzánk legközelebb eső országban egészen más szél fúj s elgondolkodva azt kérdeztem magamtól, mi lehetne belőlünk, ha tiszta cseh szellemmel nevelhetnénk fel egy-két nemzedéket? Azidő óta körülbelül nagyven év telt el s még milyen messze vagyunk a március előtti idők magyarjaitól!”¹⁸⁰

¹⁷⁸ „Maďari dobre presahání a vtírání němčiny, záhubou jim hrozící, nahlédli. Jestli tedy jen pro tu příčinu o svou národnost se zasadili, a místo latiny a její místo opanovati chtíci němčiny svou národní maďarskou řeč k důstojnosti politické i ouřední vyzdvihli, chváliti je musím. Oni první převnou hráz a taras proti německé záplavě a povodni vyštavili, a ukázali nám možnost, i přesvědčili nás o ní, že i my naši české řeči stejného politického i úředního práva, jaké jsme před časy měli, a jaké vlastina a nyní i maďarčina již má, vydobyti můžem, a k ubránění se toho násilného německého převratu vydobyti i musíme.“ U. o. 40—41. ll.

¹⁷⁹ „Jsou a zůstanou snad naši nepřátelé, k čemuž přečasto zbytečný podnět sami dáváme — ale právě proto třeba bylo všimati si jich a učiti se na jich jak bychom doma *mutatis mutandis* počínat si mohli a měli!“ Paměti II. 236—238. ll.

¹⁸⁰ „Pochopil jsem okamžitě, co za zcela jiný v nejbližší nám zemi vanul duch a zamysliv se tázal jsem sebe sama, co by z nás mohlo být, kdybychom ryzím českým duchem odkojit se směli jedno-druhé pokolení?! Od těch dob uplynulo skoro 40 let a jak daleko dosud zůstáváme za Maďary z doby predbřeznové!“ u. o. 372—373. ll.

A magyar nyelvnek törvényes és hivatalos nyelvvé emelése nemcsak Havličeket s a Slovo szerzőjét, hanem az általunk már ismert Kampeliket is lelkesítette. A hosszú magyar küzdelem sikere — ebből látjuk — igen széleskörű hatást váltott ki Csehországban. Kampelik a nyelvi küzdelemhez példát keresve, nemcsak a magyarokra, hanem más kis nemzetekre is hivatkozik. A legutóbbi magyar sikerekre való hivatkozás, minden megjegyzés nélkül, csak egy felkiáltójellel, kitűnő, döntő érv: itt már magyarázatra nincs is szükség: „És a legújabb időben kegyelmes kormányunk a magyar királyságban a lelkes magyar hazafiak kérésére a magyar nyelvet törvényes és hivatalos nyelvvé tette.”¹⁸¹

* *
*

Amint a XVIII. század nyolevanes éveiben a cseh nemzet új életre ébredt, már ott találta maga mellett a korábban megindult versenytársat, a magyart. Adataink bizonyítják, hogy milyen nemes irigységet és utánzási vágyat keltett a magyarok nemzeti ébredése a csehekben. Abban a korban még az érintkezések is élénkebbek voltak a két nép között, a két közös nyelv tudása, a latiné és a németé, általánosabb volt. A nemzet vezetői mindkét országban még vagy arisztokraták, vagy összeköttetésben állnak velük, így a történelmi kutatás például a két nemzet tudósainak kölcsönös támogatásával indul meg. A két nép arisztokráciája nemcsak ismeri egymást, de ugyanabból a forrásból szerzi világnézetét és műveltségét. Mindkét fejlődés — amint láttuk — szinte közös terv szerint indul meg s szinte közös sikerei és közös akadályai vannak, 1825 és 1848 között Magyarországon a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom művelése mellett előtérbe kerül az alkotmányos politikai élet iránti érdeklődés s ezzel egyidejűleg a nyelv- és irodalomkultusz is intézményeskedik. Ezt a lépést is megtették utánunk a csehek, egy Magyarországon nevelkedett s itt a magyar felújulás élménye alatt a cseh nemzet vezetőjévé fejlődött férfiú, Palacký, útmutatásai nyomán. A közvetlen magyar-cseh érintkezések a harmincas-negyvenes években egyre jobban megritkúlnak, a két nép eltávolodik egymástól, vetélytársak, sőt ellenségek lesznek. Az előző évtizedekben tapasztalt fejlődésbeli párhuzamosságról többé nem beszélhetünk; a nagy lépésekkel haladó magyar reformkornak a

¹⁸¹ „A v nejnovějším čase naše milostivá vláda v království uherském na žádost Maďarů co vlastenců horlivých, maďarský jazyk za zákonní a úradní ustanovila!“ Kampelik: Obrana českého jazyka proti utrhačům a odpůrcům. V Praze 1847, 48—49. ll.

csehek nem tudnak a nyomába érni. A magyarság nemzeti küzdelmét most már bizonyos távlatból nézve fel kell ismerniök impozáns arányait, s fel is ébreszti csudálatukat és irígységüket. A magyar alkotmányos küzdelem részletei ugyan ismeretlenek maradnak a cseh közvélemény előtt, de a lenyűgöző nemzeti küzdelem hatása alól nem vonhatták ki magukat: Havličekre, Fričre, Kampelíkire s másokra kétségtelenül hatott, de hatott az rajtuk keresztül az egész cseh népre. A magyar hatásnak talán nincsenek látható és mérhető eredményei, de adataink világosságánál kétségtelennek tetszik, hogy a cseh felújulás a magyar mozgalom nélkül — mely épen a legkiválóbbakra, Palackýra és Havličekre hatott legerősebben — nem vehetett volna oly nagy lendületet és nem ér el olyan eredményeket, mint amilyeneket a cseh nemzet története az 1849 utáni korszakban fel tud mutatni.

Sárkány Oszkár.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ANGYAL DÁVID IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

I. Önállóan megjelent munkák.

1879.

1. *Berzsenyi Dániel*. Bp. 1879. Rudnyánszky. 39 l.

1889.

2. *Késmárki Thököly Imre*. 1657—1705. 1—2. köt. Bp. 1889. Magyar Történeti Életrajzok. 12, 15. 290+292 l.

1897.

3. *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*. A Magyar Nemzet Története VI. köt. Bp. 1897. 600 l.

1900.

4. *Bethlen Gábor életrajza*. Magyar Könyvtár 133. sz. 1900.

1901.

5. *A VII. ker. állami főgymnázium tanári könyvtárának címjegyzéke*. A budapesti VII. ker. áll. főgymn. 1900/1901. évi Értesítője. Önállóan: Bp. 1901. Fritz Ármin. 120 l.

6. *Magyarország története*. A középiskolák 3. és 4. osztálya számára. Történeti Tankönyvek 1—2. köt. 128+205 l.

1902.

7. *Erdély politikai érintkezése Angliával*. 1902. Olcsó Könyvtár 1238—1241. sz. 178 l.

1904.

8. *Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés.* Budapesti Szemle. 1904. 117. köt. — Önállóan is: 42 l.

1905.

9. *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez.* Századok 1905. 197—222. l. — és Történeti Tár. 1905 112—142. l.; 185—222. l. — Önállóan is: 97 l.

10. *Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England.* Österreichisch-Ungarische Revue. 1904/05. 1—14.; 65—76.; 145—185.; 257—274.; 321—343. l. — Önállóan is: 1905. 104 l.

1906.

11. *Erdély története a nemzeti fejedelmek korában.* Uránia Tudományos Felolvasások 31. sz. 1906. 28 l.

12. *Thököly Imre kora.* (Előadás.) A Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi Jelentése. Önállóan is: 1907. 38 l.

1907.

13. *Gróf Széchenyi István történeti eszméi.* Budapesti Szemle. 1907. — Önállóan is: 74 l.

1909.

14. *Jelentés a Nagyjutalom és a Marczibányi mellékjutalomról.* Akadémiai Értesítő 1909. 273—248. l. — Önállóan is: 14 l.

1910.

15. *Gróf Széchenyi István emlékezete.* Akadémiai Értesítő 1910. — Önállóan is: 21 l.

1911.

16. *La traité de paix de Szeged avec les Turcs (1444.)* Revue de Hongrie 1911. — Önállóan is: 1911. 34 l.

17. *Takáts Sándor: Szalai Barkóczy Krisztina című könyvének ismertetése.* Budapesti Szemle 1911. — Önállóan is: 7 l.

1912.

18. *Gyulai Pál. Olcsó Könyvtár 1654/1656.* 1912. 106 l.

1914.

19. *A világháború okai.* Olcsó Könyvtár. 1763/1764. sz. 1914.

20. *Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából.* Emlékbeszéd a Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött XVI. köt. 11. 1914.

1918.

21. *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1848.* Bp. 1918. 15 l. — Klny. a Monarchie-ból.

1920.

22. *A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh akadémiának.* Akadémiai Értesítő. 1920. — Önállóan is: Bp. 1920. Hornyánszky-15 l.

23. *Mohács.* Olcsó Könyvtár 1955—1956. sz. 1920.

1923.

24. *Tanulmányok.* Kultúra és Tudomány. 42. sz. Bp. 1923. 196 l. — (Shakespeare kisebb költeményei. — Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés. — Gróf Széchenyi István történeti eszméi. — Gróf Teleki László öngyilkossága.)

1925.

25. *Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai.* Klebelsberg Kunó — Emlékkönyv. 1925. — Önállóan is: 367—382. l.

1926.

26. *Le Comte Étienne Széchenyi.* Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. 1926. 5—28. l. — Önállóan is: 24 l.

1927.

27. *Kölcsey Ferenc.* Irodalomtörténeti Füzetek 16. Bp., 1927. Pallas. 36 l.

1928.

28. *Szakaszok Magyarország újabb történetéből.* Kultúra és Tudomány. Bp., 1928. Franklin. 176 l. — (Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. — Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói. — Gróf Széchenyi István döblingi évei. — Gróf Loftus és Széchenyi. — Gróf Tisza István emlékezete.)

29. *Gabriel Bethlen*. Revue Historique. 1928. Önállóan is.
30. *Gróf Széchenyi István*. Irodalomtörténeti Füzetek. 28. Bp., 1928. Pallas. 21 l.

1937.

31. *Történelmi tanulmányok*. Bp., 1937. M. Tud. Akadémia. 555. l.

II. Cikkek és tanulmányok.

1876.

1. *Madách Lucifer-e*. Fővárosi Lapok. 1876. 91—92. sz.
2. *Buda halála*. Figyelő. 1876. 225—228. l.
3. *Egy mordvin népballada*. Pesti Napló. 1876. 181. sz.
4. *Ildikó és Gyöngyvér*. Pesti Napló. 1876. 97. és 103. sz.

1878.

5. *Racine*. Budapesti Szemle. 1878. 17. kötet. 162—169. l.
6. *Berzsenyi Dániel*. Figyelő. 1878. 81—91.; 175—185. l.

1881.

7. *Kisfaludy Sándor Himfyjéhez*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1881. 587. l.

1882.

8. *Ocskay László*. Budapesti Szemle. 1882. 30. köt. 161—202. l.
9. *A zuhatar*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. 365—366. l.
10. *Nyelvtörténeti adatok*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1882. 366.; 894. l.

1883.

11. *Egy újabb író Hutten Ulrikról*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1883. 1046—1048. l.

1884.

12. *Pailleron székfoglalója a francia Akadémiában*. Budapesti Szemle. 1884. 37. kötet. 423—438. l.

1885.

13. *I. Lipót kormánya és Magyarország*. Budapesti Szemle 1885. 45. kötet. 18—42. l.

1886.

14. *Budavára visszafoglalásának kétszázadik évfordulója.* Budapesti Szemle. 1886. 48. kötet. 127—137. l.

15. *Gróf Széchenyi István naplói.* Budapesti Szemle 1886. 47. kötet. 337—373. l.

1887.

16. *A naturalismus bukása.* Budapesti Szemle. 1887. 52. kötet. 276—285. l.

1891.

17. *Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései.* Budapesti Szemle. 1891. 66. kötet. 158—159. l.

18. *Egy új könyv a porosz állam keletkezése koráról.* Budapesti Szemle 1891. 65. kötet. 456—464. l.

19. *Kisfaludy és Petrarca.* Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. 93—101. l.

1892.

20. *II. Rákóczi György.* Budapesti Szemle. 1892. 72. kötet. 1—27. l.

1893.

21. *Bánfi Dénes és Béli Pál bukása.* Budapesti Szemle. 1893. 75. köt. 321—337. l.

22. *Hanslick Görgeyről.* Budapesti Szemle. 1893. 75. kötet. 152—154. l.

22a. *Renan Ernő.* Századok. 1892: 697—698. l.

1894.

23. *A Revue des Deux Mondes Kossuthról.* Budapesti Szemle. 1894. 78. kötet. 331—333. l.

24. *Kisfaludy Sándor Bánkjáról.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 1894. 410—412. l.

1895.

25. *Vallási és politikai küzdelmek II. Mátyás korában.* Budapesti Szemle. 1895. 84. kötet. 161—180. l.

1896.

26. *Levélirodalmunk a XVII. században.* Beöthy—Badics: Képes Magyar Irodalomtörténet. 1896.

27. *Történetirodalmunk a XVII. században.* Beöthy—Badics: Képes Magyar Irodalomtörténet. 1896.

28. *Történetirodalmunk a XVIII. század elején.* Beöthy—Badics: Képes Magyar Irodalomtörténet. 1896.

29. *Báthory Gábor uralkodása.* Századok. 1896. 25—46., 114—128. l.

1897.

30. *Bethlen Gábor első támadása.* Budapesti Szemle. 1897. 91. kötet. 196—209.; 405—428. l.

31. *Kereszturi Pálról.* Kármán Mór Emlékkönyv. 1897. 282. l.

32. *Megjegyzések a Bethlen Gábor Déva várában című cikkre.* Századok. 1897. 272—277. l.

1898.

33. *Pázmány és a magyar liturgia.* Magyar Kritika. 1898. 223—224. l.

34. *A Magyar Nemzet Történetének VI. kötetéről.* Válasz Sebesztha Károly bírálatára. Magyar Kritika. 1898. 177—178. l.

35. *Az 1686-iki Thököly-féle mozgalmak történetéhez.* Történelmi Tár. 1898. 77—104. l.

36. *Adalék Bójthi Gáspár De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen című művének kritikájához.* Századok. 1898. 598—599. l.

1899.

37. *Bocskay kassai országgyűlése.* Pesti Napló. 1899. 180. sz.

38. *Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról.* Századok. 1899. 547—551. l.

1900.

39. *Erdély politikai érintkezése Angliával.* Századok. 1900. 309—325.; 398—420.; 495—508.; 702—711. l.

1901.

40. *Pótlékok a londoni okmánytárhoz.* Történelmi Tár. 1901. 412—421. l.

1902.

41. *Velencei követjelentések Magyarországról 1657—1661.* Budapesti Szemle. 1902. 109. kötet 368—380. l.

42. *Francia támadás II. Rákóczi Ferenc emléke ellen.* Századok. 1902. 387—389. l.

1903.

43. *A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom.* Budapesti Szemle. 1903. 116. kötet. 1—33. l.

44. *Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés.* Budapesti Szemle. 1903. 117. kötet. 13—52. l.

45. *Kölcsey Ferenc.* Budapesti Szemle 1903. 113. kötet. 85—111.; 214—237. l.

46. *Még egyszer az 1867: XII. t. c. 11. §-a.* Budapesti Szemle. 1903. 117. kötet. 480—484. l.

47. *Kölcsey Ferenc.* Kölcsey Ferenc munkái (1903. Magyar Remekírók. 14.) előtt. 4—56. l.

48. *Imperializmus.* Az Ujság. 1903. 10. sz.

1904.

49. *Apponyi a kiegyezésről.* Az Ujság. 1904. 80. sz.

50. *A turáni átok.* Az Ujság. 1904. 3. sz.

51. *Deák és a házszabályrevízió.* Az Ujság. 1904. 313. sz.

52. *Deák Ferenc és a katonai kérdés.* Az Ujság. 1904. 10. sz.

53. *Japán és a történet-filozófia.* Az Ujság. 1904. 261. sz.

54. *Minisztertanács Bécsben.* Az Ujság. 1904. 64. sz.

55. *Nyílt levél Andrássy Gyula grófhoz.* Az Ujság. 1904. 347. sz.

1905.

56. *Beksics új röpirata.* Budapesti Szemle. 1905. 123. kötet. 441—448. l.

57. *Deák Ferenc új életrajza.* Budapesti Szemle. 1905. 122. kötet. 114—121. l.

58. *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez.* Századok. 1905. 197—222. l.

59. *Francia levelek és jelentések a Rákóczi emigráció történetéből.* Történelmi Tár. 1905. 112—142.; 185—222. l.

60. *Rákóczi törökországi bujdosása.* Az Ujság. 1905. 64. sz.

1906.

61. *A Rákóczi-emléknapon.* A Barcsai-utcai főgimnázium értesítője az 1906—1907-ik tanévre.

62. *Késmárk és Eperjes vitája*. Századok. 1906. 373—375. l.

63. *II. Rákóczi Ferenc*. Szerda. 1906. 161—165. l.

1907.

64. *Széchenyi történeti eszméi*. Akadémiai Értesítő. 1907. 225—238. l.

65. *Gróf Széchenyi István történeti eszméi*. Budapesti Szemle 1907. 130. kötet. 161—177.; 347—370. l. 131. kötet. 56—94. l.

66. *Thököly Imre kora*. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról. 1907. 251—266. l.

1908.

67. *Jelentés a Vitéz-pályázatról*. Akadémiai Értesítő. 1908. 522—526. l.

68. *Az Árpádok a világpolitikában*. Árpád és Árpádok. 1908. 233—260. l.

69. *Néhány szó a történeti módszerről*. Beöthy Zsolt-Emlékkönyv. 1908. 195—198. l.

70. *Histoire politique de l'exil du Prince François Rákóczi*. Revue de Hongrie. 1908. I. 162—165.; 293—310. l.

1909.

71. *Kuruc virágénekek Thökölyről*. Századok. 1908. 175—177. l.

72. *Beatrix királyné*. Budapesti Szemle. 1909. 138. kötet 400—416. l.

73. *Les idées historiques du Comte Étienne Széchenyi*. Revue de Hongrie. 1909. I. 406—417.; 531—551.; 671—693. l. II. 14—30. l.

1910.

74. *Gróf Széchenyi István emlékezete*. Akadémiai Értesítő. 1910. 359—373. l.

75. *A beteg Hamlet*. Alexander Bernát Emlékkönyv. 1910. 213—220. l.

76. *A három Villani krónikája*. Budapesti Szemle. 1910. 141. kötet. 309—311. l.

77. *A szegedi béke*. Budapesti Szemle. 1910. 144. kötet. 207—231. l.

78. *A tannenbergi csata*. Budapesti Szemle. 1910. 144. kötet. 476—478. l.

79. *A választójog reformjához.* Budapesti Szemle. 1910. 143. kötet. 470—473. l.
80. *St. Louis és a raboszolgaság eltörlése.* Budapesti Szemle. 1910. 143. kötet. 313—316. l.
81. *Gróf Széchenyi István emlékezete.* Budapesti Szemle. 1910. 142. kötet. 200—218. l.
82. *Murád útja Várna felé 1444.* Hadtörténeti Közlemények. 1910. 252—253. l.
83. *Az elfelejtett pozsonyi csata (1442 február 19.) Századok.* 1910. 659—660. l.
84. *1440: IV. törvénycikk.* Századok. 1910. 590—592. l.
85. *Brankovich György szereplése I. Ulászló uralkodásának kezdetén.* Századok. 1910. 660—661. l.
86. *Jelentés a herceg Dohna család schlobitteni levéltárában található magyar történeti anyagról.* Századok. 1910. 867—868. l.
87. *A négy Dohna a magyar történetben.* Vasárnapi Ujság. 1910. 46. sz.

1911.

88. *Az ifj. Bojári gróf Vigyázó Sándor-jutalom.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1911. 176—187. l.
89. *Bánk bán Reinhardték színpadján.* Budapesti Szemle. 1911. 146. kötet. 456—459. l.
90. *Gyulai Pál.* Budapesti Szemle. 1911. 148. kötet. 161—193.; 360—393. l.
91. *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya.* Budapesti Szemle. 1911. 146. kötet. 300—304. l.
92. *Schönherr Gyula emlékezete.* Budapesti Szemle. 1911. 147. kötet. 316—318. l.
93. *Szalay Barkóczy Krisztina.* Budapesti Szemle. 1911. 146. kötet. 466—469. l.
94. *Teleki László tragédiája.* Magyar Figyelő. 1911. III. kötet. 10—23. l.

1912.

95. *Gyulai Pál.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1912. 79—133. l.
96. *Az 1867: XII. t. c. jogi természete.* Budapesti Szemle. 1912. 149. kötet. 439—450. l.
97. *Hieronymi Károly a választójogról.* Budapesti Szemle. 1912. 152. kötet. 294—299. l.

98. *Az Egyetemes Philologiai Közlöny Gyulai Pálról.* Irodalomtörténet. 1912. 501—502. l.

99. *Gryphius András magyar színpadon.* Philologiai Dolgozatok a magyar-német érintkezéséről. 1912. 75—76. l.

100. *Mangold Lajos.* Történeti Szemle. 1912. 639—640. l.

101. *Der Selbstmord des Grafen Ladislaus Teleki.* Ungarische Rundschau. 1912. 91—103. l.

1913.

102. *Jelentés a Bezerédj-pályázatról.* Akadémiai Értesítő. 1913. 307—309. l.

103. *Jelentés a londoni történeti kongresszusról.* Akadémiai Értesítő. 1913. 505—515. l.

104. *Jelentés a Greguss-jutalomról.* A Kisfaludy-Társaság Évkönyvei. 1913. 190—224. l.

105. *Az „Irodalomtörténet“ és a Greguss-jutalomról szóló jelentés.* Budapesti Szemle. 1913. 154. kötet. 136—144. l.

106. *Jelentés a Greguss-jutalomról.* Budapesti Szemle. 1913. 153. kötet. 117—153. l.

107. *Válasz az Irodalomtörténet támadására.* Budapesti Szemle. 1913. 154. kötet. 454—470. l.

108. *Néhány Széchenyi-probléma.* Magyar Figyelő. 1913. III. 93—115. l.

109. *Adalék Széchenyi István magyar történet-filozófiájához.* Századok. 1913. 465—466. l.

110. *Jelentés a londoni nemzetközi történeti congressusról.* Történeti Szemle. 1913. 464—475. l.

111. *Kont Ignác.* Történeti Szemle. 1913. 320. l.

112. *Die diplomatische Vorbereitung der Schlacht von Varna. (1444.)* Ungarische Rundschau. 1913. 518—524. l.

1914.

113. *Szalay László ifjúsága.* Aurora. A Kisfaludy-Társaság Almanachja. 1914. 145—166. l.

114. *A világháború okai.* Budapesti Szemle. 1914. 160. kötet. 343—378. l.

115. *Szalay László.* Budapesti Szemle. 1914. 157. kötet. 2—22.: 187—228. l.

116. *Fegyelmi vizsgálat a lőcsei gimnázium ellen Ferenc király korában.* Közlemények Szepes vármegye multjából. 1914. 89—91. l.

117. *Szerkesztői jegyzet Görög Imre leveléhez.* Történeti Szemle. 1914. 160. l.

1915.

118. *Beatrix magyar királynéről.* Budapesti Szemle. 1915. 162. kötet. 309—312. l.

119. *Vargha Gyula költeményei.* Budapesti Szemle. 1915. 164. kötet. 117—131. l.

120. *Az 1800-iki nemesi fölkelés történetéhez.* Hadtörténeti Közlemények. 1915. 354—361. l.

121. *Nosziczi Thurzó Kálmán.* Történeti Szemle. 1915. 157—158. l.

122. *Sároi Szabó Lajos.* Történeti Szemle. 1915. 157. l.

1916.

123. *A budai basák magyar nyelvű levelezése.* Budapesti Szemle. 1916. 165. kötet. 305—311. l.

124. *Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben.* Századok. 1916. 433—443. l.

125. *Ortvay Tivadar.* Történeti Szemle. 1916. 540—541. l.

1917.

126. *Szögyény-Marich emlékiratai.* Budapesti Szemle. 1917. 171. kötet. 308—313. l.

127. *Thallóczy Lajos.* Budapesti Szemle. 1917. 169. kötet. 144—147. l.

128. *Török történetírók.* Budapesti Szemle. 1917. 172. kötet. 308—309. l.

129. *1848. történetéből.* Századok. 1917. 417—428. l.

1918.

130. *Jelentés a Bezerédj életrajzról.* Akadémiai Értesítő. 1918. 413—419. l.

131. *Károlyi Árpád az 1606-iki bécsi békéről.* Budapesti Szemle. 1918. 173. kötet. 462—464. l.

132. *Kónyi Manó.* Budapesti Szemle. 1918. 173. kötet. 281—286. l.

133. *Bethlen Miklós és Prévost abbé.* Egyetemes Philológiai Közöny. 1918. 77—78. l.

134. *Nyelvtörténeti adatok.* Emlék Szily Kálmánnak. 1918. 107. l.

135. *Egy-két pótlék a Ny.-hoz.* Magyar Nyelv. 1918. 29. l.

136. *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1848*. Oesterreich. 1918.
137. *Mégy egyszer 1848. történetéből*. Századok. 1918. 243—256. I.

1919.

138. *Beszéd Simonyi Zsigmond ravatalánál*. Magyar Nyelvőr. 1919. 197. I.
139. *Gróf Tisza István*. Történeti Szemle. 1919. 156—157. I.

1920.

140. *Mohács*. Budapesti Szemle. 1920. 181. kötet. 29—39. I.
141. *Gróf Tisza István emlékezete*. Budapesti Szemle. 1920. 184. kötet. 1—50. I.
142. *Mohács*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1920. 20—28. I.
145. *Görgey Artur Péterfy Jenőről*. Magyar Múzsza. 1920. 351—352. I.
144. *Bethmann-Hollweg, Jagow és Tirpitz emlékiratai*. Új Magyar Szemle. 1920. 188—199. I.

1921.

145. *Haraszi Gyula*. Budapesti Szemle. 1921. 188. kötet. 121—124. I.
146. *Riedl Frigyes*. Budapesti Szemle. 1921. 188. kötet. 124—128. I.
147. *Neuere Literatur über den ungarischen Freiheitskampf 1848!*
49. *Ungarische Jahrbücher*. 1921. 1. kötet. 149—156. I.
148. *Széchenyi döblingi évei*. Századok. 1921—22; 465—498. I.

1922.

149. *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka*. Budapesti Szemle. 1922. 190. kötet. 1—11. I.
150. *England and Hungary*. Külügyi Szemle. 1922. 188—193. I.
151. *Beöthy Zsolt*. Történeti Szemle. 1922. 186—187. I.

1923.

152. *Jelentés a Halmos Izor-féle ifjúsági olvasmány-pályázatról*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1923. 97—98. I.
153. *Károlyi Árpád*. Budapesti Hírlap. 1923. 226. sz.
154. *Az orsztrák-magyar birodalmi probléma történetéből*. Budapesti Szemle. 1923. 193. kötet. 118—133. I.

155. *Le Comte Étienne Széchenyi a Döbling.* Revue de Hongrie. 1923. 97—115.; 149—164.; 179—203. l.

156. *Das Österreichische Staats- und Reichsproblem.* Ungarische Jahrbücher. 1923. III. kötet. 58—72. l.

1925.

157. *Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói.* Századok. 1925—26. 337—365. l.

1926.

158. *Gyulai Pál a kritikus.* Budapesti Szemle. 1926. 201. kötet. 321—332. l.

1927.

159. *Lord Loftus és Széchenyi.* Budapesti Szemle. 1927. 206. kötet. 179—193. l.

160. *Két szállóige.* (A nemzeti közbecsület védpajzsa. — A rossz gombolt dolmány.) Szinnyei József Emlékkönyv. Magyar Nyelv. 1927. 21—212. l.

161. *Un coin d'Histoire oubliée.* La Revue. Mondiale. 1927. 175. kötet. 315—320. l.

1928.

162. *Gyulai Pál a kritikus.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1928. 66—75. l.

163. *Gabriel Bethlen.* Revue. Historique. 1928. 158. kötet. 19—80. l.

1929.

164. *Egy amerikai folyóirat gr. Andrássy Gyula történeti munkájáról.* Budapesti Szemle. 1929. 214. kötet. 150. l.

165. *Rudolf trónörökös.* Budapesti Szemle. 1929. 213. kötet. 1—24. l.

166. *Még egyszer Tisza István háborús felelőssége.* Magyar Szemle. 1929. I. 381—384. l.

167. *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez.* Századok. 1929. 353—364. l. 1930. 465—485. 577—606. l.

1930.

168. *A bécsi hollandi követek jelentései. 1670—1697.* Budapesti Szemle. 1930. 219. kötet. 150—155. l.

169. *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei.* Budapesti Szemle. 1930. 218. kötet. 321—326. l.

1931.

170. *A boszniai válság története: I. A szandzsák vasút.* A Bécsi Történeti Intézet Évkönyve. 1931. 343—354. l. II. Közlemény. U. ott. 1932. 313—354. l.

171. *Die Geschichte der bosnischer Krise.* Ungarische Jahrbücher 1931. 410—418. l. 1933. 19—53. l.

1933.

172. *Der Hochperratsprozeß des Grafen Ludwig Batthyany.* A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. 3. köt. 1933. 348—356. l.

173. *Arany János az utolsó Himfy-utánzórol.* Irodalomtörténeti Közlemények. 1933. 109. l.

174. *Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája.* Károlyi Árpád-Emlékkönyv. 1933. 40—65. l.

175. *Batthyány Lajos főbenjáró pöre.* Századok. 1933. 1—13. l.

1934.

176. *Előszó.* Hóman Bálint Emlékkönyv. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. 4. évf. 1934. 1—2. l.

177. *Die Jugendjahre Franz Josephs I.* Historische Blätter. 1934. 6. sz.

178. *Ferenc József ifjúsága.* Századok. 1934. 391—409. l.

1935.

179. *II. Rákóczi Ferenc.* Budapesti Szemle. 1935. 237. kötet. 265—299. l.

1936.

180. *Die Thronbesteigung Franz Josephs I.* A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. 1936. 205—225. l.

181. *I. Ferenc József trónralépése.* Budapesti Szemle. 1936. 243. kötet. 129—151. l.

182. *Petrichevich Horváth Lázár felségfolyamodványa.* Irodalomtörténeti Közlemények. 1936. 66—69. l.

183. *Gyulai Pál az „Erdélyi csillagok“ közt.* A százéves Kisfaludy-Társaság. 1936. 273—276. l.

189. *Batthyány és Jellachich bécsi találkozása (1848. július 27—30.) Századok.* 1936. 471—474. l.

III. Bírálatok.

1876.

1. *Greguss Ágost: Arany János balladái.* Pesti Napló. 1876. 501. szám.

1879.

2. *Bartók Lajos (Don Pedrő): Rugott csillagok.* Budapesti Szemle. 1879. 21. köt. 221—224. l.

3. *Hillebrand, Karl: Thiers.* Budapesti Szemle. 1879. 20. köt. 52—95. l.

4. *Shakespeare minden munkái.* 20. kötet Budapesti Szemle. 1879. 20. kötet. 209—217. l.

1880.

5. *Neményi Ambrus: Kortörténelmi rajzok.* Budapesti Szemle. 1880. 23. kötet. 215—222. l.

6. *Szász Károly: Gróf Széchenyi István.* Budapesti Szemle. 1880. 24. kötet. 421—426. l.

7. *Harsányi Ferenc: Berzsenyi és költészete.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 1880. 93—97. l.

1881.

8. *Bartók Lajos: Költemények.* Budapesti Szemle. 1881. 28. kötet. 473—475. l.

9. *Arany, John: The Legend of the Wondrous Hunt.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 1881. 258. l.

10. *Rényi Rezső: Petrarca és Kisfaludy Sándor.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 1881. 255—258. l.

1882.

11. *Arany-Lehr: Toldi.* Egyetemes Philologiai Közlöny 1882. 343—345. l.

1883.

12. *Kemény Zsigmond: Élet és irodalom.* Budapesti Szemle. 1883. 36. köt. 478—480. l.

13. *Kemény Zsigmond: Zord idő.* Budapesti Szemle. 1883. 36. köt. 459—466. l.

14. *Valbert G.: Hommes et choses du temps présent.* Budapesti Szemle. 1883. 34. kötet. 468—472. l.

1884.

15. *Jókai Mór: Szeretve mind a vérpadig.* Budapesti Szemle. 1884. 38. kötet. 456—462. l.

16. *Moore Tamás: Lalla Roukh.* Budapesti Szemle. 1884. 37. kötet. 458—463. l.

17. *Pálfy Albert: Esztike kisasszony professzora.* Budapesti Szemle. 1884. 39. kötet. 151—154. l.

18. *Vaszary Kolos: Adatok az 1825-iki országgyűlés történetéhez.* Budapesti Szemle. 1884. 37. kötet 471—473. l.

19. *Hermann, Georg, Michael: Das alte und Neue Kronstadt.* Századok. 1884. 151—153. l.

1885.

20. *Bacon: A Novum Organum első része.* Budapesti Szemle. 1885. 43. kötet. 467—470. l.

21. *Byron: Don Juan.* Budapesti Szemle. 1885. 41. kötet. 178—180. l.

22. *Martha, Constant: La délicatesse dans l'art.* Budapesti Szemle. 1885. 43. kötet. 310—313. l.

23. *Grünwald Béla: Kossuth és a megye.* Budapesti Szemle. 1885. 42. kötet. 174—176. l.

24. *Müller Max: Indien in seiner weltgesichtlichen Bedeutung.* Budapesti Szemle. 1885. 44. kötet. 454—458. l.

25. *Nala és Damajánti.* Hindu rege. Budapesti Szemle. 1885. 44. kötet. 466—468. l.

26. *Péchy Antal: Alsó-Magyarország bányaművelésének története.* Budapesti Szemle. 1885. 42. kötet. 335—336. l.

27. *Renan Ernő: Le Prêtre de Nemi. Drame philosophique.* Budapesti Szemle. 1885. 45. kötet. 478—481. l.

28. *Szinnyei József: Hazai és külföldi folyóiratok tudományos repertoriuma.* Budapesti Szemle. 1885. 42. kötet. 176. l.

29. *Tolnai Lajos: Dániel pap lesz.* Budapesti Szemle. 1885. 41. kötet. 158—160. 1.

30. *Vaszary Kolos: Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez.* Budapesti Szemle. 1885. 43. kötet. 479—480. 1.

31. *Zádor György levelezése Kazinczy Ferencsel.* Budapesti Szemle. 1885. 44. kötet. 476—478. 1.

1886.

32. *Greguss Ágost: A balladáról és egyéb tanulmányok.* Budapesti Szemle. 1886. 46. kötet. 324—326. 1.

33. *Hervé, Eduard: La crise irlandaise depuis la fin du dix-huitième siècle jusqu' à nos jours.* Budapesti Szemle. 1886. 48. kötet. 159—160. 1.

34. *Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában.* Budapesti Szemle. 1886. 48. kötet. 313—317. 1.

35. *Petz Gedeon: A magyar húnmonda.* Századok. 1886. 78—80. 1.

1887.

36. *Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán.* Budapesti Szemle. 1887. 49. kötet. 150—155. 1.

1889.

37. *Kölcsey Ferenc Minden Munkái.* Budapesti Szemle. 1889. 57. kötet. 151—159. 1.

38. *Renner, Victor: Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683. betreffend, nach den Aufzeichnungen des Marc Antonio Mamucha della Torre.* Budapesti Szemle. 1889. 58. kötet. 316—317. 1.

1890.

39. *Monumenta Comitilia Regni Transsylvaniae.* Budapesti Szemle. 1890. 62. kötet. 320—314. 1.

40. *Széll Farkas: A nagybesenyői Bessenyei-család története.* Budapesti Szemle. 1890. 64. kötet. 161—164. 1.

41. *Wertheimer, Eduard: Geschichte Oesterreiches und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts.* Budapesti Szemle. 1890. 63. kötet. 475—478. 1.

42. *Zrinyi Miklós: Siralmas panasz.* Budapesti Szemle. 1890. 63. kötet. 311—315. 1.

1891.

43. *Bubics Zsigmond: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről.* Budapesti Szemle. 1891. 67. kötet. 471—474. l.

1892.

44. *Froude, Anthony James: Short Studies on Great Subjects.* Budapesti Szemle. 1892. 70. kötet. 171—174. l.

45. *Hausrath, Adolf: Arnold von Brescia.* Budapesti Szemle. 1892. 71. kötet. 147—152. l.

46. *Mézières A.: Vie de Mirabeau.* Budapesti Szemle. 1892. 69. kötet. 154—155. l.

47. *Schack, Adolf: Joseph Mazzini und die italienische Einheit.* Budapesti Szemle. 1892. 69. kötet. 146—148. l.

48. *Zenker E. V.: Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848.* Budapesti Szemle. 1892. 71. kötet. 474—477. l.

49. *Froude Anthony: Short Studies on Great Subjects.* Századok. 1892. 154—158. l.

50. *Lorenz, Ottokar: Leopold Ranke.* Századok. 1892. 59—62. l.

1893.

51. *Mika Sándor: Weisz Mihály. Egy százsz államférfiú a XVII. századból.* Budapesti Szemle. 1893. 75. kötet. 298—301. l.

1896.

52. *A hazai ciszterci rend emlékkönyve.* Budapesti Szemle. 1896. 86. kötet. 295—298. l.

53. *Faguet, Emile: Voltaire.* Budapesti Szemle. 1896. 88. kötet. 467—470. l.

54. *Meier, Wilhelm: Compositions- und Successionsverhandlungen unter Kaiser Matthias während der Jahre 1615—1618.* Budapesti Szemle. 1896. 87. kötet. 317—319. l.

1897.

55. *Acsády Ignác: A jobbágyadózás 1577—97-ben.* Budapesti Szemle. 1897. 91. kötet. 329—330. l.

56. *Chroust, Anton: Abraham von Dohna.* Budapesti Szemle. 1897. 90. kötet. 316—317. l.

57. *Huber, Alfonz: Geschichte Österreichs.* Budapesti Szemle. 1897. 89. kötet. 151—152. l.

58. *Huber, Alfonz: Geschichte Österreichs.* Budapesti Szemle. 1897. Budapesti Szemle. 1897. 92. kötet. 155—158. l.

1898.

59. *Lorenz, Ottokar: Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie.* Budapesti Szemle. 1898. 96. kötet. 468—471. l.

60. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák.* Budapesti Szemle. 1898. 96. kötet 299—302. l.

61. *Sayous, Édouard: Notice.* Budapesti Szemle. 1898. 95. kötet. 475—477. l.

62. *Voigt, H. G.: Adalbert von Prag.* Budapesti Szemle. 1898. 95. kötet. 312—318. l.

1899.

63. *Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója levelezése és okmányai.* Budapesti Szemle. 1899. 97. kötet. 325—326. l.

64. *Steffen, Gustaf: England als Weltmacht und Kulturstaat.* Budapesti Szemle. 1899. 100. kötet. 154—155. l.

65. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Századok.* 1899. 452—455. l.

1900.

66. *Bulwer, Eduard: Pompéji utolsó napjai.* Budapesti Szemle. 1900. 104. kötet. 312—314. l.

67. *Cholnoky Jenő: A sárkányok országából.* Budapesti Szemle. 1900. 104. kötet. 148—150. l.

68. *Nagy Géza: A magyar viseletek története.* Budapesti Szemle. 1900. 104. kötet 463—465. l.

69. *Sydney Lee: A Life of William Shakespeare.* Budapesti Szemle. 1900. 102. kötet. 150—153. l.

70. *Vandal, Albert: L'Odysée d'un Ambassadeur.* Budapesti Szemle 1900. 103. kötet. 151—154. l.

71. *Négyesy László: Magyar olvasókönyv.* Hivatalos Közlöny. 1900. 252—253. l.

1901.

72. *Békefi Remig: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt.* Budapesti Szemle. 1901. 107. kötet. 147—148. l.

73. *Goethe: Herman és Dorottya.* Budapesti Szemle. 1901. 106. kötet. 294—296. l.

74. *Négyesy László: Magyar olvasókönyv.* Hivatalos Közlöny, 1901. 354. l.

75. *Barabás Samu: Zrinyi Miklós, a szigeti hős életére vonatkozó levelek és okiratok.* Századok. 1901. 730—736. l.

1902.

76. *Lefaiore, Albert: Les magyars pendant la domination ottomane en Hongrie.* Budapesti Szemle. 1902. 111. kötet. 145—147. l.

77. *Mun, Gabriel: Deux Ambassadeurs á Constantinople. 1604—1610.* Budapesti Szemle. 1902. 111. kötet. 331—333. l.

78. *Barcsa János: A XVII.-ik század magyar történetirodalma.* Századok. 1902. 573—574. l.

79. *Lefaiore, Albert: Les magyars pendant la domination ottomane en Hongrie. 1526—1722.* Századok. 1902. 670—672. l.

Országos Széchenyi Könyvtár

1903.

80. *Albert József: Mesék s egyéb költemények.* Budapesti Szemle. 1903. 113. köt. 451—453. l.

81. *Kőrösi Sándor: Zrinyi és Machiavelli.* Budapesti Szemle. 1903. 114. kötet. 512—514. l.

82. *Kretschmayr Henrik: Gritti Lajos.* Budapesti Szemle. 1903. 115. kötet. 464—466. l.

83. *Newsome, Clarence: The Pronoun and The Interjection „O“ or The English Person v. The roman Thing.* Budapesti Szemle. 1903. 115. kötet. 308—310. l.

84. *Radó S.: Das Deutschtum in Ungarn.* Budapesti Szemle. 1903. 114. kötet. 475—477. l.

85. *Újházy László: Egyetemes történelem.* Hivatalos Közlöny. 1903. 369—371. l. 1904. 325—326. l.

86. *Hegyí József: Hazánk történelmi nevezetességű helyei és meglévő műemlékei.* Századok, 1903. 560—561. l.

1904.

87. *Báró Apor Péter verses művei és levelei.* Budapesti Szemle. 1904. 119. kötet 455—457. l.
88. *Báró Eötvös József összes munkái.* Budapesti Szemle. 1904. 118. kötet. 133—139. l.
89. *Hearn, Lafcadio: Le Japon inconnu.* Budapesti Szemle. 1904. 120. kötet. 305—308. l.
90. *Veress Endre: Izabella királyné.* Budapesti Szemle. 1904. 118. kötet. 291—293. l.
91. *Sebesztha Károly: A magyar nemzet története.* Hivatalos Közlöny. 1904. 8. l.
92. *Balló István: Teleki Mihály.* Századok. 1904. 267—269. l.

1905.

93. *Arany János—Lehr Albert: Toldi estéje.* Budapesti Szemle. 1905. 122. kötet. 457—462. l.
94. *Réz Mihály: A kiegyezésről.* Budapesti Szemle. 1905. 122. kötet. 453—457. l.
95. *Vámbéry, H.: Die gelbe Gefahr.* Budapesti Szemle. 1905. 121. kötet. 145—147. l.
96. *Eisenmann: Le compromis Austro—Hongrois.* Századok. 1905. 564—566. l.

1906.

97. *Burckhardt, Jakob: Weltgeschichtliche Betrachtungen.* Budapesti Szemle. 1906. 127. kötet. 314—316. l.
98. *Halmágyi István naplói és iratai.* Budapesti Szemle. 1906. 127. kötet. 461—463. l.
99. *Réz Mihály: Magyar fajpolitika.* Budapesti Szemle. 1906. 125. kötet. 309—312. l.
100. *Teleki Mihály Levelezése.* Budapesti Szemle. 1906. 122. kötet. 403—456. l.
101. *Vértesy Dezső: A Szerelem ABC-je.* Görög dalok. Budapesti Szemle. 1906. 126. kötet. 148—150. l.
102. *Mikes Kelemen: Törökországi leveles könyve.* Századok. 1906. 64—65. l.

1907.

103. *Chlumetzky, Leopold: Oesterreich—Ungarn und Italien.* Budapesti Szemle. 1907. 129. kötet. 474—477. l.

104. *Concha Győző: A választójog reformja.* Budapesti Szemle. 1907. 129. kötet. 315—319. l.

105. *Gróf Vay Péter: Kelet császárai és császárságai.* Budapesti Szemle. 1907. 131. kötet. 473—476. l.

1908.

106. *France, Anatole: Vie de Jeanne d'Arc.* Budapesti Szemle. 1908. 135. kötet. 317—320. l.

107. *Horánszky Lajos: Bacsányi János és kora.* Budapesti Szemle. 1908. 134. kötet. 145—156. l.

108. *JouÛbert, Joseph: Un Héros Hongrois: François Rákóczy II.* Századok. 1908. 566. l.

1909.

109. *Vicomte de Contraut-Biron: Meine Botschafterzeit am Berliner Hofe 1872—1877.* Budapesti Szemle. 1909. 137. kötet. 311—317. l.

110. *Thallóczy Lajos: Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok.* Budapesti Szemle. 1909. 139. kötet. 312—316. l.

111. *Thaly Kálmán: De Saussure Czézár levelei és följegyzései.* Budapesti Szemle. 1909. 140. kötet. 149—152. l.

1910.

112. *Rugonfalvi Kiss István: Az utolsó nemesi fölkelés.* Budapesti Szemle. 1910. 142. kötet. 465—469. l.

1911.

113. *Éble Gábor: József nádor és Károly főherceg Pesten, 1803—1804-ben.* Budapesti Szemle. 1911. 147. kötet. 477—478. l.

1912.

114. *Gróf Andrássy Gyula: A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.* Budapesti Szemle. 1912. 149. kötet. 299—306. l.

115. *Hanvay Zoltán: Esetek.* Budapesti Szemle. 1912. 152. kötet. 307—311. l.

116. *Münz, Zsigmond: Balkan—Herrscher und Staatsmänner.* Budapesti Szemle. 1912. 152. kötet. 474—477. l.

117. *Gróf Tisza István: Sadovától Sedanig.* Budapesti Szemle. 1912. 152. kötet. 302—304. l.

1913.

118. *Gooss Roderich: Österreichische Staatsverträge.* Budapesti Szemle. 1913. 153. kötet. 335—336. l.

1914.

119. *Binder Jenő: Rombauer Emil.* Budapesti Szemle. 1914. 159. kötet. 478—479. l.

120. *Vasadi Balogh György: Magyar hegemonia.* Budapesti Szemle. 1914. 159. kötet. 464—466. l.

1915.

121. *Lamprecht, Karl: Zur neuen Lage.* Budapesti Szemle. 1915. 161. kötet. 151—153. l.

122. *Török-Magyar Oklevéltár. 1533—1789.* Budapesti Szemle. 1915. 163. kötet. 153—156. l.

123. *Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich: Zwei Reden. — Krieges Anfang.* Budapesti Szemle. 1915. 161. kötet. 153—155. l.

1916.

124. *Balzer, Oswald: Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens.* Budapesti Szemle. 1916. 167. kötet. 155—159. l.

125. *Dabrowski János: A lengyel légiók.* Budapesti Szemle. 1916. 167. kötet. 155—156. l.

126. *Takáts Sándor: Rajzok a török világból.* Budapesti Szemle. 1916. 168. kötet. 146—152. l.

127. *Thallóczy Ludwig: Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz. 1770—1814.* Budapesti Szemle. 1916. 167. kötet. 318—320. l.

128. *Vasadi Balogh György: Ahol az ágyú szól. — Kék vizek mellett.* Budapesti Szemle. 1916. 165. kötet. 471—474. l.

129. *Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Irodalomtörténeti Közlemények.* 1916. 240—245. l.

1917.

130. *Báthory Nándorné: Asszonyi életművészet.* Budapesti Szemle. 1907. 169. kötet. 319—320. l.

131. Molden, Ernst: *Zur Geschichte des österreichisch-russischen Gegensatzes*. Budapesti Szemle, 1917. 170. kötet. 317—320. l.

132. Reventlow, Ernst Graf: *Deutschlands auswärtige Politik*. Budapesti Szemle. 1917. 170. kötet. 459—463. l.

1918.

133. Balanyi György: *Világpolitika*. Budapesti Szemle. 1918. 175. kötet. 300—304. l.

134. Gesztesi Gyula: *A magyarság a világsajtóban*. Budapesti Szemle. 1918. 176. kötet. 149—151. l.

135. Huszár Vilmos: *Ha a bálványok romba dőlnek*. Budapesti Szemle. 1918. 176. kötet. 151—152. l.

136. Lukachich Géza: *A Doberdó védelme az első isonzói csatában*. Budapesti Szemle. 1918. 175. kötet. 152—155. l.

1921.

137. Szekfű Gyula: *Széchenyi igéi*. Irodalomtörténeti közlemények. 1921. 260—262. l.

1922.

138. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. Budapesti Szemle. 1922. 191. kötet. 151—157. l.

1923.

139. Miklóssy Ilona: *A színész és leánya*. Budapesti Szemle. 1923. 194. kötet. 153—155. l.

1926.

140. Lukinich Imre: *A szatmári béke története és okirattára*. Századok. 1925—26. 521—525. l.

1927.

172. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus Magyarországon*. II. Budapesti Szemle. 1927. 207. kötet. 315—316. l.

142. Hudita I.: *Repertoire des Documents concernant les Négotiations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVII. siècle*. Századok. 1927—28. 673—681. l.

143. Hudita I.: *Histoire des Relations Diplomatiques entre la*

France et la Transylvanie au XVII. siècle. 1635—1638. Századok. 1927—1928. 673—681. l.

1928.

144. *Gopcsa László: Örmény levelek. Budapesti Szemle. 1928. 209. kötet. 152—153. l.*

145. *Stieve, Friedrich: Deutschland und Europa. 1890—1914. Budapesti Szemle. 1928. 209. kötet. 153—156. l.*

146. *Bariska Mihály: Gróf Széchenyi István és a francia irodalom. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. 288—289. l.*

1930.

147. *Ecseri Lajos: A magyar földműves nép munkája. Magyar Szemle. 1930. II. 141—143. l.*

1932.

148. *Voinovich Géza: Arany János életrajza. Századok. 1932. 212—214. l.*

1933.

149. *Hegedűs Lóránt: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. Századok 1933. 400—465. l.*

150. *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája bizonyítékai. Századok. 1933. 400—465. l.*

1934.

151. *Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. III. Századok. 1934. 93—97. l.*

IV. Fordítások.

1879.

1. *Macaulay: Barère Bertrand. 1879. Olcsó Könyvtár. 76. sz. Új kiadás u. ott. 1895. Új sorozat 177/178. sz.*

1880.

2. *Swift: Glumdalclich panasza. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1880. 457—459. l.*

1882.

3. *James Sime: A német irodalom története.* 1882. Történeti Kézikönyvek. VII. É. n.² Az Athenaeum Kézikönyvtára. 1900.³ U. ott.

4. *James Sime: A német nép története.* 1882. Történeti Kézikönyvek. VI. 1882.² Az Athenaeum kézikönyvtára.

1884.

5. *Spencer Herbert: Pillantás a vallás multjára és jövőjére.* Budapesti Szemle. 1884. 38. kötet. 18—32. l.

1891.

6. *Lavisse Ernő: Európa politikai történetének átnézete.* 1891. Olcsó Könyvtár. 1898.² U. ott. Új sorozat. 755/756. sz.

1892.

7. *Paul Janet: A politikai tudományok története az erkölcsstanhoz való viszonyában.* III. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata. Új sorozat. X. 1892.

1900.

8. *Stevenson Róbert Ignác: A franchardi kincs.* (Beszély.) Budapesti Szemle. 1900. 101. kötet. 85—110.; 256—287. l. — Önállóan is: Olcsó könyvtár. 1168. sz.

1904.

9. *Hearn, Lafcadio: Japán elbeszélések.* Budapesti Szemle. 1904. 120. kötet. 407—420. l.

V. Sajtó alá rendezte:

1. *Kölcsey Ferenc Minden Munkái.* 3. kiad. 1—10. köt. 1887.

2. *Kisfaludy Sándor Minden Munkái.* 1—8. köt. 4. kiad. 1893. Bevezető tanulmánnyal.

3. *Szalárdi János Siralmas krónikája.* Magyar Könyvtár. 68. sz. 1898.

4. *Cserei Mihály históriája.* Magyar Könyvtár. 120. sz. 1899.

5. Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. 1—3. köt. 1901—1905. Bevezető életrajzzal.
6. Kölcsey Ferenc *munkái*. Magyar Remekírók. 14. köt. 1903.
7. Garay János *Válogatott költeményei*. Remekírók Képes Könyvtára. 1904.
8. *Szemelvények Salamon Ferenc történeti munkáiból*. Jeles Írók Iskolai Tára. 89. köt. 1904.
9. Léderer Béla *Összegyűjtött munkái*. 1—4. köt. 1906.
10. Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkobzott levelezése*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. 1926. VIII., 735 l.

VI. Szerkesztette:

1. *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. 1902.
2. *Történeti Szemle*. 1912—1922.
3. *Tisza-Évkönyv*. 1922—1925.
4. *Magyarország felelőssége a világháborúért*. 1925.
5. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*. 1931—1935. (Károlyi Árpáddal.) Bp. 1931—1935.

Összeállította: Kozocsa Sándor.

Országos Széchényi Könyvtár

JAHRBUCH

DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS
FÜR UNGARISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG
IN WIEN

UNTER MITWIRKUNG

ÁRPÁD VON KÁROLYI'S UND DÁVID ANGYAL'S

REDIGIERT
VON

DIREKTOR JULIUS MISKOLCZY

VII. JAHRGANG

Országos Széchényi Könyvtár

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST, 1937.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

I. melléklet.

AZ ÚT-TÉRKÉPET KIEGÉSZÍTŐ STATISZTIKAI TABLAZAT N. TARTOMÁNYBAN.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
A kereskedésbeli utaknak a nevei minden helységek és kereskedésbeli úgy vámbeli stációknak, melyeket érintenek megjegyzésével. Hol minémű kereskedési tárgyakkal és mely határozott időszakokban országos vagy heti vásárok tartatnak s mely kereskedési tekintetből egyik avagy másik hely nevezetes? Végére mely mellékes utak által vagyon egyik vagy másik város- vagy mezővárossal kereskedésbeli egybeköttetésben?	A helyeknek egymástól ős szám szerint megjegyzett s ismét egy fő- vagy vámhelytől a másikig ős v. 4000 ölet 1 mérföldre vevén, mérföldszám szerint összesen kitett távolsága?	Vajjon és mennyire ezen út rendszeren kövel kirakva v. csak homokkal és murvával meghordva vagyon, vajjon továbbá kősziklás avagy más mely minőségű legyen a földnek természetes alkotása?	Leírása a folyók, csatornák vagy kisebb vizeknek v. fahidaknak, kompok és általjárásoknak, melyek az útban találtak: ezekre befolyást okozó természeti viszontagságok és abból eredő akadályok elhárítására használt v. javasolva célban vett módoknak elszámálása.	A földtájoknak egyéb körülményei: hol róna vagy hegyes az út és mely helyeken kívántatik az akadályok el-mellőzésére és mely mértékben a közönséges befogáshoz vagy a félrakott teherhez képest rendkívüli vontatás? Minő távolságra ezen vontatás használtatik, vajjon és minémű határozott bér azokért fizettetik s mennyi teher közönségesen (ide nem értvén a hegyek nevezetesebb magosságait) egy lóra számlál-tathatik?	Ezen út hosszát mely idő vagy hány nap alatt járhatják meg terhelt szekerek?	Mely helyeken átjárás, vám-, híd- vagy más úti és helybeli járandóságok fizettetnek s mennyi középár szerint ezen egész útfolyamatra nézve ily fizetések, mennyi továbbá vitelbér fejében 1 mázsára nézve számlál-tathatik?	Minő egyéb akadályok hátráltatják az utak készítését, minő Intézetek állanak fenn az utak készítési előmozdítására és mely karban helyeztetve? Mi általában még ezen célhoz kívánatos?	Más egyéb megjegyzések, melyek az előszámláltakon kívül még kereskedési vagy statisztikai tekintetben nevezetesek.

II. melléklet.

AZ ORSZÁG- ÉS VÍZIÚTHÁLÓZATI TERKÉP VIZRAJZI KIEGESZÍTŐ TÁBLAZATA N. TARTOMÁNYBAN.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Folyam- szakasz	A folyó, csatorna vagy tó megnevezése és topografiai leírása azon településeknek, kereskedő- és vám helyeknek a rajzával, amelyek a folyók, csatornák vagy tavak mellett fekszenek. Hol vannak nevezetesebb kikötők. árumegállító helyek, évi vagy heti vásárok? A fentebbiek milyen időszakokban milyen kiválóbb kereskedő cikkekkel rendelkeznek? Milyen kereskedői kapcsolataik vannak? Milyen ország- vagy víziút köti össze a szomszédos egymással kereskedelmi kapcsolatban álló városokat?	<i>Vízrajzi leírás. Folyóknál:</i> A folyó körülbelüli hossza eredetétől torolatáig, a folyó esése, legnagyobb és legkisebb szélessége s mélysége, amelyek a biztosítására szolgálnak: a vízi építmények, partvédő művek, hajóvontató utak leírása. A folyók hol alkalmasak uszályok hordására és hol hajózhatók? Fentebbi tulajdonságaik hol változnak meg? A hajózást hol űzik jelentékenyebb mértékben vitorlával? <i>A csatornánál:</i> A csatorna hossza, a zsilipek emelkedése s egymástól való relatív távolságuk. A csatorna mélysége és szélessége, építésének módja és azoknak a vizeknek a leírása, amelyek táplálják. <i>A tavaknál:</i> Területük és hajózhatóságuk mértékének leírása. <i>Mindegyiknél:</i> Hajózhatóságuk nagyobb akadályainak: a homokzatonnyoknak, sekélységeknek, az örvényeknek, szirteknek, vizeséseknek stb. leírása.	A hajózás módja, a folyók és hajók nagysága és minősége. A hajók teherképessége folyószakaszként. A különböző forgalmi eszközök milyen időben alkalmasak arra, hogy nyugodt időjárás mellett a folyam sodrával egyező és ellenkező irányba is közlekedjenek?	Mely helyeken kell vízvámot, kikötő v. egyéb helyi illetéket fizetni? Milyen magasra emelkedhetnek ezek? Az egész folyamszakaszon az illeték mennyire rug? Milyen törvényeken nyugszanak ezek az illetékek? És körülbelül mázsánként mennyi a szállítás díja?	A hajózás előnyei a nevezett folyón, csatornán v. tavon. Milyen Intézetek állanak a hajózás rendelkezésére és azok milyen állapotban vannak? Milyen eszközök szükségesek a hajózás elősegítésére és akadályainak megszüntetésére? Melyek azok a vízi összeköttetések, amelyek egészen ki vannak építve és melyek azok, amelyek nincsnek? Ez utóbbi esetben mi szükséges a teljes megépítéshez?	Egyéb megjegyzések, amelyek történeti statisztikai szempontból a hajózás-ügyre nevezetesebbek. Azok a szerződések, amelyek határfolyamokon való hajózásra vonatkoznak. Mindazon vizek, amelyek partján idegen államok fekszenek. A hajózásnak magánosokat érintő jogai, privilégiumai és szabadságai. Milyen folyamtérképek, milyen évből állnak rendelkezésre? Áttekintése azoknak a nevezetesebb indítványoknak, amelyek a hajózásra, csatornaépítésre, vagy a meglévők folytatására, folyók hajózhatóvá tételére, mocsarak kiszáritására stb. vonatkoznak.